Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
Алексе Шантића 1, Пале
Телефон: 057 223479
Е-пошта: filozof@paleol.net
http://www.ffuis.edu.ba/radovi

За издавача:
Проф. др Миланка Бабић

Редакција:
Проф др. Бабић Миланка, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Зубер Љубомир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Јовић Горан, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Hrvatska
Проф. др Кнежевић Саша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Ковачевић Милош, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Крнета Драгољуб, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Кулић Мишо, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Куљић Рајко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Лаушевић Саво, Универзитет Црне Горе
Проф. др Милисављевић Владимир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Милошевић Божо, Универзитет у Новом Саду, Србија
Проф. др Павловић Златко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Перић Славиша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Печенцов Александар, Државни универзитет Ломоносов, Русија
Проф. др Пикула Миленко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, Francuska

Главни и одговорни уредник:
Проф. др Владимир Милисављевић

Секретар редакције:
Проф. др Саша Кнежевић

Технички уредник:
Властимир Пантић

Лектура и коректура:
Доц. др Биљана Самарџић
Јадранка Регоје

Превод на енглески:
Доц. др Марија Летић

Компјутерски слог:
Властимир Пантић

Штампа:
„DIS-Company“ д.о.о. Пале

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2013.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

ФИЛОЗОФСКЕ И ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ НАУКЕ

БРОЈ
15
књига 2

Пале,
2013

Publisher:
Faculty of Philosophy
University of East Sarajevo
Alekse Šantića 1, Pale
Phone: 057 223479
E-mail: filozof@paleol.net
http://www.ffuis.edu.ba/radovi

General Editor:
Milanka Babić

Editorial Board:
Babić Milanka, University of East Sarajevo, BiH
Zuber Ljubomir, University of East Sarajevo, BiH
Jović Goran, University of East Sarajevo, BiH
Kadum Vladimir, Juraj Dobrila University of Pula, Croatia
Knežević Saša, University of East Sarajevo, BiH
Kovačević Miloš, University of East Sarajevo, BiH
Krneta Dragoljub, University of East Sarajevo, BiH
Kulić Mišo, University of East Sarajevo, BiH
Kuljić Rajko, University of East Sarajevo, BiH
Laušević Savo, University of Montenegro
Milisavljević Vladimir, University of East Sarajevo, BiH
Milošević Božo, University of Novi Sad, Serbia
Pavlović Zlatko, University of East Sarajevo, BiH
Perić Slaviša, University of East Sarajevo, BiH
Pečencov Aleksandar, Lomonosov State University, Russia
Pikula Milenko, University of East Sarajevo, BiH
François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, France

Editor- in -Chief:
Vladimir Milisavljević

Editorial Board Secretary:
Saša Knežević

Technical Editor:
Vlastimir Pantić

Language Editing and Proofreading:
Biljana Samardžić
Jadranka Regoje

English Translation:
Marija Letić

Desktop Publishing:
Vlastimir Pantić

Printed by:
„DIS-Company“ d.o.o. Pale

Circulation:
300 copies

Pale, 2013.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
FACULTY OF PHILOSOPHY PALE

FACULTY OF PHILOSOPHY
COLLECTION OF PAPERS

PHILOSOPHY, MATHEMATICS AND NATURAL SCIENCES

ISSUE
15
volume 2

Pale,
2013

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Аврамовић Зоран, Филозофски факултет Пале
Проф. др Виријевић Владан, Филозофски факултет Косовска Митровица
Проф. др Вулић Татјана, Филозофски факултет Ниш
Доц. др Гаврић Мирослав, Филозофски факултет Пале
Доц. др Драшковић Бранислав, Филозофски факултет Пале
Доц. др Ђого Дарко, Филозофски факултет Пале
Доц. др Ђурић Весна, ФПН Бања Лука
Доц. др Зубер Љубомир, Филозофски факултет Пале
Проф. др Илић Миле, Филозофски факултет Бања Лука
Доц. др Јоргић Драженко, Филозофски факултет Бања Лука
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Проф. др Ковачевић Бранка, Филозофски факултет Пале
Доц. др Коледин Горјана, Филозофски факултет Пале
Проф. др Кошинац Љубиша, ПМФ Ниш
Доц. др Кошарац Бисерка, Филозофски факултет Пале
Проф. др Крнета Драгољуб, Филозофски факултет Пале
Проф. др Кулић Мишо, Филозофски факултет Пале
Проф. др Лаушевић Саво, Филозофски факултет Никшић
Проф. др Марић Ђуро, ПМФ Бања Лука
Проф. др Милисављевић Владимир, Филозофски факултет Пале
Проф. др Милошевић Божо, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Мучибабић Милимир, Филозофски факултет Пале
Проф. др Павловић Златко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Пејић Ратко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Перић Славиша, Филозофски факултет Пале
Проф. др Пикула Миленко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Радић Радивој, Филозофски факултет Београд
Проф. др Самарџић Глигор, Филозофски факултет Косовска Митровица
Проф. др Сладоје-Бошњак Биљана, Филозофски факултет Пале
Проф. др Стаматовић Александар, Филозофски факултет Пале
Доц. др Удовичић Раденко, Факултет хуманистичких наука Мостар
Проф. др Ћеранић Спасенија, Филозофски факултет Пале
Проф. др Црногорац Чедомир, ПМФ Бања Лука

Часопис је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Расправе и чланци

Драгољуб М. Крнета*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

УДК 316.624-053.6(497.6)
DOI 10.7251/RFFP1513009K

Оригинални научни рад

СОЦИЈАЛНО-СТАТУСНА ОБИЉЕЖЈА УЧЕНИКА И РАШИРЕНОСТ ПОЧИЊЕНОГ НАСИЉА

Апстракт: *У раду су представљени резултати истраживања почињеног насиља на узорку 634 ученика из основних и средњих школа са подручја западног дијела Републике Српске и западног дијела Федерације Босне и Херцеговине. Узорком је обухваћен узраст ученика од 13 до 19 година, с тим што просјечан узраст изражен кроз аритметичку средину износи 15,35 и стандардну девијацију 2,09 година.*

Циљ истраживања био је да се утврди да ли постоје статистички значајне разлике у раширености облика почињеног насиља између ученика различитих социјално-статусних обиљежја. Анализирана је раширеност почињеног насиља, с једне стране, и релације између социјално-искуствених обиљежја ученика са облицима почињеног насиља. Истраживање је конципирано као емпиријско-неекспериментални приступ заснован на корелационим типовима нацрта психолошких истраживања, тако да омогућава сагледавање и утврђивање релација (повезаности и разлика) између социјално-статусних и искуствених карактеристика ученика, с једне стране, и раширености облика почињеног насиља, са друге стране. Осим тога, истраживање је реализовано као номотетско, јер је усмјерено ка откривању општих или заједничких обиљежја ученика који су испољили неки облик насиља или насилничког понашања.

Добијени резултати показују да превладавају они ученици који нису починили насиље (93,06%), слиједе они ученици који су повремено испољили неки од различитих облика насилног понашања (4,73%), затим ученици који „често“ испољавају облике насилног понашања (2,21%). Као најфреквентнији облик насилничког понашања идентификовано је „сукобљавање са вршњацима због разлика у мишљењу“, јер се 5,99% ученика изјаснило да се то дешава „веома често“, а 7,25% „често“, док је 31,86% нагласило да „зависи од ситуације“.

С друге стране, много су мањег интензитета облици почињеног насиља: судјеловање у тешким крађама, изнуђивање новца од других, намјерно уништавање ствари или намјерно физичко нападање других особа, иако су евидентирани и ученици са таквим понашањем, који су статистички заступљени у популацији са процентуалним учешћем испод 2,00%.

Укупни резултати показују да су утврђене статистички значајне разлике у интензитету почињеног насиља између ученика различитог пола, општег школског успјеха и материјалних прилика у којима живе, док није утврђена разлика с обзиром на мјесто становања.

Кључне ријечи: *почињено насиље, насилничко понашање, социјално-статусна обиљежја ученика.*

* krnetad@teol.net

Уводне напомене

У оквиру емпиријско-неекспериментално сагледавања проблема раширености почињеног насиља код ученика у основној и средњој школи, свакако је битно анализирати и релације између социјално-статусних обиљежја ученика и облика почињеног насиља. Наиме, бројне студије и емпиријска истраживања показују да различити фактори у социјалној средини у великом степену утичу на понашање младих. Стручњаци различитих профила (психолози, социјални радници, педагози, криминолози, социолози) ангажовани су у различитим институцијама на проучавању појаве и узрока асоцијалног понашања дјеце и младих. Илустративни су истраживачки радови који су реализовани у Институту за криминолошка и социолошка истраживања у Београду, као и радови других аутора из земаља окружења: Момировић, Хошек (1995), Крон (1995), Радовановић и др. (1995), Обретковић и др. (1995), Мрвић-Петровић и др. (1995). Њихова истраживања су недвосмислено показала да се „поред социјалних прилика (које се иначе у неким социолошким теоријама сматрају доминантним узроцима криминалног понашања) на такво понашање утичу и други чиниоци, те да осим социјалних чинилаца треба истраживати и дјеловање осталих криминогених фактора, као што су психолошки, а можда и биолошки“. Уочено је да млади усвајају и манифестују облике понашања имитирајући понашање одраслих, без обзира да ли је понашање одраслих просоцијално или асоцијално. Тако Џајлс (2011) констатује да млади користе *општи модел учења* на основу кога се формира *општи модел понашања*, као доминантан начин реаговања или рјешавања проблема у социјалној средини.

Слично констатује и Хошек (1995), која је на основу анализе истраживачких студија, који су уже за предмет имали утицај социјалних фактора на рано одавање криминалном понашању, утврдила да „шира и ужа социјална средина, на директан или индиректан начин, утичу на појаву и развој делинквентног понашања“. У том смислу посебно наглашава да лично искуство појединца, посматрано кроз „социјални статус, структуру породице, односе у породици, вриједносни систем средине у којој живи и вриједности њему блиских особа, као и неефикасан систем васпитања и образовања могу имати већег утицаја на криминално понашање“. Међутим, с правом указује на то да је у савременој етиологији оспорена теза, која је дуго година била доминантна, да низак социоекономски статус појединца или породице, детерминише криминогено понашање.

Међутим, упркос напорима и бројним истраживањима код нас и у свијету, нису иденитифковани фактори који узрокују насилничко понашање, па према томе нису развијени ни ефикасни програми превенције. Наиме, досадашња сазнања упућују на закључак да један фактор сам по себи не може бити узрочник насилничког понашања младих, већ да је такво понашање узроковано синдромом фактора. У том контексту се говори да постоје шири, тзв. универзални фактори и ужи, тзв. специфични фактори.

Шири фактори су сви фактори који су заједнички за различите облике деструктивног и асоцијалног понашања и који дјелују у друштву, школи, породици и личности преступника, док су ужи, тзв. специфични фактори они који су карактеристични за поједине облике деструктивног понашања посебно. Сматра се, наиме, да различити фактори узрокују различите облике асоцојалног понашања, па се говори о факторима који детерминишу организовани криминал, дилање дроге, насилничко понашање навијачких група, крађе итд.

С друге стране, приликом реализације сваког истраживања, па и истраживања испољеног насиља код ученика, истраживачи се суочавају са дилемом да ли истраживање конципирати као номотетско или идиографско. Познато је да психодијагностика, као научна и практична грана психологије, има раширене домете примјене и да на основу постојећих научних сазнања из свих области психологије, недвосмислено доприноси примјени научних сазнања у пракси, те побољшању рада у пракси на тај начин што повезује науку и праксу. Досадашња примијењена психолошка сазнања показују да се у психодијагностици, „било искључиво, било у комбинацији, користе два основна приступа: статистички-психометријски или номотетски и клинички или идиографски" (ур. Петз 2005). Наиме, присталице клиничког или идиографског приступа заговарају идеју да се у дијагностиковању поремећаја опажања и понашања личности могу употребљавати једино идиосинкратичке норме, дакле идиографски приступ, док присталице психометријског или номотетског приступа заступају стајалиште да се поремећаји опажања и понашања личности могу тумачити и предвиђати само на основу општих закона.

О томе Поповић (1977) наводи тумачења, представника идиографских и номотетских приступа, по којима „(...) је могуће проучавати само појединца као издвојену јединку, пошто је свака личност непоновљив феномен – идиофеномен – на који се не могу примијенити општи, универзални закони, или, пак, уколико је то могуће учинити, ипак од тога нема велике користи пошто појединац у том случају губи своје јединствене одлике и постаје безличан." Осим разлика у дефинисању предмета истраживања, евидентне су и разлике између присталица клиничког и психометријског приступа у постављеним циљевима истраживања. Присталице идиографског приступа теже да протумаче и разумију појединца, док присталице номотетског приступа теже за оним што је опште, законито и што сваког појединца подводи под универзалне законе који важе за све људе.

Другим ријечима, основни циљеви представника номотетског приступа конципиран је у правцу објашњавања структуре личности, док је за представнике идиографског приступа карактеристична оријентација која је усмјерена ка разумијевању личности. Као основне карактеристике психологије објашњавања, тј. номотетског приступа Поповић (1982) наводи да је карактеристичан за „америчку психологију, да су методе сачињене углав-

ном да се открију општи закони, да се проучавају дијелови или елементи личности, те да се открију заједничке особине личности".

С друге стране, психологија разумијевања конципирана је као идиографски приступ, да је присутна углавном у европској психологији, те да се користе методе за разумијевање појединачног и посебног случаја. Проучава се личност као јединствене цјелина која се не може анализирати посредством мањих сачинилаца. Осим тога, познат је њихов став да се личност не може објаснити већ само разумјети.

Међутим, битно је нагласити да у данашње вријеме ове разлике нису толико наглашене, прије свега стога што су психолошка сазнања, а посебно схватања Олпорта, ублажила екстремна схватања и указала на потребу да се психолошка истраживања оријентишу на непосредно проучавање сложености особина личности јединке и да се стога разумијевање и објашњавање па и предвиђање тичу само јединке. У том контесту Олпорт (према: Поповић 1982) констатује да су „Номотетске процедуре и средства конструисане за људе, за испитивање уопштене личности и оне посредно говоре о личности појединца и посредно објашњавају и предвиђају".

На тај су начин у психолошким истраживањима, а посебно у психодијагностици, равноправно су заступљена оба приступа, јер су добијени резултати научно релевантни и поуздани. Поповић (1982) констатује да „(...) свака јединка, ма колико имала индивидуализоване, јединствене одлике – јединице (непоновљиве, идиофеномене), треба да буде описана тако што ће бити упоређена са другим људима, што значи да се не можемо осврнати на идиосинкразију приликом номотетског описа, већ на заједничке особине људи."

Концепција истраживања

У том смислу приликом емпиријског истраживања релација између социјално-искуствених обиљежја ученика са манифестним облицима почињеног насиља, неопходно је утврдити да ли су и у којој мјери социјално-искуствена обиљежја ученика корелат почињеног насиља ученика у основној и средњој школи. Другим ријечима, неопходно је утврдити да ли постоје статистички значајне разлике у раширености облика почињеног насиља између ученика различитих социостатусних обиљежја.

Истраживање је конципирано као емпиријско-неекспериментални приступ заснован на корелационим типовима нацрта психолошких истраживања, тако да омогућава сагледавање и утврђивање релација (повезаности и разлика) између социјално-статусних и искуствених карактеристика ученика, с једне стране, и раширености облика почињеног насиља, са друге стране. Другим ријечима, истраживање је реализовано као номотетско, јер је усмјерено ка трагању општих или заједничких обиљежја ученика који су испољили неки облик насиља или насилничког понашања.

Из тако конципираног истраживања логично и методолошки слиједе истраживачки задаци које је било неопходно реализовати:

1) Сагледати раширеност (врсту и интензитет) различитих облика испољеног насиља ученика завршних разреда основне школе и ученика у средњој школи.

2. Анализирати смјер и интензитет међусобне повезаности социјално-искуствених обиљежја (пол, општи школски успјех, мјесто становања и материјалне прилике у којима живе), као корелата испољеног насиља.

У анализи тако формулисаног проблема, методолошки је оправдано поћи од генералне хипотезе да се могу очекивати разлике у смјеру и интензитету повезаности социјално-искуствених обиљежја ученика и испољеног насиља ученика у основној и средњој школи.

Према расположивим методама и могућностима њихове примјене за ово истраживање је најпримјеренији и најрелевантнији емпиријско-неекспериментални приступ, или сервеј метода (Cyprwey). Избором сервеј (Cyprwey) метода за основну методу овог истраживања руководили смо се прије свега њеним карактеристикама и погодностима. Полазимо од тога да је сервеј истраживачка метода веома погодна за емпиријска истраживања, што претпоставља не само прикупљање великог броја различитих података од испитаника на терену, међу којима и утврђивање социјално-статусних и искуствених обиљежја као релевантних карактеристика испитаника. Сервеј методом се могу веома брзо и у различитим условима прикупити многобројни подаци од испитаника који се на друкчији начин тешко могу добити. Осим тога, ова метода омогућава примјену разноврсних мјерних инструмената и компјутерску обраду података, што је веома битно за свако па и ово истраживање.

У овом раду су примијењена само два мјерна инструмента.

1. Упитник за ученике – за испитивање социјално-искуствених обиљежја ученика и;

2. Скала за испитивање почињеног насиља ученика.

1. У*питник за ученике* заснован је на адекватним питањима о њиховим социјално-статусним и искуственим обиљежјима. Добијени подаци послужили су за извођење закључака о томе да ли и како социодемографска и искуствена обиљежја могу бити корелати испољеног насиља**.**

2. *Скала за испитивање почињеног насиља* ученика такође је конструисана за потребе овог истраживања, а садржи најчешће облике манифестованог насиља међу ученицима. За потребе овог истраживања реализовано је прелиминарно истраживање. Наиме, од наставника који раде у основним и средњим школама тражено је да наведу који су облици испољеног насиља најфреквентнији међу ученицима у њиховим школама. Одговори су разврстани у скалу која је понуђена ученицима. Од ученика је тражено да на скали „веома често“, „често“, „зависи од ситуације“, „ријетко“ и „никада“ наведу њихово понашање у школи. На основу одговора ученика добијени су резултати степена учесталости различитих облика почи-

њеног насиља, који су исказани на скали „често“, „повремено“ и „никако“. На тај начин установљена је раширеност појединих облика испољеног насиља код ученика.

Узорком на којем је проведено истраживање обухваћено је 634 ученика из основних и средњих школа са подручја западног дијела Републике Српске и западног дијела Федерације Босне и Херцеговине, пропорционално њиховом учешћу у структури ученика у основним и средњим школама. Тако је узорком обухваћен узраст ученика од 13 до 19 година, с тим што просјечан узраст изражен кроз аритметичку средину износи 15,35 и стандардну девијацију 2,09 година.

На основу величине узорка, начина избора јединица у узорак, као и коначне структуре изабраних ученика према релевантним варијаблама, може се закључити да овакав узорак представља довољно добру основу за поуздано извођење сегментарних анализа, као и релевантних закључака и генерализација, те да испуњава основне методолошке захтјеве за емпиријска истраживања корелационог типа.

Структура узорка анкетираних ученика, према релевантних варијаблама, представљена је у наредним табелама.

Пол	број	%
0) без одговора	1	.15773
1) женски	370	58.35962
2) мушки	263	41.48265

Мјесто гдје сада станује:	број	%
0) без одговора	5	.78864
1) село	173	27.28707
2) приградско насеље	176	27.76025
3) мање мјесто	68	10.72555
4) град	212	33.43849

Материјалне прилике у којима сада живи су:	број	%
0) без одговора	6	.94637
1) веома добре (припада имућнијима)	69	10.88328
2) добре (припада добро стојећим)	242	38.17035
3) осредње (припада средњем слоју)	263	41.48265
4) лоше (некако саставља крај са крајем)	46	7.25552
5) веома лоше (једва преживљава)	8	1.26183

У истраживању релација између социјално-искуствених обиљежја ученика и облика почињеног насиља сагледавана је и повезаност релевантних социјално-искуствених и личних обиљежја ученика са облицима почињеног насиља. Анализирана је повезаност само са оним обиљежјима за које се може претпоставити да су у значајнијој корелацији са почињеним насиљем.

Облици почињеног насиља третирани су као зависне варијабле, а социјално-искуствена обиљежја ученика као независне варијабле. У том контексту анализирана су сљедећа обиљежја ученика: пол, општи успјех ученика, материјалне прилике у којима живи и мјесто становања ученика.

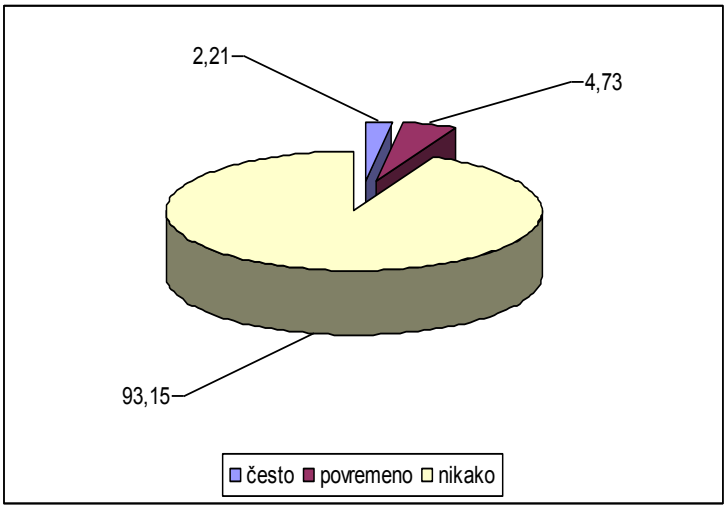
За анализе релација између тако операционализованих социјално-искуствених и личних обиљежја ученика и облика испољеног насиља, те за интерпретацију тих релација, израчунати су Хи-квадрати, као адекватан статистички поступак којим се могу тестирати различите хипотезе о постојању статистички значајних разлика међу компарираним и анализираним варијаблама.

У складу са таквим методолошким концептом истраживања постављен је и низ посебних хипотеза. Општа је претпоставка да се могу очекивати статистички значајне разлике између социјално-искуствених и личних обиљежја ученика, с једне стране, и испољеног насиља, с друге стране. Другим речима, у анализи релација између тако операционализованих социјално-искуствених и личних обиљежја ученика и облика испољеног насиља, пошло се од алтернативне хипотезе, тј. од претпоставке да различита претходна искуства ученика и живот у различитим конкретним социјалним условима може бити извор разлике у раширености облика испољеног насиља.

Дистрибуција резултата процјене почињеног насиља

У скали за испитивање раширености почињеног насиља наведено је 10 различитих (најчешћих) облика вршњачког насиља, који се односе на различите облике испољавања насиља у школи и ван школе, тј. на путу од куће до школе. Ученици су процјењивали и на скали од пет степени одговарали да ли су и колико често починили неки од наведених облика насиља. Они су на петостепеној скали процјењивали „никада“, „ријетко“, „зависи од ситуације“, „често“ и „веома често“. За одговор „никада“ ученици су добивали 5 бодова, за одговор „ријетко“ 4 бода, за одговор „зависи од ситуације“ 3 бода, док су за одговоре „често“ добивали 2 бода и „веома често“ 1 бод. На тај су начин утврђени најфреквентнији облици раширености почињеног насиља, али и кумулативни одговори за сваког ученика на цијелој скали и установљен могући распон индивидуалних резултата од 5 до 50. Тако добијени индивидуални резултати класификовани су у категорије интензитета облика почињеног насиља „никако“, „повремено“ и „често“, који су представљени у Табели 1 и на Графикону 1.

Графикон 1: Дистрибуција резултата процјене раширеностипочињеног насиља у школи

Табела 1: Дистрибуција резултата раширености почињеног насиља у школи

	Бр	%
- често	14	2.20820
- повремено	30	4.73186
- никако	590	93.05994

Резултати показују да су облици почињеног насиља у школи дистрибуирани тако да превладавају они ученици који нису починили насиље и да је таквих међу ученицима 93,06%, тј. они ученици који манифестују примјерено понашање у школи и ван школе. Ти ученици су класификовани у категорију оних ученика који су одговорили да нису „никако“ испољавали насиље, док је много мање ученика који повремено испољавају насиље, а још је мање оних ученика који се често насилно понашају. Према добијеним резултатима раширености почињеног насиља 93,06% ученика не манифестује насиље, слиједе они ученици који су манифестовали насиље у мањем или веће степену, тј. они ученици који су повремено испољили неки од различитих облика насилног понашања, каквих је 4,73%. Најмање је ученика – само 14 или 2,21% који „често“ испољавају облике насилног понашања. Тако дистрибуирани одговори показују да мали проценат ученика – 2,21% често испољава насилно понашање, док је далеко већи проценат ученика који манифестују понашање примјерено школским и друштвеним нормама, тј. који нису насилни.

Процјене ученика о заступљеност појединих облика насилног понашања у школи и ван школе показују да постоје и разлике у раширености појединих облика неадекватног понашања, како се може видјети из резултата који су представљени у Табели 2.

Резултати представљени у Табели 2 показује да су, с мањим или већим интензитетом и разликама, код анкетираних ученика евидентирани сви облици насилног понашања у школи и ван школе. Евидентно је, наиме, да се утврђене скалне вриједности крећу у интервалу од 3,61 за најраширенији облик, тј. за сукобљавање са вршњацима због разлика у мишљењу, до 4.82 за најмање раширен облик, тј. за учествовање у тешким крађама.[1] Тако је евидентно да се утврђене скалне вриједности или аритметичке средине - $\overline{X}$ налазе у распону од 4,48 за најфреквентнији облик (сукобљавање са вршњацима) до 4,82 за учествовање у крађама. Другим ријечима, тако дистрибуирани резултати показују да је насилничко понашање код ученика заиста присутно у различитим облицима и различитог интензитета.

[1] У интерпретацији резултата требало би имати на уму да су одговори испитаника бодовани тако да се за одговор „веома често“ добијала бројчана вриједност 1, а за одговор „никад“ бројчана вриједност 5. На тај начин су утврђене и скалне вриједности, тако да већа скална вриједност показује одсуство испољеног насиља, а мања скална вриједност раширеност појединих облика испољеног насиља.

Табела 2: Дистрибуција резултата раширености почињеног насиља ученика

Облици почињеног насиља	$\overline{X}$	веома често	често	зависи од ситуације	ријетко	никад	без одговора
		1	2	3	4	5	
- Судјеловала/о сам у крађама	4.82	4 .63091	6 .94637	10 1.57729	36 5.67823	573 90.37855	5 .78864
- Тражим новац од других људи	4.78	9 1.41956	4 .63091	15 2.36593	31 4.88959	570 89.90536	5 .78864
- Намјерно уништавам ствари	4.77	4 .63091	2 .31546	19 2.99685	51 8.04416	551 86.90852	7 1.10410
- Намјерно сам физички напала неке особе	4.72	7 1.10410	2 .31546	32 5.04732	57 8.99054	531 83.75394	5 .78864
- Била/о сам умијешана у групним тучама	4.61	9 1.41956	19 2.99685	28 4.41640	66 10.41009	506 79.81073	6 .94637
- Псујем и дерем се на јавном мјесту	4.61	5 .78864	12 1.89274	37 5.83596	91 14.35331	484 76.34069	5 .78864
- Вријеђам људе, говорим им да су глупи и слично	4.49	9 1.41956	16 2.52366	49 7.72871	111 17.50789	444 70.03155	5 .78864
- Вербално се сукобљавам с професорима	4.48	11 1.73502	19 2.99685	42 6.62461	99 15.61514	455 71.76656	8 1.26183
- Људи са којим се дружим су агресивни	4.22	17 2.68139	18 2.83912	61 9.62145	198 31.23028	330 52.05047	10 1.57729
- Сукобљавам се са вршњацима због разлика у мишљењу	3.61	38 5.99369	46 7.25552	202 31.86120	162 25.55205	180 28.39117	6 .94637

Осим досаде на часовима, која је евидентна код двије трећине ученика, најраширенији облик неадекватног понашања је излажење са часова, под изговором да морају у WC, како се изјаснило 38,64% ученика то ради повремено, а 6,15% сваки дан.

Нешто рјеђе, али још увијек манифестно је кашњење на час и улазак послије наставника, како се „скоро сваки дан“ понаша 3,15% и повремено 33,12% анкетираних ученика. Затим слиједе изостајања са часова из неоправданих разлога, како се „скоро сваки дан“ изјаснило 1,58% ученика и повремено 33,44%.

Као најфреквентнији облик насилничког понашања идентификовано је „сукобљавање са вршњацима због разлика у мишљењу“, јер се 5,99% ученика изјаснило да се то дешава „веома често“, а 7,25% „често“, док је

31,86% нагласило да „зависи од ситуације“. С друге стране, 28,39% ученика се изјашњава да се то не дешава „никад“, а 25,55% „ријетко“.

Осим сукобљавања са вршњацима, „веома често“ и „често“ присутно је и вербално сукобљавање са професорима, вријеђање људи и други облици вербалног насиља, како се изјашњава нешто мање од 3,00% анкетираних ученика. Интересантно је уочити да се извјестан проценат ученика изјашњава да облици почињеног насиља „зависе од ситуације“, тј. да њихове реакције зависе од ситуације у којима се налазе.

С друге стране, много су мањег интензитета облици почињеног насиља: судјеловање у тешким крађама, изнуђивање новца од других, намјерно уништавање ствари или намјерно физичко нападање других особа, иако су евидентирани и ученици са таквим понашањем, који су статистички заступљени у популацији са процентуалним учешћем испод 2,00%. Овдје треба нагласити да такво понашање, иако статистички није високо заступљено, требало би да буде схваћено озбиљно у васпитном раду, јер ни у друштву проценат особа са насилним понашањем није већи од 2,00%.

Пол ученика и раширеност почињеног насиља

Разлике између ученика и ученица су, међутим, утврђене у раширености почињеног насиља, јер је добијени Pearson Chi-square: 21.8965, који је уз 2 степена слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (p=.000018), како се може видјети из резултата који су представљени у табели 3.

Анализа тако дистрибуираних резултата показује да је код дјечака „често“ манифестовање насиља израженије него код дјевојчица (3,80% према 1,08%), те да је „повремено“ манифестовање још израженије (8,75% према 1,89%). С друге стране, много је већи проценат ученица које никако нису манифестовале насиље него ученика (97,03% према 87,45%). На тај начин утврђено је да постоје разлике у раширености почињеног насиља између дјечака и дјевојчица и потврђена полазна хипотеза да се могу очекивати разлике у почињеном насиљу с обзиром на пол ученика.

Табела 3: Пол ученика и раширеност почињеног насиља

Пол	раширеност почињеног насиља			∑
	никако	повремено	често	
женски	359	7	4	370
	97.03%	1.89%	1.08%	
мушки	230	23	10	263
	87.45%	8.75%	3.80%	
Тотал	589	30	14	633
	93.05%	4.74%	2.21%	

Pearson Chi-square: 21.8965, df=2, p=.000018

Укупни резултати међусобне повезаности пола ученика и раширености испољеног насиља ученика показују да је потврђена полазна хипотеза, јер је утврђена значајна разлика између пола ученика и испољеног насиља. Смјер повезаности показује да дјечаци у већем степену испољавају насиље него дјевојчице.

Мјесто становања ученика и раширеност почињеног насиља

Разлике, такође, нису утврђене у међусобној повезаности између мјеста становања и раширености почињеног насиља, иако је постављена посебна хипотеза да се могу очекивати значајне разлике у раширености почињеног насиља између ученика који станују у селу, приградском насељу, мањем мјесту или граду. На такве закључке упућује добијени Пеарсон Цхи-сqуаре: 6.81452, који уз 6 степени слободе, није статистички значајан ни на нивоу 0,01 ни на 0,05 (p=.338370), како се то може видјети из резултата који су представљени у Табели 4.

Табела 4: Мјесто становања ученика и раширеност почињеног насиља

мјесто становања	раширеност почињеног насиља			∑
	Често	повремено	никако	
село	2	11	160	173
	1.16%	6.36%	92.49%	
приградско насеље	6	9	161	176
	3.41%	5.11%	91.48%	
мање мјесто	3	1	64	68
	4.41%	1.47%	94.12%	
град	3	9	200	212
	1.42%	4.25%	94.34%	
Тотал	14	30	585	629
	2.23%	4.77%	93.00%	

Pearson Chi-square: 6.81452, df=6, p=.338370

На тај начин није потврђена полазна претпоставка да се могу очекивати разлике у раширености почињеног насиља код ученика који живе у селу, приградском насељу, мањем мјесту или граду.

На основу укупних резултата међусобне повезаности мјеста становања ученика и раширености испољеног насиља ученика, може се закључити да није потврђена полазна хипотеза, јер није утврђена статистички значајна разлика између мјеста становања ученика и испољеног насиља.

Општи успјех ученика и раширеност почињеног насиља

Разлике између ученика који постижу различит школски успјех утврђене су и с обзиром на раширеност почињеног насиља, јер је добијени Pearson Chi-square: 80.5816, који је уз 8 степена слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (p=.000000), како се може видјети из резултата који су представљени у Табели 5.

Табела 5: Општи успјех ученика и раширеност почињеног насиља

општи успјех	раширеност почињеног насиља			∑
	Никако	повремено	често	
недовољан	3	1	0	4
	75.00%	25.00%	0.00%	
довољан	15	2	6	23
	65.22%	8.70%	26.09%	
добар	174	17	3	194
	89.69%	8.76%	1.55%	
врло добар	221	6	4	231
	95.67%	2.60%	1.73%	
одличан	176	4	1	181
	97.24%	2.21%	.55%	
Тотал	589	30	14	633
	93.05%	4.74%	2.21%	

Pearson Chi-square: 80.5816, df=8, p=.000000

Тако је евидентно да највећи степен почињеног насиља испољавају ученици који постижу довољан успјех, јер је 26,09% анкетираних ученика исказало процјену да то чини „често“, 8,70% „повремено“, а само 65,22% да то не чини „никако“. С друге стране, чак 97,24% одличних и 95,67% врло добрих ученика то не чини „никако“, а само 0,55% одличних и 1.73% врло добрих „често“ испољава облике насиља у школи и друштву.

На основу тако дистрибуираних резултата изведен је закључак да је потврђена полазна хипотеза да ће код ученика који постижу бољи школски успјех бити мања раширеност почињеног насиља и обрнуто – да ће код ученика који постижу слабији школски успјех бити већа раширеност почињеног насиља.

Материјалне прилике у којима ученици живе и раширеност почињеног насиља

Такође су утврђене значајне разлике и у раширености испољеног насиља између ученика који живе у различитим материјалним приликама. Те разлике су и статистички значајне, јер је добијени Pearson Chi-square: 47.1594, који је уз 8 степена слободе, статистички значајан на нивоу 0,01

(п=.000000), како се то може видјети на основу резултата који су представљени у табели 6.

Анализа тако представљених резултата показује да сви ученици, без обзира на материјалне прилике у којима живе, повремено испољавају облике неадекватног понашања у школи, али да највећи степен испољеног насиља манифестују ученици који живе у лошим материјалним приликама. Тако се међу оним ученицима који се изјашњавају да некако састављају крај са крајем њих 13,04% изјаснило да „често“ испољава насиље и 4,35% да насиље испољава „повремено“. Затим слиједе ученици који живе веома лоше, тј. они који су се изјаснили да једва преживљавају, који асоцијално понашање „повремено“ испољавају чак у 25,00% случајева.

Табела 6: Материјалне прилике у којима живи и раширеност почињеног насиља

материјалне прилике	раширеност почињеног насиља			∑
	никако	повремено	често	
веома добре (припадам имућнијима)	61	8	0	69
	88.41%	11.59%	0.00%	
добре (припадам добро стојећим)	232	6	4	242
	95.87%	2.48%	1.65%	
осредње (припадам средњем слоју)	248	12	3	263
	94.30%	4.56%	1.14%	
лоше (некако састављам крај са крајем)	38	2	6	46
	82.61%	4.35%	13.04%	
веома лоше (једва преживљавам)	6	2	0	8
	75.00%	25.00%	0.00%	
Тотал	585	30	13	628
	93.15%	4.78%	2.07%	

Пеарсон Цхи-сqуаре: 47.1594, дф=8, п=.000000

С друге стране, и међу ученицима који живе веома добро, тј. који припадају имућнијима, раширеност почињеног насиља евидентирана је само као „повремена“, како се изјаснило 11,59% ученика, и код ученика који живе добро у 2,48% случајева испољено насиље јавља се „повремено“, а у 1,65% случајева „често“. Такође и ученици који живе осредње, тј. који припадају средњем слоју, у 4,56% случајева „повремено“ испољавају облике насиља и 1,14% случајева „често“, док у 94,30% случајева не испољавају „никако“.

На основу тако дистрибуираних резултата међусобне повезаности материјалних прилика у којима ученици живе и раширености испољеног насиља, може се закључити да је потврђена постављена претпоставка, тј. да се могу очекивати значајне разлике у интензитету раширености испоље-

ног насиља између ученика који живе у различитим материјалним приликама.

Укупни резултати међусобне повезаности матријалних прилика у којима живе ученици и раширености асоцијалног понашања, неадекватног понашања у школи и испољеног насиља код ученика може се закључити да је потврђена полазна хипотеза, јер је утврђена статистички значајна разлика између материјалних прилика у којима живе ученици и испољеног насиља. Другим ријечима, материјалне прилике у којима живе ученици могу бити снажан извор разлика у испољавању различитих облика насиља.

Умјесто закључка

На основу резултата истраживања почињеног насиља утврђени су најфреквентнији облици насилног понашања ученика, као и статистички значајне разлике у раширености интензитета почињеног насиља између ученика различитих социјално-статусних обиљежја. Истраживање је конципирано као емпиријско-неекспериментални приступ заснован на корелационим типовима нацрта психолошких истраживања, а реализовано као номотетско, јер је усмјерено ка откривању општих или заједничких обиљежја ученика који су испољили неки облик насиља или насилничког понашања.

Добијени резултати показали су да међу ученицима основне и средње школе превладавају ученици који нису починили насиље (93,06%), слиједе они ученици који су повремено испољили неки од различитих облика насилног понашања, (4,73%), затим ученици који „често“ испољавају облике насилног понашања (2,21%). Као најфреквентнији облик насилничког понашања идентификовано је „сукобљавање са вршњацима због разлика у мишљењу“, јер се 5,99% ученика изјаснило да се то дешава „веома често“, а 7,25% „често“, док је 31,86% нагласило да „зависи од ситуације“.

С друге стране, много су мањег интензитета облици почињеног насиља: судјеловање у тешким крађама, изнуђивање новца од других, намјерно уништавање ствари или намјерно физичко нападање других особа, иако су евидентирани и ученици са таквим понашањем, који су статистички заступљени у популацији са процентуалним учешћем испод 2,00%.

Укупни резултати показују да су утврђене статистички значајне разлике у интензитету почињеног насиља између ученика различитог пола, општег школског успјеха и материјалних прилика у којима живе, док није утврђена разлика с обзиром на мјесто становања, те да је дјелимично потврђена полазна хипотеза да се могу очекивати значајне разлике у испољавању насиља код ученика, с обзиром на њихова социостатусна обиљежја.

Овако дистрибуирани резултати на посредан начин упућују на закључак да је у анализирању узрока насилничког понашања младих нужно

трагати и за специфичним факторима који погодују насилничком понашању, умјесто за општим или унивезралним факторима, како је то уобичајено у нашој истраживачкој пракси.

Литература

Džajls 2011: D. Džajls, *Psihologija medija*, Beograd: CLIO.

Хошек 1995: А. Хошек, Личност лопова, *Часопис за клиничку психологију и социјалну патологију,* Београд: Филозофски факултет и Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Хошек, Момировић 1995: А. Хошек, К. Момировић, Утицај социјалних прилика на делинквентно понашање малолетника, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Хошек и др. 1995: А. Хошек, М. Обретковић, К. Момировић, Релације девијантног и делинквентног понашања криминалаца у доба малолетства, *Психологија криминала*, вол. 2, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Хошек и др. 1995: А. Хошек, К. Момировић, Релативни утицај социолошких и психолошких фактора на криминалну патологију у породици и припадање прокриминалним групама, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Хошек 1995: А. Хошек, Социолошке карактеристике криминалаца, *Психологија криминала,* вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Илић 1995: Д. Илић, Анализа мотива који стоје у основи преступничког понашања, *Психологија криминала*, вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Јашовић 1983: Ж. Јашовић, *Криминологија малољетничке делинквенције*, Београд: Научна књига.

Кнежевић и др. 1995: Г. Кнежевић, Л. Крон, Б.Вучинић, Типови личности „нормалних“ убица, *Психологија криминала*, вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Крнета 2004: Д. Крнета, Девијантно понашања дјеце и младих, у: *Одабрана поглавља из едукацијске психологије*, Бањалука: Теацхер Траининг Центре.

Крнета 2004: Д. Крнета, Етиологија и феноменологија асоцијалног понашања, у: *Социјална психологија*, Бањалука: Факултет ПИМ.

Крон 1995: Л. Крон, Ничим провоцирано латентно насиље: кататимични хомицид, *Психологија криминала*, вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Крон 1995: Л. Крон,Типови убица, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Крон 1995: Л. Крон, Депресивне убице, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Кубурић 1994: З. Кубурић, *Породица и психичко здравље деце*, Београд: Данех.

Kurdek i dr. 1995: L. A. Kurdek, M. A. Fine, R. J. Sinclair, *School adjustment in sixth graders: Parenting transitions, family climate, and peer norm effects*, Child Development, 66, 430-445.

Мрвић Петровић и др. 1995: Н. Мрвић Петровић, В. Николић Ристановић, Б. Wолф, Факторска структура неоткривеног криминалног понашања у доба малолетништва, *Психологија криминала,* вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Мрвић Петровић и др. 1995: Н. Мрвић Петровић, В. Николић Ристановић, Б. Wолф, Факторска структура инциденције криминалног понашања у доба малолетништва, *Психологија криминала,* вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Момировић 1995: К. Момирович, Утицај интелигенције на склоност ка лагању, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Момировић 1995: К. Момировић, Крај једног мита, још један доказ да не постоји фактор ета, *Часопис за клиничку психологију и социјалну патологију*, Београд: Филозофски факултет и Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Момировић и др. 1995: К. Момировић, А. Хошек, Д. Радовановић, Д. Радуловић, Утицај конативне дезорганизације и аморалности на интензитет криминалног понашања, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Обретковић и др. 1995: М. Обретковић, А. Хошек, К. Момировић, Утицај социолошких фактора на рано одавање криминалном понашању, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Petz 2005: B. Petz, *Izabrana poglavlja iz osnova psihometrije*, Zagreb: Društvo psihologa.

Поповић1977: Б. Поповић, *Увод у психологију морала*, Београд: Научна књига.

Поповић 1982: Б. Попвић, *Буквар теорија личности*, Београд: Друштво психолога Србије.

Симовић Хибер и др. 1995: И. Симовић Хибер, В. Обретковић, В. Николић Ристановић, А. Хошек, Прилог прогнози криминалног понашања у одсуству социјалне контроле, *Психологија криминала*, вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Васиљевић 1995: В. Васиљевић, Систем кривичних санкција и могућности супротстављању криминалу, *Психологија криминала*, вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Вучинић 1995: Б. Вучинић, Утицај неких психолошких фактора на криминални рецидивизам, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Волф, Радовановић 1995: Б. Волф, Д. Радовановић, Каноничке релације когнитивних и конативних карактеристика са латентним димензијама откривеног девијантног, делинквентног и криминалног понашања малолетних криминалаца, *Часопис за клиничку психологију и социјалну патологију,* Београд: Филозофски факултет и Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Волф и др. 1995: Б. Волф, Д. Радовановић, Д. Радуловић, Факторска структура криминалног понашања, *Психологија криминала*, вол. 1, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Волф и др. 1995: Б. Волф, К. Момировић, А. Хошек, Конструкција и валидација теста за процену прокриминалног склопа личности на основу кибернетичког модела регулативних функција, *Психологија криминала*, вол. 2, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Волф 1995: Б. Волф, Утицај бављења спортом на редукцију криминогеног фактора, *Психологија криминала*, вол. 4, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију.

Dragoljub M. Krneta

SOCIAL AND STATUS CHARACTERISTICS OF THE STUDENTS AND GROWING PRESENCE OF VIOLENCE

Summary

The paper presents the results of the research on presence of violence done on the sample of 634 students of the primary and secondary schools in the western area of the Republic of Srpska and the western part of the Federation of Bosnia and Herzegovina. The sample included 13-19 years old students, and the average age calculated by the arithmetic mean was 15, 35 and standard deviation 2,09 years.

The aim of this paper was to consolidate the possible statistically important differences in the growing presence of violence between the students of different social and status characteristics. From one point of view, we analyzed the growing presence of violence, and relations between social and experience characteristics of the students with the forms of committed violent action. The concept of the research is based on empirical and non-experimental approach related to the correlative types of the psychological researches, so it enables the analysis and determination of the relations between the social and status characteristics of the students and growing presence of violence. Apart from that, the research was realized as nomothetic, because it is directed towards revealing general or mutual characteristics of the students who showed some forms of violent behavior.

The results indicate that the majority of students were never violent (93, 06%), then, some of the students who were violent sometimes (4, 73%), and students who were "often" violent (2, 21%). As the most frequent form of the violent behavior we identified "conflicts with the students of the same age because of the different opinions". So, 5, 99% of the students claimed that this happened very often", and 7, 25% of students said "often", while 31, 86% said "it depends on sitauation".

From the other side, there were less intense forms of violent actions: participation in grand thefts, money extortion, deliberate destruction of things or deliberate physical molestations. Such students were noted, and they are statistically represented in population below 2, 00%.

The results in total show the statistically important differences of the intensity of the form of violence between the students of both sexes, and general school achievements and life conditions. There were no significant differences regarding the place of living.

Ратко С. Пејић[*]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

УДК 377.8
DOI 10.7251/RFFP1513029P

Оригинални научни рад

АНДРАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ ВАСПИТАЧА

Резиме: *Рад васпитача са дјецом предшколског узраста је специфична, сложена и веома одговорна васпитнообразовна активност. Поред обавезе да реализују бројне и разноврсне глобалне и специфичне улоге у васпитнообразовном раду с дјецом предшколског узраста, васпитачи су у обавези да реализују и разноврсне активности са родитељима ове дјеце. Они су у обавези да остварују сарадњу са родитељима кроз различите организационе моделе, да раде на њиховом образовању и оспособљавању за компетентније родитељство кроз различите организационе облике, а истовремено да раде и на личном, професионалном развоју и усавршавању.*

Стога се у раду указује на потребу ефикаснијег и квалитетнијег формалног образовања и оспособљавања будућих васпитача на матичним установама, као и на неопходност континуираног професионалног развоја и усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада. Једна од наставно-научних области коју би, уз стручно-предметне, педагошке и психолошке наставно-научне области, требало уврстити у наставне планове и програме обавезног образовања будућих васпитача за рад са дјецом предшколског узраста, као и у програме њиховог професионалног развоја и усавршавања – јесте и научна област андрагогије.

И утврђени резултати обављеног истраживања, на основу процјена испитаних васпитача упослених у предшколским установама, указали су, такође, на потребу њиховог андрагошког образовања, како кроз формално, тако и кроз друге облике неформалног професионалног образовања и усавршавања.

Кључне ријечи*: васпитачи предшколских установа, наставни план и програм, андрагошко образовање и усавршавање.*

1. *Уводно разматрање*

Образовање и оспособљавање стручних кадрова за рад са дјецом предшколског узраста је специфична и сложена радна дјелатност. Та специфичност и сложеност, с обзиром на различите узрасне нивое дјеце предшколског узраста, огледа се у томе што је превасходни задатак професије васпитача да васпитава, а уз то и да образује дјецу, што је, само по себи, веома комплексна и одговорна радна активност. Стога је један од важнијих задатака сваког васпитача да васпитаницима омогући да континуирано напредују, да се што успјешније васпитавају и образују, и да што квалитетније утичу на њихов цјелокупан психо-физички развој. А да би се то и обезбиједило, сви будући васпитачи, као и они који се већ налазе у процесу

[*] pejkan@ptt.rs

васпитнообразовног рада са дјецом предшколског узраста морају да стекну и неопходну компетентност за ову веома комплексну и одговорну радну дјелатност.

Уважавајући сву специфичност, комплексност и одговорност васпитача у раду са дјецом предшколског узраста, с правом се указивало, а и даље се истиче, да ефикасност и квалитет припремања будућих васпитача, као и оних који се налазе у процесу рада, увелико зависи и од конципираног наставног плана и програма, тј. од научно-наставних области које су проучавали и које су им омогућиле успјешније стицање компетенција неопходних за рад са дјецом предшколског узраста, као и од планова и програма професионалног образовања и усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада.

Поред стручних наставно-научних области, тј. области које су одувијек имале (и морају да имају) значајну улогу у образовању и оспособљавању будућих васпитача, што зависи од њиховог професионалног усмјеравања, одређена пажња, у различитим периодима, и на различитом нивоу, у процесу образовања и оспособљавања ових стручних кадрова поклањала се и проучавању педагогије, психологије тј. програмских садржаја из различитих педагошко-психолошких дисциплина.

Дакле, одавно се увидјело и прихватан је став да је професионална улога васпитача веома комплексна и одговорна, а за успјешан психо-физички развој дјеце и за цјелокупан развој друштва веома значајна. Зато је, уз стручно-предметно, уочена и потреба за педагошким, психолошким и методичким образовањем и оспособљавањем будућих васпитача, јер је знано да без ових наставно-научних области нема ни ефикасног ни квалитетног васпитнообразовног рада васпитача у предшколским установама. Но уважавајући актуелне и стварне образовне потребе васпитача, уочава се и неопходност садржајнијег проучавања андрагошке наставно-научне области, што би, такође, омогућило будућим васпитачима и онима који се налазе у процесу рада да стекну и неопходну компетентност за ефикаснији и квалитетнији рад са родитељима, превасходно рад на њиховом образовању и оспособљавању за компетентније родитељство.

Иначе, у ранијем периоду образовања и оспособљавања будућих васпитача на просторима бивше Југославије, андрагогија се највише изучавала на бившим педагошким академијама, и то као обавезан наставни предмет, да би се потом, са укидањем ових образовних установа и оснивањем нових, и настава андрагогије потпуно запоставила.

Дакле, сви они субјекти који утичу на доношење наставних планова и програма за образовање и оспособљавање будућих васпитача губе из вида да није довољно стећи само неопходан квантум стручно-предметних знања и умијећа, већ је у припремању будућих васпитача за неке од улога које морају да остварују потребно и обимније проучавање андрагошких области. Уважавајући предмет и садржаје проучавања андрагогије, мора се уважавати и чињеница да ова наставно-научна област, по правилу, почива

не само на интердисциплинарној, већ и на мултидисциплинарној основи, чиме се указује и на повезаност андрагогије, с једне, и стручно-предметних и апликативно-научних области које проучавају будући васпитачи, с друге стране.

С обзиром на то да су васпитачи уз извођење васпитнообразовног рада са дјецом предшколског узраста обавезни да остварују и бројне друге активности са одраслима, превасходно са родитељима, као што је и рад на појединим програмима образовања и оспособљавања родитеља, рад на личном професионалном развоју и усавршавању и др., с правом се указује да је, уз обавезно стручно-предметно, педагошко, психолошко и методичко, неопходно и садржајније образовање васпитача и из области андрагошких научних дисциплина. А неке од андрагоших дисциплина које је потребно изучавати на матичним установама, било кроз обавезне или, пак, изборне курсеве су: андрагошка дидактика, породична андрагогија и методика андрагошког рада.

Али, и поред изражене потребе да се и програмски садржаји андрагогије, тј. њених научних дисциплина, садржајније проучавају на свим образовним установама на којима се припремају стручни кадрови за рад са дјецом и младима, чињеница је да се ова научна област у образовању и оспособљавању ових стручних кадрова, а тиме и будућих васпитача, потпуно запоставља, или се, пак, само импровизује кроз минималан фонд часова наставе педагогије, превасходно породичне педагогије. Дакле, без обзира на стварне потребе изучавања андрагошких области на матичним установама за образовање васпитача, запостављање појединих педагошких научних области, на примјер социјалне педагогије и др., а тиме и андрагогије, указује и на то да у нашем систему образовања и оспособљавања, иначе, па и у процесу образовања будућих васпитача, још увијек доминира такозвана академска оријентација.

Она је усмјерена на то да се студенти – будући васпитачи у раду са дјецом предшколског узраста – углавном, наоружају академским стручно-предметним и методичким знањима, што је свакако веома значајно, али уз неоправдано запостављање и игнорисање и квалитетнијег педагошког и андрагошког образовања и оспособљавања.

Запостављање проучавања андрагогије на садашњим педагошким – учитељским факултетима и високим струковним школама на којима се образују и оспособљавају будући васпитачи, у односу на бивше више школе и педагошке академије почетком деведесетих година прошлог вијека, у ствари, игноришу се захтјеви и потребе васпитача, иако се указује и континуирано потенцира неопходност квалитетнијег припремања будућих васпитача за рад са дјецом предшколског узраста, а што увелико зависи и од ефикасности и квалитета образовања и оспособљавања родитеља за компетентније родитељство на чему васпитачи морају да раде, као и од њиховог перманентног образовања и усавршавања из процеса рада у функцији сталног унапређивања васпитнообразовног процеса.

А актуелно питање какав треба да буде однос академског стручно-предметног и педагошког, андрагошког, психолошког, дидактичког, методичког и практичног образовања и оспособљавања будућих стручних кадрова за рад са дјецом и младима, још увијек нема научно поткрепљеног и аргументованог одговора, иако се најновијом корекцијом наставних планова и програма, усклађеним са захтјевима Болоњског процеса, указује само на потребу уважавања одређеног односа, када су у питању академско-општеобразовне, стручно-апликативне, стручно-умјетничке и друге наставно-научне области.

Осим поменутог актуелног питања, тј. односа научних области које треба да проучавају будући васпитачи, као и они који се налазе у процесу рада, проблем се појављује и у томе ко и како одређује које су то научне области – предмети које будући васпитачи треба да изучавају кроз академско-општеобразовне, стручно-апликативне, стручно-умјетничке и друге области, тј. конципиране планове и програме. Да ли то зависи од постојећих научних кадрова конкретне високошколске установе (а то се дешава), или од стварне потребе оспособљавања будућих стручних кадрова за рад са дјецом у дјечјим вртићима и другим установама у којима се васпитавају и образују дјеца предшколског узраста, или, пак, од уважавања многобројних и разноврсних глобалних и специфичних улога које морају да остварују васпитачи у раду са васпитаницима, родитељима и друштвеном средином, актуелан је проблем који треба проучити и анализирати.

Тако се у конципирању планова и програма често губи из вида и то да квалитет образовања и оспособљавања будућих васпитача увелико зависи и од тога колико су они припремљени за рад са родитељима и колико су оспособљени да раде на личном, професионалном развоју и усавршавању, а што им управо треба омогућити кроз проучавање андрагошких научних области. Иначе, није непознато да поједини научни кадрови који раде на матичним установама за образовање васпитача, као и на другим образовним установа у којима се припремају стручни кадрови за рад са дјецом и младима, сматрају да овим будућим стручним кадровима и не треба никаква не само андрагогија, већ ни озбиљније проучавње педагогије и психологије, јер је довољно да само добро познају градиво из оних наставно-научних области које они реализују са студентима – будућим васпитачима, као на примјер, градиво из српског језика и књижевности, математике, природе и друштва и других наставно-научних области. Дакле, оваква размишљања игноришу чињеницу да мора да се разликује васпитач планер, програмер, креатор, мотиватор, истраживач, савјетодавац, дијагностичар и др. од васпитача преносиоца знања и умијећа, што је присутно у ставу појединих креатора планова и програма.

А у овом динамичном и сложеном времену посебно је актуелан и проблем сарадње дјечјег вртића и породице, тј. васпитача и родитеља. Дубока криза у сфери породичног васпитања, све већа немоћ родитеља да успјешно остварују васпитање дјеце, са једне, и све већи захтјеви родитеља

за добијање што адекватније помоћи од васпитача, са друге стране, јасно указују и на потребу адекватнијег андрагошког образовања и оспособљавања, како будућих, тако и оних васпитача који се налазе у процесу рада. Један од модела сарадње васпитача и родитеља управо је и рад васпитача на образовању и оспособљавању родитеља за компетентнију улогу родитеља-васпитача, а што је немогуће рационално и квалитетно остварити и без уважавања андрагошких законитости, тј. савремених андрагошких достигнућа и сазнања, јер су родитељи одрасле личности.

Стога, намјера овог рукописа није усмјерена на то да се афирмише и брани андрагогија као научна област, јер она се мора бранити сама и то својим сталним развојем и осавремењивањем, што, опет, увелико зависи од свих оних кадрова који се баве проучавањем ове научне области, већ је превасходна намјера овог рада усмјерена ка томе да се укаже да без адекватног андрагошког обучавања будућих, као и оних васпитача који се налазе у процесу рада у дјечјим вртићима нема ни ефикасног ни квалитетног рада васпитача са родитељима, као и њиховог рада на личном професионалном развоју и усавршавању. Зато и научно-стручни кадрови, тј. педагози и андрагози морају да ураде много више на заступљености андрагошке научне области у плановима и програмима образовања будућих васпитача, као и у плановима и програмима професионалног развоја и усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада у предшколским установама. Јер, анализирајући наставне планове и програме на матичним установама у БиХ и Републици Србији, по којима се образују и оспособљавају будући стручни кадрови за рад са дјецом предшколског узраста, као и анализом програма стручног усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада у предшколским установама, дошло се до сазнања да се андрагошко образовање ових стручних кадрова увелико запоставља.

2. *Методолошки аспект истраживања*

Због занемаривања формалног андрагошког образовања васпитача на педагошким – учитељским факултетима и високим школама за образовање васпитача, а уважавајући бројне и разноврсне улоге које они морају да остварују када се укључују у васпитнообразовни процес у предшколској установи, намеће се и потреба њиховог ефикаснијег и квалитетнијег професионалног усавршавања из ових наставно-научних области. То је неопходно остваривати кроз различите моделе неформалног образовања и усавршавања, а један од модела је и допунско образовање и усавршавање васпитача из процеса рада на матичним факултетима и високим школама за образовање васпитача.

Циљ овог истраживања био је усмјерен на утврђивање нивоа заинтересованости васпитача који су упослени у предшколским установама за допунско андрагошко образовање и усавршавање на матичним установама у којима се образују будући васпитачи, као и њихова заинтересованост за

стицање савремених знања и умијећа из андрагошке области, превасходно за успјешнији рад са родитељима и за квалитетнији рад на личном, професионалном развоју и усавршавању.

Задаци истраживања су:

- утврђивање садашњег нивоа остваривања андрагошког образовања и усавршавања васпитача;
- утврђивање ставова и нивоа заинтересованости васпитача за организовање и извођење допунског андрагошког образовања и усавршавања на матичним установама и кроз програме стручног усавршавања;
- утврђивање образовних потреба и нивоа заинтересованости васпитача за стицање савремених знања и умијећа из андрагошких научних области.

Полазећи од циља и задатака истраживања примијењена је дескриптивна, односно емпиријско-неекспериментална метода. Коришћена је и техника студијске анализе релевантне научне и стручне литературе и техника процјењивања скалирањем.

Техника скалирања остварена је примјеном вишесеријског истраживачког инструмента названог „ВНП-серија", јер су у истраживању учествовали испитаници (васпитачи, учитељи, наставници, професори) који се налазе у процесу рада са дјецом предшколског и ученицима млађег школског узраста.

Примјеном технике скалирања испитаници (васпитачи), заокруживањем одговарајућег броја на скали процјене (*0-не, никако; 1-незнатно; 2-да, знатно; и 3-да, изразито*), процјењивали су нивое досадашњег остваривања андрагошког образовања и усавршавања, своју заинтересованост за организовање и извођење допунског андрагошког образовања и усавршавања на матичним установама, као и нивое њихове заинтересованости за стицање нових савремених андрагошких знања и умијећа кроз допунско образовање и усавршавање на матичним установама на којима су стекли сертификат васпитача.

За овај мини-истраживачки рад иницијално и финално су обрађени резултати 220 испитаника – васпитача са различитим радним искуством у раду са дјецом у предшколским установама. У функцији поузданије и прецизније интерпретације података, добијени резултати обрађени су квантитативно и изражени су кроз ранг позицију (РП), фреквенције (Ф), проценте (%), индексне нивое (ИНД), тотал (Σ) и Х-квадрат (χ^2) и аритметичку средину (М). Утврђивање индекса обављено је на сљедећи начин:

$$\text{ИНД} = \frac{TK(33{,}33)}{N}$$ при чему је: ТК (33, 33) – збир процената помножен са константном вриједношћу 33,33, а Н је број испитаника. Значајност разлика у поређењу аналитичко-синтетичких процјена, са различитих аспеката процјена испитаника, разликујемо као: незнатно до индекса 33,33; значајно преко 33,33 до 66,66 и веома значајно преко индекса 66,66 – 100 (99,99) (Бабић 1999).

3. *Резултати истраживања и интерпретација*

Подаци добијени примјеном истраживачког инструмента – скале процјене, анализирани су према постављеном циљу и задацима истраживања.

3.1. *Остваривање андрагошког образовања и усавршавања васпитача*

Имајући на уму улогу и значај андрагошког образовања и усавршавања васпитача у функцији ефикаснијег и квалитетнијег рада са родитељима, и уопште рада са одраслима, као и рада на личном, професионалном развоју и усавршавању, са правом се указује и на потребу континуираног остваривања андрагошког образовања и усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада у предшколским установама.

А да ли и на ком нивоу упослени васпитачи остварују своје андрагошко образовање и усавршавање, утврђено је на тај начин што су испитаници – васпитачи заокруживањем одговарајућег броја на скали процјене (*0-не, не остварују*; *1-повремено остварују*; *2-да, често остварују; 3-да, редовно остварују)* процјењивали садашњи ниво остваривања андрагошког образовања и усавршавања.

Од 220 испитаних васпитача употребљиве одговоре на ово питање дало је њих 212 или 96,36%, а утврђени нивои остваривања андрагошког образовања и усавршавања квантитативно су приказани кроз фреквенције (Ф), проценте (%), тотал (Σ) и Х-квадрат (χ^2) и средишњу вриједност (М) *(табела 1).*

Табела 1: Остваривање андрагошког образовања и усавршавања васпитача

Испитаници	Нивои остваривања андрагошког образовања и усавршавања васпитача						
	Фреквенције и проценти	Не, никако	Повремено, да	Да, често	Да, редовно	Σ	М
Васпитачи до 10 година радног искуства	Ф %	34 36, 96	23 25,00	26 28,26	9 9,78	92 100,00	1,01
Васпитачи са више од 10 година радног искуства	Ф %	43 35,83	28 23,33	36 30,00	13 10,83	120 100,00	1,16
СВЕГА	Ф %	77 36,32	51 24,06	62 29,24	22 10,38	212 100,00	1,14

Напомена: 0-не, не остварују; 1-повремено остварују; 2- да, често остварују; 3-да, редовно остварују.

$\chi^2 = 0{,}183$ df =3 P > 0,05

Обједињени одговори испитаних васпитача указују да од 212 испитаника њих 77 или 36,32% уопште не остварује, а 51 или 24,06% повремено остварује своје андрагошко образовање и усавршавање (*табела 1*). Но, осим ових негативних показатеља, није безначајан број и оних васпитача (што свакако охрабрује) који често, њих 62 или 29,24% или, пак, редовно, њих 22 или 10,38% остварују андрагошко образовање и усавршавање. Тако, од 212 испитаних васпитача који се налазе у процесу рада у предшколским установама, њих 84 или 39,62% на значајном нивоу остварује андрагошко образовање и усавршавање (*табела 1*).

Но, уважавајући ове утврђене резултате, извјесно је да један број ових испитаника своје андрагошко образовање и усавршавање остварује и кроз формално образовање, тј. дошколовањем на матичним установама (факултетима, високим школама) кроз изучавање породичне педагогије, а понеки од њих и кроз процес самообразовања – самоучења.

Али, без обзира на то што је више од једне трећине испитаних васпитача исказало да се њихово андрагошко образовање и усавршавање остварује на значајном нивоу, гледано у цјелини, утврђени резултати овог мини-истраживања, ипак, недвосмислено указују и на то да чак више од једне трећине испитаника уопште не остварује андрагошко образовање и усавршавање, а повремено то чини њих 24,06%. Ово је видан показатељ за све одговорне субјекте који раде на професионалном развоју и усавршавању васпитача предшколских установа – да је потребно обезбиједити услове и програме како би се уз рад ових стручних кадрова обезбиједило и њихово редовније андрагошко образовање, а једна од могућности је и допунско андрагошко образовање и усавршавање васпитача на матичним факултетима, односно високим школама на којима се припремају ови стручни кадрови за рад са дјецом предшколских установа *(табела 1)*.

А уколико се ови утврђени резултати испитаника у остваривању андрагошког образовања који имају до десет година радног искуства упореде са онима који имају више од десет година радног искуства у раду са дјецом предшколског узраста, онда се на основу израчунатих фреквенција и процената уочава незнатна разлика у корист оних испитаника који имају више од десет година радног искуства *(табела 1)*. Међутим, ове утврђене разлике датих одговора испитаних васпитача о нивоу остваривања андрагошког образовања и усавршавања, ипак, статистички нису значајне, јер добијени $\chi^2 = 0{,}183$ df =3 P > 0,05 статистички није значајан ни на нивоу 0,05, те се може закључити да су процјене испитаника, без обзира на радно искуство, истовјетне када се говори о нивоу остваривања андрагошког образовања и усавршавања (*табела 1*).

3.2. *Заинтересованост васпитача за организовање допунског андрагошког образовања и усавршавања*

Динамичан развој науке, технике и технологије, савремена научно-стручна сазнања (стручно-предметна, педагошка, психолошка, андрагошка, дидактичка и методичка), изражени захтјеви за континуирано организовање и извођење савременог и квалитетног васпитнообразовбог рада са дјецом предшколског узраста, изражене потребе остваривања ефикасније и квалитетније сарадње са родитељима и друштвеном средином, и знатно јаснија и обавезујућа законска регулатива намећу васпитачима да континуирано и активно учествују у организованим облицима професионалног развоја и усавршавања.

А да би они васпитачи који се налазе у процесу рада у предшколским установама редовно радили на личном професионалном развоју и усавршавању, неопходно је да организациони андрагошки облици – модели буду прилагођени могућностима и потребама васпитача, да су конципирани планови и програми засновани на утврђеним образовним потребама и интересовањима васпитача, и да се остварује континуирана координација свих одговорних и задужених субјеката за систем професионалног развоја и усавршавања васпитача.

Обавеза остваривања сарадње са одговорним субјектима и обавеза активног укључивања у припремање, организовање и извођење перманентног професионалног развоја и усавршавања васпитача предшколских установа, свакако, не би смјела заобићи ни матичне установе на којима су се они припремали и образовали за васпитаче. Стога се и пошло од става да је не само оправдано, већ и потребно, због улоге и значаја коју имају матичне установе, утврдити стварне образовне потребе и интересовања васпитача који се налазе у процесу рада у предшколским установама за укључивање у допунско андрагошко образовање и усавршавање на матичним установама.

Допунско образовање и усавршавање васпитача је, у ствари, један од неформалних облика образовања и усавршавања. А када је у питању андрагошко образовање, то подразумијева допуњавање, употпуњавање и освјежавање стечених андрагошких знања и умијећа, уколико су их уопште васпитачи стекли у вријеме формалног образовања – а зна се да већина није, и превасходно је усмјерено на стицање допунских савремених андрагошких знања и умијећа која су производ динамичног развоја андрагошке науке и андрагошких научних дисциплина. Дакле, допунско андрагошко образовање и усавршавање васпитача односи се на стицање оних савремених андрагошких знања и умијећа која ће омогућити задовољавање образовних потреба васпитача за ефикаснији и квалитетнији рад са родитељима и осталим одраслим субјектима, као и за њихово лично успјешније усавршавање и самообразовање.

Нивои интересовања васпитача за допунско андрагошко образовање и усавршавање на матичним установама утврђивани су примјеном вишесеријског истраживачког инструмента. Васпитачи са различитим годинама радног искуства су у својству испитаника, заокруживањем одговарајућег броја на скали процјене (*0-не нисам заинтересован-а; 1-незнатно сам заинтересован-а; 2-да, знатно сам заинтересован-а; 3-да, изразито сам заинтересован-а*) процјењивали своју заинтересованост за допунским андрагошким образовањем и усавршавањем на матичним факултетима – установама.

На постављено питање: да ли сте и на ком нивоу заинтересовани за допунско андрагошко образовање и усавршавање на својим матичним установама у којима сте стекли сертификат васпитача или дипломираног васпитача, од 220 испитаника одговорило је њих 212 или 96,36%, и то 92 или 43,40% испитана васпитача до десет година радног искуства и 120 или 56,60% испитаника са радним искуством више од десет година. Утврђени нивои потреба и интересовања испитаних васпитача квантитативно су приказни кроз фреквенције (Ф), проценте (%), тотал (Σ) и Х-квадрат (χ^2) и средишњу вриједност (М).

Табела 2: Заинтересованост васпитача за андрагошко образовање и усавршавање

Испитаници – васпитачи	Нивои заинтересованости испитаника – васпитача за андрагошко образовање и усавршавање на матичним установама						
	Фреквенције и проценти	Не, нисам заинтересован-а	Незнатно сам заинтересован-а	Да, знатно сам заинтересован-а;	Да, изразито сам заинтересован-а	Σ	М
Испитаници – васпитачи до 10 година радног искуства	Ф %	23 25,00	19 20, 65	35 38,04	15 16,30	92 100	1,46
Испитаници – васпитачи од 10 и више година радног искуства	Ф %	28 23,33	26 21,67	52 43, 33	14 11,67	120 100	1,43
Σ	Ф %	51 24,05	45 21,23	87 41,03	29 14,68	212 100	1,44

$\chi^2 = 1{,}26 \quad df = 3 \quad P > 0{,}05$

Утврђени резултати на основу процјена испитаника указују на значајну заинтересованост васпитача који се налазе у процесу рада у предшколским установама за организовање допунског андрагошког образовања и усавршавања на матичним установама. Обједињене процјене испитаних

васпитача који су знатно заинтересовани (87 или 41,03%) са процјенама оних испитаника који су изразито заинтересовани (29 или 14,68%) показују да је од 212 испитаника њих 116 или 54,72 % исказало висок ниво интересованости за допунско андрагошко образовање и усавршавање на матичним установама *(табела 2)*.

Осим ових, утврђени резултати указују и на то, да није безначајан број и оних испитаника, који су исказали незнатну потребу и интерес (45 или 21,23%), као и оних који уопште нису заинтересовани (51 или 24,05%) за организовање андрагошког образовања и усавршавања на матичним установама, тј. факултетима и високим школама. А то значи да је од 212 испитаника њих 96 или 45,28, % је незнатно, или уопште није заинтересовано за допунско андрагошко образовање и усавршавање на матичним установама у којима су оспособљавани за васпитача *(табела 2)*.

Ако се ови утврђени резултати анализирају по структури испитаника, тј. оних који имају до десет година радног искуства и оних који имају више од десет година радног стажа у предшколским установама, уочава се на основу израчунатих фреквенција и процената незнатна разлика у корист оних испитаника који имају више од десет година радног искуства, а који су по процјенама испитаника на вишем нивоу заинтересовани за допунско андрагошко образовање и усавршавање *(табела 2)*. Ипак, ове утврђене разлике датих одговора испитаних васпитача о нивоу заинтересованости за допунско андрагошко образовање и усавршавање, статистички нису значајне, јер добијени $\chi^2 = 1{,}26$ $df = 3$ $P > 0{,}05$ статистички није значајан ни на нивоу 0,05 те се може истаћи да су процјене испитаника, без обзира на дужину њиховог радногискуства о исказаном нивоу заинтересованости за допунско андрагошко образовање и усавршавање, истовјетне *(табела 2)*.

Гледано у цјелини, утврђени резултати истраживања, ипак, указују да је већи број испитаника –васпитача исказао заинтересованост за андрагошко образовање и усавршавање, што сви они факултети и високе школе који образују и оспособљавају будуће васпитаче морају да уважавају, а да за оне који се налазе у процесу рада организују допунско образовање и усавршавање из андрагошких наставно-научних области. А исказана незаинтересованост испитаних васпитача за овај вид и област образовања и усавршавања није изненађујућа, јер је већ познато да се поједини васпитачи ријетко или уопште не укључују у процес професионалног образовања и усавршавања, ма када и ма гдје да се оно организује и изводи. Најчешће се то оправдава тиме да је за професионални рад у предшколским установама довољна само стечена диплома и положен стручни испит, а узрок томе могу да буду и многи други чиниоци (године остваренога стажа, здравствено стање, недовољна мотивација и стимулација, удаљеност мјеста становања, лош материјални статус и др.).

Укључивање васпитача упослених у предшколским установама у процес континуираног и свеобухватног образовања и усавршавања, неформално допунско образовање и усавршавање уопште, као и неформално до-

пунско образовање и усавршавање из андрагошких научних области неминовност је коју матичне установе морају уважавати. Кроз овај вид образовања и усавршавање на овим установама требало би да се остварују и обавезни програми професионалног усавршавања васпитача везаних за систем реизбора, тј. добијања лиценци за рад са дјецом у предшколским установама, као и они програми који би били у функцији напредовање васпитача у струци стицањем виших звања. Но без обзира на те потребе, анализом Каталога програма стручног усавршавања запослених кадрова у образовању које је одобрило Министарство просвјете (...) Републике Србије за школску 2012/2013. год., уочено је да недостају акредитовани програми матичних установа на којима се образују васпитачи, изузевши програме појединаца са неких матичних установа, као и неке од програма које подржавају поједине матичне установе на којима се образују будући васпитачи.

3.3. *Потребе васпитача за стицањем знања из андрагошких области*

Претходно утврђивање заинтересованости васпитача за андрагошко образовање и усавршавање било би непотпуно ако се не би утврдиле и образовне потребе васпитача за стицањем савремених знања и умијећа из појединих различитих андрагошких области –подручја, неопходних за ефикаснији и квалитетнији рад са родитељима као и за сопствено континуирано образовање и усавршавање.

Стога, имајући на уму веома комплексан и сложен рад васпитача са родитељима, као и неопходни стални лични рад на професионалном развоју и усавршавању, потребно је утврдити и образовне потребе васпитача који се налазе у процесу рада за стицањем савремених андрагошких знања и умијећа, како на матичним факултетима, тако и кроз друге форме андрагошког образовања и усавршавања. Недопустиво је да се ова научна област запоставља у плановима и програмима професионалног образовања и усавршавања васпитача и што се матични факултети и високе школе за припремање васпитача још увијек недовољно ангажују на професионалном развоју и усавршавању стручних кадрова упослених у предшколским установама. Стога се ова значајна дјелатност, углавном, одвија преко појединих организација, институција, удружења, друштава, појединаца и др., иако су за професионални развој и усавршавање васпитача најкомпететније матичне установе. Тако се васпитачима „нуде-сервирају“ готови програми – боље речено изнуђене теме, и то најчешће по афинитету предавача, игноришући стварне образовне потребе и интересе оних са којима се тај програм и остварује.

Иначе, код нас се, а на то указује и Н. Поткоњак, олако приступа професионалном усавршавању наставника (а то се односи и на васпитаче – примједба аутора) те се полази од тога да је довољно организовати неко окупљање наставника, прогласити то за „радионицу“, па наивно, стављају-

ћи наставнике у вјештачки измишљене „улоге“ сматрати да је на тај начин остварена њихова пуна радна и мисаона активност у процесу стручног усавршавања. Уједно, овај аутор поставља и питање каква је стварна улога и домет и „акредитованих програма“ које наставници „добровољно“ бирају, и који се све више комерцијализују и разним средствима намећу наставницима (Поткоњак 2008: 13).

На овај начин се игнорише улога и значај матичних установа, које би за ефикасније и квалитетније перманентно професионално образовање и усавршавање васпитача морале да сносе највећу одговорност, а уз то научни кадрови ових установа су и најкомпетентнији за организовање и извођење професионалног развоја и усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада. Многи програми професионалног образовања и усавршавања васпитача одвијају се без претходно утврђених образовних потреба и интереса ових стручних кадрова, а није непознато ни то да се, чак, поједини програми импровизују, занемарујући и значајно радно искуство које стручни кадрови упослени у предшколским установама посједују. Стога гријеше сви они организатори и извођачи програма професионалног развоја и усавршавања васпитача који се налазе у процесу рада да ће се они радо, тј. без присиле, укључивати у образовни процес да поново слушају исте оне програмске садржаје које су већ једном слушали за вријеме свог обавезног образовања или кроз неке друге облике професионалног усавршавања.

Иако је познато да утврђене образовне потребе и исказана интересовања васпитача нису увијек и гаранција њиховог учешћа у допунском андрагошком образовању и усавршавању, јер је то условљено бројним и разноврсним чиниоцима (нивои образовања, старосна доб, животна и радна ситуација, слободно вријеме, мотивација, стимулација и др.), ипак, утврђивање образовних потреба је неминовност која се мора уважавати. Осим утврђених личних образовних потреба треба имати на уму и то да се, кроз систем професионалног развоја и усавршавања стручних кадрова у предшколским установама, морају уважавати и потребе друштва које би требало да буду и потребе појединца (реформа; огледи; техничко-технолошки развој; социјални и културни развој и др.).

Уважавајући потребу перманентног утврђивања образовних потреба васпитача, овом приликом је то учињено и за утврђивање образовних потреба стручних кадрова упослених у предшколским установама за стицањем савремених знања и умијећа из различитих, односно појединих андрагошких подручја.

Примјеном истраживачког инструмента званог ВНП-серија, испитани васпитачи су заокруживањем одговарајућег броја на скали (*0 – не никако; 1 – незнатно; 2 – да, знатно, 3 – да, изразито*) исказивали своје потребе и интересовања за стицањем знања и умијећа из сљедећих андрагошких области – подручја:

- савремених андрагошко-методичких знања и умијећа неопходних за ефикаснији и успјешнији рад са одраслима – родитељима (уважавање ан-

драгошких принципа; избор и примјена андрагошких метода; избор и примјена савремених андрагошких облика рада; избор и примјена организационих модела образовања и оспособљавања одраслих – родитеља; остваривање савјетодавног рада са одраслима – родитељима; остваривање успјешне комуникације са одраслима – родитељима и др.);

- савремених знања и умијећа из области психологије учења одраслих (границе и могућности учења одраслих; мотивација и стимулација учења одраслих; разлике у учењу дјеце и одраслих; самообразовање – самоучење одраслих и др.).

На основу тотала процјена испитаника који васпитнообразовни рад реализују са дјецом у предшколским установама, утврђени су ранг позиција (РП), индексни нивои (ИНД) и индексни нивои у тоталу (ИНД Т) исказаних потреба и интересовања испитаних васпитача за стицање савремених знања из појединих андрагошких области, што је у сажетом облику приказано у *табели 3*.

С обзиром на најнижу граничну вриједност индекса (ГВ=33,33), утврђени индекси заинтересованости испитаних васпитача јасно указују на присутну потребу ових стручних кадрова за стицањем савремених знања из појединих андрагошких области *(табела 3)*.

Табела 3: Потребе васпитача за стицањем савремених андрагошких знања

РП	Андрагошке области - подручја за које су испитаници – васпитачи заинтересовани	Нивои заинтересованости испитаника - васпитача	
		Тотал Инд.	Испитаници Н=212
1.	Примјена андрагошког циклуса у раду са одраслима (испитивање образовних потреба, планирање...)	ТОТ ИНД	14064 66,34
2.	Избор и примјена организационих облика образовања одраслих – родитеља	ТОТ ИНД	13445 63,42
3.	Непосредни облици, методе и средстава у раду са одраслима – родитељима	ТОТ ИНД	13176 62,15
4.	Андрагошки принципи у раду са одраслима – родитељима	ТОТ ИНД	12794 60,35
5.	Границе и могућности учења одраслих	ТОТ ИНД	12730 60,05
6.	Мотивација и учење одраслих	ТОТ ИНД	12550 59,20
7.	Самообразовање одраслих (родитеља, васпитача...)	ТОТ ИНД	12179 57,45
8.	Модели комуникације са одраслима – родитељима	ТОТ ИНД	12131 57,22

Највиши утврђени индексни нивои заинтересованости васпитача односе се на стицање знања из методике андрагошког рада: познавање андрагошких поступака у раду са одраслима (ИНД Т = 66,34); познавање организационих облика образовања одраслих (ИНД Т = 63,42); познавање и примјена андрагошких облика, метода и средстава у раду са одраслима (ИНД Т = 62,15); познавање андрагошких принципа у процесу рада са одраслима (ИНД Т = 60,35) – *табела 3.*

У односу на исказане образовне потребе из методике андрагошког рада, испитаници су на нешто нижем, али у односу на најнижу граничну вриједност индекса (ГВ=33,33), такође, исказали висок ниво интересовања и за стицање савремених знања из области психологије учења одраслих, и то: познавање границе и могућности учења одраслих (ИНД Т = 60,05); мотивација и учење одраслих (ИНД Т = 59,20); самообразовање одраслих (ИНД Т = 57,45); модели комуникације са одраслима (ИНД Т =57,22) – *табела 3.*

Гледано у цјелини, утврђени резултати до којих се дошло у овом мини-истраживачком раду, на основу процјена испитаника – васпитача, јасно указују да је већина испитаника исказала висок ниво интересовања за организовањем допунског образовања и усавршавања на матичним установама, у циљу стицања савремених знања и умијећа из различитих андрагошких области – подручја (*табела 3*).

4. *Умјесто закључка*

Од самог почетка формалног школовања будућих стручних кадрова за рад са дјецом предшколског узраста, осим проучавања стручно-предметних научних области, изучавани су (истина, на различитом нивоу) и програмски садржаји из области педагогије, али је стога проучавање андрагошких области у цјелости запостављено.

На основу анализе ранијих и актуелних планова и програма по којима се образују и по којима су се образовали васпитачи на матичним установама, дошло се до сазнања да се наставно-научна област андрагогије, не само кроз програмске садржаје, већ и друге андрагошке активности, на највишем нивоу изучавала на бившим педагошким академијама, док је ова научна област у актуелним плановима и програмима припремања будућих васпитача потпуно запостављена.

Међутим, утврђени резултати овог мини-истраживања су, ипак, указали да су испитни васпитачи упослени у предшколским установама значајно заинтересовани за допунско андрагошке образовање и усавршавање на матичним установама. И висок ниво исказаних образовних потреба за стицањем савремених андрагошких знања и умијећа, такође, упућују, да се ова наставно-научна област не смије игнорисати и запостављати у си-

стему професионалног образовања и усавршавања, не само будућих васпитача на матичним установама, већ и свих оних стручних кадрова који реализују васпитнообразовни процес у раду са дјецом предшколског узраста.

Литература

Алибабић, Шегрт 2010: Š. Alibabić, B. Šegrt,: Ponuda i potražnja u (pod) sistemu usavršavanja nastavnika*, Pedagogija*, бр. 2, Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore.

Бабић 1999: Г. И. Бабић, *Квалитет васпитања и образовања*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Баковљев 1997: М. Баковљев, *Основи методологије педагошких истраживања,* Београд: Научна књига.

Бранковић, Илић 2003: D. Branković, M. Ilić, *Osnovi pedagogije,* Banja Luka: COMESGRAFIKA.

Ван Балком, Мијатовић (приређивачи) 2007: D. V. VanBalkom, S. Mijatović, *Stručno usavršavanje*, Beograd: Draslar partner.

Вујисић-Живковић 2004: N. Vujisić-Živković, Uloga škole u profesionalnom razvoju nastavnika*, Pedagogija*, br. 1, Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore, 39-46.

Делор 1996: J. Делор, *Образовање – скривена ризница,* Унеско: Извештај Међународне комисије о образовању за 21. век, Београд: Министарство просвете.

Илић 2001: М. Илић, Теоријске основе Школе живота и квалитетне школе, *Наша школа*, бр. 3-4, Бања Лука.

Joerg 1998: K. Joerg, *Методе курсева и семинара – модерним методама до квалитета образовања* – приручник за образовање одраслих, Београд, Д. П. „Ђуро Салај“: Институт за предузетништво МСПБК.

Каталог програма стручног усавршавања запослених у образовању 2012, Београд: Министарство просвете и науке Републике Србије.

Квалитетно образовање за све – пут ка развијеном друштву 2002: Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.

Кулић 2003: Р. Кулић, Формално, неформално и информално учење и образовање, *Зборник радова,* Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Кулић, Деспотовић 2001: Р. Кулић, М. Деспотовић, *Увод у андрагогију,* Београд: Свет књиге.

Лакета 2008: Н. Лакета, Усавршавање наставника уз рад*, Образовање и усавршавање наставника*, Ужице: Учитељски факултет.

Милат 2005: J. Milat, *Pedagogija-teorija osposobljavanja*, Zagreb: Školska knjiga.

Наставни план и програм 1989: *Nastavni plan i program*, Banja Luka: Pedagoška akademija.

Пастуовић 1978: N. Pastuović, *Obrazovni ciklus,* Zagreb: Andragoški centar.

Пејић 2006: Р. Пејић, Континуирано образовање и усавршавање наставника на матичним факултетима, *Култура и образовање*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Пејић 2010: Р. Пејић, Повезаност и значај педагогије и андрагогије у систему образовања наставника, *Посебна издања научни скупови*, Пале: Филозофски факултет.

Пејић 2010: Р. Пејић, Андрагошко образовање и усавршавање наставника разредне наставе, *Зборник радова са научног скупа*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Понграц 1990: S. Pongrac, *Inoviranje obrazovanja odraslih,* Zagreb: Andragoški centar.

Поткоњак 2008: Н. Поткоњак, Залажем се за институционализацију стручног усавршавања наставника, *Образовање и усавршавање наставника*, Ужице: Учитељски факултет.

Правилник о наставном плану и програму за III и IV годину педагошких академија за образовање наставника 1982: *Просветни гласник*, СР Србије, бр. 8,9,10.

Рајовић, Радуловић 2007: В Рајовић, Л. Радуловић, Како наставници опажају своје иницијално образовање: на који начин су стицали знања и развијали компетенције, *Настава и васпитање*, бр. 4, Београд, 413-434.

Савићевић 1992: Д. Савићевић, *Природа и карактеристике интереса у андрагогији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Катедра за андрагогију Филозофског факултета.

Савићевић 2006: D. M. Савићевић, Андрагошка функција наставника, *Педагошка стварност*, бр 5- 6, СПДВ, Нови Сад, 423-431.

Станојловић 2001: С. Станојловић, *Умијеће комуницирања,* Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Студијски програми педагошких, учитељских и високих школа за образовање васпитача.

Стојаковић 2002: П. Стојаковић, *Психологија за наставнике,* Бања Лука: Прелом.

Сузић 2008: Н. Сузић, Модел доживотног усавршавања и напредовање наставника*, Образовање и усавршавање наставника,* Ужице: Учитељски факултет.

Филиповић 2004: Д. Filipović, *Permanentno obrazovanje odraslih*, *Pedagogija*, br.1, Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore,18-39.

Ratko Pejić

ANDRAGOGY EDUCATION AND TEACHERS' PROGRESS

Summary

The work of teachers with children of pre-school age is specific, complex and very responsible educational activity. Besides the obligation to achieve numerous global and specific roles in educational work with children of pre-school age, teachers are obliged to execute other different activities with parents of these children. They have to accomplish the cooperation with parents through different organizational models, to work on their education and training for more competent parenting through different organizational forms, and at the same time to work on their professional development and improvement.

Having in mind all this, the paper points out to the need of more efficient and quality formal education and training of future teachers in their resident institutions, and it also points out to necessity of continual professional development and improvement of teachers which are found in the work process. Significant role should be given to higher education institutions on which they were educated and trained for professional work in pre-school institutions. One of educational and scientific fields which should become the part of curriculum and programs of mandatory training of future teachers for work with children of pre-school age, besides expert, pedagogy and psychological fields, is a scientific filed of andragogy.

The results of this mini survey, based on estimations of tested teachers, employed in pre-school institutions, indicated the need for andragogy education, formally, and also informally through professional education and improvement.

Небојша К. Елез*
Владимир М. Владичић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за математику, рачунарство и физику

УДК 517.521
DOI 10.7251/RFFP1513047E

Оригинални научни рад

КРИТЕРИЈУМ ДИВЕРГЕНЦИЈЕ РЕДОВА

Апстракт: *Постоји велики број критеријума који дају одговор на питање конвергенције редова чији је општи члан дат у облику производа два низа реалних бројева, најзначајнији су Абелов и Дирихлеов критеријум конвергенције. Поред ових критеријума међу најзначајнијима је и Кошијев кондензациони критеријум, који даје услове под којима су два реда или истовремено конвергентни или дивергентни. У овом раду се истражује питање конвергенције оваквих редова. Главно питање на које се покушава одговорити је које услове треба да задовољавају низови који генеришу општи члан реда да би ред дивергирао. Одређена је једна класа услова под којима редови овог облика дивергирају. Прецизније, откривен је нови критеријум конвергенције редова овог облика. Наведене су и неке посљедице овог критеријума, једна од најзначајнијих посљедица је и Кошијев кондезациони критеријум о конвергенцији редова*.

Кључне ријечи: *критеријум конвергенције редова, Кошијев кондензациони критеријум.*

Увод

У раду (Елез 2000: 35–37) је доказан критеријум за конвергенцију редова који гласи

Ред $\sum_{n=1}^{\infty} a_n b_n$ конвергира ако је:

– низ $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ монотон

– ред $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ конвергира

– низ $\left(\frac{b_1 + \ldots b_n}{n}\right)_{n=1}^{\infty}$ ограничен.

У овом раду се истражује питање конвергенције реда $\sum_{n=1}^{\infty} a_n b_n$ уколико ред $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ дивергира, а низови $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ и $(\mathrm{b}_n)_{n=1}^{\infty}$ задовољаве

* nelez@ffuis.edu.ba

одређене услове. Циљ је да услови наметнути на ове низове буду блиски условима које ови низови задовољавају у наведеном критеријуму.

Главни резултати

У доказу теореме која представља главни резултат овог рада користимо сљедећу лему:

Лема 1. Ако је $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ *нерастући нула низа тада је*

$$\sum_{n=1}^{\infty} a_n = \sum_{n=1}^{\infty} n\left(a_n - a_{n+1}\right)$$

Доказ. Пошто је $\lim_{n\to\infty} a_n = 0$ вриједи $a_n = \sum_{k=n}^{\infty} (a_k - a_{k+1})$ за све природне бројеве n, па имамо:

$$\sum_{n=1}^{\infty} a_n = \sum_{n=1}^{\infty}\sum_{k=n}^{\infty} (a_k - a_{k+1}) = \sum_{n=1}^{\infty} n\left(a_n - a_{n+1}\right)$$

чиме је лема доказана.

Теорема 1. Ред $\sum_{n=1}^{\infty} a_n b_n$ *је дивергентан ако је*

– *низ* $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ *монотон*

– *ред* $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ *дивергентан*

– $\liminf_{n\to\infty} \left(\frac{b_1 + \ldots b_n}{n}\right) > 0$

Доказ: Без умањења општости можемо претпоставити да вриједи $a_n > 0$ за све природне бројеве n.

Ако је $\lim_{n\to\infty} a_n > 0$ пошто је $\liminf_{n\to\infty} \left(\frac{b_1 + \ldots b_n}{n}\right) > 0$, онда вриједи $\lim_{n\to\infty}\left(a_n b_n\right) > 0$ па ред $\sum_{n=1}^{\infty} a_n b_n$ дивергира.

Размотримо сада случај када је $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ нерастући нула низ.

Такође без смањења општости пошто је $\liminf_{n\to\infty} \left(\frac{b_1 + \ldots b_n}{n}\right) > 0$ можемо претпоставити да је за све $n \in N$ и за неко $c > 0$

$$\frac{b_1 + \ldots b_n}{n} > c$$

Пошто је

$$a_1b_1+\ldots+a_nb_n=(a_1-a_2)b_1+(a_2-a_3)(b_1+b_2)+\ldots+$$

$$+(a_{n-1}-a_n)(b_1+\ldots+b_{n-1})+a_n(b_1+\ldots+b_n)\geq\sum_{k=1}^{n-1}k(a_k-a_{k+1})\frac{b_1+\ldots+b_k}{k}\geq c\sum_{k=1}^{n-1}k(a_k-a_{k+1})$$

На основу Леме 1 имамо $\sum_{n'1}^{\infty}a_nb_n\geq c\sum_{n=1}^{\infty}n(a_n-a_{n+1})=c\sum_{n=1}^{\infty}a_n=\infty$.

Овим је теорема доказана.

Из критеријума наведеног у уводу и Теореме 1 добијамо

Теорема 2. Нека је $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ *нерастући нула низ и нека је за неко* $M>0$

$$\frac{1}{M}<\frac{b_1+\ldots b_n}{n}<M \text{ за све } n\in N$$

тада су редови $\sum_{n=1}^{\infty}a_n$ *и* $\sum_{n=1}^{\infty}a_nb_n$ *истовремено конвергентни.*

Посљедица 1. Нека је $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ нерастући нула низ. Тада су редови

$$\sum_{n=1}^{\infty}a_n \text{ и } \sum_{n=1}^{\infty}n^{k-1}a_{n^k}$$

истовремено конвергентни за све $k\in N$.

Доказ: На основу Теореме 2, довољно је доказати да вриједи

$$\lim_{n\to\infty}\frac{b_1+\ldots+\mathrm{b}_n}{n}=c>0$$

Пошто је за све природне бројеве k

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1+2^{k-1}+\ldots+\left[n^{\frac{1}{k}}\right]^{k-1}}{n}=\frac{1}{k}>0$$

посљедица је доказана.

Посљедица 2. Нека је $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ нерастући нула низ. Тада су редови

$$\sum_{n=1}^{\infty}a_n \text{ и } \sum_{n=1}^{\infty}k^n a_{k^n}$$

истовремено конвергентни за све $k\in N$.

Доказ: На основу теореме 2, довољно је доказати да вриједи

$$\lim_{n\to\infty}\frac{b_1+\ldots+\mathrm{b}_n}{n}=c>0$$

Пошто је за све природне бројеве k

$$\lim_{n\to\infty}\frac{k+k^2+k^3+\ldots+k^{[\log_k n]}}{n}=\frac{1}{k-1}>0$$

посљедица је доказана.

На основу Посљедице 2, ако ставимо $k=2$ добијамо Кошијев кондензациони критеријум:

Редови $\sum_{n=1}^{\infty}a_n$ и $\sum_{n=1}^{\infty}2^n a_{2^n}$ су еквиконвергентни ако је $\left(a_n\right)_{n=1}^{\infty}$ опадајући нула низ.

Литература

Елез 2000: N. Elez, *A convergence criterion of series*, Чачак: Технички факултет, Mathematica Moravica, vol. 4, 35–37.

Митриновић, Адамовић 1980: Д. Митриновић, Д. Адамовић, *Низови и редови*, Београд: Научна књига.

Nebojša K. Elez
Vladimir M. Vladičić

A CRITERION OF DIVERGENCE OF SERIES

Summary

There are many criteria of convergence of series given in the form of the product of two series of real numbers. The most important are Abel's convergence test and Dirichlet's convergence test. In addition of these one of the important is Cauchy's condensation convergence test which gives condition when two series are equiconvergent. In this paper we studied the question of convergence of the series given in this form. The main question is under which conditions the series given in this form are convergent. We determine a class of conditions under which this series are divergent. In particular, we find a new criteria for convergence of series. We also obtain some corollaries of this result; one of the most important corollary is Cauchy's condensation test of convergence.

Gligor M. Samardžić[*]
Universität in Priština,
Philosophische Fakultät, Kosovska Mitrovica
Abteilung: Geschichte

UDK 911.3(497.13):902
DOI 10.7251/RFFP1513051S
Originalni naučni rad

LOKALITÄT SALTHUA[**]

Abstract: *Dieser Beitrag stellt Daten über die Lokalität Salthua dar. Es wird auch ein großer Teil des in der Lokalität Salthua dank der von Einwohnern von Riječani geleisteten Hilfe gefundenen archäologischen Materials beschrieben und analysiert.*

Schlüsselworte: *Salthua, Riječani, Anderba, Castellum, Straße, Meilenstein, Siedlung, Standpunkt.*

Das antike Kastell *Salthua* ist in der Lokalität Suntalija gelegen, im Ortsteil Riječani, auf dem Gelände Gornji Banjani, 35 km westlich von Nikšić, nordöstlich von der Autobahn Bileća-Nikšić. Der Sarkophag von Agirus, der Sohn von Epicadus und seine Frau Temeja, gefunden in der Nekropole des Plateaus Suntalija 1905 bezeugt Kastell *Salthua* (ILJug 1852; Гарашанин 1967: 148-149; Sergejevski 1962: 102).[1] Das Kastell *Salthua* ist mit der Reisestation *Sallunto* gleichgesetzt, die im Tabula Peutingeriana (Itineraria Romana 1916: V 469), *Itinerarium Antonini* (Itinerarum Antonini 1848, 338) und von dem Ravenner Geograph (Ravenatis 1860: IV 16) genannt wurde. Im Tabula Peutingeriana werden zwei Stationen mit dem gleichen Namen *Sallunto* erwähnt. Die erste Station ist auf dem Gelände Suntalija in Riječani, westlich von Nikšić, und die andere mit dem gleichen Namen wird zwischen Spuž und Povije ubiziert (Bild I). Im Gegensatz dazu ubiziert *Itinerarium Antonini* Station *Salunto* zwischen *Anderba* (Nikšić) im Westen und der Station *Alata* (Station in Spuž) im Osten, während Ravenner Geograph in seinem *Itinerarium* angibt, dass sich diese Station auf der Straße befindet, die die Küste der Adria entlang ging (Itineraria Romana 1916: V 468, 469, 470; Itinerarum Antonini 1848: 337, 338, 339; Ravenatis 1860: IV 16).

Das Kastell *Salthua* wird als die Station *Sallunto*, bzw. *Salluntum* und heutige Hochebene Suntalija, die das Dorf von Riječani dominiert identifiziert. Archäologische, epigraphische und schriftliche Funde korrelieren mit den linguistischen, die auf die Entwicklung des Namens *Salthua-Salluntum-Suntalija* (Kastell-Station-Lokalität) hinweisen. Das heißt, zeitlich gesehen, dass der Name des Kastells von seiner Kontinuität zeugt (Itinerarum Antonini 1848: 338, 339; Ravenatis 1860: IV 16; Müller 1916: V 468, 469, 470; Gelände-Bemerkungen,

[*] gligorijas@yahoo.com

[**] Mein aufrichtiger Dank gilt Frau Doz. Dr. Snežana Ferjančič für Ihre hilfreichen Hinweise sowie Anregungen, die zum Gelingen dieser Arbeit beitrugen.

[1] In der modernene Geschichteschreibung wird die Inschrift anders datiert. Šašel ist der Meinung, dass es sich um Ende des II. Jh. handelt, während Sergejevski und Garašanin hervorheben, dass die Inschrift aus dem I. Jh. n.Chr. stammt.

Sergejevski 1962: 73-92; Шкриванић 1975: 52; Samardžić 2010: 51-67). Probleme im Zusammenhang mit der Lokalität *Salthua* wurden in der modernen Geschichtsschreibung berarbeitet, vor allem in der allgemeinen den Städten und Festungen aus der Römerzeit gewidmeten Teilen (Гарашанин 1967: 173; Мијовић, Ковачевић 1975: 48-51; Церамановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић, 1975: 200, сл. 80, инв. бр. 23).

Die mit der Geschichte der bestimmten Themen, Regionen oder Städte beschäftigten Wissenschaftler haben dieser Lokalität nur beiläufige Aufmerksamkeit geschenkt. In der oben genannten Lokalität gab es keine organisierte, systematische archäologische Forschung, abgesehen von einer Vorerkundung von R. Kujović (Kujović 1976: 123-137.). Die bisherigen Daten über die Lokalität *Salthua* beruhen größtenteils auf zufälligen Funden. Auf Initiative der Behüter von Altertümern in Riječani, besuchten wir die Lokalität und beschlossen, der Öffentlichkeit den aktuellen Stand der Lokalität zu präsentieren. Hier werden nur die wichtigsten und am häufigsten verwendeten Arbeiten zu diesem Thema erwähnt. Dann wird die von uns besichtigten Lokalität beschrieben und die nicht bekannt gemachten von den Behütern von Altertümern in Riječani zur Verfügung gestellten Funde gezeigt werden (Gelände-Bemerkungen). Diese Lokalität wird durch zwei Festungen geprägt: Budetina Gradina im Osten und Drenetina Gradina im Westen. R. Kujović hält Budetina Gradina für ursprüngliches Zentrum des Kastells. Darauf weise, seiner Meinung nach, ihre Position, die die Umgebung dominiert, sowie die verschiedenen archäologischen Überreste, und die Lage der Nekropole auf Suntalija hin (Kujović 1976: 123-124).

P. Mijović und M. Kovačević führen an, dass Budetina Gradina eine römischen Festung sei. Sie weisen darauf hin, dass die Mauern dieses Kastells sichtbar sind. Die Mauer besteht aus gebrochenen und behauenen Steinen und Mörtel. An dieser Festung bemerkten sie drei Eingänge. In ihrer Nähe befindet sich eine Quelle. Die Autoren geben an, dass die zwei Inschriften gerade aus der Nekropole unterhalb der Budetina Gradina stammen, was bedeutet, dass sie ein Bestandteil des Kastells *Salthua* war. Die genannten Wissenschaftler nehmen auch an, dass es sich dabei um eine römische Militärlstation in der Mitte der Illyrer-römischen Siedlung gehandelt haben muss (Мијовић, Ковачевић 1975: 48-51). Č. Marković führt an, dass die Festung auf Budetina Gradina mit dem Ziel gebaut wurde, um die Strecke der Hauptstraße *Narona - Scodra*, die in der Nähe an dieser Erhebung vorbeilief zu schützen (Marković 2006: 338).

Beim Erforschen der Straße *Narona - Scodra* erforschte D. Sergejevski die römische Straße, die durch Lokalität *Salthua*, wo es sich eine Reisestation befand, lief. Ihm zufolge zog die Strecke von der Straße Leusinium zu einem Ort namens Mostine, über den Fluss Trebišnjica bis zum Sattel zwischen dem Dorf Kljakovica und dem Jaramaz's Haus, wo es einen Standpunkt gab. Die Straße lief weiter, so der Autor, nach Knež Do, wo drei Fragmente von Meilensteinen gefunden wurden. In dieser Lokalität oberhalb des Hauses G. Knežević, befand sich der Standpunkt, worauf die erhaltenen Reste des Meilensteins hinweisen.

Von dieser Stelle her verlief die Straße zum Kopilov Do, wo der Forscher mit den Einheimischen auf dem Gelände Mezarine am Fuß des Berges Stražište am östlichen Ende von Kopilov Do, in 1,5 km Entfernung von dem vorherigen Standpunkt, sechs Meilensteinstücke fand. Von Mezarina her verlängert sich die römische Straße in östlicher Richtung auf den Hang des Berges Stražište bis zum Dorf Drpe sich allmählich hinaufziehend. Im Dorf Drpe führte die Römerstraße mit dem Weg Petrovići-Tupan zusammen. In diesem Dorf, neben dem gestifteten Brunnen, bzw. auf dem Ackerfeld Mramor, befindet sich der Standpunkt mit einem größeren und mehreren kleineren Meilensteinstücken. Die Römerstraße überlappt sich hier mit der aktuellen Straße Petrovići-Drpe-Velimlje. Von dem gestifteten Brunnen her verlängert sich die Römerstraße in östlicher Richtung bis zu Riječani. Diese Straßenstrecke dient auch heutzutage als lokale Straße (Bild II) (Sergejevski 1962: 81-87).

Die ganzen Straßenstrecke entlang gibt es in bestimmten Abständen Brunnen mit Wasser, was für diese Gegend mit knappen Wasserressourcen wichtig ist. Es wird angenommen, dass diese Brunnen ihren Ursprung in der Antike haben. Zu diesem Gewässern gehört auch Karduša-Wasser, etwa 1,5 km von dem vorherigen Standpunkt und dem gestifteten Brunnen entfernt. Etwa 100 Meter östlich von Karduša-Wasser ist der Meilenstein-Standpunkt. In dieser Lokalität hat Sergejevski neun Meilensteinstücke gefunden. Etwa 1,5 km von vorheriger Station ist Mataruška Friedhof, der auf dem Tamur Berg liegt. Östlicher, 200 Meter vom Friedhof auf dem Gelände Tupan wurden Fragmente der Meilensteingruppen gefunden. Von dem Tamur Berg verlief Römerstraße in Richtung Osten. Das Gelände ist robust und mit Bürste bewachsen. Von Tupan bzw. Tamur Berg im Osten, in der 3 km Entfernung auf steinigem Boden ist Vranje Prisoje Vranje. Auf seinem breiten Plateau gefunden wurden sieben Fragmente des Meilensteins. Etwa 1,5 km östlich von der Station Vranje Prisoje kam die römische Straße in der Station Riječane (Ebenfalls).

Auf dem Gelände von Riječani fand D. Sergejevski einige Meilensteine. Auf einem von ihnen gibt es Spuren einer in drei Zeilen geschriebenen Inschrift: ...cae.../...nivs/...^^″ (ILJug 999; Sergejevski 1962: 81-87). Seiner Ansicht nach könnte sich die Inschrift auf Decius Herennius Etruskus, den Sohn des Decius Traianus (249-251), der im Jahre 251 den Titel *Augustus* erhielt. Es könnte auch der Kaisers Licinius (308-324) sein, aber er glaubt immer noch, dass es weniger wahrscheinlich sei. D. Sergejevski hebt hervor, dass er früher auf dieser Straße die dem Decius Traianus gewidmeten Meilensteine fand, und der Form des Buchstabens nach, hält für wahrscheinlich, dass der Meilenstein zu Ehren seines Sohnes, gesetzt wurde, bzw., dass der Meilenstein mit der Inschrift aus dem Jahr 251 stammt. Weiter gibt er eine Ergänzung der dritten Zeile an, aber zu hinterfragen, wo statt *s(emper) Aug (ustus) [Etruscu]S Aug(ustus)*, oder auch *Decius* stehen könnte. Nach dem Autor stammt er aus der zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts. Von diesem Standpunkt aus verlief die römischen Straße ostwärts über das Riječani Tal und an den Budetina Gradina aus dem Süden in Richtung Anderba (ILJug 999; Sergejevski 1962: 87-89).

Die Lokalität *Salthua* hat die Aufmerksamkeit der Forscher angezogen und mit den Inschriften in der Nekropole auf dem Plateau Suntalija in der Wissenschaft getreten. Doch trotz der bedeutenden erkundenen Inschriften, gab es keine umfangreicheren Forschungsvorhaben. In dieser Lokalität wurden zwei von N. Vulić im Jahre 1905 bekannt gemachten Grabsteine gefunden. Im Laufe der Zeit ist ein Epitaph (die Inschrift wurde von Vulic aufgezeichnet)zu Grunde gegangen, und das andere wurde ins Heimatsmuseum in Nikšić übertragen. Die gefundenen Grabsteine weisen eine rechteckige Form auf. Beide sind 2,15 m lang, 0,55 m breit und 0,20 m dick (ILJug 1852-1853; Vulić 1905: 172-175; Sergejevski 1962: 100-101). Der Text der ersten, verloren gegengenen Grabinschrift lautet: *Agirro Epicadi f(ilio) principi k(astelli) Salthua / et Temeiae Glavi f(iliae) fecit Epicadus f(ilius) / ut primum aetatis complerunt tempora vitae / et genitor fato conditus est tumulo / protinus inscripsit pietas nomen matrisque patris(que) / ut legerent cuncti genitoris nomina saepe / hoc decet ut nati componant ossa parentum / et cineri sedem substituat pietas* (Ebenfalls). Der Text des zweiten Epitaphs, das jetzt im Heimatsmuseum in Nikšić bewahrt wird, ist wie folgt: *Caius Epicadi f(ilius) princeps / civitatis Docleatium hic situs / hoc fieri iussit genitor sibi et / suis set (sic) fili(i) eius Plassus Epicadus / Scerdis Verzo et summa adiecta / efficit istud opus est pietas natique / hoc auxsisse (sic) videntur et decorant / facto et docent esse pios* (Vulić 1905: 172-175).

Beide Inschriften sind signifikant. Es wird davon ausgegangen, dass diese Grabsteine zur gleichen Zeit gebaut wurden, da sie die gleiche Größe und Form der Buchstaben aufweisen. Man nimmt an, dass sie aus dem I. Jahrhundert n. Chr. stammen. Die erste Inschrift erwähnt Agirus, den Sohn von Epicadus als Princeps des Kastells *Salthua*. In der zweiten Inschrift wird Gaius, der Sohn von Epicadus erwähnt, und zwar als Princeps Dokleati Gemeinschaft. Die erste Inschrift informiert uns über den Namen des Kastells und seines Leiters (Vulić 1905: 172-175; Sergejevski 1962: 101-102; Гарашанин 1967: 147-148, 173). G. Alföldy besagt, dass in der ersten Hälfte des ersten Jahrhunderts n. Chr. Dokleati noch Peregrini wären. Mitglieder der lokalen Aristokratie hatten noch nicht das römische Bürgerrecht. Die Romanisierung der römischen Provinz Dalmatien ist aber mit dem Beginn der Kaiserzeit aktuell. Die Ausbreitung der Romanisierung erfolgte durch Kontakte mit den benachbarten italischen Kolonien an der Küste sowie durch die Rekrutierung von Einheimischen. Seiner Meinung nach haben Dokleati das römische Bürgerrecht unter den flavischen Kaisern erhalten. Die Grabsteininschriften der genannten Princeps sind in Latein geschrieben. Es wird angenommen, dass die städtische Autonomie der Gemeinschaft unter Kaiser Titus Flavius erteilt wurde. Unter den flavischen Kaisern wurde die militärische Verwaltung durch lokale Selbstverwaltung ersetzt. Seit ihrer Zeit stand an der Spitze der Stadt der örtliche Meister, der in der Regel über das römischen Bürgerrecht verfügte. Sie standen wahrscheinlich in der vorflavischen Zeit dem Präfekt zur Seite (zur Hilfe stehende als Stellvertreter). Aus dieser Epoche sind Princeps aus dem südlichen Dalmatien bekannt, mit oder ohne Bürgerrechte. Die Einrichtung eines heimischen Princeps und einer Stadtleiter war der beste Weg,

eine loyale Aristokratie in den Kreisen der Eingeborenen zu schaffen. Es war der wichtigste Schritt für die Einbeziehung der lokalen Bevölkerung in das Leben der römischen Städte (Alföldy 1965:144, 177).

Von dieser Lokalität führte ein Straßenarm nach Osten über Podbožur nach Anderba, während der andere Arm, so der Forscher, nach Südwesten abzweigte. Die Anführungen von D. Sergejevski wurden durch die Meilensteine aus dem Dorf Maočići in der Nähe von Riječani bestätigt. Was diesen Arm der römischen Straße betrifft, der wahrscheinlich über Grahovo verlief, fügte Sergejevski an, dass nach seinem Ursprung an der Küste der Bucht von Kotor, bzw. in Risan gesucht werden sollte (Sergejevski 1962: 96-100). Die Forscherin M. Parović Pešikan bestätigte die Anführungen von Sergejevski. Sie hat es gründlich erforscht und erfand die vermeintliche Straße *Risinium - Salthua* (Sergejevski 1962: 96-100; Паровић-Пешикан 1974: 63-69).

Zusätzlich zu den beiden im Jahre 1905 entdeckten Grabinschriften wurden in dieser Lokalität noch ein paar Fragmente der Grabsteininschriften gefunden, die J. Spasojević, der Einwohner von Riječani, D. Sergejevski überreichte Die erste lautet: *)bar d(. . . / . . .)v o(. . .*(Sergejevski 1962: 102, br. 3). Auf dem anderen Denkmal, bzw. einem Teil der Platte, sind die Spuren von Mörtel und Inschriftresten sichtbar: *. . .ssius III coniu(gi)* (Sergejevski 1962: 102, br. 7).

Am gleichen Ort wurde festgestellt, ein Kopfsteinpflaster ca. 50 cm Höhe, auf dessen glatten Oberfläche drei Buchstaben IΛV eingeschnitzt sind. Es wird davon ausgegangen, dass dies ein Meilenstein war (Sergejevski 1962: 103, br. 8). P. Mijović glaubt, dass das Kastell Salthua nicht nur Reisestation, sondern auch ein hervorstehendes oder Grenzkastell rei publicae Docleatum (Мијовић, Ковачевић 1795: 48-51). M. Garašanin führt an, dass mit dem Begriff *castellum* die Siedlungen der lokalen Bevölkerung bezeichnet wurden (Гарашанин 1967: 95).

Die bisherigen Forschungsergebnisse im Bereich der Lokalität *Salthua* (Riječani), die sich auf die römische Zeit beziehen, beruhen größtenteils auf den zufälligen meistens von den einzelnen Institutionen-Museen abgekauften Funden. Ein Anteil der Funde wurde jedoch von R. Kujović während seiner Voruntersuchungen im Jahre 1977 gefunden und gesammelt (Кујовић 1976: 123-125). Von dem abgekauften keramischen Material ist ein Krug, bzw. dessen Fragmente von Bedeutung. Er hatte eine bikonische Form mit rautenförmigen Hals mit zwei gewölbten Griffen, die den Hals des Kruges mit dem Schüssel beim Übergang von der Schulter zum Bauch verbinden. Keramikfragmente sind grau-gelb, und hatten dünne Wände. Diese Art von Krügen in der untersetzten Form, so R. Kujović, sei im zweiten Jahrhundert im Donauraum bekannt. Ähnliche Krüge wurden in Duklja gefunden und datieren an das Ende des II. und auf den Anfang des III. Jahrhunderts. Der gleiche Krug wurde in der Nekropole des Municipiums S gefunden . . in der Nähe von Pljevlja im Grab mit dem Inventar, das charakteristisch für das IV. Jahrhundert ist. R. Kujović datiert den Krug aus Riječa-

ni an das Ende des III. und auf den Anfang des IV Jahrhunderts (Цермановић-Кузмановић 1969: 101-107; Цермановић-Кузмановић 1975: 200).

Das in der Lokalität *Salthua* gefundene Fibulaköpfchen aus Bronze, Typ *Aucissa* mit Doppel-Kopf wurde von einem Einheimischen abgekauft. Das gleiche gilt sowohl für es, als auch für Krüge, weil identische Exemplare in Duklja und Municipium S... nahe Pljevlja gefunden wurden. Man findet sie häufiger in den Gräbern in den genannten Lokalitäten, was darauf hindeutet, dass sie Erzeugnisse der lokalen Werkstätten in der Provinz Dalmatien waren. Nach den Gräbern, in denen sie gefunden wurden, datieren sie an das Ende des I. Jahrhunderts n. Chr., als sie am mesisten verwendet wurden (Кујовић 1976: 126-127; Цермановић-Кузмановић 1975: 213).

Am gleichen Ort wurden zwei krumme Messer und eine Speerspitze aus Eisen abgekauft. Die Messer gehören zu einer Gruppe von kurzen und gekrümmten Messern mit einer gewölbten stumpfen Seite und fast waagerechte Klinge. Ähnliche Messer wurden in Duklja gefunden und in das II. Jahrhundert datiert. Im Unterschied zu denen, sind die Exemplare aus Riječani viel älter. Die Speerspitze wurde zerstört, aber es lässt sich ihre blättrige Form und ihr zylindrischer Schaft vermuten (Ebenfalls).

In der selben Lokalität wurde auch ein krummes Messer aus Bronze durch Zufall gefunden. Die stumpfe Messerseite bricht plötzlich an die Spitze der Klinge, die fast waagerecht ist. Es gehört zu der Gruppe von kurzen Messern mit der scharf gebrochenen stumpfen Seite. Ähnliche Messer wurden in Duklja gefunden und in das II. Jahrhundert datiert. Diesen Messertypen begegnete man viel früher. An derselben Stelle wurde eine Dornschließe und ein fragmentiertes Balsamarium gefunden und abgekauft. Bei der Dornschließe handelt es sich um eine offene Schließe aus Bronze mit dem Dorn. Solche Exemplaren sind in Dalmatien selten. Was den südlichen Teil der Provinz Dalmatien betrifft, wurden nur ein Paar Exemplare in Duklja gefunden. Ähnliche Exemplare von Schnallen aus Duklja und Riječani, die in den Gräbern mit verbrannten Überresten gefunden wurden, weisen darauf hin, dass dieser Typ zum Ende des II. und Anfang des III Jahrhunderts gehörte. Hier fand man auch ein Balsamarium aus weißlichem Glas mit einem verengten Hals und einer erweiterten Basis. Solche Exemplare sind in Duklja häufig zu finden; mit denen gabe es das Geld aus dem zweiten Jahrhundert, so dass sie von den Forschern zur gleichen Zeit datiert wurden. Die zufälligen Befunde in der Lokalität *Salthua* umfassen auch einige Perlen und ein Paar silberner mittelalterlicher Ohrringe, sowie Teile eines Stirnschmuckes (Кујовић 1976: 127- 133).

Die Probeausgrabungen im Jahre 1977 wurden auf dem Plateau an der Spitze des Bergchens Suntalija durchgeführt. Auf dem Plateau unterhalb der Schotterstraße, dh. in der Nekropole I wurden zehn Gräber entdeckt. An der Oberfläche unterhalb der Platten wurden die Skelette aus dem fünfzehnten und siebzehnten Jahrhundert ohne Grabbeigaben gefunden. Unter ihnen wurden in einer Tiefe von einem Meter die Reste von Ruß und unverbrannten Knochen, Keramikfragmente von grober Faktur und schlechten Brennens gefunden. Nac-

hfolgende Bestattungen haben diese Fragmnte zerstört, so dass Forscher etwas Bestimmtes über diese Nekropole nicht zu sagen konnten. Auf dem oberen Plateau, dh. in der Nekropole II, wurden in einer Tiefe von 30 cm Reste einer Mauer mit Kalkmörtel entdeckt. Diese Reste wurden in Höhe bis zu 35 cm erhalten. Quadratische Platten wurden in zwei Reihen gesetzt, zwischen denen lose Steine gelegt wurden, und es wurde alles mit Kalkmörtel verbunden, so dass bei den Forschern den Eindruck hinterlassen hat, dass es in der Technik "*opus testeceum*" gemacht wurde. Man weiß nicht genau, wozu die Mauer aufgebaut wurde. Am gleichen Ort wurden viele Bruchstücke von rau bearbeiteter Keramik und Glasscherben in grüner und hellblauer Farbe gefunden. Im Inneren der Wand wurde eine Menge von Ruß und verbrannten Knochen gefunden, was die Forscher zur Annahme brachte, dass dies die Reste des Grabes von größeren Abmessungen sind. In dieser Lokalität wurde eine Inschrift gefunden, die nicht entschlüsselt wurde. Nach den Anführungen von R. Kujović haben die Forschungen gezeigt, dass das archäologische Material von dieser Lokalität ins archäologische Material aus Duklja und S Municipium. . . in der Nähe Pljevlja hineinpasst, dh. der Zeitraum der Existenz von dieser Lokalität überschneidet sich mit der Zeit der Existenz dieser beiden Zentren (Bojanovski 1980: 42-69; Кујовић 1976: 135-136; Cermanović-Kuzmanović 1991: 5-28).

Wie es bereits erwähnt wurde, hat man keine organisierte, systematische archäologische Forschung organisiert. Wir besuchten die Lokalität, um sich ein eigenes Bild von der Lage vor Ort zu machen. Die bisherigen Daten über die Lokalität *Salthua* beruhen größtenteils auf zufälligen Funden. Die genaue Lage des Kastells wurde nicht bestimmt. Wir untersuchten die Straße *Leusinium-Salthua* und erkundten die Lokalität Suntalija. Bei der Besichtigung des Geländes verließen wur uns auf die dem Tabula Peutingeriana, dem Ravenner Geograph und dem *Itinerarium Antonini* entnommenen Daten, sowie auf die Schlussfolgerungen von D. Sergejevski. Während unserer Erforschungen haben wir besonders auf die natürlichen Elemente geachtet, dh. geophysische Eigenschaften des Bodens und den bestehenden Zustand, die die Richtung unserer Erforschungen bestimmten. Die Richtung der Straße wurde durch eine Reihe von den vorher gefundenen Meilensteinen auf einzelnen Straßenteilen, sowie aufgrund der Reste von Siedlungen bestimmt. Wir halten daher, dass die Strecke *Leusinium-Salthua*, vertreten durch D. Sergejevski, in der Regel nicht in Frage gestellt werden kann. Einige Änderungen auf ihren einzelnen Strecken sind jedoch möglich, worauf die Tatsachen vor Ort, die wir in dieser Arbeit dargestellt haben, hinweisen (Gelände-Bemerkungen;Sergejevski1962:80-104).

Castellum Salthua umfasst den nördlichen Teil des Riječani-Tals, und heute wird diese Lokalität Suntalija genannt. Diese Lokalität wird durch zwei Festungen geprägt: Budetina Gradina im Osten und Drenetina Gradina im Westen. Die Festung auf dem Budetina Gradina dominiert die ganze *Salthua* Umgebung, wo es die Kreuzung gibt. Wir haben schon früher darauf hingewiesen, dass die Römerstraße nach Riječani aus dem Westen kam, und aus Riječani in Richtung Osten ging. In Suntaliji gab es einen Standpunkt, worauf die erhalte-

nen Meilensteinreste hinweisen. Heute sind die Häuser von Riječani an den Hängen der umliegenden Hügel verstreut. Westlich von Suntalija ist eine Schule, die zu ist, und südlich von der Schule erstreckt sich die mittelalterliche Nekropole. Heute sind die Reste der antiken Siedlung nur abzuzeichnen. Der größte Teil der antiken Reste von der Erdoberfläche wurde zum Häuserbau verwendet. Der andere Teil wurde von dem überschwemmten Land bedeckt. Bei der Geländebesichtigung haben wir bemerkt, dass sich bedeutende Reste der alten Mauern unter der Erde abzeichnen (Gelände-Bemerkungen). D. Sergejevski behauptet in seiner Arbeit "Die Römerstraße von Epidaurum nach Anderba", dass Budetina Gradina Bestandteil des Komplexes *Salthua* ist (Sergejevski 1962: 103). Budetina Gradina ist im Osten, etwa 1 km von der Schule in Riječani. Es ist ein Hügel, der die ganze Umgebung dominiert. An der Spitze des Hügels befinden sich die Ruinen der spätrömischen Festungsanlage. Durch den Geländebesuch stellten wir fest, dass die Festung aus Mauermörtel gebaut wurde; in der Festung und ihrer Umgebung ist noch heute auf der Oberfläche eine größere Menge der Backsteinfragmente und der prähistorischen Keramik. Die Mauern der Festung sind über zwei Meter dick mit einem einzigen heutzutage sichtbaren Eingang, während sich die beiden anderen noch kaum abzeichnen (Gelände-Bemerkungen).

Bei der Besichtigung der Lokalität Salthua sammelten wir große Menge an nicht bekannt gemachtem archäologischem Material. M. Spasojević und J. Spasojević, die sich als Antiquitäten Liebhaber mit dem Sammeln antiker Überreste aus dieser Gegend beschäftigen, haben uns folgende Funde übergeben oder gezeigt:

Fünf Gegenstände aus Bronze mit dem Geld des Kaisers Trajan (98-117). Von diesen Gegenständen ist ein 20 cm langes chirurgisches Messer aus Bronze von Bedeutung. Der Griff des Messers ist 12 cm, während das Blatt 15 mm breit ist. Neben anderen Gegenständen ist ein Dorn in Bronze, runde Fessel, eine Schnalle, und ein nicht identifizierter Gegenstand. Diese Gegenstände wurden von J. Spasojević bei landwirtschaftlichen Arbeiten auf seinem Grundstück im Jahre 1968. gefunden.

Grundstein des Gebäude 8,50 x5, 50 m, das aus bearbeitetem Stein erbaut wurde. Neben dem Grundstein übergab er uns eine Reihe von Gegenständen aus Eisen, Blei, Bronze, Glas, Keramik, sowie vier Münzen. Sie werden während der Reinigung des Ackrfeldes Anfang 1973 entdeckt.

Dekorative Gegenstände: Anhänger aus Bronze und eine melonenförmige blaue Glasperle mit einem Loch in der Mitte, die wahrscheinlich Teil einer Halskette war. Sie wurden während der Reinigung des Ackrfeldes Anfang 1973 entdeckt. Auch eine kleine lila walzförmige Perle. Wahrscheinlich hatte sie die gleiche Funktion. Ein spindelförmiger aus Kalkstein erbauter Wirbel mit einem flachen, kreisförmigen Loch von 5 mm Durchmesser. Wahrscheinlich war er Bestandteil einer Kette;

Besonders interessant ist ein römischer Mühlstein, Durchmesser 30 cm zum Kornmahlen, den uns J. Spasojević gezeigt hat;

Der von dem gleichen Forscher auf der über diese Lokalität verlaufenen Straße gefundene Meilenstein. Zu seinem Schutz wurde der Meilenstein versteckt neben seinem Haus gestellt. Wir besuchten den Ort, an dem sich der Meilenstein mit der durch Beschädigung schwer zu lesenden Inschrift befindet. J. Spasojević hat bei der gleichen Gelegenheit eine Silbermünze und drei Bronzmünzen gefunden. Der Erfinder hat uns keine Münzen für die Analyse übergeben; wir haben sie nur angeschaut;

Grundstein der Kirche (Familiengrabstätte) der Familie Epicadus. An derselben Stelle wurden früher zwei oben genannten der gleichnamigen Familie gewidmeten Inschriften gefunden. Den Tempel, bzw. seine Grundsteine hat M. Spasojević im Jahre 1995 gefunden und ausgegraben. Es ist 300 m von der Schule entfernt, auf der Westseite von Riječani. Das Gebäude ist ein Quadrat 3,3 x 3,3 m. Die Tiefe der Erfindung beträgt 0,5 bis 0,7 m. Das Gebäude ist Ost-West orientiert, und die Tür war auf der Südseite mit einem Durchmesser von 180 cm. Jedes Steinstück im Grundstein wurde mit Bleiklanfe verbunden;

Der große Wasserbrunnen in der Nähe des Grundsteines des Tempels, nämlich 50 m westlich, noch recht unübersichtlich. Der Brunnen auf dem Grundstück von M. Spasojevic ist ein rundförmiges Gebäude aus Stein, von großen behauenen Steinen gebaut. Allerdings war nur sein oberes Teil sichtbar, während der Rest mit Steinen und Erde überladen wurde. M. Spasojevic erzählte uns, dass er persönlich die Überreste des Brunnens zur Analyse schickte. Die Ergebnisse bestätigten, dass es sich um einen antiken Brunnen handelt. Man nimmt an, dass er zur Hauptwasserversorger der Siedlungen und Passanten auf der Straße *Ad-Zizio- Leusinium-Salthua-Scodra* diente. Was die geomorphologischen Bedingungen des heutigen östlichen Herzegowina, das ein Teil der römischen Provinz Dalmatien war, betrifft, ist es ein extrem karstiges Gebiet, das nicht besonders mit Quellwasser weder in der Antike noch heute versorgt wurde. Daher sind diese Brunnen so häufig entlang der römischen Straßen in diesem Gebiet;

-Drei spezielle Münzen wurden von M. Spasojević in derselben Ortschaft während landwirtschaftliche Arbeiten auf seinem Grundstück im Jahre 1996. Jahr gefunden. Die Münzen bekamen wir zur Einsicht, aber nicht zur detaillierten Analyse. Eine davon ist die Münze des Kaisers Alexander Severus (222-235). Die andere ist eine Münze des Kaisers Marcus Aurelius Probus (276-282). Die dritte ist eine Münze des Kaisers Hadrian (117-138). Bei dem letzteren ist auf der Vorderseite ein Portrait von Kaiser, bzw. der Kopf nach rechts gewandt mit Lorbeerkranz. Die Legende ist HADRIANVS AVGVSTVS. Das Antlitz und die Buchstaben sind klar. Auf der Rückseite ist der Mond, der die sieben Sterne übertrifft. Links von dem Mond noch zwei Buchstaben V. und C., bzw. V. C. III. Dank der Tatsache, dass sie gut bewahrt wurde, haben wir die auf ihr befindlichen Daten aufgeschrieben;

-Eine Bronze-Ring markiert V. C. E. wurde in derselben Ortschaft, 1996 gefunden. Der Ring wurde uns zur Analyse nicht übergeben; wir haben ihn nur angeschaut;

-2x3 cm Glassplitter, beschriftet V. .. A. .. wurden auch in dieser Gegend im Jahre 1998 gefunden;

-Weiße Marmor-Fragmente sind in der gesamten Lokalität, sowie bei dem Epicadi Tempel anwesend.

Unter Berücksichtigung der Daten aus historischen Quellen, der bisherigen meist Zufallsfunde materieller Art, und die Erfahrung der modernen Geschichtsschreibung, glauben wir, dass unsere Erkenntnisse nur zu einem gewissen Grad mit den Ergebnissen früherer Forschung, im Zusammenhang mit dem Gebiet *Salthua* übereinstimmen. Die in dieser Lokalität gefunden Überreste, die wir zum ersten Mal in dieser Arbeit präsentieren, datieren zwischen dem I. und IV. Jahrhundert n. Chr. Die meisten dieser Funde passen mit denen des Narona Leusinium, Duklja und Municipium und S ... Durch die Besichtigung der Lokalität *Salthua* aufgrund der sich abzeichnenden Rückstände einer quadratischen Festung, die sich auf Ackerfeldern von J. Spasojević und T. Andrijašević im Zentrum von Gornji Riječani, sowie aufgrund einer umfangreichen Menge der übergebenen materiellen Funde, halten wir dieses Gelände für ein Kastell. Es sollte jedoch die Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden, dass Budetina Gradina das ursprüngliche Zentrum des Kastells, das später auf Grundstücke der heutigen Besitzer verbreitet wurde.[2]

Schlussfolgerung

Wie in der vorliegenden Arbeit erwähnt, gab es keine organisierte, systematische Forschung in der oben genannten Lokalität. Durch die Entdeckung des Sarkophags im Jahre1905 mit den Inschriften der Familie Epicadus, wurde die Aufmerksamkeit der Öffentlichkeit auf diese Lokalität, die sich der Wissenschaft aufdrängte. Wichtig sind auch die in dieser Lokalität im Jahr 1974 von dem Museum Cetinje von Jovan Spasojević aus Riječani abgekaufte Funde. Es ist ein Krug, Fibulaköpfchen aus Bronze, Typ *Aucissa* mit Doppel-Kopf (Bronze), ein krummes Messer und Speerspitze (Eisen), ein kleineres krummes Messer (Eisen) und eine bronzene Schnalle mit Ring und Dorn. Später gab es kein Interesse an einer organisierten Forschung der Lokalität. Alle Angaben über diesen bedeutenden Standort beruhen auf den im Jahre 1977 unternommenen Voruntersuchungen. Bemerkenswert sind die Reste der Festung Budetina Gradina, dann die Reste der nach Doklei geführten Straße, sowie Architekturfragmente (Кујовић 1976: 125-137).

Um ihre Interessen in den strategisch wichtigen Punkten zu schützen, dh. in besonders empfindlichen Punkten entlang der Straße, bauten die Römer für deren Schutz und Kontrolle, kleinere militärische Festungen. Die in Riječani erzielten Ergebnisse beruhen größtenteils auf zufälligen archäologischen Fun-

[2] *Für die übergebenen in der Lokalität Salthua gefundenen und nicht bekanntgemachten archeologischen Funde bedanke ich mich bei den oben genannten Einwohnern.*

den. Die Forscher sind sich einig, dass *castellum Salthua* in das heutige Riječani zu ubizieren, in der Gegend Banjani. Die genaue Lage des Kastells wurde nicht bestimmt. Bei einer Besichtigung des Standortes aufgrund der sich abzeichnenden Rückstände einer quadratischen auf den Ackerfeldern von J. Spasojević und T. Andrijasević im Zentrum von Gornji Riječani befindlichen Festung, sowie aufgrund einer wesentlichen Anzahl der neuen noch nicht bekannt gemachten materiellen Analysen, halten wir dieses Gelände für ein Kastell. Zufällige archäologische Funde sowie die Forschungen in der Nekropole I und II weisen darauf hin, dass es um das Kastell *Salthua* handelt, das in der römischen Kaiserzeit eine bedeutende Rolle spielte. Zu dieser Schlussfogerung wurden historische Quellen wie Tabula Peutingeriana, der Ravenner Geograph und der *Itinerarium Antonini* geführt.

Was war die Rolle des Kastells Salthua, kann man nicht mit Sicherheit sagen. Ob dies eine gemischte militärische und zivile, Illyrer-römische Siedlung oder römische Militär-Station in der Mitte der illyrischen Siedlung war oder handelte es sich um eine Kette von Festungen auf den Schnittpunkten der römischen Hauptstraße durch den südöstlichen Teil der Provinz Dalmatien, ist es schwer zu schließen. Wir weisen darauf hin, dass nur organisierte archäologische Ausgrabungen zur Bestimmung der Rolle und der Kontinuität der Siedlung beitragen konnten. Hoffentlich werden plangemäße Forschungen dazu beitragen, alle noch offenen Fragen bezüglich der Lokalität *castellum Salthua* aufzurunden.[3]

Quellen und Literaturverzeichnis

Itinerarium 1848: Itinerarium, Antonini, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlin: Ed. G. Parthey et M. Pinder.

Ravenatis 1860 : Ravenatis, *Anonymi Cosmgraphia*. Berlin: Ed. M. Pinder-G. Parthey.

Itineraria1916: Itineraria Romana, *Römische Reisen Wangen an der Han Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed.C. Müller.

Шкриванић 1975: Шкриванић Гавро, *Југословенске земље на Појтингеровој табли*. Београд: Monumenta cartograpхica Yugoslaviae, I античке карте, Историјски институт Београд.

Šašel 1978: Šašel Anna et Jaroslav, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt.* Ljubljana: Situla, 19, Narodni muzej Ljubljana, 999.

Šašel 1986: Šašel Anna et Jaroslav, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt.* Ljubljana: Situla, 25, Narodni muzej Ljubljana, 1852-1853.

[3] *Die nicht bekannt gemachten archeologischen von den Einheimischen übergebenen Funde von Lokalität Riječani.*

Alföldy 1965: Alföldy Géza, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

Bojanovski 1980: Bojanovski Ivo, *Materijali, tehnike i strukture antičkog graditeljstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije*. Zagreb: Arheološki institut Zagreb.

Vulić 1905: Vulić Nikola, *Dva rimska natpisa iz Crne Gore*. Zagreb: Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n.s. VIII, Arheološki muzej u Zagrebu, 172-175.

Гарашанин 1967: Гарашанин Милутин, *Историја Црне Горе* књ I. Титоград: Научно Дело.

Kujović 1976: Kujović Ranko, *Nekoliko slučajnih nalaza i sondažnih istraživanja u Riječanima*. Cetinje: Glasnik cetinjskog muzeja, knj. IX, Muzeji Cetinje, 123-140.

Marković 2006: Marković Čedomir, *Arheologija Crne Gore*. Podgorica:Centar za izdavačku delatnost.

Мијовић-Ковачевић 1975: Мијовић Павле-Ковачевић Мирко, *Градови и утврђења у Црној Гори*. Београд-Улцињ: Археолошки институт Београд.

Mijović 1987: Mijović Pavle, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*. Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.

Novak 1918: Novak Grga, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Preštampano iz Nastavnog Vjesnika knj. XXVII, 3-39.

Паровић-Пешикан 1974: Паровић-Пешикан, Маја *Римски пут Risinium-Salthua*. Београд: Старинар, књ. XXIII, Археолошки институт Београд, 63-69.

Sergejevski 1962: Sergejevski Dimitrije, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XVII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 73-105.

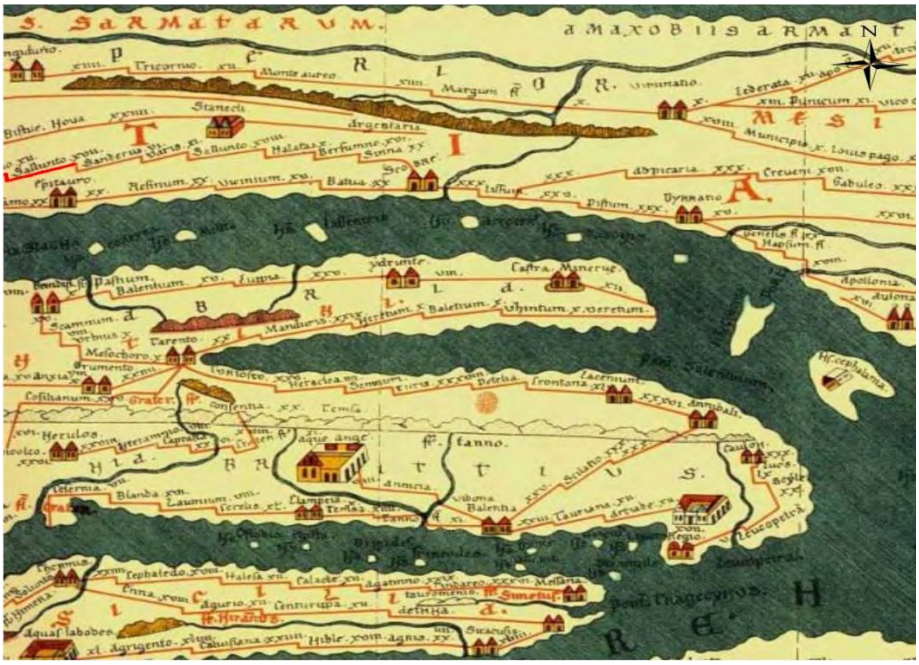
Samardžić 2010: Samardžić Gligor, *Zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien*, Београд: Београдски историјски гласник, 1, Филозофски факултет,-Одјељење за Историју, Универзитет у Београду, 51-67.

Цермановић-Кузмановић 1969: Цермановић-Кузмановић Александрина, *Муниципијум S... и његова проблематика у светлу археолошких и епиграфских споменика*.Београд:Старинар књ. XIX, Археолошки институт Београд,101-107.

Цермановић-Кузмановић,Велимировић-Жижић,Срејовић(1975):Цермановић-Кузмановић,Александрина-Велимировић-Жижић, Оливера-Срејовић, Драгослав, *Античка Дукља*. Цетиње: Обод-Цетиње.

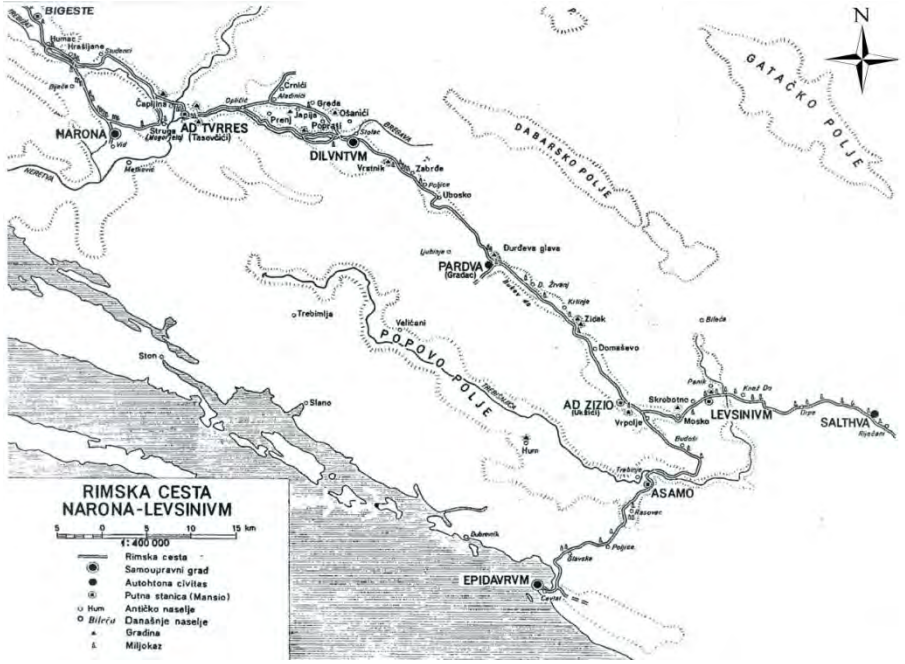
Цермановић-Кузмановић 1977: Цермановић-Кузмановић Александрина, *Римско илирске некрополе у Коминима*. Београд: Велика Археолошка налазишта у Црној Гори, Коларчев народни универзитет Београд, 37-47.

Bild I

Tabula Peutingeriana, römisches Straßensegment in der südlichen Provinz Dalmatien *(Škrivanić 1975)*

Bild II

Römische Straße Narona-Salthua in der südlichen Provinz Dalmatien (Bojanovski 1973)

Глигор В. Самарџић

ЛОКАЛИТЕТ SALTHUA (SALLUNTO)

Резиме

Локалитет *Salthua* заинтересовао је јавност и наметнуо се науци 1905. године проналаском саркофага са натписом о породици Епикада. На подручју Ријечана (*Salthua*) није било организованих систематских истраживања. У раду се презентују подаци о проблемима убикације путне комуникације *Narona – Salthua* на југу провинције Далмације. Такође, у њему се презентују подаци о локалитету *Salthua* међу којима је приказана и анализирана већа количина пронађеног археолошког материјала до кога смо дошли приликом обиласа локлитета, а све захваљујући услузи и помоћи мјештана Ријечана (*Salthua*). Мишљења истраживача о убикацији ових станица су различита. Пут од Нароне ишао је на станице *Dilunto – Pardua – Ad Zizio*, гдје се рачвао у два правца. Један крак је ишао обалом мора, а други кроз унутрашњост провинције Далмације. Оба крака су се поново спајала у једну комуникацију у станици *Scobre*. Приликом израде рада ослањали смо се на писану изворну грађу и остатке пута на терену. Узели смо у разматрање сва разноврсна мишљења у модерној историографији о убикацији станице *Salthua*. Мишљења смо, да је до неуједначених тумачења овог проблема дошло због различих картографских приказа и непознавања трасе пута на терену. Различити правци трасирања путне комуникације *Narona – Scodra* довели су до разлика у убицирању путних станица *Pardua*, *Ad Zizio*, *Asamo, Leusinium*, *Salthua*. На иницијативу заштитника старина у Ријечанима спровели смо истраживање путне комуникације *Narona – Ad Zizio – Leusinium – Salthua*. Истражили смо овај пут, поводом нових налаза који су пронађени на подручју села Ријечани (*Salthua*). На основу обиласка локалитета, то јест на основу увида на терену, као и на основу података из Појтингеријане и Антониновог Итинерара, сматрамо да се станица *Salthua* може убицирати у Ријечане. У току нашег истраживања, посебно смо обратили пажњу на природне елементе тј. геофизичке особине земљишта и затечено стање који су одредили смјер овог пута. Правац комуникације на терену одређен је већим бројем раније пронађених миљоказа на појединим дијеловима комуникације и остацима насеобина. Због тога сматрамо да се траса пута *Narona – Salthua*, предложена од стране Д. Сергејевског и И. Бојановског, оквирно не може доводити у сумњу. Међутим, могуће су измјене само на њеним појединим дионицама на шта указују чињенице са терена.

Резултати до којих се дошло у Ријечанима, приликом обиласка локалитета, углавном се заснивају на случајним археолошким налазима и организованим истраживањима заштитника старина из овог насеља. Истраживачи се слажу да се *castellum Salthua* убицира у данашње Ријечане у

област Бањана. Прецизна локација кастела у Ријечанима није утврђена. Обиласком локалитета на основу назирућих остатака четвороугаоног утврђења које се налази на њивама Ј. Спасојевића и Т. Андријашевића у центру горњих Ријечана, као и на основу већег броја необјављених материјалних налаза, сматрамо ово имање центром кастела. Случајни археолошки налази као и истраживања на некрополи I и II указују да је ријеч о кастелу *Salthua* који је у римско царско доба имао значајну улогу. На такав закључак нас упућују и историјски извори као што су Појтингерова карта, подаци Равенског Географа и Антонинов Итинерар. Каква је била улога кастела *Salthua,* не може се рећи засигурно. Да ли је ријеч о мјешовитом војном и цивилном, илирско-римском насељу, односно војничкој римској станици усред илирског насеља, или је ријеч о ланцу утврђења на раскрсницама главног римског пута кроз југоисточни дио провинције Далмације, тешко је закључити. Морамо истаћи да само организована археолошка истраживања могу допринијети утврђивању улоге и континуитета насеља. Надамо се, да ће планска систематска истраживања допринијети да се заокруже сва отворена питања у погледу локалитета *castellum Salthua*.[4]

[4] Необјављени археолошки материјал са локалитета Salthua уступили су нам мјештани Ријечана, па им се овом приликом захваљујемо.

Радослав В. Милошевић[*]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за математику и рачунарство

УДК 510.633:1
DOI 10.7251/RFFP1513067M

Оригинални научни рад

АРИСТОТЕЛОВИ СИЛОГИЗМИ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ САВРЕМЕНОГ ИСКАЗНОГ РАЧУНА

Апстракт: *Тема овог рада је* Аристотелови силогизми у интерпретацији савременог исказног рачуна *изложена метајезиком формалне математичке логике. По Емануелу Канту формална логика је мтрва наука која се не може даље развијати, што је, у ствари, превазиђена заблуда. Зато овај рад образлаже Аристотелову силогистику кроз савремени исказни рачун. На крају, умјесто закључка навешћемо поопштавање (генерализацију) полисилогизама као мотив за даља истраживања јер им до сада нису утврђени модуси с већим бројем премиса.*

Кључне ријечи: *Аристотел, силогизми, интерпретација, савремени, исказни рачун.*

Увод

У овом раду желимо показати на који је начин у оквирима савремене алгебре предиката описана Аристотелова теорија исказа и силогизама или, како је можемо назвати, Аристотелова силогистика. Та теорија има велику историјску вриједност јер је била први примјер строге изградње једног формалнологичког система. Током двије хиљаде година до појаве математичке логике – она је заправо била једина формална логика. Још крајем XIX вијека њемачки филозоф Емануел Кант (Immanuel Kant) држао је да је све што је битно, што уопште може бити речено о законима формалне логике, рекао Аристотел и да је због тога формална логика у неком смислу мртва наука која се не може развијати.

Истини за вољу, треба примијетити да логичка истраживања Аристотела и његових сљедбеника нису исцрпљена теоријом категоричких исказа и силогизама. Он и његов ученик Теофраст ударили су темеље теорији тзв. модалних исказа и силогизама. Тај дио логике није још достигао онај степен савршености и строгости који је карактеристичан за теорију категоричких исказа и силогизама. Бурни развој математичке логике, који је почео средином прошлог вијека, оповргао је Кантов песимизам истичући у први план нову и широку проблематику за логичка истраживања. Без претјеривања, може се рећи да се данас налазимо не у завршној етапи, него на почетку широког развоја истраживања формалних закона логике. У оквирима до данас развијених дијелова математичке логике Аристотелова је силогистика само мали и прилично елементарни дио који припада логици једномјесних предиката.

[*] radoslav_milosevic@yahoo.com

Упркос томе данас се многи логичари поново враћају критичком разматрању класичног насљеђа формалне логике и тумачењу њеног мјеста у савременој логици. Та су истраживања несумњиво важна за схватања историјског развоја формалне логике.

Наша задаћа је много скромнија. Теорију категоричких исказа и силогизама разматраћемо као примјер примјене појма предиката.

Треба одмах примијетити да се логички систем који зовемо Аристотелова силогистика у Аристотеловим дјелима не налази у оној форми у којој ће овдје бити изложен.

Аристотелова силогистика у савременом исказном рачуну

Савремени облик Аристотелове логике резултат је рада многобројних Аристотелових коментатора и сљедбеника: старогрчких, римских, арапских и средњовјековних логичара. Аристотелову силогистику често зову традиционална формална логика, за разлику од савремене формалне логике која се темељи на математичким методама. Знање традиционалне формалне логике некада се сматрало (17–18. вијека) дијелом сваког образовања и заузимало у њему оно мјесто које данас има елементарна математика. Касније је логика потиснута у други план, а на њено су мјесто дошле природне науке и математика.

У аристотеловској логици разматрана су четири типа тзв. категоричких исказа:

1. „Сви *S* су *P*“ универзално афирмативан исказ.
2. „Ниједан *S* није *P*“ универзално негативан исказ.
3. „Неки *S* су *P*“ партикуларно афирмативан исказ.
4. „Неки *S* нису *P*“ партикуларно негативан исказ.

Та четири исказа се од давнина означавају овако:
A – универзално афирмативан исказ,
E – универзално негативан исказ,
I – партикуларно афирмативан исказ,
O – партикуларно негативан исказ.

Уобичајена је подјела по *квалитету*: а) *A* и *I* афирмативни искази, 2) *E* и *O* негативни искази; б) по *квантитету*: 1) *A* и *E* универзални искази, 2) *I* и *O* партикуларни искази.

Универзално афирмативан исказ: „Сви *S* су *P*“. Примјер за овај тип исказа јесу искази: „Све рибе су животиње“, „Сви људи су смртни“, „Сви квадрати су правоугаоници.“

Смисао исказа „Сви *S* су *P*“ састоји се у томе да је једна класа објеката *S* садржана у другој класи *P*; класа свих риба садржана је у класи свих животиња, класа свих људи садржана је у класи свих смртних бића, класа свих квадрата у класи свих правоугаоника. Објекти класа *S* и *P* су термини

исказа. У првом исказу термини су „рибе“ и „животиње“, а у другом „људи“ и „смртно биће“, у трећем „квадрати“ и „правоугаоници“.

Исказ „Сви S су P“ је форма, а S и P варијабле умјесто којих треба поставити конкретне термине да се добије исказ – истинит или лажан. Већ нам је познато да су класе објеката једнозначно придружене једномјесним предикатима који су дефинисани на скупу свих објеката. Класа „риба“ придружена је предикату – особини „бити рибе“, а класа „животиња“ предикату „бити животиња“. Тврдњу „Сви S су P“ у терминима предиката природно је схватати овако. Чим један објекат x има особину S (тј. $S(x)$ је истинит), он има и особину P (тј. $P(x)$ је истинит). Ово с помоћу универзалног квантификатора можемо написати овако:

$$\forall x(S(x) \to P(x))$$

(„за све x, ако x има особину S, онда x има и особину P“).

Укратко ћемо разматрати и о трима преосталим типовима исказа.

Универзално негативан исказ: „Ниједан S није P“. Примјери за овај исказ су:

„Ниједна риба није птица.“

„Ниједан камен није животиња.“

„Ниједан троугао није квадрат.“

Смисао је универзално негативног исказа:

Ако неки објекат x има особину S (тј. ако је $S(x)$ истинит), тада он нема особину P (тј. $P(x)$ је лажан). То пишемо овако:

$$\forall x(S(x) \to \neg P(x)).$$

Партикуларно афирмативан исказ: „Неки S су P“. Примјери су ови искази:

„Неки људи су пушачи.“

„Неки Швајцарци говоре француски.“

„Неки примбројеви су парни.“

Анализом употребе партикуларног афирмативног исказа у традиционалној логици очито је да ријеч *неки* има смисао *барем један*. У том смислу је исказ „Неки примбројеви су парни“ истинит јер је један примброј, број 2, паран. Партикуларно афирмативан исказ „Неки S су P“ пишемо овако:

$$\exists x(S(x) \wedge P(x))$$

постоји такав објект x који има особину $S(x)$ и особину $P(x)$).

Партикуларно негативан исказ: „Неки S нису P“. Примјери за овај исказ су:

„Неки троуглови нису једнакокраки.“

„Неке гљиве нису јестиве.“

„Неке животиње не дишу плућима.“

Тај исказ пишемо овако:

$\exists x(S(x) \wedge \neg P(x))$

(постоји такав објект *x* који има особину *S* и нема особину *P*).

Помоћу познатих правила за трансформацију квантификатора трансформисаћемо записе универзалних исказа тако да у њима неће више долазити универзални, него само егзистенцијални квантификатор. Аналогно можемо партикуларно афирмативне исказе писати помоћу универзалног квантификатора.

На примјер, за универзално афирмативан исказ имамо запис:

$\forall x(A(x) \to B(x)) \equiv \neg\exists x\neg(\neg A(x) \vee B(x)) \equiv \neg\exists x(A(x) \wedge \neg B(x))$.

У алгебри предиката за категоричке исказе имамо ове изразе:

1) $A : \forall x(S(x) \to P(x)) \equiv \neg\exists x(S(x) \wedge \neg P(x))$

2) $E : \forall x(S(x) \to \neg P(x)) \equiv \neg\exists x(S(x) \wedge P(x))$

3) $I : \neg\forall x(S(x) \to \neg P(x)) \equiv \exists x(S(x) \wedge P(x))$

4) $O : \neg\forall x(S(x) \to P(x)) \equiv \exists x(S(x) \wedge \neg P(x))$.

Из ових записа непосредно уочавамо низ односа међу исказима. Ти односи су детаљно проучавани у традиционалној логици.

Закон негације: *Искази А и О, а исто тако и искази Е и І негација су један другом или, као што се говорило, они су у „односу противрјечја један према другом“. Из комутативности конјукције слиједи да су допуштени обрти за Е и І.*

Закон обрта:

¬∃x (S(x) ∧ P(x)) ≡ ¬ ∃x (P(x) ∧ S(x)).

(„Ниједан *S* није *P*“ истинит је онда и само онда кад је истинит „Ниједан *P* није *S*“).

∃x (S(x) ∧ P(x)) ≡ ∃x (P(x) ∧ S(x)).

(„Неки *S* су *P*“ истинит је онда и само онда кад је истинит „Неки *P* су *S*“).

У традиционалној логици исказа успостављен је међу исказима низ односа који су имали облик импликација или, тачније, логичких посљедица; то су:

а) ако је исказ „Сви *S* су *P*“ истинит, онда је исказ „Неки *S* су *P*“ истинит;

б) ако је исказ „Ниједан *S* није *P*“ истинит, онда је и исказ „Неки *S* нису *P*“ истинит;

в) ако је исказ „Сви *S* су *P*“ истинит, онда је исказ „Ниједан *S* није *P*“ лажан;

г) ако је исказ „Ниједан *S* није *P*“ истинит, онда је исказ „Сви *S* су *P*“ лажан;

д) ако је исказ „Неки *S* су *P*“ лажан, онда је исказ „Неки *S* су *P*“ истинит;

ђ) ако је исказ „Неки *S* су *P*“ лажан, онда је исказ „Неки *S* су *P*“ истинит.

И ови закони обрта

е) ако је исказ „Неки *S* су *P*“ истинит, онда је и исказ „Неки *P* су *S*“ истинит;

ж) ако је исказ „Неки *S* није *P*“ истинит, онда је и исказ „Неки *P* нису *S*“ истинит.

Ускоро ћемо видјети да закони а−ж не вриједе за категоричке исказе описане формулама 1−4. Не треба, међутим, закључити да су Аристотел и његови сљедбеници погријешили; разлог је у другачијем схватању смисла исказа. Традиционална логика за све исказе имплицитно претпоставља да терминима исказа одговарају непразне класе, или, другачије речено, да предикати $S(x)$ и $P(x)$ не могу бити идентички лажни. То ћемо објаснити на примјерима. Узмимо за *S* често употребљаван примјер празне класе „швајцарски краљеви“ (Швајцарска никад није имала краља). Означимо ли са $K(x)$ предикат „бити краљ Швајцарске“ (а са *K* класу „краљеви Швајцарске“), бит ће он идентички лажан (а *K* празна класа).

Означимо са $M(x)$ предикат „носити браду“.

По класичном схватању смисла исказа, а и по ономе у свакодневном животу искази које наводимо:

A – „Сви краљеви Швајцарске су носили браду“

E – „Ниједан краљ Швајцарске није носио браду“

I – „Неки краљеви Швајцарске су носили браду“

O – „Неки краљеви Швајцарске нису носили браду“ лажни су.

У интерпретацији исказа на језику алгебре предиката коју смо предложили, ствари стоје другачије.

Први и други исказ (универзални искази *A* и *E*) сматрамо истинитим, а трећи и четврти (партикуларни искази *I* и *O*) лажним.

У нашој интерпретацији први исказ има запис:

$\neg\exists x\,(K(x) \wedge \neg M(x))$

(„Не постоји такав *x* који би био краљ Швајцарске и не би носио браду“), а истинит је јер Швајцарска никад није имала краља.

Други исказ има у нашој интерпретацији запис:

$\neg\exists x\,(K(x) \wedge M(x))$

(„Не постоји такав *x* који би био краљ Швајцарске и не би носио браду“), а истинит је јер Швајцарска није никад имала краља.

У нашој су интерпретацији уз конкретне предикате $K(x)$ „бити краљ Швајцарске“ и $M(x)$ „носити браду“ судови *A* и *E* истинити због идентичне лажности предиката $K(x)$.

Лако се види да су за конкретне предикате судови *I* и *O* лажни (као и у традиционалној логици).

Запис оба исказа почиње егзистенцијалним квантификатором: „Постоји такав *x* да је (у првом случају $S(x)$ и $P(x)$, а (у другом случају) $S(h)$ і *нон* $P(x)$“.

Судови су лажни јер је за конкретан термин „краљеви Швајцарске“ у оба случаја лажан већ први члан коњукције. Закони а–ж које смо прије навели нису испуњени за термине *K* и *M* из претходног примјера.

Узмимо закон наведен под а). Он гласи:

ако је суд „Сви *S* су *P*“ истинит, онда је и суд „Неки *S* су *P*“ истинит.

Према нашем је схватању суд „Сваки *K* је *M*“ истинит, а суд „Неки *K* је *M*“ лажан. Читава импликација а) тада је лажна.

На сличан се начин да показати да је лажна импликација б) јер је и у њој антецедента истинита, а конзеквета лажна.

Разматрање осталих импликација с пописа а–ж препуштамо читаоцу.

Чињеница да у нашој интерпретацији не вриједе импликација а–ж, није недостатак алгебре предиката. У оквирима алгебре предиката можемо категоричке исказе лако изразити онако како их је схватала традиционална логика.

У ту је сврху довољно у формулама 1–4, додати конјуктивне чланове који ће нам осигурати егзистенцију објеката у класама *S* и *P*.

Додавањем конјуктивних чланова добићемо формуле:

1’) A:$\exists y\, S(y) \wedge \exists z P(z) \wedge \neg\exists x\, (S(x) \wedge \neg P(x))$

2’) E:$\exists y\, S(y) \wedge \exists z P(z) \wedge \neg\exists x\, (S(x) \wedge P(x))$.

Додавање конјуктивних чланова запису партикуларно афирмативног суда I није потребно јер егзистенцијални квантификатор у формули 3 гарантује да су класе *S* и *P* непразне.

Запису партикуларно афирмативног суда O морамо додати конјуктивни члан $\exists z P(z)$ и тиме осигурати да класа P не буде празна.

Добићемо ове формуле:

3') I: $\exists x\, (S(x) \wedge P(x))$

4') O: $\exists x\, (S(x) \wedge \neg P(x)) \wedge \exists z P(z)$.

Формуле 1'-4' зовемо *записи категоричких исказа схваћених на класичан начин*. Није тешко провјерити да за њих вриједе закони а-ж. То можемо начинити „садржајно“ или помоћу закона алгебре предиката.

Провјеримо, на примјер, прву импликацију:

$(\forall x(S(x) \rightarrow P(x)) \wedge \exists y\, S(y) \wedge \exists z P(z) \rightarrow \exists t\, (S(t) \wedge P(t))$

(ако је „Сви *S* су *P*“, онда је „Неки *S* су *P*“).

Садржајно можемо овако разматрати: $\exists y\, S(y)$ значи да класа *S* није празна. Нека је „*u*“ било који објект који задовољава *S* (тј. $S(u)$ је истинит). Како је $\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$, бит ће наравно $S(u) \rightarrow P(u)$ истинит. По *modus ponensu* из $S(u)$ и $S(u) \rightarrow P(u)$ добивамо $P(u)$ који је истинит јер су истините обје премисе.

Како су дакле истините и $S(u)$ и $P(u)$, бит ће истинито $S(u) \wedge P(u)$, а то значи да је истинит $\exists x\, (S(x) \wedge P(x))$, тј. да вриједи *I*.

Формално можемо начинити овај ланац трансформација:

$\exists z P(z) \wedge \exists y\ S(y) \wedge \forall x(S(x) \rightarrow P(x)) \equiv \exists z P(z) \wedge \exists y\ \forall x(S(y) \wedge S(x) \rightarrow P(x))$.

Како за квантификаторе вриједи ова импликација:

$\exists y\ \forall x\ C(x,y) \rightarrow \exists y\ C(y,y)$,

то имамо:

$\exists z P(z) \wedge \exists y\ \forall x(S(y) \wedge S(x) \rightarrow P(x) \rightarrow \exists y\ \forall x(S(y) \wedge S(x) \rightarrow P(x)) \rightarrow \exists y\ (S(y) \wedge S(y) \rightarrow P(y) \rightarrow \exists y\ (S(y) \wedge (\neg S(y) \vee P(y)) \rightarrow \exists y\ ((S(y) \wedge \neg S(y)) \vee (S(y) \wedge (P(y)) \rightarrow \exists y\ (S(y) \wedge P(y))$.

Аналогно се могу провјерити и преостали закони.

Остаје нам још једно неслагање са законима традиционалне логике.

Сматрамо ли лажнима све исказе с празном термом, тада се показује да судови А и О а такође Е и І нису увијек негације један другог. Закони негације традиционалне логике ту нису испуњени. Изразе с празним термима традиционална логика не сматра лажним, него бесмисленим, па као такви и не припадају логици, јер нису искази.

Математичка логика, због многих разлога, не стоји на стајалишту да исказе који се односе на празне класе треба испустити из разматрања. У математици је сврсисходно разматрати и пуне и празне скупове. У алгебри, на примјер, говоримо о скупу реалних коријена полинома с реалним коефицијентима. Познато је, међутим, да полином с реалним коефицијентима не мора имати реалне коријене. Упркос томе говоримо и расуђујемо о скупу таквих коријена, иако знамо да он може бити празан.

Ово није једини примјер. Развој савремене математике показује да сматрати празан скуп равноправним свима другима много поједностављује расуђивања. Улога празног скупа слична је улози броја нула у аритметици.

У свакодневном животу управо је сврсисходно не искључити могућност да класа објеката о којима говоримо буде празна. Узмимо овај исказ:

„Неки људи који не живе на земљи носе браде“.

Класа *A* „људи који не живе на земљи“ празна је, па је исказ лажан. Не може се, међутим, рећи да је бесмислен, јер данас, у космичкој ери, с правом очекујемо да класа *A* ускоро неће више бити празна.

С овим ћемо завршити разматрање о категоричким исказима. У даљем разматрању теорије силогизама нећемо у складу са гледиштем математичке логике, искључити из разматрања празне термине. Такође ћемо сматрати да су категорички искази *A*, *E*, *I*, *O* задати формулама 1–4. алгебре предиката. С тим у вези резултати савремене теорије сиогизама понешто се разликују од резултата у традиционалној логици. Ако се узму за допунске закони а-ж, па напишу искази у облику 1'–4', онда се лако изводе силогизми традиционалне логике. То нећемо начинити јер је интерес за њих у данашње вријеме мален. Разматрајући теорију категоричких исказа, уочили смо низ импликација које нам омогућују да из истинитости једног исказа изведемо истинитост или лажност другог.

Класични силогизми су правила логичких закључивања која нам омогућавају да из истинитости два исказа изведемо истинитост трећег. Најпознатији примјер је силогизама *Барбара*:

Сви *M* су *P* .

Сви *S* су *M*.

Закључак:

Сви S су *P*.

Умјесто ријечи закључак у даљем излагању писаћемо хоризонталну црту.

Наведени силогизам писаћемо у облику:

Сви *M* су *P*,

Сви S су M,

Сви S су *P*.

(„Сви *M* су *P*“ и „ Сви *S* су *M*“ су *премисе* силогизама, а „ Сви *S* су *P*“ – закључак“).

На примјер:

Све птице су животиње,

Сви врапци су птице,

Сви врапци су животиње.

Значењем силогизама *Барбара* је ово: Поставимо ли умјесто *M*, *P*, *S* конкретне термине за које су премисе истинити искази, биће и закључак истинит исказ. Силогизам *Барбара* заснива се на овој импликацији:

Ако је („Сви M су P“ и Сви S су M“), онда је („Сви S су P“).

Та импликација је истинита независно од термина на мјестима варијабли *M*, *P*, *S*.

Ако је, међутим, познато да је истинита антецедента, тј. конјукција премиса, тада на основу modus ponensa тврдимо да је истинита консеквенца – (закључак).

Сви други силогизми имају аналогну грађу.

Они су засновани на импликацијама облика:

$$(A \wedge B) \rightarrow C$$

гдје су *A*,*B*,*C* категорички искази који зависе од три промјењива термина M,P,S. Наведене импликације идентички су истините, па на основу истинитости конјукције $A \wedge B$ слиједи истинитост *C* (по modus poensu). За детаљнији опис силогзама увести ћемо низ ознака и појмова. Први термин у исказима звaћемо „субјекат“, а други „предикат“. То потпуно одговара граматичким ознакама. На примјер, у исказу „Све птице су животиње“ термин „птице“ је предмет, а „су животиње“ предикат; у исказу „Неки Швајцарци говоре француски“ термин „Швајцарци“ је субјекат, а „говоре француски“ предикат.

У силогизмима имамо три термина *S*, *M*, *P* које зовемо: *S мали термин, M средњи термин, P велики термин*. Силогизми се састоје од три исказа од којих сваки има два термина. Искази у силогизму јесу двије премисе и закључак.

Премиса с терминима M и P јесте велика премиса или горња премиса, а она с терминима S и M мала или доња премиса.

Закључак је исказ у којем је *S* субјекат, а *P* предикат. У сваком се силогизму ставља најприје горња, а затим доња премиса. Општи облик силогизама је:

горња премиса – исказ који садржи *M* и *P*,

доња премиса – исказ који садржи *M* и *S*,

закључак – исказ у коме је *S* субјекат, а *P* предикат.

Исказ о терминима *S* и *P* изводи се из два исказа у којима долази термин *M* којег у закључку нема. Силогистичко правило нам допушта да искључимо термин који је заједнички премисама.

Исказе с терминима *U* и *V* гдје је *U* субјекат, а *V* предикат скраћено ћемо записивати *UV*. У сваком силогизму закључак мора имати облик *SP*, док поредак термина у премисама може бити различит.

Горња премиса може имати облик *MP* или *PM*, а доња *SM* или *MS*; зависно од тога какав је поредак термина у премисама скуп силогизама дијели се на четири могућа типа названа фигуре силогизама.

У прву фигуру припадају силогизми у којима је термин *M* субјекат горњој, а предикат у доњој премиси; у другу фигуру припадају силогизми у којима је термин *M* предикат у објема премисама; у трећу оне којима је *M* субјекат у објема премисама; и коначно, у четврту они у којима је *M* предикат у горњој, а субјекат у доњој премиси.

Лако се види да су овим исцрпљене све могуће фигуре. Напишимо наведена четири типа у схематском облику:

I фигура	*II фигура*	*III фигура*	*IV фигура*
MP	*PM*	*MP*	*PM*
SM	*SM*	*MS*	*MS*
SP	*SP*	*SP*	*SP*

Сваки исказ облика *UV* може припадати једном од четири типа: *A*, *E*, *I*, *O*.

Означићемо их са: *UaV* универзално афирмативан исказ; *UeV* универзално негативан исказ; *UiV* партикуларно афирмативан исказ; *UoV* партикуларно негативан исказ.

Зависно од тога каквог су типа премисе и закључак, имају подјелу фигура на модусе. Свака фигура има три исказа који независно један од другог могу имати један од четири типа: *A*, *E*, *I*, *O*. На тај начин за сваку фигуру има $4^3 = 64$ модуса, а за све 4 фигуре $4 \cdot 64 = 256$ модуса.

Већ наведени силогизам *Барбара* један је од модуса прве фигуре и то:

MaP
SaM
SaP

Опште за прву фигуру имамо модусе:

MaP	*MaP*	*MiP*	
SeM	*SiM* . . .	*SoM* . . .	итд.
SaP	*SaP*	*SoP*	

Аналогно имамо и за друге фигуре. Све до сада речено односило се на објашњење питања какви су модуси силогизама уопште могући. Сад можемо приступити разматрању основног питања теорије силогизама, а то је: који нам модуси допуштају да у свим случајевима (тј. за произвољне конкретне термине) из истинитих премиса изводимо истинит закључак? За такве модусе кажемо да су правилни модуси силогизама. Правилан је нпр. модус *Барбара*, док је модус:

MaP
SiM
SaP

неправилан.

Да се увјеримо у његову неправилност, довољно је за *M*,*P*,*S* одабрати такве конкретне термине за које ће обје премисе бити истините, а закључак лажан. Узмимо да је *M* „Французи“, *P* „Европљани“, *S* „пушачи“. Обје премисе

M a P „Сви Французи су Европљани“
S u M „Неки Европљани су пушачи“

истините су, а закључак

S a P „Сви пушачи су Европљани“

лажан је (јер не пуше само Европљани). Истинит је, међутим, закључак облика *S* и *P* „Неки пушачи су Европљани“, што би био закључак по модусу:

MaP
SiM
SiP

који, као што се види, увијек даје истинит закључак из истинитих премиса. Тај је модус, дакле, правилан и зовемо га *Darii*. Наш је задатак одредити који су све модуси правилни, тј. испитати да ли је произвољни могући модус правилан или неправилан.

Установимо ли да због конкретних термина за које су премисе истините модус даје лажан закључак, кажемо да је модус неправилан.

Питање је ли модус правилан, није могуће ријешити на наведени начин јер бисмо морали испитати бесконачно много слогова. У овом случају потребно је провести општи доказ. Ситуација је аналогна оној у геометрији кад бисмо покушали доказати Питагорину теорему провјером на све већем и већем броју правоугаоних троуглова. Одбацивањем неправилних модуса и доказ правилних провео је већ Аристотел у *Аналитици*.

Одбацивање је било у ствари засновано у противпримјерима, а доказ правилности проведен полазећи од правилних силогизама прве фигуре (узетих у својству аксиома) примјеном правила обрта и негације исказа, а

такође, иако у имплицираној форми, и помоћу закона алгебре исказа. Аристотел правилне силогизме прве фигуре не зове аксиомима, него савршеним силогизмима, а све остале за које даје доказ зове несавршеним силогизмима.

Он пише:

„Савршеним силогизмом зовем онај који за откривање нужности (закључка) не изискује ништа друго осим онога што је узето. Несавршеним зовем онај који иако је нужан захваљујући терминима стављеним у темеље (датог силогизама) ипак изискује један или неколико (исказа) којих нема у премисама.“

Лукашијевич (*Lukasiewicz*) коментарише Аристотела овим ријечима: „Тај одломак треба превести на језик логичке терминологије. Сваки Аристотелов силогизам истинита је импликација којој је антецедентна конјункција премиса, а консеквента закључак. Оно што каже Аристотел значи да је савршеном силогизму веза међу антецедентом и консеквентом очигледна сама по себи без икакве допунске претпоставке. Савршени силогизми — то су очигледне тврдње које се не доказују и које не треба доказивати оне су недоказиве αναποδετοι. Недоказиве истините тврдње дедуктивног система зовемо аксиоми. Савршени су силогизми дакле аксиоми силогистике. С друге стране, несавршени силогизми нису сами по себи очигледни; њих треба доказати помоћу једне или више претпоставки које излазе из премиса, а различите су од њих.“

Аристотел је и ријешио овај задатак. Треба рећи да је Аристотелова силогистика, изграђена на наведени начин, била једно од великих достигнућа људске мисли које је много придонијело каснијем развоју науке и научне мисли у старој Грчкој.

Задивљује не само задатак који је Аристотел себи поставио него и дубоке мисли примијењене на савладавању тешкоћа у његовом рјешавању.

Овдје треба знати да у то вријеме није било тако разрађене симболике каквом данас располажемо, а идеја извођења доказа из малог броја очигледних тврдњи била је тек на почетку развоја. У оквирима математичке логике није потребно узети правилне модусе прве фигуре за аксиоме јер их можемо доказати полазећи од основних закона алгебре исказа и алгебре предиката. Они нису тако очигледни као савршени силогизми (нпр. *Barbara*), што је посљедица чињенице да нису уобичајени, али им је подручје примјене много шире па их можемо сматрати уопштенијим.

Разматраћемо правилне силогизме прве фигуре. За њих су изведена имена у којима су самогласници редом показивали о каквим се исказима ради у горњој премиси, доњој премиси и закључку. Ево како та имена гласе:

Barbara	*Celarent*	*Darii*	*Ferio*
M a P	*M e P*	*M a P*	*M e P*
S a M	*S a M*	*S i M*	*S i M*
S a P	*S e M*	*S i P*	*S o P*

Доказаћемо правилност ових модуса пишући исказе у њима у облику формула алгебре предиката те користећи се законима алгебре исказа и онима алгебре предиката.

Модуса *Barbara*. Коњункција премиса има овај облик:

$$\forall x(S(x) \to M(x)) \wedge \forall x(M(x) \to P(x))$$
$$\equiv \forall x\big(\big(S(x) \to M(x)\big) \wedge \big(M(x) \to P(x)\big)\big).$$

Наведене формуле једнаковриједне су јер важи:

$$\forall x A(x) \wedge \forall x B(x) = \forall x\big(A(x) \wedge B(x)\big).$$

Према закону силогизама $((A \to B) \wedge (B \to C)) \to (A \to C)$ имамо: ако је израз $\big(\big(S(x) \to M(x)\big) \wedge \big(M(x) \to P(x)\big)$ истинит за свако x, онда је и израз $S(x) \to P(x)$ истинит за свако x, тј. истинит је $\forall x(S(x) \to P(x))$, а управо то и јесте закључак силогизама *Barbara*.

Модус *Celarent*. Аналогно као и у случају *Barbara* написаћемо премисе у облику:

$$\forall x\big(M(x) \to \neg P(x)\big) \quad \text{и} \quad \forall x(S(x) \to M(x))$$

па ћемо имати:

$$\forall x\big(S(x) \to M(x)\big) \wedge \forall x\big(M(x) \to \neg P(x)\big)$$
$$\equiv \forall x\left(\big(S(x) \to M(x)\big) \wedge \big(M(x) \to \neg P(x)\big)\right).$$

На основу закона силогизама добићемо (аналогно претходном): $\forall x\big(S(x) \to \neg P(x)\big)$, тј. Закључак модус *Celarent*.

Слично, иако понешто сложеније, доказујемо правилност модуса *Darii* и *Ferio*.

Правилност модуса осталих фигура може се показати полазећи од модуса прве фигуре.

Показаћемо на примјеру модуса друге фигуре како се то ради.

Имамо четири правилна модуса друге фигуре:

Cesare	*Camestres*	*Festino*	*Baroco*
P e M	*P a M*	*P e M*	*P a M*
S a M	*S e M*	*S i P*	*S o M*
S e M	*S e P*	*S o P*	*S o P*

Модус *Cesare* лако се своди на модус *Celarent*. У ту сврху довољно је примјенити законе обрта за универзално негативне исказе: „Ако је *P e M*, онда је *M e P*“ (и обрнуто). Тај је закон једноставно посљедица комутативности конјункције: $x \wedge y \equiv y \wedge x$. *P e M* можемо написати овако: $\neg \exists x\big(P(x) \wedge M(x)\big)$, а та је формула једнаковриједна формули $\neg\exists x\big(M(x) \wedge P(x)\big)$, тј. *M e P*.

Ако начинимо обрт преве премисе у модусу *Cesare*, а другу оставимо непромијењену, добићемо премисе:

M e P
S a M

које су како видимо премисе модуса *Celarent*. Закључак је, као што знамо, *S e P*.

Модус је тиме доказан.

Модус *Camestres* се обртом своди на *Cesare*.

Заиста, ако у модусу *Camestres*

P a M
S e M
S e P

замијенимо премисе и учинимо обрт у закључку, добивамо:

S e M
P a M
P e S

Сматрамо ли P малим, а S великим термом, добијамо модус *Cesare*, Модус *Festino*:

P e M
S i M
S o P

Обртом горње премисе прелази у

M e P
S i P
S o P

тј. у модус *Festino* прве фигуре. Напоменимо да сви докази нису тако једноставни као наведени, али принципијелних тешкоћа нема.

Навести ћемо још правилне модусе треће и четврте фигуре. Трећа фигура има ова 4 правилна модуса: *Datisi*, *Feriso*, *Disamis*, *Bacardo*, а четврта фигура три правилна модуса: *Calemes*, *Fresison*, *Dimatis*. Имамо укупно 15 правилних модуса. Традиционална логика држала је правилним још девет модуса. Разлика потиче од примања смисла исказа. Девет допунских модуса добију се ако се сматра да терми у свим исказима несумњиво нису празни.

Разлоге због којих математичка логика одбацује такво стајалиште већ смо навели.

С овим ћемо завршити разматрање традиционалне силогистике.

Поопштавање умјесто закључка

Сасвим кратко ћемо се зауставити на могућим поопштавањима те теорије.

Већ од давнина разматрано је питање таквих силогизама у којима би се закључак изводио не из два, него из више исказа.

Тим се питањем бавио и римски љекар и мислилац Гален. Одмах се види да вриједи ова схема закључивања (модус):

M a P
N a M
S a N
S a P

која је поопштавање модуса *Barbara* и која се из њега може лако доказати. У премисама имамо два средња термина *M* и *N* који су у закључку искључени. Сви су искази у овом случају универзално афирмативни.

За случај схема с другим типовима исказа и већим бројем премиса још нису пронађени правилни модуси. Модуси с већим бројем премиса и средњих термина названи су полисилогизми.

Занимљиво је и истраживање поопштених исказа који утврђују односе између више терма и одговарајућих схема које би нам омогућиле избацивање неких од средњих терма. Лако се види да су наведени искази и закључивања предмети истраживања у теорији једномјесних предиката.

Литература

Александер 1963: Александер, *Принципи математике*, Београд: ИП „Вук Караџић“.

Barwise 1977: K. J. Barwise (ed), *Handbook of math. Logic,* I–IV, Амстердам: North-Holland.

Девиде 1964: В. Девиде, *Математичка логика* (Први дио: Класична логика судова), Београд.

Калужнин 1975: Л. А. Калужнин, *Што је математичка логика*, Загреб: Школска књига.

Клини 1973: С. Клини, *Математическаја логика*, Москва: Мир.

Lukasiewicz 1958: J. Lukasiewicz, *Elementy logiki matematyczney*, Warszawa: Panst. Wyd. Naukowe.

Mendelson 1997: E. Mendelson, *Introduction to math. Logic*, Chapman&Hall.

Прешић 1968: С. Прешић, *Елементи математичке логике*, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Стројк 1969: Д. И. Стројк, *Кратак преглед историје математике* (превод: М. Николић), Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије (II–X).

Lasar 2000: R. Cori, D. Lascar, *Mathematical Logic* I, II, Oxford University Press.

Шикић 1987: З. Шикић, *Новија филозофија математике*, Београд: Нолит.

Radoslav V. Milošević

ARISTOTLE'S SYLLOGISMS IN THE INTERPRETATION OF THE CONTEMPORARY MATHEMATICAL STATEMENT

Summary

The topic of this paper is Aristotle's syllogisms in the interpretation of the contemporary mathematical statement. It is exposed by the meta-language of the formal mathematical logic. According to Immanuel Kant, the formal logic is dead science which cannot be further developed. This is, however, overcome misconception. So, in this paper we explain Aristotle's syllogistic through contemporary mathematical statement. At the end, as a conclusion, we consider generalization of poly-syllogisms as a motive for the further researches with the bigger number of premises.

Мирослав Ђ. Дринић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Катедра за филозофију

УДК 141.131
DOI 10.7251/RFFP1513083D

Прегледни рад

ЗНАЧАЈ ПЛАТОНОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ЗА САВРЕМЕНУ НАУКУ

Апстракт: *Свједочећи једном о себи и свом духовном развоју, Вернер Хајенберф је истатао нешто што ће се у модерној физици показати потпуно тачним. Сматрао је како се тешко можемо бавити атомском физиком ако не познајемо грчку филозофију, а посебно Платонову филозофију природе, чији је утицај био од немјерљивог значаја за развитак савремене науке у цјелини. Слиједећи поменути увид, овај рад настоји пропитати домете и карактер поменутог утицаја.*

Кључне ријечи: *традиција, филозофија, наука, математика, идеја, дух, једно, темељна законојмерност, јединство.*

И колико год било надмоћно и доказивало своју снагу владања и потчињавања, научно мишљење мора признати своје границе. Наука показује да се сваки њени посленик изузетно успјешно развија и шири њене спознаје, али да у исто вријеме не поима њихово поријекло. За такво што наука би морала надмашити сопствене границе окончавајући у филозофији. Многи проблеми природних наука јављају се као истакнути филозофски проблеми, што се види из цјелокупног развитка експерименталне науке, а посебно физике, који је по Вајцзекеру имао прикривене филозофске претпоставке у којима су се тајиле све мистерије физике, али и природе. На њима се заснивао сав напредак у физици и природним наукама уопште, и у њима су се разоткривале све антиномије у које је западала физика. За увиђање значаја домета, али и смисла савремене науке, од велике је и непроцјењиве важности настојање да се прецијени улога и допринос филозофске традиције у њеном развитку. Окрет ка филозофској предаји, колико год битан за разумијевање саме науке, још је битнији за разумијевање природе, човјека и њиховог јединства.

На питање, зашто се стално актуелизују извори, због чега се сваки пут изнова враћамо почецима, по Вајцзекеру је тешко пронаћи одговор, јер бисмо његовим проналажењем приспјели до одговора на питање шта је то филозофија. А ту, по њему, одговора нема. Све док немамо одговор „на питање шта је филозофија, нема ни одговора не питање зашто се сам извор филозофије“ (...) „у свакој фази њеног развоја појављује као кључан и битан моменат за разумијевање цјелокупне проблематике.“ (Симеуновић 1991: 220) Све док је филозофија присутна као најсвеобухватнији облик мишљења, враћање на њена изворишта чиниће доминантни облик њеног

* drinicsm@gmail.com

развоја, који ће се показати одлучујућим за потпуније сагледавање основа савремене науке.

Како наука представља основну претпоставку друштвеног напретка, то од њеног филозофских фунданемата и филозофског самоосвјештења у великој мјери зависи смјер и судбина опстанка човјека. У том смислу разумијевање темељних појмова науке ствара претпоставке да се њена открића посматрају са позиције аутентичног значења и смисла науке, као теоријске дјелатности која слиједи траг истине, јер је истина и њено захватање суштинскије за живот човјека него сви практични домети једног проналаска. Проналажења могућности истинског хуманистичког напретка нема без знања да није довољно само знати нешто урадити, већ да је нужно научити разумијевати оно што се чини. Међутим, могућности да се има наука каква је потребна човјеку нема без успостављања везе са филозофском предајом која у себи носи првотни смисао научног дјеловања. Она се чини претпоставком унутрашње научне саморефлексије, освјештења и спознаје извориштa из којих и сама происходи. Међутим, традиционална свијест може бити у стању надмашити своје одређење у времену у коме су сви умски аспекти опстанка до краја поцијепани и потиснути, а смисао за љепоту разорен.

Стазу што води ка излазу из поцијепаности живота Вајцзекер не види у рационалној свијести о функцијама, али ни у дубокоумљу умјетности које би требало окрепљивати наше душе. Да би се угледала цјелина, ваљало би напустити ту лажну алтернативу, одбијајући располућеност природе и егзистенције. За филозофију се овдје намеће судбоносно питање; може ли овај облик мишљења за који се тврди да је ушао „у своју завршну фазу“ (Хајдегер) у тренутку самовољног упада краткосежног научног мишљења приправити окрет који би створио претпоставке за могуће обухватање суштасвене пуноће човјека и природе? Како изнова дефинисати традиционалну улогу филозофије као нове онтологије, а да се истовремено прихвати и слом онтологије традиционалне физике и немогућност пуке рестаурације трансценденталног спознајно/теоријског преокрета?

На трагу Хајдегера, скривајући обрисе једне фундаменталне онтологије, која би у себи носила могућност квантно/механичког описа свијета, Вајцзекер ће настојати да превлада Кантову диобу логике и онтологије која је у каснијој историји мишљења логику препустила конвенционалистичком и номиналистичком тумачењу. А ово обједињавање могуће је опет провести једино повратком на извориштa и у новом тумачењу античке предаје и појмовне структуре најегзактније науке, у којем ће грчка предаја зборити о истој ствари. Ако је, како истиче Вајцзекер, оно што именујемо атомима данас једва нешто друкчије од извјесних постојаних законитости у рјешавању експерименталних алтернатива, и ако саму материју можемо одредити још само као оно што задовољава законе физике, као оно што се уопште као такво може разумјети, онда је задњи реалитет, изворност збиљског, можда, форма или дух. У трагању за одговорима на постављене дилеме, нама

се стазе великана филозофске традиције надају као могућност поновног задобијања некад изгубљене близине. Двојица великих физичара, учитељ и ученик, Хајзенберг и Вајцзекер, мисле да би са остварењем нове блискости с мишљењем предаје, на начин њеног преузимања, савремена наука могла увидјети значај пропитивања сопствених коријена и нераскидивих веза које је спајају са филозофском традицијом, те утицаја које је ова извршила на научну мисао двадесетог вијека.

Пут ка испуњењу задаће пропитивања веза и утицаја, што га је остварила снага грчке предаје, води нас ка Платоновој филозофији, у којој се на најпрегнантнији начин исказује природа нераскидивих веза између свијета идеја и свијета стварности, те сва комплексност односа човјека према природи. Поредак вјечних идеја, иако по себи и за себе изворни и једини објективни свијет, претпоставком је сваког другог свијета и појавног реалитета. Свијет природе се указао као нужна посљедица идеалног свијета. Пропитујући у својим расправама човјека и модерни свијет, чије темељно обиљежје представљају наука и техника, Хајзенберг и Вајцзекер ће, у студијама које пропитују утицај односа Платонових филозофских и физикалних учења и достигнућа савремене физике, формулисати питања која својом бити задиру у саме основе људске опстојности. У њима доминира питање могућности преображаја Платоновог учења о идејама у науку о природи, те како је могућ прелаз из свијета апстракција у свијет природног живота и догађање живог постојања? Истовремено се доводи у питање уобичајено схватање по коме су у Платоновој филозофској концепцији ова два свијета раздвојена непремостивим баријерама.

Хајзенберг ће свједочећи о себи и свом путу, изрећи нешто што ће се доцније у квантној теорији показати тачним; изузетно је тешко бавити се физиком ако не познајемо грчку, а посебно Платонову филозофију природе. Доказе којима аргументује своју тврдњу, да је савремена физика заправо платонистичка наука, која је фундирана на Платоновом учењу, Хајзенберг проналази у мислима о елементарним честицама материје, које су по Платону геометријског обличја. Запитани због чега је Платон одабрао баш одређена геометријска тијела за елементарну структуру ватре, воде, земље и ваздуха, а не нека друга, Хајзенберг је још више фасциниран представом како се код „најситнијих дјелића материје напослијетку наилази на математичке облике. Јер поимање готово неразмрсивог и непрегледног ткања природних појава било је могућно само ако се у њему могу открити математички облици." (Хајзенберг 1972:37) Дилема да ли су „Платонова тијела" симболи или стварни облици елемената, разријешена је схватањем по коме се темељна структура посматра као математичка структура која одређује физикална збивања. Кад савремена наука говори о облицима атома, ријеч облик се по Хајзенбергу може схватити само у њеном најуопштенијем значењу, као структура у простору и времену, као особина симетрије сила, као могућност ступања у везу са другим атомима. Сваки разговор о „облику атома" с тога би требало започињати веома обазриво, поготово ако

облик схватамо као чулни облик, јер елементарне честице немају ни примарна ни секундарна материјална својства. Самим тим поставља се питање: Има ли смисла елементарне честице као фундаменталне структуре раздвајати у представу и предмет? „Такве структуре се ваљда никад неће моћи очигледно описати већ и стога што уопште не спадају тако једнозначно у објективни свијет ствари. Али би можда биле доступне математичком посматрању“ (Хајзенберг 1972:37). Не допуштајући било какву наивно/материјалистичку интерпретацију, Хајзенберг је увјерен у стваралачку снагу математичких творевина, коју су прво уочили представници питагорејске школе открившри услове хармонијског осциловања двају жица у хармонијском складу. А управо ће Хајзенберг своје откриће матричке механике сачинити по моделу хармонијског осцилатора. Ако се у темељима музичке хармоније или ликовне форме запажа математичка структура, онда рационално устројство природе мора имати свој фундамент у математичкој суштини закона природе. То су по Хајзенбергу чинили питагорејци, али и Платон, и на том увјерењу се заснива цјелокупна природна наука. Претумачењем онтолошке позиције микросвијета и с уопштавањем концепта облика микросвијета, Хајзенберг увиђа значај математичког атомизма. У ствари за Платонову физику није толико пресудно које је конкретне облике он узео да би њима репрезентирао елементе, већ да је одабрао управо математичке ликове. Уопштавањем геометријских облика у математичке структуре, Платонов увид постаје одређујући и мјеродаван за модерну физику у цјелини, а посебно за квантну механику, по којој су елементатне честице материје математичке величине.

Изражавањем помоћу математичких појмова онога што се означава елементарном структуром показује се „да је материја на крају сведена на појам, на број, на идеју.“(Симеуновић1991:239) Ако сам концепт елементарне честице постаје спорaн, онда се поставља питање: Да ли је на почетку био закон, математика или симетрија? Интерпретирајући Платонова тијела, као математичке симболе који симболизују симетрију тих честица, Хајзенберг ће одговорити: „на почетку бијеше симетрија.“ (Хајзенберг 1972:208) Савремена квантна физика и теорија поља гради се на претпоставци истих оних симетрија које су по Платону представљале основу природне науке. Само што у једном развијенијем математичком начину виђења „ми више не мислимо на егзистенцију последњих честица, под оним што сагледавамо као темељни закон природе, него тако да то што сагледавамо као темељни закон јесу прије свега одређене диференцијалне једначине које означавају закон мијене, вјероватно закон објекта.“(Вајцзекер 1977:321) Без поимања бити тог првобитног значења основних честица немогуће је схватити и принципе на којима се темељи напредак савремене науке, а које је већ Платон уобличио. Ми можемо изузетно успјешно проводити експерименте у науци, те остваривати велике резултате у истраживањима. Међутим, само бављење науком и ангажман у њеним погонима, истиче Вајцзекер, не дозвољавају да се до краја схвате смисао и резултати

природно/научних истраживања. Они су недокучиви због тога што све човјекове творевине, па и наука, јесу резултат и дјело друштва и самог човјека, те се њени производи тичу свих оних који живе у заједници. О њој се стога не може судити из остварења и њених стручних постигнућа, већ из онога шта је наука као социјална и људска чињеница. Из Платоновог схватања елементарне структуре бјелодано је како су форме честица геометријске, њихове облике је обликовао човјеков дух као и саму науку. Напредак који је постигла савремена наука, а посебно физика, створили су претпоставке за неслућене узлете. Међутим, и поред тога нас и данас до бесвијести излуђује оно исто питање које је себи постављао и Платон: На основу чега ми можемо са сигурношћу знати шта је елементарна честица природе? Да ли је оно што савремена физикална теорија назива елементарном честицом заправо нешто што је тек установљено као елементарна честица? Вајцзекер мисли да ми још увијек не посједујемо одговарајућу научну теорију која би нам могла понудити сигурније оријентире.

Поред тога што не постоји мисао која би превладала амбис између оног што је формулисала наука у облику закона и онога што је природа по себи са својом неодвојивом структуром, исто тако остаје необјашњиво како управо математичке законитости важе у природи. Математички обрасци, на које нас природа наводи, изузетне су једноставности и љепоте. Када смо природом наведени на такве обрасце, које дотад још нико није измислио, тешко је не повјеровати како нису „'истинити', тј. да представљају истинску црту природе.“ (Хајзенберг 1972:117-118) Пошто никада не бисмо сами по себи приспјели до тих образаца, које нам је предочила природа, јасно је како они припадају и самој стварности, а не само нашим мислима о стварности. Једноставност и љепота математичких образаца, које нам сугерише природа, за Хајзенберга има огромну моћ убјеђивања. Платоново учење у коме је установљена подударност природног и духовног још је савремено, јер на начелима те коинциденције стоји и данашња природна наука. Међутим, остаје тајна откуд то да математичке законитости, као облици људске духовности, успјешно служе за откривање грађе материје као нечега што је друкчије и различито од човјека. Теорија науке нема одговор на чињеницу да закони симетрије важе као темељна начела космичког поретка. Истовремено свједоци смо како исте закономјерности важе и примјењиве су на сасвим различите природне феномене, што се показује успјешним коришћењем истог приступа и истих метода у различитим наукама. По Вајцзекеру то откриће фундаменталне закономјерности, те његова примјена која се не да методолошки разумјети, представља истинско откриће и та закономјерност није методичке природе. Али „шта је откривено када се укаже да основни закони који сежу до атома, заиста јесу елементарни, да важе универзално (...)“,“зна ли Платон или било ко други одговор на то питање“ (Вајцзекер 1977:323)? Вајцзекер истиче да одговор на постављено питање лежи у човјеку. Он је тај коријен чињенице који се не може пронаћи у природи, да исти закони важе у њеним различитим сферама и да иста метода

доводи до различитих открића. Друго питање које се намеће води нас ка настојању да се изнађе одговор на то; како је дошло до тога да јединствена закономјерност влада разноликим феноменима природе зато што је ту закономјерност открио човјек.

Да би се наслутио одговор на то шта је откривено проналаском темељне закономјерности у природи, Вајцзекер мисли да је потребно вратити се на саме почетке нововјековне науке и Галилеју, који је заступао став по коме је књига природе друга божија књига исписана математским словима. Поред књига пјесника које су дјело маште, те нису обавезне да говоре истину, постоје и књиге филозофа које уопште нису људске творевине већ божанске. Та књига је књига природе која је стално раскриљена нашем погледу, али је може схватити само онај ко је научио њен језик и знакове којим је она написана. А она је исписана математичким језиком „и њени знаци су троуглови, кругови и друге геометријске фигуре, без којих човјек не би могао у њој разумјети ни ријечи, без њих би он био осуђен да тумара у мраку по лавиринту.“(Галилеј 1987:41) Филозофи, по Галилеју, пишу књиге са тежњом да изложе истинит садржај. Међутим, њихова дјела су само неуспјели покушаји интерпретације изворне филозофске књиге природе. Ипак, књигу природе није довољно само тумачити, већ ју је потребно читати. Идеалу читања књиге природе међу филозофима највише се истиче Галилеј, приближио Платон, који је препознао језик и симболе којима је исписана књига природе. Да бисмо је непосредно читали ми морамо познавати њен језик, а то је језик математике и геометрије. Отворена свима, књига природе ипак је разумљива само познаваоцима математике. Људски ум, као и божански, разумије математски језик природе и попут божанског може достићи извјесност у математичким наукама геометрије и аритметике. И док творац поима бит једне ствари непосредним увидом у све њене „бескрајне импликације не трошећи вријеме на размишљање, човјек мора да иде корак по корак од једног закључка до другог.“ (Марић 1997:164) Иако закриљено „дубоком и густом маглом“, ипак јединство свег бића у божанском уму није потпуно непознато и људском уму. Полазећи од увјерења да је бог геометар који у свеколику природу имплантира строгу математичку нужност, Галилеј истиче да се неразговјетна мјеста у Библији морају интерпретирати у свјетлу науке.

Књига природе представља креацију бога математичара који је у искону био "λόγος и као таква она у себи садржи цјеловито стопљен у једно систем геометријских ставова, слично начину на који бог истовремено зна сво геметријско знање.“ (Марић 1997:167) Математски језик, којим је исписана књига природе у ствари, представља њену објективну структуру од које истраживач мора кренути. Свако одступање од математичког ишчитавања књиге природе води нас ка странпутици и незнању. Пошто је творац математичка слова спојио по правилима математичког умовања, објединио их у математички систем очулотворен у природи као исписаном тексту, онда човјеку, истиче Галилеј, једино остаје да оно једном обједињено разаби-

руђи анализира, путећи се нормама математичког закључивања. На тај начин ће се у поступном докучити слова и норме њиховог повезивања у ријечи као геометријске фигуре и реченице као ствари природе, на онај начин како је инаугурисао Платон. Позивајући се на Платона и Питагору који заступају математичку природну науку, „Галилеј аргументује конструктивном природном науком насупрот дескриптивној природној науци Аристотела.“ (Вајцзекер 1977:323) У каснијем развитку нововјековне природне науке створена је потпуно погрешна слика по којој је наводно Галилеј аргументовао, не за чисто спекулативну, већ за једну емпиријску науку. По Вајцзекеру, он је аргументовао за искуство, али за искуство које постаје приступачно путем математичке конструкције и конструкције феномена који происходе из експеримента. Међутим, Галилејево изворно учење нема никакве везе са редуковањем књиге природе на математичку конструкцију, а нити се ради о једном механичком схватању природе у коме се она своди на механички објект, и пуки материјалитет у чију законитост може доспјети рационална мисао и логичка анализа. Међутим, Галилејева мисао и схватање природе су аутентично теолошки, јер он математизовање природе не фундира, већ утврђује да је тим математизовањем могуће диференцирати суштинско од несуштинског у природи, те да се на тај начин може „уочити остатак природе до којег не долази њено математизирање, односно математска логика, рационално мишљење.“(Симеуновић 1991:243). Раздвајањем и успостављањем разлике коју нам омогућавају математска слова приспјећемо до оног неспознатљивог и неизрецивог што та слова не могу дешифровати, а што је заправо истинска бит природе.

Да је то божански акт са чијом промишљу математика има неке везе, још јасније ће показати сам Кеплер, који настоји да опише математичке парадигме на темељу којих је бог успоставио космос. За разлику од Коперника, који је и поред обрата, који је у начелу омогућио уклањање разлике између земаљског и небеског, остао при њиховом разликовању, Кеплер је први покушао да пронађе свеопшти и јединствени физикални закон заснован „на земаљској механици, да би схватио читав свемир у његовим квантитативним детаљима.“ (Holton 1973:71) Његов платонизам се не огледа само у поимању хармоније свијета, увођењу математичких узора у космологији, те схватању улоге математике у пропитивању небеских појава, већ сеже и до кориштења математичких доказа које је Платон у *Тимају* употребљавао. Вјерујући у математичку хармонију свијета, али у исто вријеме чврсто се држећи мјерних резултата, Кеплер је био увјерен да су једноставност и правилно устројство природе изражени прецизним математичким односима који су засновани божанским умом. Те релације посједују реалитет као и Платонове идеје и аутономне су у односу на људски ум. Држећи се Платонове теорије знања, Кеплер сматра да су математичке конституције свијета претпоставке „за посједовање науке о том свијету, јер је истинско знање оно математичко, односно то је знање вјечних бића.“(Марић 1997:224) Према Кеплеру, који је убијеђен у математичку структуру приро-

де и у примјерено човјеково знање које је такође математичко, астрономске хипотезе не представљају резултат пуких договора, већ посједују збиљску физичку природу. Математичке релације заиста постоје и очулотворене су у самим стварима, док су бројеви људски номиналистички концепти.

Кеплерова мисао је по Вајцзекеру емпиријска „у смислу највише могуће емпиријске тачности, односно он је мислио да тек искуство дозвољава једну анализу са строгом математичком тачношћу.“ (Вајцзекер 1977:325) На питање зашто ја то тако, одговор је теолошки божије мисли, примјерено којим је створен свијет, јер представљају чисте аутентичне облике које Платон именује идејама, у својој изворности нама се показују у математичким облицима; бројевима. Адекватно бројевима, божанским мислима о стварању као чистим формама, творац је креирао свијет и човјека према свом лику. Створен од бога према његовом духовном лику, човјек је кадар слиједити и промишљати мисао творца о стварању. „Ово људско промишљање божије мисли о стварању свијета јесте физика. Физика је божија служба и истинита је само као божија служба.“ (Вајцзекер 1977:326) Ако жели да задобије истину природе физика мора слиједити основне облике, мисли о стварању, односно божију замисао свијета. Књига природе је друга божија књига и може се читати само језиком математике, ако се умије читати њено писмо што изражава облике духа; бројеве и фигуре, који као такви јесу у темељу свијета. Оно што Платон мисли о идејама као изворним обличјима материје, божијим мислима о стварању, то је устројство елементарних честица. Могућност „да математска логика, која изражава људску спознају природе може читати књигу природе“ (Вајцзекер 1977:327) као божије дјело, једино је схватљиво под претпоставком да су стварање природе и човјека који разумијева њену структуру били упоредни процеси. Бог заправо ствара природу и њену властиту спознају у човјеку обдареним разумом. Стварање природе и човјека се не може раздвајати на два акта стваралаштва, већ се мора посматрати као један јединствен процес, пошто је само под том претпоставком могуће објаснити и разумјети могућност људске спознаје да продре у темељну структуру и изворни eidos природе.

По Вајцзекеру, претходно изнесене замисли представљају један хришћански концепт стварања свијета који своје поријекло вуче из Платонове филозофије. Међутим, Кеплерово учење не представља аутентичну хришћанску, већ платонистичку концепцију која се није озбиљила у свом највишем степену. Ни Хајзенберг, који је био убијеђен у стваралачку снагу математичких творевина, а ни Кеплер, нису до краја сагледали Платоново учење и извукли из њега потпуне филозофске увиде, јер хришћански концепт што га у себи носи Платонова филозофија не исцрпљује њену бит. Остајући у оквирима хришћанске интерпретације свијета, он не приспијева у саму суштину Платоновог учења о природи, јер у њеном разумијевању нису кренули од цјелине Платонове филозофије. Познато Платоново дјело *Тимај* из кога је Хајзенберг настојао појмити Платоново учење о природи

требало је, истиче Вајцзекер, довести „у везу са цјелином Платонове филозофије“ (Симеуновић 1991:245), па би замисли, које су у њему изнесене, попримиле истински смисао и право значење. Нужност везе Платоновог наука о природи из Тимаја са његовим политичким учењем о држави показује се у вези са могућношћу владања у држави која се темељи на спознајама које пружају природне науке и математика. У *Седмој књизи* Платон истиче да државом владају филозофи снагом знања, „које је у њима могло настати путем божанске искре“, (Вајцзекер 1977:328) али само уколико је припремљено кроз изучавање математике и математичке природне науке. Дијалог *Тимај* Вајцзекер интерпретира као извођење учења које је само било наговијештено у Седмој књизи *Државе* и које се мора задобити ако се жели ваљано управљати људском заједницом. Платонов захтјев за учењем математике, астрономије и физике који у првом тренутку дјелује збуњујуће итекако има смисла, јер само са знањем математике и физике „могу бити сагледане темељне структуре стварног на које мора бити усмјерен сваки поглед, оног ко жели бити у стању да разјасни компликовање, испреплетене структуре стварности које се манифестују у политичкој борби или у политичком поретку.“ (Вајцзекер 1977:328) Поменуте науке пружају нужно знање за умно руковођење државом управо зато што темељне структуре стварности, из којих се манифестују појаве што конституишу проблематику државне заједнице, чине предмет њиховог изучавања. Они који владају, а то су филозофи, морају посједовати оне спознаје које се односе на јединствене структуре стварности. Само на подручју филозофије, чијем спиритуалном тијелу припадају и физика и астрономија, могуће је утврдити и стећи увид у законитост друштвено/политичком опстојношћу. Утемељена спознаја која ствара претпоставке за мудру политику мора бити неразлучиво везана за оно што „никад није настало и никада не пролази.“ (Вајцзекер 1977:329) А то су заправо идеје на основу чијег учења јесте могућа сама природна наука.

Питамо се шта је учење о идејама и шта је његова улога у природним наукама? За Вајцзекера ово учење пружа могућност да се појме базне претпоставке на основу којих науке приспијевају до схватања јединствених структура природе и њених истинских форми. Платонов *Федон* у том смислу нам је са својом расправом о идеји Истог од помоћи у приближавању замисли о елементарним структурама природе. Пут до њих води преко могућности која је садржана у томе што свако биће у природи носи у себи оно што је исто или једнако, које ствари увезује или у одсутности разликује, а да чулно није дато. То једно које је идентично у свим стварима „које је себи самом увијек једнако и увијек исто“ (Вајцзекер 1977:330), а које су Грци именовали идејом, јесте оно што наука именује законом као темељном и јединственом структуром која је заједничка цјелокупној материји. Све ствари имају удјела у том непролазном, у једном и једнаком. Њихова међусобна повезаност, која је очигледна, није никаква емпиријска ствар, већ чиста идеја и управљати стварима може само онај ко спознаје ту идеју

и замисао која увезује бића омогућујући њихово функционисање. Ово увезујуће одношење је по Вајцзекеру „реална повезаност у свијету. Али она сама није никаква материјална ствар.“ (Вајцзекер 1977:331) Повезаност је нешто што је могуће разумјети, под претпоставком да се разумију унутарсвјетски законски односи „и ако се каже да је овај свијет божије дјело, онда се свакако може рећи, да је бог начинио и праве узде, наиме онај закономјерни однос, који омогућава да човјек уз помоћ узда може јахати.“ (Вајцзекер 1977:331) Цјелином постојећег, па тако и Лоренцовом „сивом гуском“, влада темељна закономјерност у ономе што је Платон именовао као свијет идеја. Да је закономјерност математичка, а што мисли и Платон, подударно је са оним што научава и савремена наука. Но математски облици нису највише идеје, савремена наука би требала домислити мисао по којој математско писмо пути ка суштини, али да не представља саму суштину. Облик круга, кога смо себи представили или нацртали на табли, могуће је разумјети само ако смо га именовали. Идеја круга је оно једино што се на њему може разумјети, јер је то она иста супстанција која судјелује у нашем мишљењу, нашем разуму, нашој спознаји. Управо захваљујући чињеници да ствари учествују на идејама, да ликови ствари у свијету *јесу идеје*, *могуће је њихово разумијевање.* Присуство идеје у темељима чулног реалитета чини га доступним човјековом разуму. Математика као претпоставка засноване рационалне спознаје чије писмо јест број, форма и облик, подудара се са фундаменталном структуром стварног, са атомима као основним ликовима природе.

Идеје које су важне за схватање темељне структуре стварности којом се баве природне науке, Платон је изложио у својој политичкој филозофији која је на прегнантан начин илустрована у метафори о *пећини* и њеним заточеницима који су – приковани уз зидове – осуђени да не виде ништа друго осим сјенки које им се указују као онај чулни свијет. То шта ће се указивати као истина онима који су заточени зависи од стања њихове душе, а не од самих ствари. Становници државе су, заправо, онолико њени заточеници колико су заточеници сопствене душе. Пут њеног ослобођења, промјена у њој самој води ка мијени која на крају условљава да се чулни, живи људи јаве као њихова једина истина. Ставком да од „темељног стања душе“ зависи како ће се схватити свијет, његова збиља и његов привид, Платон је, по Вајцзекеру, довео у питање свијет по себи као оно што је стварно и објективно, а што би требало да буде предмет природних наука. Међутим, ако је тако, онда се поставља питање чиме се заправо бави природна наука ако је бјелодано да у њеном домену није свијет по себи. Поменута питања која је Платон отворио својим учењем, по Вајцзекеру, актуелношћу налажу потребу стицања увида који би били од суштинске важности за природну науку, јер тек то учење о Држави, о доброј и паметној владавини које је везано за учење о идејама омогућује да се схвати захтјев и задаћа науке. Платонов наук о идејама које утемељују цјелокупну стварност значајан је за његово схватање природе, а ово битно за модерну физи-

ку управо утврђивањем суштинске повезаности између стварности, идеја и спознаје. Пошто идеје чине унутрашњу структуру и закономјерност сваке збиљности, и пошто једине оне могу, како смо истакли, „бити спознате и доступне разуму и разумијевању, то је јасно да свака наука која хоће да спозна темељну структуру и законитост једне стварности мора посегнути у `царство идеја`, у бит онога што зовемо идејама.“ (Симеуновић 1991:252) Међутим, посезање у царство идеја има смисла само са повратком у државу и подучавањем њених становника изворним истинама, стварима по себи, идејама. Истина спозната изван државе мора се некоме у држави обзнанити. Знање о томе шта је истина само по себи нема никаквог значаја, тек силазак у државу, у политику приспијеће је у природну науку, чија задаћа са повратком добија нову димензију засновану на највишим принципима стварности. Наиме, људи у држави морају сазнати, како истиче Вајцзекер, да су свакодневна политичка трвења, побједе и порази на изборима само сијенке и да прави чулни свијет и права истина јесте заправо оно што они не виде. Свој смисао и своју потврду филозофија и наука добивају само ако спознаје темељне структуре и идејне закономјерности постану само срце душе оних који живе у држави.

То што је Платон наговијестио да фундаменталну структуру природе изражавају идеје, облици и бројеви, те да сфере идеја, државе и политике представљају аутентично подручје на коме се те структуре очулотворују у својој аутентичности, свакако чини његово учење актеулним и значајним за савремену природну науку. Међутим, та животност огледа се још више у чињеници да и поред тога што се политичко као медиј идеје указује као изворније од оног физичког, ту ипак није на дјелу дуализам супстанција које произлазе једна из друге и једна другом се објашњавају. Увијек се ради о једном и јединственом које захвата и духовно и физичко. Платонове идеје јављају се као форма и облик чулног. Оне нису ништа с ону страну материјалног, ништа одвојено од тог свијета, већ граница и форма чулног као његова суштина, у којој је превладана позиција нововјековне природне науке. „Када се пита због чега математички закони важе у природи, онда одговор гласи: зато што тај закон јесте њена суштина, јер математика изражава саму суштину природе. Језиком Кеплера то значи да је Бог створио свијет примјерено својим мислима о стварању, а те мисли јесу чиста форма.“ (Вајцзекер 1977:334) Идеје које су у Галилеја и Кеплера смјерале ка цјелини космоса и поимању јединства природе, потонуле су у експанзији експерименталне природне науке, која је неуочавањем децидне и јасне строгости Платонове мисли пропустила шансу за превладавање дуализма. И поред тога што није било потпуно доминантно, механичко учење остваривало је пресудан утицај на природну науку, све до прошлог вијека када је потпуно ишчезло из атомске физике. Тај преокрет обзнанио је, а о чему је већ било говора, да елементарне честице, које не представљају непролазну материју, ми описујемо математичким закономјерностима а не видљивим сликама. Када се одмах постави питање зашто управо математичка закономјерност

јест та којом описујемо оно што именујемо атомом и зашто су успјешне само математичке хипотезе, онда изгледа да се физика надовезује на Платонову науку, јер нас поменута питања упућују на јединство природе као своју одгонетку. Математичка закономјерност која влада у темељним структурама природе упућује на то јединство. У свим подручјима природе јест иста елементарна честица атом. Јединство природе условљава и јединство физике. Вајцзекер је мислио да „атомска физика у себи садржи оно што се одвија у различитим границама теорије еволуције, теорије одабирања врста, кибернетике, хемије и биологије." (Вајцзекер 1977:336) По њему је немогуће знати колико овај развитак може довести до потпуног јединства, али му се чинило да је могућа једна јединствена природна наука. Међутим, нема јединствене науке без јединствене природе, а јединствене природе без преображаја темељног стања душе. Њега нема без увиђања темељне закономјерности чија бит је духовна.

И поред везе и сличности која постоји између јединства природе, које је установио Хајзенберг, и онога о коме је покушавао мислити Платон, јасно је да постоји и велика разлика. Она „је везана за наше поимање времена. Вријеме, како га ми разумијемо није кружно, оно има отворену будућност и фактичку прошлост, која се више не може поновити." (Вајцзекер 1977:337) Поред владајућег времена историје, савремена физика поред тога вријеме сагледава у преплетености са простором. Све ове разлике не дозвољавају да се закључи како је данас на дјелу повратак на платоностичку слику свијета. По Вајцзекеру, нововјековна природна наука која се позивала на Платона заправо се развијала мимо његовог учења, а мјеста на којима се позива на Платона заправо не слиједе Платонову мисао. Међутим, нововјековна мисао није ни могла слиједити Платонову филозофију, јер сунце и тло новог времена нису могли имати за резултат такво стање душе, које би дозволило да се придобије сама суштина Платоновог учења.

Без обзира на све разлике ми уочавамо како идеја Јединства природе постоји као проблем, те да је Платоново указивање на то јединство оно што га чини савременим и актуелним. Савремена физика је то јединство схватила друкчије. Међутим, и даље остаје отвореним једно велико питање; можемо ли ми говорити о напретку, и ако га има у чему би се он огледао? Да ли у самом мишљењу о природи или у мишљењу о методи којим се прилази проблему природе који је већ уочио Платон: њеном јединству. Проблем јединства природе јесте проблем Једног као централна тема како Парменидове, тако и Платонове филозофије, али и битна преокупација савремене физике. Тим Једним које је Платон именовао идејом, бави се данас и савремена физика, само што је она своје Једно именовала атомом. Међутим, недоумице око тога шта је то атом, да ли је он заиста елементарна честица или само оно што је физика установила као елементарну честицу, изравно нас враћају на Платонове мисли које све разнолико у природи своде на исто и једно, на геометријски облик, број и идеју. Све то нас изнова упућује на Платонову идеју јединства, једнакости и Једног као коријена и оно-

га у чему је физика прошлог вијека направила велику разлику у односу на Платоново учење. Та разлика, како смо истакли, односи се на појам времена, које за савремену физику није кружно и не одмјерава се никаквим квантитетом, већ се ради о квалитетној садржини историјског времена. Ток цикличног времена кога биљежи кретање планета происходи из оног Једног потврђујући тако његов проток. Покретање планета и свих небеских тијела означило је почетак времена и успостављање космичког ритма са циклусима годишњих доба и смјенама дана и ноћи. За разлику од природног које се понавља, историјско вријеме се по данас владајућем мишљењу не може никад поновити. Њега карактерише непоновљивост и иреверзибилност прошлости и отвореност и непредвидљивост будућности. Између историјског и природног времена као да зјапи непремостив понор, који доводи у питање јединство и цјеловитост општег појма времена. Међутим, питање је да ли ми можемо радикално одвајати природно и историјско вријеме, и није ли оно што називамо природним временом заправо оно кретање које својим током обухвата и одређује и ово историјско непоновљиво вријеме.

У тренутку када савремено мишљење није у стању пронаћи тачку самјерљивости космичког и историјског времена, Платоново схватање времена може бити поучно и актуелно уколико би се ослободило хришћанске интерпретације и свођења на механичку слику, коју је испоставила нововјековна природна наука. За Платоново учење о природи и његово савремено поимање кључан је појам јединства природе. Међутим, јединства природе нема без јединства времена, које је опет са своје стране неодрживо у поменутом двојству космичког и историјског. Јединство времена мора се указати као суштинско начело времена уопште, а „у том случају се онда не може говорити о историјском и физикалном времену, о кружном току и протицању које карактерише природна збивања и непоновљивим догађајима који испуњавају историјско вријеме.“ (Симеуновић 1991:262) На дјелу је једно вријеме природног тока коме је припадно и историјско вријеме, које би било незамисливо без кретања и мијене космичких сила. Како год, у питању је један природни свијет, ми бисмо рекли, у бити један јединствени процес природе унутар кога се човјек и историја обзнањују само као нова етапа развитка природе, у којој она задобија свијест о себи, исто тако је јасно да ни вријеме не можемо радикално дијелити на природно и историјско, или га редуковати само на историјско вријеме, као да у природи не постоји протицање и као да природа не зна за развитак. Као што природно вријеме има своју историју, и зна за развитак, тако је и историјско вријеме бременито природним временом и цикличношћу. Насиље које се проводи у лику неприродних диоба само показује да савремена природна наука а напосе физика није још увијек начисто са својим темељним појмовима. Трагање за могућим одговорима одвело је физику, али и цјелокупну савремену науку, у филозофску традицију показујући да се она заправо бави сфером духа, јер она сфера у којој важе њени закони јест сфера духа. А управо то тврди Платон који облике духа сагледава као елементарну структуру при-

роде. Темељни појмови природне науке настали су и развијали се у филозофској традицији и нужно их је објашњавати из те традиције. Враћајући нас на саме почетке и изворе научног мишљења она нас учи да овај свијет ваља посматрати на онај начин како га је грчка филозофија увијек посматрала, као свијет духа или божански свијет, у том смислу што би се свијет природе указао и схватио као једино подручје божанске егзистенције и божанске промисли. Савремена физика, биологија, психологија и политича мисао, суочене са новим појмом природе морају се појавити као филозофија, јер су своју мисију као науке у класичном смислу окончале. Радикалним преображајем ових наука, а надасве физике, збива се радикалан преображај самог појма природе, као што измјеном појма природе, до ког је дошло у савременој науци, нужно физика прелази у филозофију. Међутим, ми нисмо само свједоци краја науке у традиционалном смислу, већ по Вајцзекеру ми присуствујемо и крају филозофије у традиционалном лику. На дјелу је довршење филозофије као метафизике и онтологије. Филозофија се мора појавити у другом лику ако жели легитимно расправљати о основама и претпоставкама свијета, о принципима, законитости и смислу живота у свијету који је јединствен.

Литература

Хајзенберг 1961: Heisenberg W., Slika svijeta suvremene fizike, Epoha, Zagreb

Вајцзекер 1958: Weizsäcker, v. C. F.,Atomenergie und Atomzeitalter. Zwölf Vorlesungen, Frankfurt am Main/Hanburg 1957 (Fischer-Bücherei Nr. 188. 3. Auflage

Вајцзекер 1988: Weizsäcker, v. C. F.,Јединство природе, Веселин Маслеша, Сарајево,

Вајцзекер 1977: Weizsäcker, v. C. F.,Der Garten des Menschlichen, Beiträge zur geschichtlichen Antropologie, Carl Hanser Verlag, München/Wien

Вајцзекер 1986: Weizsäcker, v. C.F.,Die Einhet der Natur, DTV; München

Висер 1988: Wisser, R., Одговорност у мијени времена, Свјетлост, Сарајево

Хајдегер 1999: Хајдегер, М Предавања и расправе, Плато, Београд, 1999. год.

Хајдегер 1982: Хајдегер, М., Мишљење и пјевање, Нолит, Београд

Хајдегер, М., (2000) Шумски путеви, Плато, Београд

Хајзенберг 1972: Хајзенберг, В., Физика и метафизика, Нолит, Београд

Марић 1997: Марић, И., Платон и модерна физика, Плато, Београд, 1997. год.

Симеуновић 1991: Симеуновић, В., Филозофија и збиља III, Веселин Маслеша, Сарајево

Галилеј 1987: Галилей Г.,Пробирнblx дел мастер, "Наука"

Miroslav Đ. Drinić

DIE BEDEUTUNG VON PLATONS PHILOSOPHIE FÜR DIE GEGENWÄRTIGE WISSENSCHAFT

Zusammenfassung

Während er einmal über sich und seine geistige Entwicklung redete, hob Werner Heisenberg etwas hervor, was sich in der modernen Physik als *genau* erweisen wird. Er dachte, dass wir uns kaum mit der Atomphysik beschäftigen könnten, wenn wirnicht die griechische Philosophie, besonders Platons Philosophie der Natur, kennen würden, deren Einfluss von unmessbarer Bedeutung für die Entwicklung der gegenwärtigen Wissenschaft im Ganzen war. Der genannten Einsicht folgend, strebt man in diesem Beitrag danach, die Reichweite und den Charakter des genannten Einflusses zu überprüfen.

Татјана М. Вулић[*]
Марија З. Вујовић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Дејана Б. Нешић

УДК 316.774(497.11)
DOI 10.7251/RFFP1513099V

Прегледни рад

ТВ ПАКЕТ КАО НАЈЗАСТУПЉЕНИЈА ФОРМА У ДНЕВНИЦИМА СРПСКИХ НАЦИОНАЛНИХ ЕМИТЕРА[**]

Апстракт: *У раду истражујемо заступљеност жанрова и форми као и структуралне одлике главних информативних емисија националних телевизијских емитера у Републици Србији. Циљ рада усмерен је на одређивање жанрова заступљених у централним информативним емисијама Радио-телевизије Србије, телевизије Пинк и телевизије Б92. У тродневном мониторингу централних информативних емисија ових емитера (18 – 20. 6. 2013. године), појединачном и компаративном анализом садржаја утврђено је да ТВ пакет представља доминатну форму извештавања, а да су белетристички и аналитички жанрови у информативним програмима српских националних емитера маргинализовани.*

Кључне речи: *телевизија, централна информативна емисија, жанрови и форме, ТВ пакет, медијски садржај.*

Увод

Осим техничко-технолошких проналазака који су у сваком смисли утицали на промене које су се догађале и које се догађају електронским медијима, последњу деценију обележила је како таблодизација тако и хибридизација садржаја. У времену дигиталних платформи човек је дубоко огрезао у друштво потрошачког конзумеризма, медијатизован и са све израженијом потребом за лаким садржајима, често сензацијама као заменом за реалност живота у коме се суочава са све бројнијим проблемима које је са собом донео свет дубоко зароњен у глобализацију, у информативним програмима националних емитера не уочава недостатак аналитичког новинарства и све присутнију фактографску информацију. Уколико је суштина новинарског посла сведочење о свакодневици, о оним сасвим обичним – малим, појединачним, друштвеним, државним али и о глобалним проблемима, сведочење о догађајима и појавама, о времену у којем живимо, као својеврстан траг у времену, сведочанство за историју, не можемо пренебрегнути чињеницу на који начин и како се извештава, какве информације сада и овде конзумент прима посредством медија и каквим „бојама су обојене“,

[*] tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

[**] Рад је настао у оквиру пројекта „Религија и цивилно друштво“ који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије број 179008 а који реализује Факултет политичких наука Универзитета у Београду и Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

у какав омот или пакет упаковане. За разлику од XX века, када је у телевизијском новинарству било јасно жанровско сазвежђе, последњу деценију карактерише хибридизација као преплитање форми извештавања. И док Тена Перишин у књизи *Телевизијске вијести* уопште не препознаје ТВ пакет. Бесим Спахић и Нермина Шачић, и поред упозоравања на недостатке, наводе предности овог израза: „[...] много елемената у једној причи, лако се износе супротстављени ставови, осјећај хитности – пун динамике, промјена мишљења која прати промјену догађања, ауторитет (ми смо били тамо)“ (Спахић, Шачић 2004: 101). Као део садржаја информативних програма српских телевизија ТВ пакет постаје све присутнији крајем деведесетих година са упливом BBC школе извештавања организоване посредством бројних школа и тренинга у Србији. „Једна од основних разлика између 'западних' телевизијских вијести и вијести већег дијела остатка свијета лежи у информативном прилогу, 'пакету'. Ово је стручни термин којим се описује извјештај за емисију вијести који укључује различите елементе: то могу бити снимци с лица мјеста, stand up, интервју, неки архивски материјал, графика и тако даље. Прилози су главно упориште телевизијских вијести“ (Спахић, Шачић 2014: 101). И док су из централних информативних емисија телевизија у Србији готово нестали или маргинализовани белетристички и аналитички жанрови, ТВ пакет је за кратко време постао „упориште телевизијских вијести“. Ауторке у раду истражују заступљеност жанрова и форми у централним информативним емисијама српских националних емитера, како би утврдиле доминатност у жанровском сазвежђу телевизијског израза одређених форми. Тиме се утврђује и степен информативне вредности медијских садржаја упућених конзументима српских телевизија. Мониторингом су обухваћене централне информативне емисије Радио-телевизије Србије, Телевизије Пинк и Телевизије Б92.

Структурално-садржинске концепције централноинформативних емисија српских националних телевизија

Уколико говоримо о информативном програму неопходно је рећи да у оквиру овог програма подразумевамо скуп свих емисија, односно делова програма неке ТВ станице или мреже које за главну сврху имају информисање гледалаца о актуелним догађајима. Осим у садржају, постоји и разлика припреме и емитовања на основу временске одреднице[1], али и на основу дужине трајања емисије од, на пример, три минута, колико најчешће трају емисије вести, као и од 20 минута до сат времена, колико може на основу стандарда да траје централна информативна емисија – ТВ дневник (Мек Квин 2000). Телевизијске вести су жанровски стандардизоване (Мек Квин 2000), тако да вести увек најављује драматична музика, у студи-

[1] Хедови (Headlines) или најважније вести дана трају од два минута до непрекидног, целодневног емитовања.

ју су елегантно обучени спикери, најчешће старости од 30 до 55 година, који говоре књижевним језиком и имају правилну дикцију. Јасно препознатљиву станадардизацију има и декор студија који, по правилу, подразумева радни сто, комјутерски терминал као и, поред или иза спикера, „таблу" на којој се појављују слике и мотиви. Осветљење студија је јако и без сенки. Ту су такође и графика, светло, плазма телевизор на зиду, али и садржај и редослед вести. Саставни део визуелног стила јесте снимак општег плана на почетку и на крају појединих одељака, касније се користе средње крупни планови[2]. Компјутерска графика је често у употреби и прати снимке догађаја о којима се извештава. Блокови вести бирају се према утврђеним мерилима док је дијалог написан сажетим, званичним стилом који прихвата устаљене формуле и фразе. Наведене конвенције доприносе специфичном изгледу и звуку телевизијских вести[3]. ТВ дневник је централна информативна емисија колажног карактера, сачињена од снимљених и монтираних прилога различитих тема који се смењују са живим укључењима или најавама из студија. Сам ток и минутажа ове емисије су стандардизовани и трају од 20 до 60 минута. Емисија, по правилу, обухвата вести на основу следећег распореда: вест дана, остале најважније вести, домаће вести, друштво и економија, вести из света, вести из културе и уметности, спортски блок и временску прогнозу. Задатак дневника је да обезбеди шири увид у дневна дешавања или информације, резимирајући најважније вести дана. Прилози су дужи него у емисијама вести и дају потпуније и детаљније информације, употпуњене снимљеним материјалом, илустрацијама и графикама или су у форми извештаја са места догађаја.

Радио–телевизија Србије (РТС) је део Јавног медијског сервиса Србије од 2005. године и пуноправни је члан Европске радиодифузне уније. Јавни медијски сервис Србије данас има шест програма, од којих четири радијска и два телевизијска, као и сателитски и дигитални програм, разгранату дописничку мрежу (Вулић, Павловић 2011), телетекст и интернет издање, музичку продукцију, издавачку делатност, истраживачку службу и документациони центар.

Централна информативна емисија РТС-а је *Дневник*, траје од 30 до 40 минута у зависности од појединачних актуелности тог дана и она је на основу трајања и најдужа информативна емисија, не само на програму РТС-а већ и у односу на остале националне телевизије које у свом програму имају и информативни програм. Уводна шпица, баш као што се у теорији и наводи за стандард ових емисија, незнатно се променила у последњих пет деценија и садржи препознатљиву музичку подлогу. *Дневник* почиње

[2] У кадру су глава, рамена и део торза.

[3] Две најутицајније школе телевизијских вести су британска и америчка, које су само наизглед сличне, међутим постоји јасна разлика у презентацији, критеријумима, стандардима и у новинарском стилу. У Србији је заступљена британска школа али се у последњој деценији неретко уочава на српским телевизијама и америчка школа вести.

сетом хедова (најчешће од 5 до 7) који су извучени у форми најава догађаја дана. У наставку емисије ређају се прилози организовани по важности. Заступљени су готово сви фактографски телевизијски жанрови и форме, а карактеристично за *Дневник* РТС-а је често укључивање дописника из земље и иностранства уживо у програм. У рубрици о култури ова емисија осим информативне има и едукативну функцију, док су рубрике спорт и временска прогноза на крају *Дневника*. У оквиру емисије емитује се око 20 прилога. Неретко је део садржаја пре одјавне шпице и нека занимљивост из земље или света, чиме се постиже релаксирајући тон на крају централне информативне емисије, да би се затим поновиле најважније вести дана, као резиме, и најавио програм који следи. Централна информативна емисија *Дневник* РТС-а традиционално почиње у 19 часова и 30 минута.

Телевизија Б92 настала је 6. октобра 2000. године, а пре тога је ово предузеће деловала посредством радио програма (Радио Б92). Име је добила по фреквенцији радио станице 92,5 мегахерца. Слово Б у имену означава Београд. Од 2006. године има националну фреквенцију коју је добила од Радио-дифузне агенције (РРА). У току сваког дана у четири термина емитује вести у дужини од 30 минута. Ова телевизија има и посебан информативни канал Б92 инфо који поред основних емисија вести сваког пуног сата емитује кратке вести које трају од два до пет минута.

Поред тога што припада комерцијалном типу телевизија, Б92 изградила је протекле деценије развијену информативну редакцију, са устаљеним концептом и стандардизованим емисијама вести. Централна информативна емисија телевизије Б92 емитује се у 18 часова и 30 минута, траје до 30-так минута. Почиње најавном шпицом, следи сет реклама па затим извучени хедови (5 до 6 најава, последња се односи на време), следећи сет реклама је између хедова и најважнијих догађаја тог дана, најчешће између петог и шестог прилога. Специфичност у самој организацији вести Б92 је да се ради држања пажње гледалаца, по истеку једног низа догађаја, дају најаве за још два која ће бити обрађена у току емисије *Вести*, емитују се припремљени прилози и након тога следи нови сет реклама. Вести из света најављују нови хедови. Најчешће се у току емисије *Вести* на Б92 обради око 15 тема. Крај ове емисије резревисан је за спорт и временску прогнозу. За разлику од РТС-а који има једног презентера, Б92 своју емисију је коципирао са водитељским паром који наизменично саопштава најаве и вести.

Телевизија Пинк основана је 16. септембра 1994. године као прва телевизија у Србији са искључиво забавним програмом. Националну фреквенцију је добила на конкурсу РРА 2006. године. Информативна редакција најмлађа је у овој медијској кући и основана је 2000. године, а од 2005. године производе и емитују *Национални дневник* осмишљен као пандан РТС-овом *Дневнику* и почиње у 18 часова и 30 минута. Концепцијски је другачији од претходне две централне емисије на РТС-у и Б92. Почиње сетом од пет најава, у наставку је главни информативни део који покрива од 10 до 15 догађаја, а углавном у садржају има и интервју са гостом, са којим

се разговара о актуелној теми. Осим стандардних телевизијских жанрова карактерише га присуство хибридних форми извештавања. Спортски блок и временска прогноза раздвојени су рекламама. На крају емисије често се презентује истраживање Агенције AGB Nielsen о рејтингу гледаности програма, следи понављање најважнијих вести са почетка и на крају је одјава емисије.

Методологија истраживања

У оквиру овог истраживања определили смо се за тродневни мониторинг централних информативних емисија у периоду од 18. до 20. јуна 2013. године три српске националне телевизије РТС-а, Телевизије Пинк и Телевизије Б92. За анализу садржаја ових информативних емисија на програмима РТС-а, Пинка и Б92 определили смо се због широке географске покривености ових програма, али и с обзиром на то да ове телевизије имају истакнуту улогу у формирању јавног мњења у Србији. За потребе овог истраживања ауторке су анализирале укупно пет часова и 25 минута снимљеног материјала, односно 166 појединачних телевизијских прилога.

Проблем и циљ истраживања

Предмет истраживања је дефинисање садржинско-жанровских и структуралних одлика главних информативних емисија националних телевизијских станица: Радио телевизије Србије, Телевизије Пинк и Телевизије Б92.

За циљ истраживања поставили смо да утврдимо како заступљеност тако и доминатне жанрове и форме у дневницима РТС-а, Пинка и Б92.

Хипотезе истраживања

Најзаступљенија форма извештавања у централним информативним емисијама националних емитера РТС-а, Пинк-а и Б92 је ТВ пакет.

Заступљени су пре свега фактографски облици извештавања.

Белетристички и аналитички жанрови су маргинализовани.

Методе и технике истраживања

Применили смо анализу садржаја која је адекватна за истраживање медијског материјала. Анализа садржаја има за циљ: да опише садржај појединих облика комуникација, да га класификује, да га довођењем у везу са социодемографским, културним и другим обележјима аутора документа, као и оних којима су они намењени, не само објасни већ и разуме у контексту времена и простора у коме је настао и био у употреби.

Основна јединица анализа може бити појединачни наслов у новинама, односно појединачан хедлине у случају телевизијског новинарства, прилог у емисији у електронским медијима или тема о којој се говори. Анализа садржаја за предмет има сам садржај комуникације и систематично и квантитативно врши дескрипцију манифестног и латентног садржаја порука. У овом истраживању обавићемо анализу садржаја централних информативних емисија посматраних у тродневном периоду на програмима одабраних телевизија.

Резултати истраживања

Табела 1: Упоредна заступљеност жанрова и форми за 18. 6. 2013. године

ДАН 18. 6. 2013. године	*Информатива (%)*			*Спортска рубрика (%)*		
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ СТАНИЦЕ / ЖАНРОВИ	РТС	Б92	ПИНК	РТС	Б92	ПИНК
Телевизијски пакет	55,56	66,67	40	0	0	25
Вест без покривања	5,56	16,67	0	70	25	0
Вест са покривањем	22,20	16,67	10	10	0	50
Проширена вест без покривања	0	0	0	0	0	0
Проширена вест са покривањем	5,56	0	20	0	25	25
Извештај без покривања	0	0	0	0	0	0
Извештај са покривањем	5,56	0	10	20	50	0
Интервју	0	0	10	0	0	0
Изјава	5,56	0	10	0	0	0
Укупно	100	100	100	100	100	100

У табели 1 упоредне заступљености жанрова и форми за 18. 6. 2013. године уочава се да је у централним инфомративним емисијама посматраних телевизија најзаступљенији ТВ пакет и то највише у емисији Б92 и то 66,67 одсто у односу на укупан садржај емитован тог дана. У РТС-овом *Дневнику* такође је ТВ пакет био најзаступљенији са 55,56 одсто, док је нешто мања заступљеност ове форме била у *Националном дневнику* Телевизије Пинк и то 40 одсто. На другом месту је и код РТС–а и код Б92 вест са покривањем (22,2 одсто, односно 16,67 одсто). У РТС–овом *Дневнику* готово подједнаку заступљеност 18. 6. 2013. године имали су жанрови: вест без покривања (жива вест), проширена вест са покривањем и извештај. Телевизија Пинк у свом извештавању за тај дан као другу по заступљености имала је проширену вест са покривањем и то са 20 одсто, док су са по 10 одсто присутни вест и извештај као и интервју и изјава.

Табела 2: Упоредна заступљеност жанрова и форми за 19. 6. 2013. године

ДАН 19. 6. 2013. године	*Информатива (%)*			*Спортска рубрика (%)*		
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ СТАНИЦЕ / ЖАНРОВИ	РТС	Б92	ПИНК	РТС	Б92	ПИНК
Телевизијски пакет	44,45	38,47	42,88	0	0	0
Вест без покривања	0	0	0	33,33	25	20
Вест са покривањем	33,33	15,38	7,14	33,33	25	40
Проширена вест без покривања	0	0	0	0	0	0
Проширена вест са покривањем	22,22	0	14,28	0	25	0
Извештај без покривања	0	7,69	0	0	25	0
Извештај са покривањем	0	23,08	14,28	0	0	0
Интервју	0	0	0	0	0	0
Изјава	0	15,38	21,42	33,33	0	40
Укупно	100	100	100	100	100	100

У прегледу из табеле 2 за 19. 6. 2013. године јасно запажамо да РТС као најдоминатнију форму извештавања има ТВ пакет и то 44,45 одсто док је мање за десетак одсто (33,33) присутна вест са покривањем. Сви остали жанрови и форме у РТС–овом *Дневнику* су у мањем проценту заступљени. У *Дневнику* Б92 уочава се нешто већа разноликост жанрова. И овде је најзаступљенији ТВ пакет (38,47одсто), затим извештај са покривањем 23,08 одсто, као и два жанра са подједнаким уделом од по 15,38 одсто вест са покривањем и изјава. И у *Националном дневнику* Телевизије Пинк извештавали су тог дана најчешће у форми ТВ пакета као и на РТС-у и то са приближним учешћем односно 42,88 процената. Изјава је имала релативно високу заступљеност и то 21,42 процента, док су са нешто више од 14 процената били присутни проширена вест и извештај са покривањем.

Табела 3: Упоредна заступљеност жанрова и форми за 20. 6. 2013. године

ДАН 20. 6. 2013. године	*Информатива (%)*			*Спортска рубрика (%)*		
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ СТАНИЦЕ / ЖАНРОВИ	РТС	Б92	ПИНК	РТС	Б92	ПИНК
Телевизијски пакет	47,37	37,50	53,86	40	25	25
Вест без покривања	0	0	0	40	25	25
Вест са покривањем	26,31	6,25	7,69	0	25	0
Проширена вест без покривања	0	0	0	0	0	25
Проширена вест са покривањем	15,79	43,75	15,38	0	25	0
Извештај без покривања	0	0	0	0	0	0
Извештај са покривањем	0	0	7,69	20	0	0
Интервју	0	0	7,69	0	0	0
Изјава	10,53	12,50	7,69	0	0	25
Укупно	100	100	100	100	100	100

Анализом садржаја уочавамо, као што се види и у табели 3, да је 20. 6. 2013. године у дневнику Телевизије Пинк најдоминатнији ТВ пакет са 53,86 процената, у РТС–овом *Дневику* иста форма била је присутна тог дана 47,37 процената док је на Б92 ТВ пакет учествовао у укупном садржају са 37,50 процената. Као и претходних дана жанровска разновсрност била је у истом или сличном проценту.

Табела 4: Табела сумарних упоредних жанрова на анализираним телевизијама у процентима за дане од 18. 6. до 20. 6. 2013. године

ДАНИ	*Од 18.06.2013. до 20. 6. 2013. године*		
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ СТАНИЦЕ / ЖАНРОВИ	РТС	Б92	ПИНК
Телевизијски пакет	49,09	46,34	45,95
Вест без покривања	1,82	4,88	0
Вест са покривањем	27,27	12,20	8,12
Проширена вест без покривања	0	0	0
Проширена вест са покривањем	14,55	17,07	16,22
Извештај без покривања	0	2,44	0
Извештај са покривањем	1,82	7,32	10,81
Интервју	0	0	5,40
Изјава	5,45	9,75	13,51
Укупно	100	100	100

Увидом у табелу 4, која даје упоредне збирне резултате заступљености жанрова и форми у дневницима, централним информативним емисијама РТС-а, Телвизије Пинк и Б92, уочава се да је најдоминатнија форма у извештавању ТВ пакет. Уочава се извесна разлика у процентима тако да Јавни сервис користи ТВ пакет готово са 50 одсто у односу на укупан садржај *Дневника*. Висок проценат искоришћености ТВ пакета је и на Телевизији Б92 и то 46,34 док је на Телевизији Пинк незнатно мањи, 45,95 процената. На РТС-у по заступљености следе вест са покривањем, проширена вест са покривањем, изјава, вест без покривања и извештај са покривањем. У централној информативној емисији Б92 у свом извештавању осим ТВ пакета користи проширену вест са покривањем (17,07 одсто), вест са покривањем (12,20 одсто), изјаву (9,75), извештај са покривање (7,32), вест без покривања нешто близу 5 одсто и извештај без покривања 2,44 одсто. У односу на наведене жанрове на РТС-у и Б92, Телевизија Пинк у свом извештавању служи се и интервјуом са 5,40 процената док су сви остали жанрови отприлике у истом односу присутни као и код посматране друге две телевизије.

Квалитативна анализа главних информативних емисја на три националне српске телевизије: РТС-у, Телевизији Пинк и Телевизији Б92 у периоду од 18. 6. до 20. 6. 2013. године указала је на извесна поклапања у коцептима дневника као и на различитости у самој структури ових емисија. Такође, мониторинг је потврдио доминатну присутност ТВ пакета и жанровску готово униформисаност у анализираним информативним емисијама. Јасно се види одсуство белетристичких и аналитичких форми извештавања и опредељеност ка фактографском извештавању. Привид дубљој дневној информацији пружа чињеница да је најзаступљенија форма ТВ пакет који не може да пружи конзументу дубину информације која га интересује, а привидом дубине извештавања може да се утиче на формирање јавног мњења у односу на проблеме, појаве и догађаје.

Закључак

Поред јасно препознатљиве жанровске стандардизације српских националних телевизија, тродневни мониторинг центарлних информативних емисија РТС-а, Телевизије Пинк и Телевизије Б92 показао је да је најзаступљенија форма извештавања ТВ пакет који је доминатно заступљен готово са 50 одсто. Уређивачка концепција ових емисија пре свега се заснива на фактографским жанровима што, признаћем, и не чуди с обзиром на то да „телевизија информише а не објашњава“ и да је анализа на телевизијама у информативним програмима конципирана у оквиру емисија актуелности, које имају све посматране телевизије. Приликом мониторинга јасно се уочава маргинализација белетристичких и аналитичких жанрова. Коментар је нестао као жанр на српским телевизијама, док се белетристички жанрови, као на пример репортажа и путопис, јављају тек спорадично. ТВ интервју, који постоји у овим емисијама, остварује аналитичку функцију, али како је самом природом медија и емисије ограничен трајањем (до три минута, од три до пет питања и одговора) не омогућава у потпуности дубину већ ипак остаје на нивоу информације. Како у посматраном периоду у свом садржају емисије *Дневник*, *Национални дневник* и *Вести* нису имале ниједну интерпретативну вест, можемо поставити ипак питање да ли недостаје инветивност и креативност у обради садржаја како новинара – репортера, сниматеља, монтажера тако и самих уредника рубрика, уредника емисија и главних уредника информативних програма на овим телевизијама. Одговор можемо наћи у принципу актуелности и брзине, међутим у време дигиталних платформи, када је публика све образованија, све захтевнија и тражи више од информације, а борба за сваког конзумента представља и борбу за гледаност, телевизијски посленици и у самим централним информативним емисијама треба да публици понуде нешто више од саме информације. Овде ни у ком случају не мислимо на садржај који у себи има сензационализам, већ догађај продукцијски обрађен посредством аналитичких

жанрова и форми телевизијског извештавања. Чињеница је да ове телевизије негују присуство репортера на месту догађаја као и јављања уживо из земље и света, али је неопходно да њихово присуство буде учесталије и географски, регионално, равномерно присутно.

Литература

Вулић, Павловић 2011: Т. Вулић, Д. Павловић, Дописништва као темељ информативног програма телевизије, *Теме 35*, часопис за друштвене науке, бр. 4, УДК: 316.774:070.39, стр. 1735–1753, Ниш.

Мек Квин 2000: Д. Мек Квин, *Телевизија*, Београд: Клио.

Перишин 2010: Т. Перишин, *Телевизијске вијести*, Загреб: Наклада медијска истраживања.

Спахић, Шачић 2004: B. Spahić, N. Šačić, *Novinarstvo u funkciji ljudskog napretka*, Sarajevo: Internews.

Tatjana M. Vulić
Marija Z. Vujović
Dejana B. Nešić

TV PACKAGE AS THE MOST COMMON DAILY FORMS OF SERBIAN NATIONAL BROADCASTERS

Summary

In this paper, we analyze the representation of genres and forms, as well as structural features of the main news programs of the national television broadcasters in the Republic of Serbia. The aim of the paper is to find out which are the genres commonly represented in the central news program of The Radio Television of Serbia, TV Pink and B92. On the basis of the three-day monitoring of the central news program of the operators (18 - 20.06. 2013.) and by means of individual and comparative content analysis, it has been concluded that the TV package is the dominant form of reporting, while the analytical and fictional genres in news programs of Serbian national broadcasters are marginalized.

Златко М. Павловић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

УДК 371.4-057.88
DOI 10.7251/RFFP1513109P

Оригинални научни рад

КОНЦЕПЦИЈЕ ВАСПИТАЊА КОД СТУДЕНАТА ПЕДАГОГИЈЕ И ПСИХОЛОГИЈЕ

Апстракт: *У првом дијелу рада се анализира неколико приступа класификовању концепција васпитања. Једна од њих је одабрана као теоријска основа истраживања о заступљености концепција васпитања код студената који студирају педагогију и психологију. У другом дијелу рада су приказани резултати тог истраживања који сугеришу да током студија долази до промјена у заступљености различитих концепција васпитања.*

Кључне ријечи: *концепције васпитања, студиј педагогије, студиј психологије.*

Уводни дио

Као што је то случај и са другим комплексним појавама, и васпитање је феномен о чијој природи постоји мноштво идеја и схватања које се међу собом доста разликују, а неријетко су и супротстављене. Будући да је васпитање нешто са чиме се сређу сви људи, што је на овај или онај начин, у већој или мањој мјери, саставни дио њиховог свакодневног искуства, свако формира неку своју представу о васпитању, један систем који укључује различита знања, лична искуства, вјеровања и предрасуде о тој појави. Ово је у складу са сликом човјека коју дају когнитивистичке теорије у којим је човјек виђен као биће које је у интеракцији са свијетом усмјерено на то да среди и организује своје искуство, да формира такву унутрашњу слику свијета која ће му омогућити да успјешно дјелује у том свијету. Сређивање и организација искустава значи да она неће бити „набацана“ у меморију, него ће се обликовати у одређене структуре које ће давати значење новим искуствима и из којих ће се моћи изводити смјернице за дјеловање у конкретним ситуацијама. Системи који настају као резултат организације и систематизације искуства се углавном називају општим термином *схема*, при чему се схема одређује као: „Ментални оквир који користимо да организујемо своје знање“ (Стојаковић 2000: 77).

Такви системи (схеме) омогућују појединцу да објашњава најразличитије појаве, па и појаве из сфере васпитања са којима долази у додир, а онда одређују и његово понашање када се нађе у васпитним ситуацијама. Пошто такви системи знања, вјеровања и предрасуда за појединца имају сличну функцију (објашњавање и предвиђање) какву у науци имају научне теорије, понекад се та лаичка схватања упоређују са научним теоријама, а

* zlatkopa@yahoo.com

за њихово именовање се користи термин *теорија* уз додавање неке одреднице која ће назначити да се не ради о научним теоријама (нпр. имплицитне теорије, наивне теорије, фолклорне теорије итд.). Притом се наводи и на шта се такве „теорије" односе, односно која се појава настоји њима објаснити. Тако се говори нпр. о имплицитним теоријама о учењу (Claxton 1996), наивним теоријама интелигенције (Miele, Molden 2010), фолклорним теоријама друштва (Lawrence 2001) и сл.

Неки аутори сматрају да је умјесто термина *теорија*, за означавање ових лаичких схватања боље користити неке друге термине. Тако Требјешанин, бавећи се народним схватањима психичког развоја дјетета, радије користи термине *народна представа дјетета* или *народни модел дјетета и његовог развоја*, него термин *имплицитна теорија развоја личности* (Требјешанин 2000).

Јасно је да се у наведеним и сличним примјерима термин *теорија* користи сасвим условно, јер ове теорије имају сличности са научним само у томе што за појединца имају сличну функцију коју за заједницу имају научне теорије. По свему осталом се знатно разликују од научних теорија (прецизирана правила долажења до сазнања, тежња ка објективности и провјерљивости, општи карактер научних знања и др.).

Пошто је васпитање појава са којом се сви неминовно срећемо, сви ми о васпитању формирамо и сопствене представе, односно имплицитне или наивне теорије, којима настојимо властита искуства и знања о васпитању уобличити у неки колико-толико повезан систем, и помоћу којих настојимо објаснити текућа искуства која се односе на област васпитања. Притом се ове имплицитне теорије о васпитању формирају као сложена мјешавина самостално стечених властитих искустава и знања која стичемо од других људи, преко медија па и током формалног образовања. Оно што је заједничко и за научне системе сазнања о васпитању и за аналогне лаичке системе, јесте то што представљају оквире на основу којих се покушавају објашњавати васпитне појаве у научној заједници (научне теорије васпитања), односно код појединаца лаика (лаичке, наивне, фолклорне теорије васпитања). Несумњиво је да између једних и других постоје међусобни утицаји и преплитања. Формално образовање је усмјерено на стицање научне слике свијета, па током тог образовања ми усвајамо многе елементе научних теорија. То важи и кад је ријеч о усвајању елемената научних теорија о васпитању. Просјечан човјек у савременом друштву располаже бројним знањима о васпитању која се углавном слажу са сликом коју о васпитању има наука, а коју је стекао дјелимично кроз формално образовање, а дјелимично посредством савремених информативних медија. Међутим, то је само један дио елемената који улазе у састав ових личних лаичких теорија васпитања. Као што је већ речено, остатак чине различита индивидуална искуства, вјеровања, предрасуде и др. што се не уклапа у научну слику о васпитању. Заправо се ради о коегзистенцији научних и нанаучних елемената у слици коју појединци имају о појавама из свијета око њих (Антић

2007). Елементи лаичких схватања васпитања опстају и присутни су и код студената који се припремају за стручњаке у области васпитања, дакле код оних који систематски усвајају научна сазнања о васпитању (Павловић 2009).

У даљем тексту ће предмет нашег разматрања бити глобални начини на које се схвата и интерпретира васпитање, при чему ће се у обзир узимати и научни и лаички приступи васпитању. Због тога ћемо најчешће користити термин *концепције васпитања*, подразумијевајући под тим глобална схватања васпитања, било да је ријеч о научним теоријама, лаичким представама о васпитању или мјешавинама то двоје.

Које су најважније концепције васпитања формиране у науци? На ово питање није тако једноставно одговорити. Мноштво је различитих погледа на васпитање и његову природу који полазе од различитих полазних поставки, посматрају васпитање из различитих углова и нагласак стављају на различите аспекте његове природе. Покушавајући направити неке синтезе и уопштавања, многи теоретичари су трагали за начинима да се из мноштва појединачних теорија изведу неке општије, неке на које се може свести све то шаролико мноштво идеја и теорија о васпитању. Та настојања су унеколико слична поступку факторске анализе у којем се велики број манифестних варијабли своди на мањи број неких базичних, чији су оне манифестне споља видљиви израз. И баш као што у факторској анализи коначни резултат добрим дијелом зависи од неких полазних теретских поставки, тако и у трагању за базичним концепцијама на које се могу свести различите теорије васпитања, резултат зависи умногоме од полазне оријентације која се у том трагању заузме. Због тога ћемо код различитих теоретичара наћи различите класификације и груписања теорија васпитања, односно различите темељне идеје о васпитању које они идентификују у најразличитијим теоријама васпитања. Трнавац указује на различита значења која се придају појму *концепција васпитања* и наводи већи број различитих критеријума класификације тих концепција (Трнавац 2005). Овдје ћемо поменути само неке од таквих класификација.

Суходолски је пошао од тога шта људи третирају као основне вриједности достојне да се за њих живи и ради и сматра да постоје двије врсте ових схватања (Suhodolski 1974). Према првом схватању, стварност се посматра као поље у којем човјек организује и реализује свој живот, па ће основно питање овдје бити како дјеловати у материјално-друштвеном свијету. Према другом схватању, стварност се третира као извор најразличитијих захтјева које човјек мора да реализује, на основу чега се он сједињује са том стварношћу, тако да овдје у први план избија сопствени унутрашњи живот појединца. У првом случају је стварност за човјека поље живота и дјеловања, па се он пита *шта треба да радим*, а у другом је стварност за њега поље вриједности и обавеза, па се пита *какав треба да будем*. На ова два схватања утемељене су двије концепције васпитања. Прво схватање свој израз има у концепцији која у центар поставља припремање за живот

(Суходолски је назива педагогија егзистенције), а друго схватање се манифестује у концепцији која у центар поставља формирање личности (педагогија есенције, према Суходолском). Сви различити педагошки погледи, идеје, теорије и правци могу се, према Суходолском, разврстати у једну од ове двије концепције. Он је вјеровао у могућност превазилажења једностраности ових двију концепција и формирања треће педагогије која би интегрисала педагогију есенције и педагогију егзистенције.

Луков сматра да се све различите идеје о васпитању, теорије и концепције могу подвести под једну од сљедеће четири парадигме васпитања: парадигма ауторитарног васпитања, парадигма васпитања у складу са природом, парадигма васпитања у колективу вршњака и парадигма индивидуалног преживљавања у друштву ризика (Луков 2005; Луков и Луков 2007).

Парадигма ауторитарног васпитања одражава природу васпитања у традиционалним друштвима у којима се функција васпитања првенствено огледа у преносу на нова покољења акумулираног знања, друштвених вриједности и у кроћењу некултивисане природе дјетета и његовом цивилизовању. Као примјер концепције која припада овој парадигми, Луков наводи Хербартов педагошки систем.

Парадигма васпитања у складу са природом почива на поставци да постоји природни развојни ток дјетета, а задатак васпитача је да само потпомаже тај природни ток, уклања сметње и препреке не натурајући ништа вјештачки, силом и чврстом контролом. Луков зачетке ове парадигме види у идејама Коменског, а њихов пуни израз код Русоа који је „обзнанио“ да дијете није умањени одрасли, да је дјетињство посебан животни период и да васпитање мора бити прилагођено рјешавању задатака различитих на различитим узрасним и развојним периодима. При том се на прво мјесто мора ставити природност.

Парадигма васпитања у колективу вршњака полази од значаја који у васпитању имају вршњаци, дјечији колектив и од чињенице да је резултат дјелатности колектива као цјелине већи од простог збира појединачних дјелатности чланова тог колектива. Суштина је у искоришћавању васпитних ресурса који произлазе из групних односа и групне динамике у дјечијем колективу. Луков као представнике из ове групе наводи концепције педагога Јануша Корчака и Антона Семјоновича Макаренка.

Парадигма индивидуалног преживљавања у друштву ризика је парадигма која се обликује у садашњем времену обиљеженом глобализацијом. Луков скицира основне димензије дуж којих се ова парадигма формира. Међу различитим називима који се користе за именовање савременог глобалног друштва је и назив *друштво ризика* (Beck 1992). Овим се појмом указује на начин на који се модерно друштво организује да би одговорило на бројне ризике којих све више постаје свјесно. Опасности које се надвијају над човјечанством пријете катастрофом, али катастрофа није исто што и ризик. Ризик се односи на антиципацију катастрофе. Традиционална друштва своје системиме односа, вјеровања, традиција користе као брану пред

ризицима. Пропадањем традиционалних друштава, губе се и те бране, тако да се појединац осјећа незаштићеним. Губитак стабилних тачака ослонца, као што су традиција, религија или ауторитет вође, ставља појединца у ситуацију да потпуно сам изналази начине борбе са опасностима, ставља га у позицију да живи у друштву ризика и излази на крај са новим страховима. Парадигма индивидуалног преживљавања у друштву ризика се обликује у овом друштву и одражава његове суштинске карактеристике.

Луков прецизира четири постулата нове парадигме васпитања у друштву ризика и глобализације (Луков 2005). Први и најважнији је *ослањати се на себе и преживјети по сваку цијену*. Дозвољено је све што је од користи, а истински се рачунати може само на себе. Други постулат гласи: *живот је игра*, при чему се не мисли на игру као креативну активност испољавања унутрашњих потенцијала, него на игру као утакмицу са циљем да се уђе у групу награђених, привилегованих, оних који преживљавају. Трећи постулат каже да *планирање живота нема смисла*. У хаотичном и непредвидивом друштву ризика, планирање на дуже стазе је несврсисходно. Живи се у садашњем тренутку по принципу *хоћу сада и хоћу све*. Четврти постулат произлази из трећег и тиче се питања шта је то што усмјерава животни ток појединца, ако већ нема мјесте пројекцијама и животним плановима. Луков одговара на ово питање узимајући познати ријалити шоу *Велики Брат* као прототип друштва ризика и каже да животни ток усмјерава *Велики Брат* који је свеприсутан, непристрасан, свезнајући, о његовим захтјевима нема сврхе расправљати и најбољи начин да се преживи јесте подвргнути се његовој вољи (ibidem).

Према Игану, постоје три базичне идеје о васпитању на којима почивају три посебне концепције васпитања (Egan 1997). Прва каже да младе треба васпитавати тако да их обликујемо према постојећим нормама и правилима у заједници у којој живе. За нормално функционисање друштва неопходно је да оно буде у одређеној мјери хомогено, да његови чланови имају нека заједничка знања, вјештине и вриједности. Ово се обезбјеђује социјализирајућим аспектом васпитања (васпитање као социјализација). Друга концепција полази од тога да је функција васпитања пренос знања која ће младима обезбиједити да њихово мишљење буде у складу са стварношћу и истинама у свијету. Иган као примјер за ову концепцију наводи Платоново гледање на васпитање. Платон је сматрао да добро социјализована особа уклопљена у калуп просјечног грађанина не само да не може бити васпитни идеал, него је на неки начин достојна презрења. Умјесто тога, Платон се залагао за такво васпитање које ће младима обезбиједити да усвоје реалистичан и рационалан поглед на свијет, да спознају истине које не зависе од тренутних друштвених норми и обичаја. Трећа концепција наглашава да је основна функција васпитања да сваком дјетету омогући да реализује своје потенцијале. Као примјер Иган узима Русоа и његове идеје о васпитању. Русо је истицао да се не може полазити само од тога шта би дјеца требало да науче, него од тога што су дјеца на одређеном узрасту у стању да науче и како се учење може одвијати што ефикасније. Због тога је

кључно схватити унутрашње процесе развоја личности, па се у овој концепцији инсистира на проучавање природе дјететовог развоја, а од васпитања захтијева да буде усклађено са том природом. Иган наглашава да су све три ове концепције данас присутне. Социјализирајући аспект васпитања по природи ствари мора, у већој или мањој мјери, бити присутан и у данашњој васпитној пракси. Платонистичка концепција васпитања среће се код неоконзервативаца чији слоган је *изврсност у образовању*. Русоова концепција данас се манифестује у различитим комбинацијама Дјуијевог прагматизма са Пијажеовим развојним приступом (ibidem). У реалним васпитним условима имамо истовремено присутне све три ове концепције, при чему је нека од њих више наглашена. Будући да су ове концепције међусобно некомпатибилне, трајно постоје проблеми у области васпитања, а посебно унутар школских система.

Иганово гледиште о три базичне концепције васпитања није сасвим ново. Још је Хербарт говорио о три концепције васпитања (Гербарт 1940), при чему се двије од те три готово сасвим поклапају са двије концепције у Игановим разматрањима. Хербарт је тврдио да су о томе како васпитавати присутне три концепције: 1. васпитање које се одвија без свијести о том процесу, које се одвија *према ситуацији* (могло би се рећи да се овдје заправо ради о одсуству посебне концепције); 2. васпитање које се организује тако да буде у складу са природом васпитаника (Хербарт ову концепцију везује за идеје Русоа); 3. васпитање које је усмјерено на прилагођавање васпитаника захтјевима друштва (ову концепцију Хербарт везује за Лока). На први поглед је уочљиво да да се друга Хербартова концепција поклапа са концепцијом у Игановој интерпретацији која је усмјерена на подстицање развоја индивидуалних потенцијала сваког дјетета (обојица се позивају на Русоа као зачетника ове идеје). Трећа концепција по Хербарту се поклапа са Игановом концепцијом социјализације. У Хербартовој интерпретацији концепција нема оне коју Иган интерпретира као усмјереност на преношење знања која ће обезбиједити да мишљење васпитаника буде у складу са стварношћу и истинама у свијету и за коју као типичног представника узима Платона. Лако је уочити и неке сличности између парадигми о којима говори Луков и Иганове поставке о три основне идеје о васпитању. Парадигми ауторитарног васпитања одговара Иганова социјализирајућа идеја о васпитању, а парадигми природног васпитања идеја о васпитању коју Иган везује за Русоа и по њему је и назива (и Луков као најтипичнијег представника наводи Русоа). Оваква сличност говори у прилог томе да су наведене концепције вјероватно реално постојеће димензије које дефинишу простор унутар којег се могу лоцирати све идеје о васпитању и облици практичног васпитног дјеловања утемељени на тим идејама.

Иганова поставка о три основне концепције васпитања послужила нам је као теоријска основа за истраживање у којем смо испитали присуство тих концепција код студената који студирају педагогију и психологију.

Методолошки дио

Циљ истраживања

Циљ истраживања је био утврдити заступљеност три концепције васпитања (социјализирајућа, платонистичка и русоовска) код студената који студирају педагогију и психологију.

Узорак

Узорак су чинили студенти педагогије и студенти психологије све четири године студија на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву. Узорак је бројао 175 испитаника (79 студената педагогије и 96 студената психологије).

Инструмент

Примијењена је скала поређења парова. За сваку од три концепције васпитања формулисана су по два циља који се остварују васпитањем у школи. У упутству је испитаницима објашњено да су наведени различити циљеви који се остварују васпитањем у школи, да су ти циљеви дати у паровима и да у сваком пару треба да означе онај циљ који им изгледа важнији. Формулације циљева наведене су у прилогу. У инструменту је сваки циљ који одговара једној концепцији васпитања био спарен са свим циљевима који одговарају осталим концепцијама васпитања. Према нивоу мјерења који обезбјеђује овакав инструмент, у обради података је примијењен тест медијане.

Поступак

Истраживање је проведено у априлу 2013. године. Испитаници су инструмент попуњавали на часовима редовне наставе. Обухваћени су сви студенти наведених студијских група који су, оног дана када је инструмент примијењен, присуствовали предавањима.

Резултати истраживања

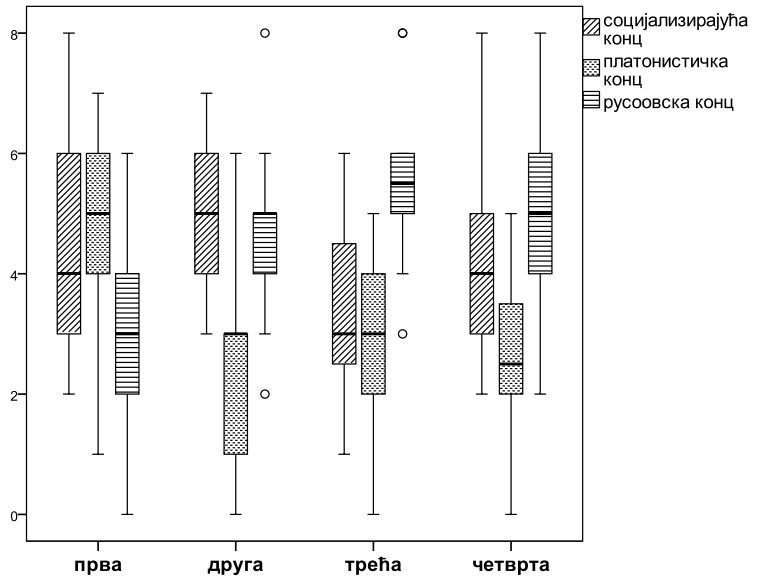
У табели 1 су приказане медијане за процјене испитаника о важности остваривања васпитно-образовних циљева карактеристичних за три концепције васпитања.

Табела 1: Медијане процјена испитаника о важности остваривања васпитно-образовних циљева карактеристичних за три концепције васпитања

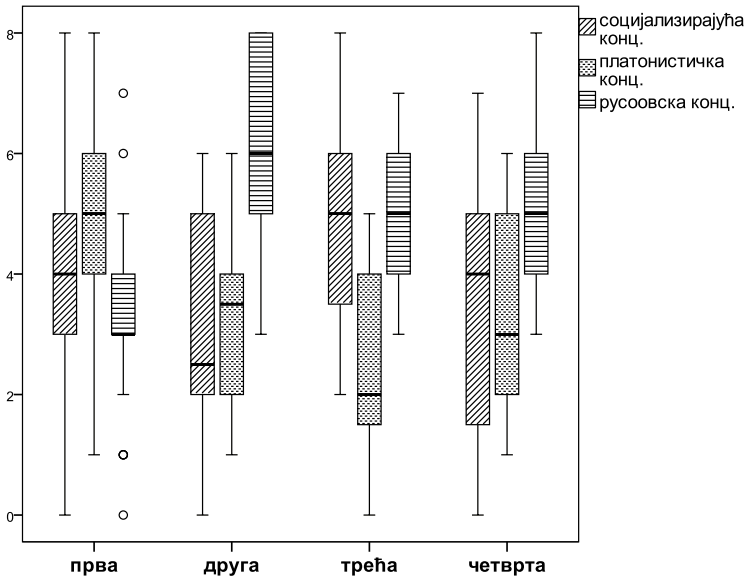
	Социјализирајућа концепција					Платонистичка концепција					Русоовска концепција			
Година	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
Педаг.	4,0	5,0	3,0	4,0		5,0	3,0	3,0	2,5		3,0	5,0	5,5	5,0
Психо.	4,0	2,5	5,0	4,0		5,0	3,5	2,0	3,0		3,0	6,0	5,0	5,0

Вриједности медијана указују на тенденције које су присутне код обје групе испитаника. Кад је ријеч о социјализирајућој концепцији васпитања, не може се уочити правилност, односно медијане не показују тенденцију ни раста ни опадања. У случају платонистичке концепције васпитања, код обје група је примјетан пад у висини медијана за студенте година старијих од прве. За русоовску концепцију васпитања је код обје групе примјетан пораст вриједности медијана код студената година старијих од прве.

Графикони 1 и 2 приказују кутијасте дијаграме дистрибуција процјена испитаника о важности остваривања васпитно-образовних циљева карактеристичних за три концепције васпитања.

Графикон 1: Дијаграми дистрибуција процјена студената педагогије о важности остваривања васпитно-образовних циљева карактеристичних за три концепције васпитања

Графикон 2: Дијаграми дистрибуција процјена студената психологије о важности остваривања васпитно-образовних циљева карактеристичних за три концепције васпитања

У табелама 2 и 3 су приказани резултати теста медијане за студенте педагогије и за студенте психологије.

Табела 2: Тест медијане за студенте који студирају педагогију

		f (по годинама)			
N=79 df=3		1	2	3	4
Социјализирајућа конц.	> M_e	11	10	3	7
M_e=4,0; χ^2=3,99; p=,26	<= M_e	19	7	9	13
Платонистичка конц.	> M_e	23	3	5	5
M_e=3,0; χ^2=20,53; p=,00	<= M_e	7	14	7	15
Русоовска конц.	> M_e	3	9	10	14
M_e=4,0; χ^2=27,39; p=,00	<= M_e	27	8	2	6

За социјализирајућу концепцију васпитања нема разлика у процјенама студената различитих година. Код платонистичке и русоовске концепције разлике су значајне.

Табела 3: Тест медијане за студенте који студирају психологију

N=96 df=3		f (по годинама)			
		1	2	3	4
Социјализирајућа конц.	> M_e	15	6	11	9
M_e=4,0; χ^2=2,09; p=,55	<= M_e	23	12	9	11
Платонистичка конц.	> M_e	20	1	2	6
M_e=4,0; χ^2=18,13; p=,00	<= M_e	18	17	18	14
Русоовска конц.	> M_e	2	11	7	8
M_e=5,0; χ^2=20,87; p=,00	<= M_e	36	7	13	12

И код студената психологије је ситуација иста. За социјализирајућу концепцију разлике нису значајне међу студентима различитих година, док су код платонистичке и русоовске концепције разлике значајне.

На основу резултата предочених у табелама 1–3, може се рећи да се студенти различитих година у обје групе не разликују значајно у својим процјенама о важности остваривања васпитно-образовних циљева који указују на социјализирајућу концепцију васпитања. У процјенама о важности остваривања васпитно-образовних циљева који указују на платонистичку концепцију васпитања се разликују, при чему студенти прве године васпитно-образовне циљеве из ове групе процјењују важнијим у односу на студенте старијих година. Оваква тенденција је присутна и код студената педагогије и код студената психологије. Значајне разлике постоје и у случају процјена о важности остваривања васпитно-образовних циљева који указују на русоовску концепцију васпитања. Овдје студенти старијих година васпитно-образовне циљеве из ове групе процјењују важнијим у односу на студенте прве године. Тенденција је такође истовјетна код обје групе.

Дискусија и закључци

Добијени резултати сугеришу да студиј педагогије и студиј психологије код студената доводе до промјена у заступљености двије од посматраних концепција васпитања. Према Игановим схватањима, у друштву су све три концепције истовремено присутне при чему у неком одређеном тренутку нека од њих може бити заступљенија у односу на остале (Egan 1997). Можемо претпоставити да је слично и кад је ријеч о присуству ових концепција и на индивидуалном плану. И код појединаца су присутне истовремено све три концепције васпитања, при чему степен присуства сваке од њих може бити различит. Имплицитна теорија васпитања код одређене особе може се посматрати као смјеса појединих дијелова ове три концепције васпитања. Од личних искустава и различитих утицаја којима је особа изложена (при чему формално образовање игра значајну улогу) зависи у којем омјеру ће бити присутни дијелови посматраних концепција васпита-

ња. Резултати које смо истраживањем добили, сугеришу да студиј педагогије и психологије утиче на заступљеност концепција васпитања код студената. Изгледа да током студија не долази до значајнијих промјена у присуству социјализирајуће концепције васпитања, док су код платонистичке и русоовске концепције васпитања промјене присутне. Ове промјене се испољавају кроз опадање заступљености платонистичке и пораст заступљености русоовске концепције васпитања, посматрајући старије године у односу на прву годину студија.

Овакви резултати говоре и о карактеру студија педагогије и психологије на нашим универзитетима, односно о преовлађујућој оријентацији у наставним плановима и начинима рада са студентима. Нагласак је на оним моделима и теоријама који у први план стављају личност ученика, развој те личности у складу са њеним особеностима, толерантну васпитну атмосферу итд. Дакле, доминира русоовска концепција васпитања. Вјероватно је таква ситуација на универзитету дио укупне ситуације у цијелом образовном систему, при чему универзитет предњачи у доминантним тенденцијама у односу на остале нивое образовања, а наставнички факултети у тим тенденцијама предњаче у односу на друге факултете. Ради потврде ове претпоставке потребно је истраживање у којем би се обухватили и студенти који не студирају на наставничким факултетима. Када током студија просвјетни радници развију властиту васпитну филозофију, која укључује одговарајућу комбинацију васпитних концепција, та филозофија се одражава на њихове васпитне стилове. Испитујући просвјетне раднике, Богојевић (Богојевић 2002) је утврдио да код њих доминирају демократски и конгруентни васпитни стил, тј. они стилови који се испољавају кроз толерантност, а то је једна од битних одредница русоовске концепције васпитања. Кад је ријеч о образовању наставника, савремене тенденције су усмјерене на развијање њихових компетенција које ће им омогућити да подстичу развој сваког ученика, стварају мотивишуће окружење за учење и тиме олакшају његов ток, преусмјеравају поучавање ка учењу (Раздовшек-Пучко 2005). И овдје препознајемо одјеке русоовске концепције васпитања.

Опадање у заступљености платонистичке концепције говори о томе да је на посматраним студијским програмима традиционална академистичка оријентација мање заступљена и да, на одређен начин, бива потискивана од русоовске концепције.

Иганов теоријски приступ концепцијама васпитања сугерише одређен однос међу њима. Оне су у великој мјери инкомпатибилне када се покушају реализовати у пракси, али су углавном међусобно независне када посматрамо њихову засупљеност на нивоу промишљања васпитања, односно на нивоу представа о томе шта васпитање јесте и какво би требало бити. Иган посвећује доста простора анализи инкомпатибилности три концепције васпитања (Egan 1997) и закључује да је главни проблем школе као институције то што се пред њу истовремено постављају неспојиви задаци. Уколико више остварује један од њих, утолико ће мање остваривати оста-

ле. Та инкомпатибилност концепција васпитања на практичном нивоу не смета њиховом истовременом присуству на нивоу идеја о васпитању, гдје оне без већих проблема коегзистирају.

Начин на који смо мјерили заступљеност концепција васпитања код студената нам не омогућује да директно доносимо закључке о њиховој међусобној независности, али то можемо чинити посредно и бар за неке од њих. Наиме, чињеница да се присуство социјализирајуће концепције не мијења код студената различитих година, док остале двије показују опадање (платонистичка) односно пораст (русоовска) посредно сугерише да је присуство социјализирајуће концепције независно од присуства остале двије.

Прилог

У примијењеном инструменту су циљеви који се настоје остварити васпитањем у школи формулисани су на сљедећи начин:

Социјализирајућа концепција:
Обезбиједити да дјеца израсту у добре и одговорне грађане.
Научити дјецу правилима понашања и постићи да се понашају према тим правилима.

Платонистичка концепција:
Обезбиједити да дјеца спознају темељне истине о свеколикој стварности.
Обезбиједити да дјеца стекну широко и темељно опште образовање.

Русоовска концепција:
Омогућити дјеци да испоље и развију своје таленте и способности.
Организовати учење тако да дјеца буду мотивисана да уче.

Сваки од циљева у оквиру једне концепције био је спарен са сваким другим циљем из друге двије концепције, тако да је укупан број парова за поређење износио 12.

Литература

Антић 2007: С. Антић, Заблуде у знању које остају упркос школском учењу, Београд: *Зборник Института за педагошка истраживања*, 39, 1, Београд, 48–68.
Бек 1992: U. Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, New Delhi: Sage.
Богојевић 2002: С. Богојевић, *Стилови васпитања*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Гербарт 1940: И. Ф. Гербарт, *Общая педагогика, выведенная из целей воспитания*, Москва: Учпедгиз.

Иган 1997: K. Egan, *Educated Mind: How Cognitive Tolls Shape Our Understanding*, Chicago: University of Chicago Press.

Клакстон 1996: G. Claxton, Implicit theories of learning, in: G. Claxton, T. Atkinson, M. Osborn & M. Wallace (Eds.), *Liberating the lerners – Lessons for proffesional development in education*. London – New York: Routladge, 46–56.

Лоренс 2001: A. H. Lawrence, On a Folk Theory of Society: Children Evolution, and Mental Representations of Social Groups. New York: *Personality and Social Psychology Review*, vol 5, 2, New York, 107–117.

Луков 2005: В. А. Луков, Парадигмы воспитания, Москва: *Знание, Понимание, Умение*, 3, Москва, 139–151.

Луков, Луков 2007: В. А. Луков, Вл. А. Луков, Парадигмы воспитания: от „войны тезаурусов“ к „диалогу тезаурусов“, Москва: *Вестник Международной академии наук (Русская секция)*, 1, Москва, 68–72.

Миели, Молден 2010: D. B. Miele, D. C. Molden, Naive Theories of Inteligence and the Role of Processing Fluency in Perceived Comprehension, Washington: *Journal of Experimental Psychology*, vol. 135, 3, Washington, 553–557.

Павловић 2009: З. Павловић, Лаичка схватања васпитања код студената педагогије. у: *Наука и настава на универзитету (зборник радова са научног скупа), књига 3/2*, Пале: Филозофски факултет, 341–354.

Раздовшек-Пучко 2005: C. Razdovšek-Pučko, Kakvog učitelja/ nastavnika treba (očekuje) škola danas (i sutra)? Zagreb: *Napredak*, 1, Zagreb, 75–90.

Стојаковић 2000: П. Стојаковић, *Когнитивни стилови и стилови учења*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Суходолски 1974: В. Suhodolski, *Tri pedagogije*, Beograd: BIGZ.

Требјешанин 2000: Ж. Требјешанин, *Представа о детету у српској култури*, Београд: Југословенски центар за права детета.

Трнавац 2005: Н. Трнавац, Различити покушаји класификовања савремених концепција васпитања, Београд: *Педагошка стварност*, 51, 1–2, Београд, 20–30.

Zlatko M. Pavlović

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY STUDENTS' CONCEPTS OF EDUCATION

Summary

The research was done on the sample of 175 pedagogy and psychology students. The three concepts of education were analysed: social, platonic and Rousseau concept. The results indicate that during the period of study the Rousseau concept was dominating. The Platonist concept was less represented and the social concept was not significantly changed. Such results provide information on the character of the study of pedagogy and psychology at our universities, that is, on prevailing orientation in the teaching processes and work with students.

Nada B. Zečević*
University of East Sarajevo
Faculty of Philosophy
Department of History

UDK 929.511"14-17" Strategopoulos
DOI 10.7251/RFFP1513123Z

Originalni naučni rad

NOTES ON THE PROSOPOGRAPHY OF THE STRATEGOPOULOS FAMILY

Abstract: *In this paper, I summarize the information about several members of the Byzantine Strategopoulos family, adding to it the evidence of several less-known or unpublished documents from the Apennine peninsula between the 15th and 18th centuries. The family can be surveyed through two separate branches, one that rose to prominence through military service and court offices in the Empire in Nicaea and under the early Palaiologoi, the other that governed the city of Ioannina in Epiros under the Latins (the Buondelmonti and the Tocco families). Genealogical evidence about the connections between the kinsmen is fragmentary, but even such, it can still show that some members of the family followed their Tocco masters to Italy after the Ottoman conquest of the region in 1479, where they joined the Greek immigrant community of Naples. While the thirteenth-century branch of Nicaea-Constantinople was among the most prominent families of the Byzantine Empire, the prominence of the fifteenth-century branch in Epiros seems to have been confined only to the circles of the local Greek nobility and was not equal to the status of the privileged Tocco Italian nobles. A further fall in status is recorded for those kinsmen who relocated to the Apennines, where one of them reached respectable social position – but not nobility – in the provincial community of Lecce through trade around the mid-18th century. In the fifteenth century, some Strategopouloi converted to Catholicism, but some of them kept their Greek identity and faith even in the eighteenth century.*

Key words: *Strategopoulos family, aristocracy of the Empire in Nicaea, Palaiologoi aristocracy, Byzantine aristocracy in the fourteenth century, aristocracy in fifteenth-century Epiros, Despotate of Epiros, Tocco family, Greek immigrants in Naples, Greek immigrant community in Lecce.*

In this paper I summarize the currently available information about the Strategopoulos family and add several less-known or unpublished documentary details that shed more light to their late-medieval and early-modern prosopography.

The earliest pieces of documentation about the Strategopouloi link them with the circle of military aristocracy of the Empire in Nicaea.[1] According to the family tradition, they stem from the imperial family of the Komnenoi, and this allegation was hinted on a seal inscription (1255) of the family's most prominent member, Alexios Strategopoulos (Trapp 1991: vol. 3, 1963; Angold 1975: 77;

* zecevicnada@yahoo.com

[1] For a general view of the Byzantine aristocracy in this period see Laiou 1973: 131–151; Ostrogorsky 1971: 1–32; Kyritzis 1997.

82; 85; 149; 325; Fassoulakis 1973: 31–33; Zacos and Veglery 1972: vol. 1, no. 2756, pp. 1577–99). [2]

Modern Byzantine historiography knows of several Strategopouloi who served the Byzantine Empire established in Nicaea after the Fourth Crusade (1204–1261) (Trapp 1991: vol. 3, 1963; Talbot 1991: vol. 3, 1963–1964; PLP 1991: vol. 11, 110–113 [nos. 26892–26901]). One of them was a *Ioannes Strategopoulos*, mentioned as a μέγας λογοθέτης on a seal from May 24 1216; in 1217 he was recorded as σεβαστός (Akropolites 2007: 143; Pseudo-Kodinos 1839: 2, 9; 2, 12; Trapp 1991: vol. 3, 1963.).

Certainly the most prominent family member was *Alexios*, mentioned around the mid-thirteenth century as one of the *duces militum* engaged in the European campaigns of Emperor John Doukas III Vatatzes (1221–1254); around 1252–1253, Alexios was recorded as the leader of a contingent that plundered Epiros, and in 1254–1255, he commanded Nicaean troops at Serres and in the western Rhodope mountains (Akropolites 1836: ch. 49, 97; ch. 57, 120; Akropolites 2007: 341; Pachymeres 1835: vol. 1, book II, ch. 26, pp. 137–138; Gregoras 1829: vol 1, book IV, cap. 3, pp. 90–91. Talbot 1991: 1963–4; Vougiouklaki 2008). Alexios reinforced his military skills by courtly services, and there we find him first appointed as μέγας πριμμικήριος (Akropolites 1836: ch. 49, 97; ch. 57, 120; Pseudo-Kodinos 1839: 2, 9). Under Theodore II Doukas Laskaris (1254–1258), he ended in captivity (Akropolites 1836: ch. 75, p. 165; Akropolites 2007: 288. Talbot 1991: vol. 3, 1963) because of his support to a faction that sided with Michael Palaiologos (Emperor Michael VIII 1261–1282). In the battle of Pelagonia (1259), Alexios participated in Michael's victory over the coalition formed by the Despotate of Epiros, Kingdom of Sicily and Principality of Achaea, and subsequently took from it the city of Arta. In 1262, Alexios was defeated and captured in Epiros by the coalition forces (Akropolites 1836: ch. 77, p. 171; ch. 82, p. 185; ch. 89, p. 198; Akropolites 2007: 365; 366; Pachymeres 1835: vol. 1, book I, ch. 32, p. 89, ln. 10–18; Talbot 1991: vol. 3, 1964).

The culmination of Alexios' prominence is certainly linked with Nicaean forces' seizure of Constantinople from the Latins on the night of July 25 1261. Romanticized versions of this event – one of them was annotated by Theodore Spandounes in the sixteenth century – claim that Alexios led a contingent of Greek and Cuman soldiers who first entered the city through a hole in the wall near the Gate of Selymbria, indicated to them by the local Greek population (Akropolites 1836: ch. 85, pp. 190–193; Akropolites 2007: 375–377; Pachymeres 1835: vol. 1, book II, chapt. 26–27, pp. 138–145; Gregoras 1829: vol. 1, book IV, cap. 2, p. 85, lns. 19–25; Spandounes 1890: vol. 9, 141, ln. 18; Spandounes 1997: 14).[3]

[2] Trapp 1991: vol. 3, 1963, explains the family's name as a derivate of στρατεγός and diminutive -πουλος.

[3] In the earlier edition of Spandounes 1890: vol 9, 141, ln. 18, he is confused with a *Georgius* Straticopoli, which Nicol's edition corrected (Spandounes 1997: 14).

Alexios' military power (Pachymeres 1835: vol. 1, book II, p. 143, ln. 12–13: […] στρατείαις πολλάκις ἐσχολακὼς) was surely the key element that precipitated his advancement at the Palaiologoi court too, first through the position of μέγας δομέστικος, then of Caesar (Akropolites 1836: ch. 77, p. 171; Akropolites 2007: 361; Gregoras 1829: vol. 1, book III, ch. IV, p. 72, ln. 17; book IV, 1, p. 79, lns. 19–20; Pseudo-Kodinos 1839: 2, 7. Briet 1692: 148 [*Alexio Caesare, cognomento Strategopulo*]; Geanakoplos 1959: 92–123; Talbot 1991: vol. 3, 1963). Alexios also enjoyed the Emperor's special personal favor, which is best seen from the fact that Michael VIII liberated him from captivity by the coalition in Epiros (c. 1265) through an exchange to the sister of Manfred Hohenstaufen and Vatatzes' widow Constanza II (daughter of Frederic II Hohenstaufen and Bianca Lancia), who had been imprisoned by the Byzantines since the time of Theodore II Laskaris (Akropolites 1836: ch. 81, p. 182; Pachymeres 1835: vol. 1, I, 32, p. 89, lns. 10–18; Gregoras 1829: 1, IV, 3, 91, 22–24. del Giudice 1878: 33–34). Later, Alexios was recorded in 1270–1272, when he issued a grant to the monastery of Makrinitissi near Volos in Thessaly; on this occasion he was entitled as περιπόθητος αὐτάδελφος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως , ὁ πανευτυχέστατος δεσπότης, and signed as καῖσαρ (MM 1871: vol. 4 390. PLP 1991: vol. 11, 111. Cf. Barišić 1975: 69–103).

Alexios' son was *Constantine* (Konstantinos*)*, mentioned by Georgios Akropolites as one of the μεγιστᾶνες between 1254 and 1258. Similarly as his father, Constantine too suffered from Theodore II Laskaris, who allegedly blinded him in 1255; after 1258, Constantine was recorded as enjoying the special favor of Michael Palaiologos (Akropolites 1836: ch. 75, 165; Akropolites 2007: 298; 339; Pachymeres 1835: vol. 1, liber 1, cap. 8, p. 24. PLP 1991: vol. 11, 112).

Apart from his military skills and courtly service, Constantine seems to have been closely related to the Palaiologoi through a family bond. His wife, recorded as *Strategopoulina* (c. 1254–1292), reportedly originated from the imperial family of the Doukai and her father, entitled sebastokrator, was said to have been the brother of Emperor John III Doukas Vatatzes (Pachymeres 1835: vol. 1, book I, ch. 8, p. 24, ln. 10: τὴν γὰρ ἀδελφεδῆν τοῦ βασιλέως Ἰωάννου ἐκείνου διδόντος εἶχε; Pachymeres 1835: vol. 2, II, 19, 154), most probably Isaac Doukas Vatatzes (Δούκας Ἰσάκιος).

During the rule of Andronikos II Palaiologos (1282–1328), a *Michael Strategopoulos* was mentioned. The fact that he was referred as a relative of Empress Theodora Palaiologina, wife of Emperor Michael VIII, suggests that he was the son of Constantine Strategopoulos (Trapp 1991: vol. vol. 3, 1963; PLP 1991: vol. 11, 112. Cf. Gregoras, 1, VI, 7, 190, 25, praising both his noble origin and his military excellence). In 1280, and later in 1283–1293, Michael held the dignity of πρωτοστράτωρ (Pachymeres 1835: vol. 2, book I, ch. 17, p. 52; Pseudo-Kodinos 1839: 2, 9. PLP 1991: vol. 11, 112). As a military commander, he was mentioned in Heraclea Pontica, where from he was expelled in 1280, to save his life only by an intervention that came directly from the

Empress (Trapp 1991: vol. 3, 1963; PLP 1991: vol. 11, 112.). During the Council of Blachernae held by Patriarch of Constantinople, Gregory II the Cypriot in 1285 to reject the terms of the Union of Lyon, Michael acted as an imperial representative (Pachymeres 1835: vol. 2, book I, ch. 17, p. 52. Fleury 1832: vol. 43, 147; Papadakis 1996: 83–105). In 1284, Michael conspired with Constantine Palaiologos against this one's brother, Emperor Andronikos II, for which reason he allegedly died in prison (Pachymeres 1835: vol. 2, book II, ch. 19, p. 160–162; vol. 2, book II, ch. 29, p. 188; cf. Gregoras 1829: vol. 1, VI, 7, 191, 1–2; VI, 8, 195, 8–10; 197, 24–25. Trapp 1991: vol. 3, 1963; PLP 1991: vol. 11, 112. Cf. Bellini 1836: 81 [*Insieme con Costantino cadde preso a un tratto eziandio Michele Strategopulo, uomo fortissimo in armi, valoroso braccio dell' impero, e distruggitore formidabilissimo de'Barbari*]). Michael's wife seems to have been *Anna Komnena Raoulaina Strategopoulina*, mentioned in the sources of the time also as a *protostratorissa* and the patroness of the Soter Κραταιός monastery in Constantinople (PLP 1991: vol. 11, 111; Talbot 2000: 34 and 39, n. 70, referring to Lambros 1895: 92-94, no. 1040). It seems that an *Andreas*, mentioned as Michael's son, was the offspring of this marriage (PLP 1991: vol. 11, 112).

A new record of the family is dated to 1297, but it refers to a person who did not live in Constantinople. A *Calemanus cognatus Straticopoli* was mentioned as a local *dux* in Spinaritsa near Valona, Albania (Thallóczy–Jireček–Šufflay 1918: vol. 2, 157, no. 529; Krekić 1961: 17, no. 52 [November 22, 1297]. Nicol 1984: 69, n. 21). Calemanus' origin is unclear, and no definite conclusion can be made on his direct genealogical connection with the thirteenth-century branch of Constantinople. A century later, another Strategopoulos appeared in the same region. This was *Simon*, captain (καπετάνος) of the city of Ioannina. Simon was loyal to the city's ruler at the time, Florentine noble Esaù Buondelmonti (cc. 1384–1411); following Esaù's death, allegedly in early Spring 1411, Simon took over the immediate government of the city on behalf of his master's widow Eudokia (1384–1411) (CroToc 1975: V, 4, 1351, 320).

The key source of our information about Simon Strategopoulos is a local narrative in demotic verse, the *Chronaca dei Tocco di Cephalonia*. This chronicle was created by a local Greek in order to celebrate the deeds of Carlo I Tocco (cc. 1411–1416), the ruler of the Ionian islands, who, at the beginning of the fifteenth century, expanded his family's domain to Epiros. In the Tocco chronicle, Simon was praised as prudent and valid, man of great ardor, power, and brave heart (CroToc 1975: IV, 5, 1218–1220).[4] No doubt, the key reason for this high esteem lays in the fact that immediately upon the death of Esaù Buondelmonti, Simon, who had already been in charge with Ioannina's defenses, promoted and facilitated the establishment of the Tocco in the city (CroToc 1975: V, 4, 1341–1355, 320–322; IV, 5, 1223–1229, 310; V, 6, 1398–1410, 324). This brought to

[4] The Tocco Chronicle also informs us that Simon suffered from *podalgia* (foot pain usually caused by rheumatism, spinal deformation, excessive weight or physical trauma), which, if true, is a rare valuable information about health conditions of some members of this family.

him the confirmation of his office by Carlo I, as well as a distinguished place in the Tocco administration in Epiros, and a strong personal favor of his new suzerain. Simon's significant role was recorded in the Tocco army too, and the Chronicle mentions the wounds he gained in the battle at *Kranea* (c. 1412) where the Tocco troops fought against the local coalition of the Spata kindred and Ginno Zanebissi (CroToc 1975: VI, 12, 1751–1752, 350).

Reportedly, Simon had several sons, among whom *Paul* (Paulos) was the only one mentioned by name. Paul too fought among the Tocco troops at *Kranea*, and was allegedly captured by Ginno Zanebissi (CroToc 1975: VI, 12, 1762–1764, 350). According to the Tocco chronicle, Paul and his brothers were the offspring of Simon's legitimate marriage, and the reference that they all lined in a regular succession order (CroToc 1975: IV, 5, 1221, 310) seems to hint that Paul was Simon's eldest son. Along Paul and his brothers, the Tocco Chronicle mentions one other person related to the family, Simon's son-in-law, which indicates that Simon had at least one daughter, at this time already in the mature age. Just like Simon's sons, his son-in-law was assigned also with high administrative and military functions in the Tocco power apparatus – Carlo made them all κεφαλάδους and thus they represented μεγάλους μεγιστάνους among the local elite (CroToc 1975: V, 17, 1594–1595, 338).[5] Paul probably never reached the rank of the city captain which his father held – this is indicated by the horism of Sinan Pasha to Ioannina in 1431 in which Paul was still referred only as the 'son of the captain of Ioannina' (MM 1865: vol. 3, 282 ad ann. 1431: τὸν ὑὸν τοῦ καπετάνου κῦρ Παῦλον).

The record of the Strategopouloi from Epiros is fragmentary and of a highly narrative character, so no definite conclusion about their structure or genealogical connection with the Constantinopolitan branch can be made. Even if we accepted the possibility that they indeed originated from Caesar Alexios, this still cannot explain the reasons or circumstances of their relocation to Epiros. On one hand, their migration from Constantinople would have been a consequence of the Constantinopolitan practice which allowed sending imperial relatives to govern the provinces, especially the unstable ones. Equally, however, the relocation might have been the result of the family's punishment for Michael Strategopoulos' rebellion against Emperor Andronikos II. Another unclear issue is how to evaluate the prominence of the branch in Epiros. The Strategopouloi of Ioannina were recorded as frequently interacting with lower and non-Greek groups of the local society (cf. Matscke 1993: 143, n. 26.), which, compared to the perspective of the Constantinopolitan elite, might suggest a fall in their social status

[5] It is important to stress here that Paul and his brothers were not designated as *archontopoula* by the Tocco Chronicle, which is another signal that this term usually described local nobility of a lower rank and not the junior sons of the town's elite. More on this Zečević 2009: 156, n. 16 (153–167). Cf. Ferluga 1961: 95–123, according to whom *archontopoula* were soldiers holding the pronia estates, while *archons* represented nobility that held their pronia together with patrimonial lands. On Ioannina's walled town and the space of power of the city captain, see Tsoures 1983: 133–57.

(Trapp 1991: vol. 3, 1963). On the other hand, however, κεφαλή and καπετάνος Simon, his sons and son-in-law, stood far above other members of Ioannina's elite in the times of the Latin rule (as can be best seen from their designation μεγάλους μεγιστάνους), in which case one can conclude that they, actually, represented the highest circles of the local society. In fact, Simon's position of captain also implied a considerable degree of governing power and it did not pertain only to the control of Ioannina's castle, but to a much more complex combination of civil and military control over the entire provincial area under Ioannina's jurisdiction (Maksimović 1988: 117–166). The next ambiguous issue is how to understand the highly privileged position of Simon and his offspring in the frameworks of the Tocco regime, namely, whether the privileges granted by the Tocco brought them special position among all subjects of the Tocco domain in the Heptannese, parts of the Peloponnese, and Epiros, or their prestige was confined just to city of Ioannina and its jurisdiction (Zečević 2009: 160). The fact that no family member can be found in the documents issued by Carlo I Tocco seems to confirm the conclusion that the Strategopouloi may have risen to the highest positions among the local population of Ioannina, but this still did not establish them in the circle of the closest Tocco entourage that always remained largely composed of Carlo's Italian compatriots. This ambiguity opens another question, that of the nature of the Strategopouloi exposure to the Latin feudal influences. From the Tocco Chronicle, for instance, it is clear that for his loyalty, Simon was granted a possession that could be further transferred in this family through inheritance (CroToc 1975: V, 18, 1590–1591, 1591, p. 338: κάστρον τοῦ εὐεργέτησεν κατὰ κληρονομίας). However, whether this meant that Simon received it under the conditions of a Latin *feudum* or as a Byzantine *pronoia* is unclear, first because the Chronicle's Greek terminology largely obfuscated authentic Latin terminology of the Tocco power, and second, because the institutions of Epiros had already been 'feudalized' long before the establishment of the Tocco there (CroToc 1975: V, 17, 1592. Ostrogorsky 1954; Ferluga 1961: 95–123; Jacoby 1971; Prinzing 1982: 73–120; Nicol 1984 : 19 ; 32 ; 47; 57; Stauridou-Zaphraka 1990 ; Bartousis 2013 ; Cf. Veikou 2012: 338–341.).

Carlo I Tocco died around mid-1429 and Ioannina soon fell to the Ottomans (1431). Simon and Paul Strategopouloi are mentioned for the last time in the horism of Sinan-pasha to the inhabitants of Ioannina (issued in 1431), in which the pasha promised the restoration of the city's ancient liberties in exchange for its loyalty to the Ottoman troops (MM 1865: vol. 3, 282–283: καθὼς ἔχουν συνήθειαν [...] πάλιν νὰ τὰ ἔχωσι τὰ γονικά τους). Did the Strategopouloi do once again what they had done before in 1411, when Simon delivered the city to the new lord at its gate? Or the Strategopouloi preferred to retreat with Carlo's nephew and heir, Carlo II (c. 1429–c. 1448) to the Tocco original domain in the Heptannese?

A conclusion that some of Strategopouloi might have indeed left Epiros and moved closer to the Tocco domain comes out from the evidence on a *Skantzileres*, who was mentioned in 1448 on the Peloponnese as conspiring with the

adherents of Theodore II Palaiologos against his brother, Emperor John VIII Palaiologos (1425–1448). On this occasion, Skantzileres was mentioned also as ἄπιστος, based on which E. Trapp concluded that he converted to Catholicism (PLP 1991: vol. 11, 113. Cf. Kolbaba 1995: 120–134). Another Strategopoulos, a *Georgios*, was recorded in the town of Coron as a *sacellarius* (1499) (PLP 1991: vol. 11, 112).[6] The genealogical connection between these two persons is, however, unknown, and there is no conclusive evidence that they were directly related to captain Simon of Ioannina and his family.

Another Strategopoulos of the Catholic rite, *GioMaria Strategopulo,* was mentioned as the resident of the island of Zakynthos, one of the core parts of the Tocco domain in the Heptannese. In 1479, the Tocco evacuated from there in front of the Ottoman armada, but in the time when *GioMaria* was mentioned (1531), the island was controlled by the Venetians. On August 17 1531, *GioMaria* helped the Knights of the Order of. St. John in their attempt to recapture Modon of Messenia from the Ottomans. For this and his great military skill, the Hospitallers granted him a *feudum* and 200 *scudi* per year, claiming that this was largely due to the fact that *GioMaria* had been deprived of everything by the 'Turks' and 'bandits of the Republic of Venice from Zakynthos' (Sathas1890: vol. 9, 193, 14; Marulli 1636: 716–718; Gugilelmoti 1876: II, 25; 77).[7] Probably for the same reason, *GioMaria* eventually joined the Hospitallers, and followed them to Malta, where, after 1532, we find him participating in the fortification of the Castello di Angelo, a residence of the Order's Grand Master in Birg (Marulli 1636: 718).

A more certain evidence that some Strategopouloi indeed served the Tocco after the fall of Ioannina to the Ottomans in 1431, and even followed them to Naples after the family's repatriation, comes out from the records of Leonardo III Tocco. On March 8 1494 in Naples, *Georgius* and *Amiraglio* Strategopouloi appeared among the witnesses of Leonardo's last will (ASN, ATM: busta 6, perg. 218 [March 8, 1494]). The genealogical connection between these two Strategopouloi is not specified, but this document shows that both had already been settled in Naples and both belonged to the Greek immigrant community of this city.[8] Leonardo's last will also says that in the time prior to its composition Geo-

[6] The office of sacellarius/σακελλάριος represented a financial and administration position in the Roman imperial or ecclesiastical treasury. After the 12th century, it remained in use in ecclesiastical spheres (almoner). In 1499, Coron was governed by the Venetians.

[7] Another person with a similar name (*Giovanni Straticopulo*) was recorded as a participant of the pontifical armada prepared in 1538, as from Guglielmotti 1876: vol. I, p. 425.

[8] No information exists to point out to a particular place where these two Strategopouloi might have lived in Naples. Among other people identified as 'Greeks' (actually, in most cases Latins who had lived in Greece) or through their residences in Greece were *Loysius de Gaeta*, *Diaconus Bartholomeus da Barges*, *Nicous Danus*, *An-*

rge helped Leonardo in a number of administration and negotiating issues, for which Leonardo owed him the amount of 200 golden Venetian ducats. To balance his debt, in his testament of March 8 1494, Leonardo allowed a mortgage on all of his revenues in the amount of 10 000 florins, assigning the payment of the debt specifically from his revenues in the domain of S. Maure of the *Marchionate* (Marquessate) of Gerace in Sicily. The debt was classified as 'eternal', that is, permanently pending till its final payment.

George appears again in two other notary acts issued by Leonardo III Tocco, also dated March 8 1494 (ASN, ATM: busta 6, perg. no. 217; ASN, ATM: busta 6, perg. no. 219). There too, he was identified as the resident of Naples (*habitator et incola Neapolitanus*), and a Greek from the East (*Greco partibus Orientis*). But, even more importantly, both documents designate George as the personal servant of Leonardo III Tocco. This means that, apart from some extraordinary occasional tasks, George took part in managing Leonardo's affairs and domestic issues on a more regular basis. For his personal service (*servicia personalia*), George was paid, and Leonardo seems to have been highly satisfied with it (describing it as *fructuosa, utilia et alia magna sibi facta*). However, due to his bad financial situation, Leonardo remained indebted to George in this respect too, with five ounces of the 'Sicilian currency.'[9] After having first tried to pay a part of this debt with merchandise (*debitari recompensam et mercedem minimo reportatus*), Leonardo eventually obliged himself to pay it through regular annual installments in the period of six years, starting from August 1494.[10] Like with the other debt of 200 Venetian ducats, these payments were also linked to Leonardo's revenues from St. Maure of the *Marchionate* of Gerace in Sicily (*terre sancti mauri Marchioni Gerace dicte insule Sicilie*). The Tocco archival records do not contain any information on whether these debts were indeed paid, but since there is no mention of them or George after 1494, it can be assumed that this liability of Leonardo was resolved on time.

In addition to their relation with the Tocco family, the documents mentioning the two Strategopouloi as resident in Naples in 1494 suggest that by this time Greek nobles Amiraglio and George had already immersed into the Italian society. However, the almanacs of the Neapolitan nobility from the sixteenth and seventeenth centuries are silent about the family, which means that their social status in Naples eventually decreased and they did not succeed in integrating themselves into the local elite.

Documentary annotations about a *Michaele Straticopoli* of Lecce in 1764 (Marisa Martina: no. 2, 11r/12v [April 6, 1756 in Lecce]; no. 6, 14r–18v [April 11, 1764]; and no. 10, 27v–43v [April 21, 1764]) show that some me-

dreas Fragagnoti, and *Angelus Zannaci*. *Loysius*, *Bartholomeus*, and *Nicolaus Dana* (*Tana*) appeared also as witnesses in other Tocco documents dated March 8, 1494.

[9] The document does not say how this amount related to the entire figure of *Georgius*' salary.

[10] A copy of this document in ASN, ATM, busta 28, 218r–227v, claims the debt to have been six ounces.

mbers of this family still managed to gain social affirmation, keeping, at the same time, their Greek identity.[11] In these annotations, Michaele was mentioned as one of the most prominent members in the Greek community of Lecce. He earned this status as a merchant, and the substantial funds he had earned through trade allowed him to appear as one of the guarantees for the reconstruction of a chapel in the small church of St. Nicolas dei Greci in Lecce (Zacchino 1971: 160 [December 18 1764]: *Pro Dominis Anastasio Nicazza, et Michaele Straticopoli Nationis Grecorum Levantinorum in hac citvitate Lytii p.cis Neg.bus praesentibus* […] *con il sudetti signori Anastasio Nicazza e Michele Straticopoli, Greci di Levante, commoranti in questa predetta citta, negozianti* […]).

The evidence about the Strategopouloi shows a family that evolved over two centuries into at least two branches. While the existing source evidence is incomplete about their mutual genealogical connections, it is clear that the earlier branch differentiated through military service and courtly offices – possibly also a familial connection with the Doukai family – to the Byzantine Empire in Nicaea and the early Palaiologoi. The fifteenth-century Strategopouloi in Epiros had a similar pattern of advancement, only Simon and his family of Ioannina did this by serving Italian/Latin lords of the region, namely the Buondelmonti and Tocco families. Despite the scarce evidence about their genealogical connections, it is clear that some members of this family retired with the Tocco after the fall of Ioannina to the Ottomans in 1431, and that some of them, like George and Amiraglio served the Tocco family even after its repatriation to Italy. Having settled in Naples, some Strategopouloi kept their Greek identity, failing to integrate into the local Italian nobility. The information about Michaele Strategopoulos from Lecce in 1764 shows that by this time some of the Strategopouloi reinforced their economic standing and social position in the Italian province through trade, still keeping strong links with the local Greek Orthodox community.

Sources

Unpublished:

Archivio di Stato di Napoli, Archivio di Tocco di Montemiletto, Atti notarili, busta 6, perg. 217; 218; 219 (March 8, 1494).

[11] While there is no evidence on Michaele's genealogical connection with the family of captain Simon Strategopoulos or Georgius and Amiraglio, from the fact that he was one of the key warrants in the restoration of the Orthodox church in Lecce it is clear that his connections with this Greek immigrant community were strong. The Orthodox church in Lecce had been taken from the Greeks by the Jesuits in 1574 as a consequence of the Roman Catholic suppression, especially evident after the Council of Trident (1545–1563).

Marisa Martina, Notaio Bruni Saverio: Lecce/Segnatura archivistica 46/76, Archivio di Stato di Lecce: no. 2, 11r/12v (April 6, 1756 in Lecce,), no. 6, 14r–18v (April 11, 1764), and no. 10, 27v–43v (April 21, 1764), at <http://archiviodistatolecce.beniculturali.it/index.php?it/115/strumenti-di-ricerca-on-line>. 01. 10. 2013.

Published:

Akropolites 1836: *Georgii Acropolitae Annales*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, Weber.

Akropolites 2007: *George Akropolites, The History*, introduction, translation and commentary by Ruth Macrides, Oxford, Oxford University Press.

CroToc 1975: *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*. Ed. with translation into Italian Giuseppe Schirò, Roma, Accademia nazionale de Lincei.

Gregoras 1829: *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. Immanuel Bekker, Bonn, Weber.

Krekić 1961: Bariša Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, P-aris–La Haye, Mouton.

Lambros 1895: Spyr. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vol. 1, Cambridge, Cambridge University Press.

MM 1865: Franz Miklosich and Ioachim Müller, *Acta et diplomata res Graecas Italasque illustrantia*, vol. 3, Vindobonae: Gerold, 1865.

MM 1871: Fr. Miklosich and Ioachim Müller, *Acta et diplomata res Graecas Italasque illustrantia*, vol. 4, Vindobonae, Gerold.

Pachymeres 1835: *Georgii Pachimeris De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, ed. Imm. Bekker, in *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, Weber.

Pseudo-Kodinos 1839: *Codini Curopalatae De Officialibus Palatii C.politani et de officiis magnae ecclesiae liber*, ed. I. Bekker, in *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, Weber.

Thallóczy–Jireček–Šufflay 1918: Ludovicus Thallóczy – Constantinus Jireček – Emilianus v. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia,* vol. 2, Vienna, Holzhausen.

Literature

Angold 1975: Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261*), Oxford, Clarendon.

Barišić 1975: Franjo Barišić, Diplomatar tesalijskih manastira Makrinitisa i Nea Petra (Diplomatarium of Thessalian monasteries Makrinitisa and Nea P-etra), *Zbornik radova vizantološkog instituta* vol. 16, Belgrade, 69–103.

Bartousis 2013: Mark C. Bartousis, *Land and Privilege in Byzantium: the institution of Pronoia*, Cambridge, Cambridge University Press.

Bellini 1836: Bernardo Bellini, *Pantografa istorica*, Cremona, Bellini.
Briet 1692: Philippe Briet, *Pars tertia tomi secundi ad expedition prima Francorum in orientem,*Venetia, Hertz.
del Giudice 1878: Giuseppe del Giudice, La famiglia di re Manfredi (I), *Archivio storico delle province Napoletane* vol. 3: 1, Napoli, Giannini, 3–80.
Fassoulakis 1973: S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul–Ral(l)es*, Athens, n.p.
Ferluga 1961: Jadran Ferluga, La ligèsse dans l'Empire Byzantin: Contribution a l'étude de la féodalité a Byzance, *Zbornik radova vizantološkog instituta* vol. 7, Belgrade, 95–123.
Fleury 1832: Claude Fleury, *Storia ecclesiastica continuata dal P. Fabre*, vol. 43, Brescia, Bettoni.
Geanakoplos 1959: Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael VIII Palaiologos and the West,1258–1282: A Study in Byzantine–Latin Relations*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.
Guglielmotti 1876: Alberto Guglielmotti, *La Guerra dei pirati e la marina pontificia dal 1500 al1560*, 2 vols., Firenze, Le Monnier.
Jacoby 1971: David Jacoby. *La féodalité en Grèce Médiévale. Les "Assises de Romanie": Sources, application et difusion*, Paris–La Haye, Mouton.
Kolbaba 1995: Tia Kolbaba, Conversion from Greek Orthodoxy to Roman Catholicism in the Fourteenth Century, *Byzantine and Modern Greek Studies* vol. 19, Birmingham, 120–134.
Kyritsis 1997: Dimitris Kyritsis, The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Fourteenth centuries, PhD thesis., Harvard University.
Laiou 1973: Angeliki Laiou, The Byzantine aristocracy in the Palaeologean period: a case of arrested development, *Viator* 4, Los Angeles, 131–151.
Maksimović 1988: Ljubomir Maksimović, *Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam, Hakkert.
Marulli 1636: Geronimo Marulli, *Vite de' Gran Maestri della sacra religione di S. Giovanni Gierosolimitano*, Napoli: Beltrano.
Matschke 1993: K. P. Matscke, Notes on the Economic Establishment and Social Order of the Late Byzantine Kephalai, *Byzantinische Forschungen* vol. 19, Amsterdam, 139–143.
Nicol 1984: D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479*, Cambridge, MA, Cambridge University Press.
Ostrogorsky 1954: George Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, Institut de la Philologie et d'Histoire Orientales et Slave.
Ostrogorsky 1971: G. Ostrogorsky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 25, Washington, 1–32.
Papadakis 1996: Aristeides Papadakis, *Crisis in Byzantium: the Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus*, New York, Fordham University Press (revised, first edition 1983).
PLP 1991: *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*, ed. Erich Trapp, vol. 11, Wien, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik.

Prinzing 1982 : Günter Prinzing, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, *Ἠπειρωτικὰ χρονικά* 24, 73–120.

Spandounes 1890 : Theodore Spandounes, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordine de la Corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi de la natione, in *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyene Âge*, vol. 9, ed. Konstantinos N. Sathas, Paris, Maisoneuve, 138–261.

Spandounes 1997: *Theodore Spandounes: On the Origins of the Ottoman Emperors*, ed. And transl. to English Donald M. Nicol, Cambridge, MA, Cambridge University Press.

Stauridou Zaphraka 1990: Alkmene Stauridou Zaphraka, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα: ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτορκατορία*, Athens, Βάνιας.

Talbot 1991: Alice-Mary Talbot, Strategopoulos, Alexios, *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 1963–1964.

Talbot 2000: Alice-Mary Talbot, Byzantine Monasticism and the Liturgical Arts, in *Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843–1261): The Metropolitan Museum of Art Symposium*, ed. Olenka Z. Pevny, New York, The Metropolitan Museum of Arts, Yale University Press, 22–39.

Trapp 1991: Erich Trapp, Strategopoulos, *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press 1993, 1963.

Tsoures 1983: Kostas Tsoures, Η Βυζαντική οχύρωση των Ιωαννίνων, *Ἠπειρωτικὰ χρονικά* 25, Ioannina, 133–57.

Vougiouklaki 2008: Pelelope Vougiouklaki. Alexios Strategopoulos, in *Encyclopaedia of the Hellenic World*, Foundation of the Hellenic World, 2008, at <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7175>. 01. 10. 2013.

Veikou 2012: Myrto Veikou, *Byzantine Epirus: a Topography of Transformation. Settlements of the Seventh–Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloakarnania*, Greece, Leiden, Brill.

Zacchino 1971: Vittorio Zacchino, Un document sulla costruzione della chiesa Greca di Lecce, *Bollettino della badia greca di Grottaferrata n.s. vol. XXV*, 156–163, at <http://emeroteca.provincia.brindisi.it/Studi%20Salentini/1970/Articoli/Un%20Documento%20sulla%20Costruzione%20della%20Chiesa%20Greca%20di%20Lecce.pdf.> 01. 10. 2013.

Zacos and Veglery 1972: G. Zacos and A. Veglery, *Byzantine lead seals*, vol. 1, Gluckstadt, Augustin, 1972.

Zečević 2009: Nada Zečević, Nobiles, cives et popolari: four towns under the rule of Carlo I Tocco (c. 1375–1429), in *Segregation–Integration–Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, eds. Derek Keene, Balázs Nagy and Katalin Szende, Farnham, Surrey: Ashgate, 153–167.

GENEALOGICAL TABLE OF THE STRATEGOPOULOS FAMILY

Joannes, megas lotothetes and sebastos 1216-1217

Alexios, fl. 1252-d. p. 1272

Constantine, fl. 1254

m. **Strategopoulina**, daughter of Isaak Doukas Vatatzes

Michael, fl. 1280-d. c. 1293

m. **Anna Komnena Raoulaina Strategopoulina**

Andreas

Calemanus, dux in Spinaritza, 1297

Simon, captain of Ioannina cc. 1411-1431

m. **N/A**, legitimate consort

Paulus | **sons** | **daugther**

m. **N/A**, commander of Tocco troops

Skatzileres

fl. 1448, Peloponnese, convert to Catholicism?

Georgios ..... **Amiraglio**

March 1494 Naples — March 1494 Naples

Georgios

1499 sakellarios in Coron

Gio Maria of Zante

1531 Venetian subject on Zakynthos

1532 Hospitaller on Malta

Giovanni

1538, participating in the pontifical armada

Michaele

1764 merchant in Lecce

Нада Б. Зечевић

НАПОМЕНЕ О ПРОСОПОГРАФИЈИ ПОРОДИЦЕ СТРАТЕГОПУЛ

Резиме

У раду сумирам познате историографске податке о члановима византијске породице Стратегопул, те тим информацијама додајем вести из мање познате литературе или необјављене изворне грађе италијанске провенијенције, настале између 15. и 18. века. Историја ове породице може се пратити кроз две гране, једну која је свој племенити статус у Никејском Царству и под раним Палеолозима стекла током 13. века путем војне и дворске службе, а могуће и династичких бракова (Алексије, Константин и Михаел Стратегопул), и другу која је почетком 15. века управљала епирским градом Јањином за рачун Есауа Буонделмонтија и породице Токо (Симон, Павле). Подаци о генеолошким везама ове гране квалитативно су недостатни и веома фрагментарни, но чак и као такви, јасно показују да су неки од чланова пратили своје Токо господаре у Италију након османског освајања региона 1479 (Георгије, Амираљо), те да су се у Напуљу, где су избегли, повезивали са осталим имигранатима из Грчке. Док су се припадници никејско-цариградског огранка породице Стратегопул убрајали у најпроминентније племство византијског царства 13. века, истакнут положај епирског огранка у 15. веку огледао се само у односу на локално грчко племство и није био једнак статусу италијанских племића, привилегованих од стране породице Токо. Даљи пад друштвеног статуса овога рода очитава се у немогућности породице да се инфилтрира у редове напуљског племства након преласка на Апенине. Михаел Стратегопул, становник провинцијског града на југу Италије, средином 18. века успео је остварити уважен положај, али само унутар своје локалне заједнице (и без признавања племићког статуса). Док су неки Стратегопули забележени у Грчкој током 15. века прелазили са православља на католичанство (Сканцилери, Ђомарија, итд.), пример Михаела Стратегопула из града Lecce показује да су неки од њих на Апенинима, упркос појачаном католичком притиску, чак и до 18. века успевали да одрже грчки идентитет и православну вероисповест.

Gorjana D. Koledin*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

UDK 316.472:159.972
DOI 10.7251/RFFP1513137K

Originalni naučni rad

MOGUĆNOSTI PREDVIĐANJA SOCIJALNO NEPRIHVATLJIVOG PONAŠANJA MLADIH

Apstrakt: *Socijalno neprihvatljivo ponašanje definisano je kao ponašanje kojim se krše pravne i moralne društvene norme i koje, kada je društveno vidljivo, izaziva spontano i organizovano društveno reagovanje u namjeri da se zaštite društvena dobra i vrijednosti, ali i akteri takvog ponašanja. Psihopatija se definiše kao poremećaj ličnosti. Karakteristike osoba sa psihopatskim tendencijama su nedostatak empatije, osjećaja krivice, povišena impulsivnost, neodgovornost i traženje senzacija.*

Cilj istraživanja je ispitivanje relacije između psihopatije i socijalno neprihvatljivog ponašanja, kao i utvrđivanje prediktivne vrijednosti dimenzija psihopatije u kontekstu predviđanja socijalno neprihvatljivog ponašanja. Istraživanje je realizovano na uzorku od 304 ispitanika sa područja Istočnog Sarajeva. Psihopatija je mjerena upitnikom za procjenu psihopatije (Novović i dr. 2009), a socijalno neprihvatljivo ponašanje istoimenom skalom (Koledin 2011). Primijenjeni statistički postupci su Spirmanov koeficijent korelacije i multipla regresiona analiza.

Vrijednosti koeficijenata korelacije između socijalno neprihvatljivog ponašanja i dimenzija psihopatije su značajne na nivou 0,01 (Interpersonalni odnosi, r=0,383; Psihopatski afekat, r=0,339; Životni stil, r=0,517; Antisocijalno ponašanje, r=0,408). Na osnovu vrijednosti koeficijenta multiple korelacije (r=0,541, p<0,01) moguće je zaključiti da između dimenzija psihopatije i socijalno neprihvatljivog ponašanja postoji povezanost. Najveći parcijalni doprinos u objašnjenju individualnih razlika ima dimenzija Životni stil (β= 0,389), dok se preostale tri dimenzije nisu pokazale kao značajni prediktori.

Ključne riječi: *socijalno neprihvatljivo ponašanje, psihopatija.*

Uvodni dio

Kriminalitet mladih tretira se odvojeno od kriminaliteta odraslih, jer postoji stav da je krivična odgovornost mladih, posebno maloljetnika, smanjena radi njihove psihofizičke nezrelosti. Radi toga u većini zemalja postoje zakoni koji na specifičan način regulišu i sankcionišu krivičnu odgovornost maloljetnih osoba. I u našoj zemlji se za osobe koje su u vrijeme izvršenja krivičnog djela imale manje od 14 godina ne može voditi krivični postupak.

U literaturi se pojam socijalno neprihvatljivog ponašanja različito objašnjava. Neki od pojmova koji su srodni pojmu socijalno neprihvatljivog ponašanja su: društvena neprilagođenost, delinkvencija, prestupničko ponašanje, kriminalno ponašanje.

* gorjana.koledin@yahoo.com

Društvena neprilagođenost se, prema Jašoviću (1983), kao termin koristi u više značenja. Prema jednom od njih društvena neprilagođenost se uzima kao opšti pojam za sve oblike devijacija u ponašanju mladih, a pri tome se ističe da ovaj izraz izražava humaniji odnos prema mladima, te je u nekim zemljama zakonom zabranjena upotreba termina „delinkventi" kada su u pitanju maloljetni izvršioci krivičnih djela. Društvena neprilagođenost podrazumijeva i devijacije u ponašanju koje se odnose na kršenje krivičnopravnih normi. Postoje i shvatanja prema kojima se društvena neprilagođenost uzima u znatno užem značenju i njome se obuhvataju ponašanja koja u manjoj mjeri predstavljaju predznak ili prethodni stepen delinkvencije. Društvena neprilagođenost u osnovnom značenju predstavlja neuspjeh određene ličnosti ili grupe da se prilagode i adaptiraju na društvene prilike i uslove. Indikatori neuspjeha mogu biti veoma različiti, a neki od njih se manifestuju ponašanjem koje je suprotno propisanim društvenim pravilima.

Krneta (2004) pod *delinkvencijom* podrazumijeva kršenje zakonskih ili moralnih normi i propisa, naročito od strane djece ili maloljetnika. Takođe, naglašava da se ne zna tačno od kada datira izraz delinkvencija, ali se pretpostavlja da nije stariji od jednog vijeka. Sigurno je da je njegova prva upotreba bila vezana za maloljetne izvršioce krivičnih djela.

U objašnjenju *prestupničkog ponašanja* neophodno je razlikovati delinkventno od predelinkventnog ponašanja. Jašović (1983) delinkventno ponašanje definiše kao svako ponašanje koje je inkriminisano normama krivičnog prava, dok je predelinvkentno ono ponašanje koje nije krivično djelo u smislu zakonskih inkriminacija, ali ima takav karakter u etiološkom pogledu. Ukoliko se blagovremeno ne reaguje, predelinkventno ponašanje može prerasti u delinkventno ponašanje.

Asocijalno ponašanje mladih čini posebnu vrstu prestupničkog ponašanja. Takvo ponašanje nije pravno inkriminisano, ali je suprotno moralnim normama i kao takvo sankcionisano je moralnim društvenim mjerilima. Asocijalno ponašanje mladih manifestuje se preko raznih oblika kojih, teorijski gledano, može biti koliko i vrijednosti zaštićenih moralnim načelima. Međutim, s obzirom na to da se mladi nalaze u procesu formiranja, dobar broj tih oblika ponašanja su normalna pojava i posljedica razvojnih promjena adolescencije, kao najburnijeg razvojnog perioda u životu.

Prekršaji mladih su druga vrsta prestupničkog ponašanja i čine ih povrede propisa o javnom poretku – prekršaji. To su ponašanja mladih koja se kvalifikuju kao prekršaji i kod punoljetnih lica i načelno gledano odnose se kako na mlade, tako i na odrasle osobe.

Kriminalitet mladih je najteža vrsta prestupničkog ponašanja mladih i čine ga prestupi sankcionisani krivično-pravnim normama. Po svom objektivnom karakteru takvi prestupi se ne razlikuju od kriminaliteta odraslih, te se u pojavnom obliku mogu smatrati kriminalitetom.

Sudeći prema velikom broju termina i njihovih određenja, najjasniji pojam je socijalno neprihvatljivo ponašanje, a pod njim se podrazumijeva ponaša-

nje kojim se krše pravne i moralne norme određenog društva i koje kada je društveno vidljivo, izaziva spontano i organizovano društveno reagovanje u namjeri da se zaštite društvena dobra i vrijednosti, a time i akteri takvog ponašanja.

Ono što je zajedničko za sve oblike socijalno neprihvatljivog ponašanja je to što su društveno neodobrena i izazivaju društveno reagovanje sa ciljem da se redukuju. Pored toga, osim izvjesnih specifičnosti, za najveći broj oblika takvog ponašanja zajedničko je to što imaju podlogu u nepovoljnim uslovima socijalnog okruženja, ali i specifičnim psihološkim karakteristikama prestupnika, pri čemu se kao etiološki faktori navode agensi socijalizacije (porodica, škola, vršnjaci, mediji itd.), osobine ličnosti i određeni genetski faktori. Karakteristična je i međusobna povezanost između različitih oblika prestupništva – jedni druge izazivaju, a nekada i direktno uzrokuju.

Popović Ćitić i Đurić (2010) ističu da postoji saglasnost o rizičitim faktorima koji nagovještavaju rano javljanje delinkvencije (do 20. godine života), a to su:

- *Porodični faktori* (nizak nivo roditeljske kontrole i supervizije, prerano strogo i dosljedno disciplinovanje, porodična istorija problema u ponašanju);
- *Vršnjački faktori* (druženje sa delinkventnim vršnjacma i odbacivanje prosocijalnih vršnjaka);
- *Školski faktori* (neuspjeh u školi i nedovoljna posvećenost školi);
- *Sredinski faktori* (dezorganizacija lokalne zajednice, ekstremna ekonomska deprivacija, dostupnost vatrenog oružja i psihoaktivnih supstanci).

Psihopatija je definisana kao poremećaj ličnosti, a karakteriše ga izražen nedostatak krivice, empatije i brige za druge ljude. Osobe sa ovim poremećajem imaju tendenciju ka impulsivnosti, rizičnom i antisocijalnom ponašanju (Glenn i dr. 2011).

Osobe sa psihopatskim karakteristikama nisu u stanju da stvore duboke i trajne veze sa drugim ljudima i ne mogu odgoditi neposredno zadovoljenje svojih potreba, bez obzira na posljedice za sebe i druge. Uočene su i neke fiziološke promjene, kao što je smanjena aktivacija autonomnog nervnog sistema (Pec 2005).

Osnovni poremećaj je u strukturi ličnosti, koja se razlikuje od ostalih ličnosti, te nisu u pitanju individualne razlike, već izmijenjena ličnost koja funkcioniše na drukčiji način nego što je karakteristično za većinu ljudi. Psihopatija može biti različitog intenziteta, a u ekstremnim oblicima osoba nije u stanju da shvati da se npr. čovjek ne smije ubiti zato što je duže zauzeo telefonsku govornicu (Krstić 1991).

Rezultati brojnih istraživanja pokazali su da je psihopatija skup karakteristika koji se normalno distribuiraju u populaciji, pri čemu je donekle potvrđena pretpostavka da postoje „uspješne psihopate" koji nisu nužno ni nasilni, niti pokazuju upadljive znake antisocijalnog ponašanja (Biro i dr. 2009, Cleckley 1976).

Osnovne postavke o strukturi psihopatije predložio je Hare, pri čemu je konstruisao instrument za ispitivnje ovog fenomena (Ček lista psihopatije, PCL)

koji je i do danas ostao najpopularniji metod ispitivanja kada je u pitanu procjena vršena od strane posmatrača. Faktorskom analizom indikatora psihopatije izdvojena su dva faktora i to: aspekti psihopatije koji su upućivali na osobine ličnosti (sklonost ka laganju i manipulaciji, nedostatak krivice i empatije) i aspekti psihopatije koji su upućivali na specifične oblike ponašanja (manifestna agresivnost, konzumiranje psihoaktivnih supstanci i kršenje pravnih normi). Kasnija istraživanja potvrdila su postojanje još dva faktora, te je na taj način dodat još jedan nivo u hijerarhijskoj strukturi psihopatije, pri čemu su u okviru opisa ličnosti konstituisani faktori Interpersonalne manipulacije i Zaravnjeni afekt, a u okviru opisa ponašanja Neobuzdani životni stil i Kriminogene tendencije (Međedović 2010).

Danas se u važećim klasifikacijskim sistemima mentalnih poremećaja, konstrukt psihopatije podvodi pod različite termine. DSM-IV klasifikacija koristi termin antisocijalni poremećaj ličnosti (APL) koji se više odnosi na bihejvioralne aspekte psihopatije, dok se u MKB-10 klasifikaciji upotrebljava termin disocijalni poremećaj ličnosti (DPL). Ipak, navedena tri pojma se relativno malo preklapaju. U poređenju sa APL i DPL, psihopatija je sveobuhvatniji pojam, budući da Hareovi kriterijumi psihopatije uključuju sve karakteristike ova dva poremećaja, ali i još neke specifične za Hareov model (Biro i dr. 2008).

Metodologija

S obzirom na to da se u etiološkom pristupu različitim oblicima socijalno neprihvatljivog ponašanja kao posebna grupa uzroka navode i karakteristike ličnosti prestupnika, *predmet istraživanja* definisan je kao analiziranje relacija između dimenzija psihopatije, sa jedne strane, i socijalno neprihvatljivog ponašanja mladih sa druge strane.

Kako je psihopatija definisana kao poremećaj koji se manifestuje smanjenom empatijom i osjećajem krivice, nestalnošću u vezana, smanjenim pragom tolerancije na frustraciju, te nepoštovanjem socijalnih i moralnih društvenih normi, krenulo se od pretpostavke da će osobe koje imaju povišenje na dimenzijama psihopatije češće ispoljavati socijalno neprihvatljivo ponašanje.

Cilj istraživanja je ispitivanje postojanja povezanost između dimenzija psihopatije i socijalno neprihvatljivog ponašanja, kao i utvrđivanje prediktivne vrijednosti dimenzija psihopatije u kontekstu predviđanja socijalno neprihvatljivog ponašanja.

Uzorak

Istraživanje je realizovano na uzorku od 304 ispitanika uzrasta od 15 do 25 godina. U ispitivanju je učestvovalo 55,92% učenika srednjih škola i 44,08% studenata sa područja grada Istočnog Sarajeva.

Zastupljenost ispitanika po polu je zadovoljavajuća, pri čemu je nešto više ženskih (55,26%) u odnosu na muške ispitanike (44,74%). U odnosu na

mjesto stanovanja, najviše je ispitanika iz manjeg grada (49,01%), zatim ispitanika iz grada (22,04%), potom ispitanika iz prigradskih naselja (18,75), dok je najmanje ispitanika sa sela (9,87%).

Metode i instrumenti

Za utvrđivanje povezanosti među ispitivanim varijablama korišten je Spirmanov koeficijent korelacije, dok je za utvrđivanje prediktivne vrijednosti dimenzija psihopatije u kontekstu predviđanja socijalno neprihvatljivog ponašanja korištena multipla kanonička regresiona analiza.

Socijalno neprihvatljivo ponašanje ispitano je skalom za procjenu učestalosti manifestovanja socijalno neprihvatljivog ponašanja (Koledin 2011). Skalu čini 16 tvrdnji, a sadržaji se odnose na različite oblike socijalno neprihvatljivog ponašanja. Ispitanici na trostepenoj skali procjenjuju koliko su često u dosadašnjem životu manifestovali svaki od navedenih oblika neprihvatljivog ponašanja.

Psihopatija je mjerena upitnikom za procjenu psihopatije (Novović i dr. 2009), koga čini 40 stavki sa binarnim formatom odgovora. Upitnik je formulisan prema Klegali-Hareovim kriterijima, tako što je formulisan veći broj stavki koje se svojim sadržajem odnose na 20 karakteristika psihopatije po Hareu. Upitnik sadrži četiri supskale namijenjene procjeni četiri Hareove dimenzije psihopatije, a svaku čini 10 stavki.

- Dimenzija *Interpersonalni odnosi* obuhvata stavke koje se prema sadržaju odnose na lošu kontrolu agresivnosti, beskrupuloznost, vjeru u sopstven šarm i manipulativnost;
- Dimenzija *Psihopatski afekt* obuhvata indikatore hladnokrvnosti, površnog afekta, te nedostatka krivice i kajanja;
- Dimenziju *Životni stil* čine stavke koje se prema sadržaju odnose na visoko izraženu potrebu za stimulacijama, neodgovornost, te sklonost zloupotrebi psihoaktivnih supstanci;
- Dimenzija *Antisocijalno ponašanje* sadrži stavke koje se odnose na manifestovanje fizičke agresivnosti, sukob sa zakonom, problematične porodične odnose u djetinstvu, te sklonost kriminalnom ponašanju (Biro i dr. 2009).

Rezultati

Analizirajući dobijene rezultate moguće je zaključiti da postoji povezanost između socijalno neprihvatljivog ponašanja i svih dimenzija psihopatije, što je prikazano Tabelom 1. Vrijednost koeficijenta korelacije najveća je u odnosu na povezanost između socijalno neprihvatljivog ponašanja i dimenzije Životni stil (r=,517), zatim dimenzije Antisocijalno ponašanje (r=408), potom dimenzije Interpersonalni odnosi (r=383), dok je najmanja vrijednost korelacije između socijalno neprihvatljivog ponašanja i dimenzije Psihopatski afekt (r=,339).

Tabela 1; Koeficijenti korelacija između socijalno neprihvatljivog ponašanja i dimenzija psihopatije

	SNP	AP	ŽS	PA	IO
SNP	1	0,408	0,517	0,339	0,383
	.	0,000	0,000	0,000	0,000
AP	0,408	1	0,640	0,397	0,531
	0,000	.	0,000	0,000	0,000
ŽS	0,517	0,640	1	0,484	0,639
	0,000	0,000	.	0,000	0,000
PA	0,339	0,397	0,484	1	0,573
	0,000	0,000	0,000	.	0,000
IO	0,383	0,531	0,639	0,573	1
	0,000	0,000	0,000	0,000	.

U istraživanju se polazi od toga da je regresijski model široko primjenjiv kako u eksperimentalnim, tako i u korelacijskim istraživanjima. S obzirom na to da nezavisne ili kriterijske varijable mogu biti kvalitativne ili kvantitativne, da se efekti mogu izraziti kao glavni ili interakcijski, da oblik povezanosti između kriterijske i prediktorskih varijabli može biti jednostavan, ali i složen, ovaj model ima višestruku primjenu. Naime, dosadašnja saznanja i široka primjena pokazuju da je najveća prednost regresione analize upravo u tome što se pomoću nje mogu vjerno prikazati složeni odnosi koji su svojstveni predmetu bavljenja različitih društvenih nauka.

Rezultati multiple regresione analize pokazaće koliko se na osnovu identifikovanih predikotra mogu predvidjeti razlike među ispitanicima u odnosu na socijalno neprihvatljivo ponašanje.

Na osnovu postupka višestruke (multiple) regresione analize procijenjena je linearna kombinacija nezavisnih prediktorskih varijabli sa ciljem predviđanja zavisne, kriterijske varijable. Kao zavisna tj. kriterijumska varijabla tretirano je socijalno neprihvatljivo ponašanje. Nezavisne varijable, tj. prediktori su dimenzije psihopatije i to: Antsiocijalno ponašanje, Životni stil, Psihopatski afket i Interpersonalni odnosi.

Na osnovu dobijenih rezultata prikazanih Tabelom 2 koeficijent multiple korelacije iznosi ,541 i statistički je značajan na nivou 0,01. To upućuje na zaključak da između skupa prediktora, koji čine dimenzije psihopatije, i socijalno neprihvatljivog ponašanja postoji linearna povezanost.

Tabela 2: Koeficijent multiple korelacije

Model	R	R Square	Std. Error of the Estimate	F	Sig.
1	0,541	0,293	3,52569	29,351	0,000

Veličine i predznaci parcijalnih odnosa prediktorskih varijabli, koji su prikazani Tabelom 3, pokazuju da se socijalno neprihvatljivo ponašanje oslanja na specifičnu konstelaciju dimenzija psihopatije.

Tabela 3: Standardizovani regresioni koeficijenti

Prediktori	Beta	t	Sig.
Antisocijalno ponašanje	0,103	1,550	0,122
Životni stil	0,389	5,253	0,000**
Psihopatski afekt	0,106	1,721	0,086
Interpersonalni odnosi	0,026	0,364	0,716

*Sig < 0,05 ** Sig. < 0,01

Od analiziranih prediktora najveći parcijalni odnos u objašnjenju individualnih razlika u odnosu na socijalno neprihvatljivo ponašanje ima dimenzija Životni stil, pri čemu je vrijednost β= ,389 ujedno i najveća, ali i jedina statistički značajna. Ostale dimenzije se nisu pokazale kao značajni prediktori socijalno neprihvatljivog ponašanja.

Diskusija

Analizirajući dobijene rezultate u cjelini moguće je zaključiti da je psihopatija značajan izvor socijalno neprihvatljivog ponašanja mladih. S obzirom na to da su identifikovane značajne korelacije između svih dimenzija psihopatije i socijalno neprihvatljivog ponašanje, moguće je ispitanike, koji češće manifestuju različite oblike ponašanja koje nije u skladu sa moralnim i socijalnim normama, opisati kao osobe koje imaju izraženu neodgovornost i potrebu za stimulacijama, te izraženu sklonost zloupotrebi psihoaktivnih susptanci (dimenzija Životni stil). Za njih je karakteristično manifestovanje fizičke agresivnosti, kriminogenog ponašanju i sklonost sukobima sa zakonom (dimenzija Antisocijalno ponašanje). Imaju lošu kontrolu agresivnosti, beskrupulozni su i skloni manipulaciji (dimenzija Interpersonalni odnosi), hladnokrvni su, sa površnim afektom i nedostatkom osjećaja krivice (dimenzija Psihopatski afekt).

Na osnovu dobijenih rezultata regresione analize, a vodeći računa o veličini parcijalnog doprinosa prediktorskih varijabli, moguće je izvesti zaključak da je za predikciju socijalno neprihvatljivog ponašanja identifikovano uporište u jednoj dimenziji psihopatije. Drugim riječima, na osnovu visoko izražene potrebe za stimulacijama, neodgovornosti i sklonosti konzumiranju psihoaktivnim supstancama moguće je predviđati socijalno neprihvatljivo ponašanje mladih.

Ostaje otvoreno pitanje zašto se samo dimenzija Životni stil pokazala kao značajan prediktor socijalno neprihvatljivog ponašanja, iako su vrijednosti koeficijenata korelacija između svih dimenzija i socijalno neprihvatljivog ponašanja prilično visoki. Ovako dobijene rezultate je hipotetički moguće objasniti na dva načina. Postoji mogućnost da su ispitanici davali socijalno poželjne odgovore na skali psihopatije, a pitanja kojima se ispituje dimenzija Životni stil naj-

manje po svom sadržaju pokazuju da se ispituje nešto što je socijalno neprihvatljivo, te su na ovoj supskali ispitanici davali iskrene odgovore jer nisu mogli procijeniti šta je socijalno poželjno, a šta ne.

Drugo objašnjenje je adolescentni uzrast ispitanika, pri čemu njihov razvoj još nije završen, te se u tom kontekstu ne može govoriti o potpuno formiranoj psihopatskoj strukturi ličnosti. Moguće je da u formiranju psihopatske strukture prvo dolazi do manifestacija različitih oblika ponašanja, koja nisu u skladu sa društvenim normama, a tek potom, ukoliko se ti oblici ponašanja učvrste, dolazi do njihove intrenalizacije i formiranja psihopatske strukture ličnosti. Tome u prilog idu i više vrijednosti koeficijenata korelacije na dimenzijama psihopatije koje se prema Hareovom modelu odnose na ponašanje, a niže vrijednosti na dimenzijama koje se odnose na ličnost. Drugim riječima, moguće je da se psihopatska struktura ličnosti formira uslijed neadekvatnog reagovanja na različite oblike neprihvatljivog ponašanja i u kasnoj adolescentnoj i odrasloj dobi „prerastaju“ u poremećaj ličnosti.

Navedeno objašnjenje je svakako neophodno dodatno ispitati, pri čemu bi longitudinalno praćenje djece i adolescenata koji manifestuju socijalno neprihvatljivo ponašanje, dalo najbolje rezultate koji bi potvrdili ili opovrgnuli gore iznesene pretpostavke o formiranju psihopatije.

Literatura

Biro i dr. 2008: M. Biro, S. Smederevac, Z. Novović, Antisocijalno ponašanje – dimenzija ili kategorija (e)?, *Psihologija,* 41, 275-293.

Biro i dr. 2009: M. Biro, S. Smederevac, Z. Novović, *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Glenn i dr. 2011: A. L. Glenn, R. Kurzban, A. Raine, Evolutionary Theory and Psychopathy. *Aggression and Violent Behavior,* 16, 371-380.

Jašović 1983: Ž. Jašović, *Kriminologija maloljetničke delinkvencije*, Beograd: Naučna knjiga.

Krestić 1991: D. Krstić, *Psihološki rečnik*, Beograd: Savremena administracija.

Krneta 2004: D. Krneta, *Odabrana poglavlja iz edukacijske psihologije*, Banja Luka: TT Centar.

Međedović 2010: J. Međedović, Bazična struktura ličnosti i psihopatija: doprinos dezintegracije, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja,* 1-2, 7-29.

Pec 2005: B. Pec, *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Popović Ćitić, Đurić 2010: B. Popović Ćitić, S. Đurić, Integrativni razvojni teorijski modeli u etiologiji delinkventnog ponašanja, *Sociološki pregled,* 1, 99-117.

Gorjana D. Koledin

POSSIBLE PREDICTING OF SOCIALLY INADEQUATE BEHAVIOUR OF YOUNG PEOPLE

Summary

The socially inadequate behaviour is based on violation of legal and moral norms. When it is socially evident, it implies spontaneous and organized social reaction in order to protect social goods and values. Psychopathy is defined as a personality disorder. The characteristics of the persons inclined to psychopathy are the lack of empathy, feeling of guilt, increased impulsiveness, irresponsibility and urge for sensation.

The aim of this paper is to analyze the relation between psychopathology and socially inadequate behavior, and to establish the predictive values of the psychopathy dimensions in the context of prediction of such behavior. The research was done on the sample of 304 examinees in the area of East Sarajevo. Psychopathy is measured by the questionnaire for the estimation of psychopathy (Novović, Smederevac, Biro, 2009), and socially inadequate behavior was measured by the same scale (Koledin, 2011). The applied statistical procedures are Spirman's correlation coefficient and multiple regressive analysis.

The value of the correlation coefficient between the socially inadequate behaviour and dimension of psychopathy are significant on the level 0,01 (Interpersonal relations, r=0,383; psychopathy level r=0,339; life style r=0,517; antisocial behaviour r=0,408). According to the multiple correlation coefficient level korelacije ($r=0,541$, $p<0,01$) it is possible to conclude that there is a relation between dimensions of psychopathy and socially inadequate behaviour. The most important partial contribution in explaining individual differences is in life style ($\beta= 0,389$), while the other three dimensions were not relevant as predictors.

Јелена Ж. Максимовић[*]
Јелена С. Османовић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 378.1-057.876
DOI 10.7251/RFFP1513147M

Оригинални научни рад

ПРИПРЕМА СТУДЕНАТА ПЕДАГОГИЈЕ ЗА БУДУЋУ ПРОФЕСИЈУ[**]

Апстракт: *Мотиви уписа на студије педагогије и задовољство студената студирањем на факултету су неки од основних чинилаца квалитета студија који одређују успех током студирања. Уколико одабране студије испуне њихова очекивања, задовољство студената је веће и позитивно утиче на успех током студирања. У последњих неколико година, припрема младих за будућу професију постаје водећа тема у области образовања. Данас се од факултета очекује да образују студенте за живот и рад чије су основне вредности применљивост знања, активан однос према професионалном развоју, перманентно образовање, професионална пракса и повезивање теоријских и практичних знања. Циљ нашег истраживања је да се добије потпунији увид у начине на које студенти педагогије опажају припремљеност за будући професионални позив. Резултати ових истраживања указаће да ли је неопходно предузети извесне мере и начинити извесне кораке у поучавању студената педагогије за обављање будућег позива.*

Кључне речи*: студенти, педагог, професија, глобализација, образовање*.

Увод

У последњих неколико година, припрема младих за будућу професију постаје водећа тема у друштвеним наукама и незаобилазни сегмент бројних европских политика у области образовања. Данас се од факултета очекује да образују студенте за живот и рад у организацијама друштва знања чије су основне вредности применљивост знања, активан однос према професионалном развоју и доживотно образовање. Експанзија образовања широм света отворила је питање о квалитету знања дипломираних студената и њиховој компетентности да задовоље захтеве будуће професије. Иако се стално указује на неопходност ефикаснијег и квалитетнијег припремања, дакле, образовања и оспособљавања студената – будућих стручних кадрова за рад у образовно-васпитним установама, још увек се није дошло до значајнијег напретка. Доминантно теоријско образовање и оспособљавање и занемарено практично припремање и оспособљавање евидентан је чинилац који отежава ефикасност и квалитет едукације студената – будућих стручних кадрова за рад у образовно-васпитним институцијама. Стога се и

[*] jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

[**] Напомена: Чланак представља резултат рада на пројекту *Педагошки плурализам као основа стратегије образовања* број 179036 (2011–2014), чију реализацију финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

у овом раду позивамо на професионалну праксу која је значајан чинилац од којег зависи ефикасност и квалитет практичног припремања и оспособљавања стручних сарадника за рад у школама и другим установама. Стога, доминација теоријског образовања и оспособљавања, а занемаривање практичног припремања и оспособљавања у педагошкој јавности све више, и у све оштријој форми, доживљава веома оштре критике. Ово се не односи само на оштре критике педагошких кадрова, већ се те критике исказују и од стране студената који се образују и оспособљавају за професионални рад.

Циљ нашег истраживања био је да се добије потпунији увид у начине на које студенти педагогије опажају властиту припремљеност за будући професионални позив. Желимо утврдити да ли постоји неопходност ефикаснијег и квалитетнијег припремања студената – будућих кадрова за рад у образовно васпитним установама. Такође, желимо указати на значај добре припреме на студијама за обављање будућег позива. Резултати ових истраживања указаће да ли је неопходно предузети извесне мере и начинити кораке у расветљавању и решавању проблема припремљености студената педагогије за обављање будућег позива.

Карактеристике позива педагога

У професији „педагог“ преплићу се и стапају професија и личност. Где год се креће, када год са неким разговара, шта год да ради; он наступа као педагог. Честе реформе школства, промене наставних планова и програма, образовних профила и тако даље, траже стручно лице које ће у школи да се снађе брже и боље од наставника. Педагог једини у целини покрива васпитно-образовну структуру школе. Педагог, ипак, никада не би смео да се изгуби у пространству проблема и активности. Он мора стучно и поседовањем вештина вршити селекцију свих школских збивања, одмерено укључивати себе у оно што треба непосредно или посредно, самостално и у сарадњи са другима, да уради и разреши. Школи је неопходан педагошки стручњак за питања васпитања и образовања. Трнавац (1996) говори и наводи особине и радне функције школског педагога. Педагог је: опсерватор, информатор, консултант, саветник, иницијатор, координатор, организатор, реализатор, истраживач и аналитичар, иноватор, дисеминатор, документариста.

Рад педагога, као стручних сарадника у васпитно-образовним установама, подразумева широко поље деловања, од учешћа у планирању и програмирању рада школе, реализације образовно-васпитног процеса, праћења и вредновања активности, преко сарадње и рада са ученицима, родитељима и наставницима, појединачно и на нивоу стручних органа и институција у школи и ван ње, до истраживања образовно васпитне праксе и њеног унапређивања, саветодавни рад педагога се прожима у свим поменутим областима (Копас-Вукашиновић, Максимовић 2011: 688-702; Трнавац 1996; Правилник о програму рада стручних сарадника у основној школи

1994; Јурић 1977). У школским системима многих земаља задаци и активности педагога нису широко одређени као код нас. У образовно-васпитним установама раде специјалисти са профилом сличним нашим педагозима, који су специјализовани за ужу област, као нпр. педагог организатор (планирање, реализација и вредновање, увођење у посао приправника), педагог који се бави развојем у односу на курикулум, специјалиста за позивни и професионални развој, за организацију слободног времена и сарадњу с родитељима, социјални педагог и други профили. Често се специјализовани стручњак назива школски саветник (school counsellor), чији су задаци идентични задацима педагога, да истражује и унапређује васпитно-образовну праксу, побољша квалитет наставног и школског рада. У америчким и канадским школама саветници пружају помоћ ученицима у учењу, превентивно и саветодавно делују како би их подстакли на активност, усмеравају њихов интелектуални, социоемоционални и професионални развој („планирање каријере“). Сарадња са родитељима ученика и стручним радницима у школи, првенствено је едукативног карактера (Шмидт 2004; Comprehensive school guidance and counseling programs and services 1997). У циљу квалитетног развоја укупних потенцијала сваког ученика, наглашено је да је потребно првенствено препознати те потенцијале (вредности), затим радити на унапређивању узајамног поштовања, сарадње и социјалне одговорности у групи (Копас-Вукашиновић, Максимовић 2011: 688-702; British Columbia, Ministry of Education 2009; Низеки 2005). Због овога је значајно да се у систему универзитетског образовања приступи врло одговорној припреми будућих педагога за занимање, благовременом увођењу у захтеве струке и континуираном подстицању интересовања за педагошко деловање.

Као стручни сарадник, педагог афирмише идеје савременог образовања за друштво у којем је могуће планирати, реализовати и евалуирати образовно-васпитни процес. Професионалне компетенције педагога подразумевају његову квалитетну стручну оспособљеност, способност делотворног повезивања педагошке теорије и праксе, у којој има улогу креатора (Копас-Вукашиновић, Максимовић 2011: 688-702; Копас-Вукашиновић, Максимовић 2010: 587-602; Трнавац 1996; Јурић 1977). У овој констатацији се огледа значај институционалног образовања будућих педагога. Подразумева се да они, током свог универзитетског образовања, стичу знања (искуства) и развијају способности, како би могли професионално деловати у систему утицаја на дете (ученика) и оспособити их да „сами собом управљају, сами делују, сами уче и сами себе мотивишу“, што јесте захтев савременог образовања и друштва (Драјден, Вос 2004: 28). Професионализам педагога у савременом систему образовања и васпитања подразумева зналачко преиспитивање праксе, у функцији њеног унапређивања. Педагог мора потврдити своју способност да делује као „теоретичар у акцији“, да педагошку теорију смислено користи у пракси, да је проверава, потврђује и допуњује, јер тиме ствара услове за њено константно мењање и унапређи-

вање (Копас-Вукашиновић, Максимовић 2011: 688-702; Миљак 2009; Мос 2006). Од његовог учешћа у планирању и програмирању рада школе, преко аналитичко-истраживачког рада, саветодавних активности са наставницима, ученицима и родитељима, до сарадње са широм друштвеном заједницом, педагог мора бити спреман да ове области деловања зналачки обједини у кохерентан и комплементаран систем, у циљу унапређивања педагошке праксе. То подразумева његово широко педагошко, психолошко и методичко образовање, способност организације ефикасног односа између наставника (учитеља, васпитача) и ученика (деце), његов утицај на побољшање квалитета организације простора, времена, средстава и материјала, што би требало да побољша квалитет целокупних образовно-васпитних активности у предшколској установи и школи (Правилник о програму рада стручних сарадника у основној школи 1994).

Методолошки оквир истраживања

У последњих неколико година, припреме младих за будућу професију постају водеће теме и незаобилазан сегмент бројних европских политика у области образовања. Данас се од факултета очекује да образују студенте за живот и рад чије су основне вредности применљивост знања, активан однос према професионалном развоју и наравно перманентно образовање. Доминација теоријског образовања и оспособљавања, а занемаривање практичног припремања и оспособљавања у педагошкој јавности све више и у све оштријој форми доживљава веома озбиљне критике. И то не само критике педагошких кадрова који се налазе у процесу реализације веома сложеног, комплексног и одговорног рада, већ се те критике све оштрије исказују и од стране студената који се припремају, дакле, образују и оспособљавају за професионални рад у настави. Само онај студент, будући педагог, који је стручно, педагошки, психолошки, андрагошки и дидактичко-методички квалитетно образован и практично успешно припремљен и оспособљен, може задовољити високо изражене захтеве друштва. Будући педагози требало би да се што ефикасније и квалитетније практично припремају и оспособљавају за професионалан рад.

Професија педагога је врло комплексна. Како би у васпитно-образовном систему радили, педагозима који ће што квалитетније обављати свој посао потребно је и квалитетно образовање. Посебно је важно истаћи да педагози имају најбогатије подручје деловања и стручног рада. Осим усвојеног знања, које студенти стичу на факултету током студирања, потребно је и стицање практичног знања које ће омогућити оспособљавање младих генерација за квалитетан педагошки рад. Предмет истраживања представљају *преференције студената педагогије о будућој професији.* Желимо утврдити да ли постоји неопходност ефикаснијег и квалитетнијег припремања студената за рад у образовно-васпитним установама. Такође, желимо указати на значај добре припреме на студијама за обављање буду-

ћег позива. Овим истраживањем желимо сагледати перцепцију студената о својој будућој професији. Задатак овог истраживања је испитати путем факторске анализе преференције студената о припремљености за будући позив, издвојити примарне факторе о њиховим ставовима на ову тему. Резултати ових истраживања указаће да ли је неопходно предузети извесне мере и учинити кораке у расветљавању и решавању проблема припремљености студената педагогије за обављање будућег позива.

Истраживањем је било обухваћено 70 студената педагогије Филозофског факултета у Нишу. Структура испитаника према просечној оцени приказана је у Табели 1.

Табела 1. Структура испитаника према просечној оцени на студијама

	Фрекфенција	Проценти	Кумулативни проценти
7,01-8	20	28,6	28,6
8.01-9	46	65,7	94,3
9.01-10	4	5,7	100,0
Укупно	70	100,0	

Истраживање је реализовано техником скалирања. Иструментом скале процене, конструисаним за потребе овог истраживања, испитиване су рефлексије студената педагогије о будућој професији.

Анализа и интерпретација резултата

Факторском анализом урађене су структуре корелација међу великим бројем варијабли које се налазе на скали која је конструисана за потребе овог истраживања. Желимо утврдити факторе који леже у основи међусобне повезаности манифестних варијабли.

Табела 2: КМО и Бартлетов тест

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.317
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	1608.305
	Df	435
	Sig.	.000

Како бисмо проверили да ли је скуп података прикладан за факторску анализу Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) тест треба да је већи од 0.3, а да је вредност Бартлет теста значајна, тј. да вредност треба бити 0.05 или мања. Када анализирамо добијену Табелу бр. 2 видећемо да вредност KMO теста износи 0.317, а Бартлетов тест показује да је вредност статистички значајна, тачније износи p=0.00, те са сигурношћу можемо потврдити да је факторска анализа оправдана.

У Табели 3 представљени су фактори. Како бисмо издвојили факторе, неопходно је да разматрамо добијене резултате. По Кајзеровом критеријуму занимају нас само компоненте чија је карактеристична вредност 1 или више. Јасно се могу видети (Табела 3) 10 фактора који имају карактеристичне вредности 1 или више. Тих 10 компонената објашњавају укупно 78,28% варијансе.

Табела 3: Издвајање фактора из скале о припремљености студената за будући позив

Component	Initial Eigenvalues		Extraction Sums of Squared Loadings			
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	6.267	20.890	20.890	6.267	20.890	20.890
2	3.639	12.129	33.019	3.639	12.129	33.019
3	3.019	10.063	43.082	3.019	10.063	43.082
4	2.105	7.018	50.100	2.105	7.018	50.100
5	1.825	6.084	56.184	1.825	6.084	56.184
6	1.632	5.441	61.625	1.632	5.441	61.625
7	1.544	5.147	66.772	1.544	5.147	66.772
8	1.340	4.467	71.239	1.340	4.467	71.239
9	1.095	3.650	74.889	1.095	3.650	74.889
10	1.018	3.394	78.284	1.018	3.394	78.284
11	.920	3.066	81.350			
12	.878	2.926	84.276			
13	.782	2.606	86.882			
14	.746	2.487	89.369			
15	.528	1.760	91.129			
16	.471	1.569	92.698			
17	.406	1.354	94.052			
18	.380	1.265	95.317			
19	.299	.996	96.313			
20	.228	.760	97.073			
21	.193	.642	97.715			
22	.160	.534	98.249			
23	.142	.474	98.723			
24	.139	.465	99.187			
25	.068	.227	99.414			
26	.060	.200	99.614			
27	.057	.189	99.804			
28	.029	.095	99.899			
29	.021	.069	99.968			
30	.009	.032	100.000			

Табела 4: Факторска анализа скале рефлексија студената о припремљености за будући позив

	Пре ротације			После ротације		
	Карактеристични корен	% Варијансе	Кумулативни %	Карактеристични корен	% Варијансе	Кумулативни %
Компетенције	6,267	20,890	20,890	4,770	15,900	15,900
Пракса	3,639	12,129	33,019	3,393	11,310	27,210
Теорија	3,019	10,063	43,082	2,387	7,958	35,168
Истраживања	2,105	7,018	50,100	2,236	7,453	42,621
Занимање	1,825	6,084	56,184	2,043	6,810	49,431
Примена	1,632	5,441	61,625	1,937	6,457	55,888
Припрема	1,544	5,147	66,772	1,736	5,787	61,675
Карактеристике	1,340	4,467	71,239	1,696	5,654	67,329
Шанса	1,095	3,650	74,889	1,655	5,516	72,845
Задовољство	1,018	3,394	78,284	1,631	5,438	78,284

Из Табеле 4 видимо да је укупни проценат објашњене варијансе задржаних фактора 78,28%. Факторском анализом са Варимакс ротацијом естраховани су фактори, а коришћен је критеријум карактеристичног корена преко 1 за добијање фактора.

Подаци добијени поступком факторске анализе указују нам да инструмент, направљен за потребе истраживања, има веома добре метријске карактеристике. Проценат објашњене варијансе веома је висок и износи 78,28 што значајно превазилази очекивања за инструменте који се конструишу за потребе истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама.

Табела 5: Матрица структуре

Rotated Component Matrix[a]

	Компоненте									
	Компетенције	Пракса	Теорија	Истраживања	Занимање	Примена	Припрема	Карактеристике	Шанса	Задовољство
1	**,896**	-,076	,023	-,151	,003	-,069	,000	,065	,040	,061
2	**-,854**	,077	,179	,068	-,077	,050	-,109	-,035	-,034	,032
3	**,802**	-,051	-,153	,109	,009	-,050	,262	-,020	,059	-,066
4	**-,573**	,460	,157	,386	-,124	,271	-,019	-,173	,157	-,015
5	**-,550**	,329	,106	,443	,023	,101	-,132	-,113	-,127	,056
6	**,437**	-,427	,151	,022	,097	,330	-,231	-,367	,029	,329
7	,380	**-,725**	-,020	,389	,093	-,074	,087	,063	-,050	,130
8	-,017	**,711**	-,146	,201	,101	-,082	,124	-,006	-,239	,403
9	,435	**,696**	,097	,088	-,012	-,030	-,267	-,047	,031	-,107
10	-,431	**,666**	,036	-,097	-,068	-,073	,020	,055	,022	,275
11	,199	**-,609**	,034	-,001	,151	-,026	-,069	-,327	-,044	,083
12	-,309	**,411**	,022	-,182	,200	-,382	,287	-,015	-,133	,355
13	-,018	-,062	**,834**	,116	-,064	,211	-,137	,092	,089	-,031
14	,292	,144	**-,713**	-,196	,146	-,024	-,161	-,160	,285	,131
15	-,453	,255	**,657**	,117	-,151	-,072	,098	-,062	,129	-,063
16	,070	-,071	,223	**,828**	-,030	-,128	-,026	,045	,055	,027
17	-,424	-,011	,034	**,724**	,091	,245	,089	-,023	,026	-,109
18	,006	,061	,070	,013	**-,901**	-,034	,115	,060	,144	,011
19	,121	-,096	-,157	,063	**,735**	-,009	,006	,261	,185	-,148
20	-,086	-,098	,143	,028	,038	**,889**	,085	,047	-,119	,208
21	-,470	,190	,210	,013	,108	**,536**	-,126	-,053	-,006	-,388
22	,385	-,116	,354	,030	,125	**-,501**	,351	,283	-,031	,031
23	,212	,027	,013	,078	-,075	-,064	**,860**	,072	,236	-,026
24	,383	-,163	,106	-,260	-,160	,226	**,513**	,288	-,156	-,178
25	,072	,089	,238	,157	,274	,064	,110	**,808**	,019	,084
26	,175	,106	-,070	-,394	-,160	-,157	,049	**,626**	,258	,231
27	-,029	-,243	,044	,177	,115	-,061	,033	,076	**,737**	-,266
28	,147	,288	-,071	-,206	-,336	-,037	,257	,173	**,633**	,130
29	,047	,133	,490	-,021	,449	-,080	,295	-,106	**,491**	-,095
30	-,030	,068	-,117	-,027	-,163	,136	-,096	,136	-,125	**,819**

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a. Rotation converged in 19 iterations.

На матрици приказаној у Табели 5 видимо факторску засићеност на сваком фактору. Као критеријум минималног засићења ставки узета је вредност 0,41. Сва остала засићења углавном су изнад ове вредности што се може уочити. Задржано је свих 30 ставки подељених у 10 фактора које смо именовали у складу са садржајем које те ставке и носе.

Први фактор је именован *Компетенције* и чине га 6 ставки којима су испитане рефлексије студената о компетенцијама које су стечене на факултету, њиховој примени на радном месту, а неопходне су за обављање будућег позива. Други фактор је именован *Пракса* и чине га 6 ставки који-

ма су испитане њихове рефлексије о практичним знањима стечених на факултету. Трећи фактор је именован *Теорија* и чине га три ставке које се односе на поседовање теоријских знања и њиховој примени у пракси. Четврти фактор је именован *Истраживања* и чине га две ставке које се односе на оспособљеност у истраживањима и примени метода и техника у истраживањима. Пети фактор је именован *Занимање,* а чине га две ставке које се односе на оспособљеност путем праксе за будући позив и упознавање са пословима педагога. Шести фактор и седми фактор су именовани *Примена* и *Припрема* и чине их укупно пет ставки, а тичу се њихових рефлексија о неопходности дужег трајања практичне наставе како би се квалитетније и ефикасније припремили за будући позив. Осми фактор је именован *Карактеристике* и чине га две ставке које се тичу њихових рефлексија о важности поседовања професионалних компетенција и личне упорности у процесу проналажења посла. Девети фактор је именован *Шанса* и чине га три ставке које се тичу предузимања одређених активности (волонтирање, дуже студирање и сл.) што би им олакшало пут до посла, свог радног места. Десети фактор је именован *Задовољство* и чини га једна ставка којом су испитане рефлексије студената о задовољству својим избором занимања.

Табела 6: Коефицијент корелације фактора са просечном оценом испитаника

Компоненте		Просечна оцена
Компетенције	Коефицијент корелације	***0,309*** **
Пракса	Коефицијент корелације	0,047
Теорија	Коефицијент корелације	-0,006
Истраживања	Коефицијент корелације	-0,180
Занимање	Коефицијент корелације	0,135
Примена	Коефицијент корелације	0,018
Припрема	Коефицијент корелације	0,229
Карактеристике	Коефицијент корелације	-0,121
Шанса	Коефицијент корелације	***0,270*** *
Задовољство	Коефицијент корелације	-0,071

*Корелација је значајна на нивоу 0,05

* Корелација је значајна на нивоу 0,01

Из Табеле 6 видимо да постоји статистички значајна повезаности између просечне оцене студената и професионалних компетенција. Добијена разлика износи ($r=0,309$, $p<0,01$). Можемо уочити да је смер корелације позитиван, односно студенти са већом просечном оценом исказују позитивније ставове о компетенцијама које су стекли на факултету, њиховој примени, а неопходне су за обављање будућег позива и обрнуто ученици са ниским просеком показују негативније ставове о стеченим компетенцијама током студирања.

Нађена је и повезаност између просечне оцене студената са деветим фактором Шанса. Добијена корелација износи ($r=0,270$, $p<0,05$). Корелација је такође позитивног смера што нам говори да студенти са већом просечном оценом испољавају позитивније ставове према шансама за будуће запослење и предузимања активности у циљу бржег доласка до посла, док студенти са нижим просеком исказују негативније ставове по овом питању.

Између осталих варијабли (Пракса, Теорија, Истраживања, Занимање, Примена, Припрема, Карактеристике, Задовољство) није нађена статистички значајна повезаност, на основу чега можемо закључити да фактор Компетенције и фактор Шанса јесу повезани са академским успехом студената.

Закључна разматрања

Савремени васпитно-образовни систем тежи континуираном развијању и усавршавању. Када узмемо у обзир да је васпитна стварност комплексна и сложена, будући педагог мора поседовати знања која ће му омогућити сналажење у целокупној васпитној ситуацији. Узимајући у обзир благовремено информисање о захтевима које професија педагога подразумева и захтева, као и о вештинама које су потребне за обављање професије педагога, потребно је на време информисати студенте, као и развити код студената интересовање за даљи, континуирани рад, истраживања, напредовање, перманентно образовање и на тај начин подстицати развој професионалних компетенција студената, будућих педагога.

Факторска анализа омогућила нам је да закључимо да су студенти упознати са пословима и подручјима рада педагога, задовољни су оним што су на пракси научили, али пак то није довољно да буду сигурни у своје професионалне компетенције, па стога сматрају да ће их стећи тек на радном месту. Сасвим нас не чуди њихова рефлексија да је данас тешко доћи до посла и да су професионалне компетенције неопходне за проналажење посла у струци.

Такође, можемо закључити да доминацијом теоријских над практичним знањима студенти нису задовољни. Потребно је спроводити више практичне наставе на факултету како би били у сваком погледу припремљени за обављање будућег позива. Ако имамо у виду да се на факултету у највећој мери стичу теоријска знања, док је практичних активности све мање, јасно је да морамо ставити акценат на неопходност оспособљавања будућих педагога.

Неопходно је дуже трајање практичне наставе како би се квалитетније и ефикасније припремили за будући позив. Такође, студенти сматрају да су професионалне компетенције и карактеристика личности, као што је упорност, неопходне у процесу проналажења посла. Као шансу за запослење студенти виде у волонтирању, дужем студирању и свим другим варијантама како би након завршених студија стигли до радног места.

Без обзира на наведене преференције студената, желели смо да имамо увид у њихово опште задовољство избором занимања. Студенти су без обзира на ситуацију друштва у којем живимо задовољни избором занимања и себе виде успешним у будућем обављању позива.

Открили смо да студенти са већом просечном оценом исказују позитивније ставове о компетенцијама које су стекли на факултету, њиховој примени, а неопходне су за обављање будућег позива и обрнуто, да ученици са ниским просеком показују негативније ставове о стеченим компетенцијама током студирања. Корелацијом смо утврдили, такође, да студенти са вишим просеком показују већи степен слагања, односно позитивније ставове према шансама за будуће запослење, док студенти са нижим просеком ипак исказују негативније ставове по овом питању.

Овај рад може нам помоћи и послужити као основа за слична истраживања на ову тему, да се потпуније сагледају сви аспекти припремљености студената педагогије и њихових рефлексија о будућем позиву и у складу са резултатима начинити све неопходне кораке како би студенти били у сваком погледу оспособљени за рад, да наступају као стручњаци у широком пољу деловања педагога.

Литература

British Columbia, Ministry of Education 2009: British Columbia, Ministry of Education, Governance and Legislation Unit, *Manuel of School Low-K to 12*. Pregledano 10. marta 2010. http://www.bced.gov.bc.ca/legislation/schoollaw/revisedstatutescontents.pdf

Comprehensive guidance and counseling program 2002: *Comprehensive guidance and counseling program,* Nova Scotia: Department of Education (Canada).

Comprehensive school guidance and counseling programs and services 1997: *Comprehensive school guidance and counseling programs and services*, Edmonton: Alberta Education, Special Education Branch (Canada). Pregledano 18. februara 2010. http://education.alberta.ca/media/933341/gc-guidelines-webversion.pdf

Драјден, Вос 2004: G. Dryden, J. Vos, *Revolucija u učenju: kako promeniti način na koji svet uči*, Beograd: Timgraf.

Јурић 1977: V. Jurić, *Metodika rada školskog pedagoga*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Правилник о програму рада стручних сарадника у основној школи 1994: *Правилник о програму рада стручних сарадника у основној школи*, Београд: „Сл. гласник РС – Просветни гласник“, бр.1.

Копас-Вукашиновић, Максимовић 2011: E. Kopas-Vukašinović, J. Maksimović, Diplomski radovi studenata pedagogije i njihove profesionalne kompetencije, *Nastava i vaspitanje*, 60(4), 688-702.

Копас-Вукашиновић, Максимовић 2010: E. Kopas-Vukašinović, J. Maksimović, Interesovanja studenata pedagogije za profesionalno angažovanje i istraživački rad, *Nastava i vaspitanje*, 59(4), 587-602.

Миљак 2009: A. Miljak, *Življenje djece u vrtiću: novi pristupi u shvaćanju, istraživanju i organiziranju odgojno-obrazovnog procesa u dječjim vrtićima,* Zagreb: SM naklada.

Мос 2006: P. Moss, Structures, Understandings and Discourses: Possibilities for Re envision-ing the Early Years Childhood Worker, *Contemporary Issues in Early Childhood,* No. 7(1), 30-41.

Низеки 2005: S. Niizeki, *Project Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of master of Education.* Simon Fraser University. Pregledano 18. februara 2010. http://ir.lib.sfu.ca/retrieve/700/etd1562.pdf

Трнавац 1996: Н. Трнавац, *Педагог у школи*, Београд: Учитељски факултет – Центар за усавршавање руководилаца у образовању.

Шмидт 2004: J. J. Schmidt, *A survival guide for the elementary/middle school counselor* (2nd ed.), San Francisco: Jossey-Bass.

Jelena Ž. Maksimović
Jelena S. Osmanović

PREPARATION OF STUDENTS FOR FUTURE PROFESSIONS

Summary

The motives for entering the faculty of pedagogy and students' satisfaction with the study are some of the basic factors of the quality of study. These are also relevant for their success at the faculty. If the faculty programme fulfil their expectations, their satisfaction will be greater and it will positively influence their success. The preparation of the young people for their future profession has recently become one of the leading issues in the sphere of education. The university is expected to prepare students for life and work including basic applicability of knowledge, active relation toward professional development, permanent education, professional practice and use of both practical and theoretical knowledge. The aim of this research is to give an insight in the students' preparations for their future professions. The results of this research will indicate the necessity of taking some future steps in preparations of the students for their future profession.

Славица Ишаретовић[*]
Висока школа *Banja Luka College*
Бања Лука

УДК 316.77:070
DOI 10.7251/RFFP1513161I
Кратко саопштење

МЕДИЈИ У ПОСТМОДЕРНИ

Апстракт: *Постмодернисте повезује схватање да је савремено доба (а ту се најчешће мисли на крај 20. вијека) у могућности да развије нове моделе друштвеног повезивања пошто су се стари модели истрошили. Историјски период назван постмодернизам је прије свега настао развојем капитализма и унутар њега нових техничких могућности. У оквиру развијеног капитализма дошло је до промјене, са организације друштава заснованих на продукцији на друштва заснована на потрошњи. У овој фази друштвеног развоја медији преузимају водећу улогу у људским животима, непрекидно представљајући свијет до те мјере да су почели потпуно да га симулирају. Један од најчешће цитираних постмодерниста, француски социолог и филозоф Жан Бодријар, заступао је тезу према којој се наша цивилизација увелико налази у ери хиперреалности. Моћ медија је таква да они релативно лако могу да преобразе очигледну истину у неистину и обратно, што према овом аутору има мало везе са тзв. дубоком реалношћу. Укратко, ријеч је о симулирању стварности. Умјесто стварности имамо* симулацију *и* симулакрум.

Кључне ријечи: *постмодерна, медији, симулакрум, симулација, телевизија, новинарство, новинарски дискурс.*

Постмодерна, појам и одређење

Постмодернисте повезује схватање да је савремено доба (а ту се најчешће мисли на крај 20. вијека) у могућности да развије нове моделе друштвеног повезивања пошто су се стари модели истрошили. Њихово стајалиште је да не треба поново покушавати да се крхотине „великих прича“, какав је нпр. био марксизам, повежу у нову јединствену причу, јер би то било насиље над хетерогеним савременим друштвима.

Сам термин постмодерно преплављује свакодневни живот, популарну културу и медије. Након што је термин средином XX вијека почео полако да улази у ширу употребу, поједини културни и умјетнички покрети у Западној Европи и Америци током 1960-их и 1970-их почели су да се називају постмодерним. Током 1980-их и до средине1990-их ријеч постмодерна улази у свакодневни рјечник западне културе и овај период је означен некритичком употребом термина. Током овог кратког периода свако ново умјетничко дјело, покрет, иновација или књига били би називани постмодерним. Највише су оваквој употреби термина допринијели медији, који су ријеч постмодерно користили без имало мјере. Почевши од безазлених идеја, преко теорије хаоса, до рата на Балкану, све је било у знаку постмодерне. Даглас Келнер у својој књизи *Медијска култура* констатује да је термин постмо-

[*] slavicai@blc.edu.ba

дернистички вјероватно „један од највише злоупотребљаваних и најконфузнијих термина у рјечнику савремене критичке теорије“ (Келнер 2004: 79). Доказујући речено, у наставку текста он наводи примјер чланка који је пронашао у недељнику *Вашингтон пост*, у којем се Клинтонова секретарица Ди Ди Мајерс, назива „постмодернистичком прес секретарицом“, а ту одредницу (постмодернистичка) је добила због тога што диже обрве и иронично се изражава (Келнер 2004: 79).

Дефиниција која на најбољи начин карактерише овај период је Лиотарова дефиниција постмодерне као „времена скепсе према великим причама“. Холистички, тотализирајући погледи на свијет замијењени су малим, посебним: „Премда је велика приповијест на измаку, то није препрека да милијарде прича, оних мањих и оних већих, престану ткати ткиво свакодневног живота” (Лиотар 1990: 35). Лиотаровим ријечима, велике приче замијењене су малим причама. Лиотарово одређење постмодерне може се артикулисати и овако: човјек у периоду постмодерне не размишља о крајњим посљедицама свога дјеловања и о цјеловитости свијета – то га не занима; човјек се понаша као машина са дефинисаним инпутом и аутпутом, а његова једина брига је око тога како испоручити одређени, друштвено дефинисани аутпут како би потом могао добити награду као инпут система у њега. Дакако, Лиотар није бихевиорист и не моралише око таквог стања, већ настоји понудити најбоље теоријско образложење актуелних процеса у економски развијеним друштвима.

Зигмунт Бауман[1] види постмодерну као вријеме без сигурности у будућност, сигурности коју омогућује линеарни историјски модел: „Најистакнутије је обиљежје постмодерне, уједно извор њезине снаге и слабости, да је сумњичава према осигурањима и обећањима без гаранција: да одбија замрзнути историју у пророчанствима или унапријед купљеном законодавству, прије него историја крене својим током“ (Бауман, према Сорић 2010: 332). Постмодернизам као филозофски правац указује на проблеме и мрачну страну просвјетитељско-модернистичког идеала напретка, међутим, он тиме не генерише промјену погледа на свијет код ширих слојева становништва. Она се догађа спонтано, са низом економских, политичких и технолошких промјена.

Постоје мишљења да је постмодерна период потпуне слободе и потрошачког избора, други сматрају да је то доба у коме су традиционалне заједнице изгубиле своје обичаје усљед ширења глобалног капитализма, а ту су и схватања да је ријеч о периоду у коме је због огромног утицаја медијске симулације нестала јасна граница шта је то реалност, а шта свијет медијске фикције.

[1] З. Бауман је пољски социолог. Постао је најпознатији по својим анализама веза између модерности и холокауста и постмодерне и конзумеризма.

Развој постмодерне и ставови назначајнијих представника

Историјски период назван постмодерна је прије свега настао развојем капитализма и унутар њега нових техничких могућности. У оквиру развијеног капитализма дошло је до промјене са организације друштава заснованих на продукцији, на друштва заснована на потрошњи. У овој фази друштвеног развоја медији преузимају водећу улогу у људским животима, непрекидно представљајући свијет до те мјере да су почели потпуно да га симулирају. Експанзија технологије, са екстазом у области комуникација и медија, води ка друштву у коме доминацију економске базе преузима културна надградња, постајући нова основа око које се организује живот људи. Теоретичари постмодерне (прије свих Лиотар, Бодријар, Џејмсон) су, детектујући ове промјене, створили нове теоријске концепције за разумијевање овако радикално измијењених друштвених околности.

Један од теоретичара постмодерне, Фредрик Џејмсон, своју кључну тезу базира на ставу о неодвојивости међусобних утицаја политике, идеологије и културе, тврдећи да је постмодернизам посљедица новог корпоративног капитализма. 1983. објављује рад под називом *Постмодернизам и потрошачко друштво,* сљедеће 1984. године, у измијењеном издању, објавио је исти рад под називом *Постмодернизам, или културна логика касног капитализма*. Интересантно је да је овај његов рад најцитиранији од свих књига и радова које је до тад, а и у каснијим година, објавио. Неки теоретичари, као што је Даглас Келнер, иду тако далеко и сматрају да је Џејмсонов чланак из 1984. најцитиранији, најдискутованији и најпровокативнији рад уопште у 1980-им (Келнер 2004: 84).

Џејмсон објашњава да је током писања књиге *Постмодернизам, или културна логика касног капитализма* пропустио да уочи један процес повезивања и умрежавања друштва, назван у друштвеним наукама глобализација. Џејмсон увиђа да његова теорија о три фазе капитализма, различитих културних логика, може да се допуни најновијим друштвеним збивањима интензивираним распадом Совјетског Савеза, глобалном доминацијом америчког неолибералног капитализма и појавом интернета као медијског средства за повезивање људи широм свијета.

У складу са тим Џејмсон тврди:

„Друга ствар коју бих желио истаћи јесте да је у мом опису постојао врло озбиљан пропуст, и то можда зато јер нам то није било тако очигледно у осамдесетима када сам писао те ствари, а ради се дакако о глобализацији. Јер, данас бих рекао да су постмодерна и глобализација једно те исто. То су два начина говорења о једној те истој ствари. Обје говоре о њој: једна у појмовима културног феномена, а друга у општим појмовима на економски, финансијски или политички начин. Но чини ми се да су оне апсолутно сродне. *Постмодерна је култура глобализације.* А глобализација је трећа етапа капитала. Мислим да су ово три појма које нам је у ин-

тересу учинити синонимнима, јер онда се може прећи с описа једног на опис другога те их међусобно обогатити. И мислим да управо то данас ваља чинити“ (Џејмсон 2008).

Лиотар и Џејмсон пишући о умјетности и свијету сликарства, књижевности и филма, долазе до постмодерног стања, док Бодријар разматра постмодернизам као феномен са којим се срео у Америци, објашњавајући га првенствено на примјеру медија. Европске идеје просвјетитељства доживјеле су своје радикално остварење на тлу Америке. Радикална модерност или постмодерна могуће су једино у Америци, јер су тамо заживјеле идеје просвјетитељства које су се родиле на другом простору. Цијела Америка је симулакрум, псеудодогађај у коме се живи туђе искуство, реализација идеја просвјетитељства рођених далеко од мјеста свог остварења. У том контексту се Бодријарова теоријска мисао слаже са Џејмсоновом. Он такође тврди да је постмодернизам амерички феномен. Међутим, код Бодријара постмодернизам је осуђен искључиво на америчко тло, док код Џејмсона он остварује глобални утицај. Са друге стране, код Лиотара постмодерна је феномен својствен свим западним друштвима, а испољава се као комерцијализација науке. Она своју евалуацију почиње све више да добија на тржишту (сталним захтјевима за увећањем профита и ефикасности) умјесто у остварењу универзалних људских идеала, циљева прокламованих просветитељством.

Пролиферација пословних занимања са собом повлачи исто толико идентитета и погледа на свијет. Сваки телевизијски програм нуди специфичну слику свијета. Знање је разломљено и фрагментирано због конкретне разломљености друштвеног живота. Високоразвијена друштва захтијевају хипердиференцијацију улога и врло уску специјализацију чиме се растачу сви колективни идентитети. Када Лиотар говори о крају великих прича, он наговјештава нестајање колективних идентитета.

Умјесто 'велике борбе' постмодернизам легитимира 'мале борбе', у контексту капитализма, за права жена, хомосексуалних особа, етничких и расних мањина и слично: „[…] Крај великих прича је уједно и крај великих борби. Разочарење у Совјетски Савез и комунизам као алтернативу капитализму потакнуло је скепсу западних интелектуалаца, а поготово француских, према модернистичком пројекту цјеловите трансформације друштва.“

Теорија симулације и симулакрума

Жан Бодријар је према многима један од најзначајнијих теоретичара о питању тематизовања медија током последње четвртине XX вијека. Његово дјело се надовезује на традицију мисли у којој су савремене комуникације замијениле производњу као главни ослонац друштва, заузимајући при томе критички неутралан став према медијима. У савремено доба, које он не назива директно постмодерним, ушли смо симулацијом стварности,

добијајући на тај начин свијет хиперреалности. Не постоји више представљање, какво смо знали раније, ствари које су биле пројектоване психолошки и ментално, сада се налазе у хиперсвијету. Симулација није представа неког објекта из стварног свијета, неког бића или супстанце, она је производња нечег без поријекла у стварности. Према Бодријару, ради се о замјењивању стварног његовим знацима, о операцији замјењивања стварних процеса њиховим двојницима једном непогрешивом машином, која нам нуди ознаке стварног. Стварно је остало без прилике да се икада више произведе, а то је функција медијских слика у систему смрти стварности. „То надстварно сада је већ заштићено од имагинарног и од сваког разликовања између стварног и имагинарног, остављајући још мјесто једино орбиталном враћању модела и симулираном стварању разлика“ (Бодријар 1991: 6–7).

Жан Бодријар је у својој најпознатијој књизи *Симулакруми и симулација*, из 1985. године, поставио питање симулације у средиште друштвене и филозофске расправе. Међутим, његове књиге *Симболичка размена и смрт* и *Савршен злочин* такође су битне за теорију симулације. Прва је писана 1976. године, готово деценију прије *Симулакрума и симулације*, и у њој Бодријар није развио до краја своја радикална схватања, док је друга писана током 1990-их и представља дјело крајње радикализације његових погледа. На основу ове три књиге можемо добити заокружено виђење најзначајнијег теоретичара симулације и симулакрума о његовом схватању краја реалности. Савршен злочин је, према Бодријару, довођење теорије симулације до краја, наступање симулакрума на глобалном плану, коначна трансформација свих наших индивидуалних чинова и ширих друштвених догађаја у чисту информацију, укидање свијета клоном реалности и истребљење реалног његовим двојником. Цијели процес, према њему, има више фаза па тако постоје три преображаја закона вриједности у *Симболичкој размени и смрти*, док однос између слике и стварног у *Симулакрумима и симулацији* има четири фазе. У првој од споменутих књига, Бодријар тврди да су се од ренесансе наовамо смијенила три реда симулакрума. Први је био *подражавање* и то је доминантна шема у класичном раздобљу ренесансе па све до индустријске револуције. Други ред симулакрума је *производња*, доминантна шема у индустријској ери, док је трећи ред симулакрума *симулација*, садашње стање у којој влада код. „Симулакрум првог реда спекулише природним законом вриједности, симулакрум другог реда тржишним законом вриједности, а онај трећи структуралним законом вриједности“ (Бодријар 1991: 61). Ишчезавање принципа реалности заснованог на закону вриједности и појављивање симулације кода, довело је до тога да смјењивањем постојећих идеологија симулакрумима доспијевамо до тачке гдје се друштвени системи смјењују кроз поретке хиперреалности, умјесто реалности. Бодријар касније допуњује ову своју теорију четвртим стадијумом симулакрума названим *реализација*. У овом стадијуму долази до распада свих вриједности.

Медији у постмодерни

Почевши од првих медија, који су учинили слике доступне конзументима, од филма, далеке 1895. године, утицај медија је евидентан и без обзира што су теорије о ефектима медија прешле дуг пут од мијењања ставова, до учвршћивања постојећих, односно од медија као безличних техника посредовања (Џозеф Клапер) до „медиј је порука“ (Маршал Меклуан), чињеница је да је њихов утицај огроман. Подсјетимо се да су гледаоци на првим пројекцијама првог филма *Улазак воза у станицу Сиота* (1895), браће Лимијер, помислили да ће их локомотива која се приближава из дубине кадра прегазити. Неки су чак и поскакали са својих сједишта и безглаво се упутили ка излазу. Тако се филм на самом почетку свог развојног пута представио као медиј успјешне симулације објеката, перспективе и покрета.

Такође, сјетимо се панике коју је изазавао радио, по први пут показавши сву моћ, коју као нови медиј у то доба посједује. Створивши утисак директног преноса инвазије ванземаљаца, Орсон Велс је својом радио драмом *Рат свјетова* (30. октобар 1938) у потпуности успаничио слушаоце Сједињених Држава. Један од глумаца одлично је имитирао глас Френклина Рузвелта и у моменту када се на радију – могло је да се претпостави из Вашингтона – зачуо његов позив Американцима да остану мирни, уједињени и да не стварају панику, хиљаде и хиљаде људи је истрчало на улице. Те вечери су дизане барикаде и бјежало се што даље од мјеста непостојећег догађаја – и то све због симулације чији су симулакруми били у вјеродостојности: репортерског излагања, предсједниковог обраћања нацији и звучних ефеката инвазије. Касније је у Гроверс Милу код Њу Џерсија, мјесту слијетања ванземаљаца из радио драме, постављен споменик.

У нашем добу је све више таквих примјера. Бодријаров постмодерни свијет је притом једна од хиперреалности у којој технологије забаве, информације и комуникације обезбјеђују искуства много богатија и ангажованија него она која пружају сцене баналне свакодневице. Домен хиперреалног (нпр. медијске симулације реалности – Биг Брадр шоу, Дизниленд и други забавни паркови, тржни центри и потрошачки рајеви, ТВ спотови и остале екскурзије у идеалне свјетове) је реалнији од саме реалности, при чему модели, слике и кодови хиперреалног успостављају контролу над мишљењем и понашањем појединаца.

Не заборавимо на филм *Матрикс*, који управо третира тему о којој говоримо, а то је симулирана стварност, компјутерски програм који симулира свакодневни живот, а само су ријетки свјесни да то није стварност већ хиперреалност, против које се боре.

Сваки друштвени чин заснива се на комуницирању, на медијима без којих је немогуће обезбиједити минималан политички, културни, друштвени утицај, а свједоци смо да медијски арсенал може бити убојитији од било какавог другог оружја. Стотине милиона људи, контактирајући мас-

медијима, постају дио нове масе, јер послије рада и сна, највећи дио слободног времена човјек троши на дружење са медијима. Заробљен у неолибералном капитализму, у којем је постојећи свијет све мање људски свијет и како је човјек све усамљенији и тиме све мање у стању промијенити свој живот, расте потреба за бијегом у илузорне свјетове. Илузије су постале најтраженија роба на тржишту „потрошачког друштва“ и на тој основи дошло је до хиперпродукције илузорних свјетова. Слике управљају друштвом и што су заводљивије, свјетлуцавије и мистичније, то је њихов утицај све већи. „Један од највећих мајстора пропаганде и дезинформисања, Јозеф Гебелс, током 1942. године понудио је јавности низ фотографија и филмова којима је стварао привид насељавања Јевреја на Истоку, у вријеме када је око два милиона припаника ове заједнице већ било побијено на најсуровије начине. Протоком времена и технолошким открићима, репертоар манипулативних техника и трикова постао је богатији и софистицираније, тако да стварност добија медијске привиде (симулакруме).

Да ли вам је позната филмска прича Берија Левинсона, *Ратом против истине* (1997)? Проблем је како спасити предсједника чија је репутација непосредно прије нових избора угрожена сексуалном афером? Људи из његове администрације се одлучују за симулацију рата у Албанији. По идеји успјешног продуцента Стенлија Мотса креће се у реализацију видеозаписа у коме Албанка бјежи из села над чијим становништвом њени сународници врше одмазду (они су терористи који у Сједињене Државе желе да унесу бомбу). Све се, у ствари, одиграва у студију: девојка по имену Трејси трчи према камери, из архива видео снимака, узима се село, које дигитализацијом постаје амбијент дешавања. По захтјеву продуцента у сцену се уграђује и мостић, додаје се и вриштање, а као специфичност, из архива се узима мачка, бијела, коју Албанка треба да држи у наручју. Ударна вијест је готова и тако сексуална афера више није у првом плану, а то је једино и битно. Привид је створен. Етимолошки гледано, појам медија претпоставља постојање двије раздвојене стварности, између којих медиј посредује спајајући их. Бодријар тврди да медији више не постоје зато што су се те двије стварности стопиле. Објективно друштво и његову медијску репрезентацију не можемо више стриктно одвојити: „Не постоје више медији у дословном значењу (прије свега говорим о електронским масовним медијима) –то јест посреднички ниво од једне стварности до друге, од једног стања стварног до другог“ (Бодријар 2001б: 118). „Цијели је традиционални модел каузалности доведен у питање: перспективни, детерминистички облик, 'активан', критички облик, аналитички облик – разликовање узрока и посљедице, активног и пасивног, субјекта и објекта, циља и средства“ (Бодријар 2001б: 50).

Информације које медији емитују није могуће редуковати на денотирани материјал. Он са собом носи вишак несводљив на реалне референце у стварности. У том вишку се налази продуктивна снага медија. Према томе, симулација је само проблем омјера. Несумњиво је да реална стварност

постоји, али она заузима пуно мањи удио у медијском простору од оног креираног вишка без референта у реалности. Зато ће Бодријар рећи: „Истинитије од истинитога: то је симулација“ (Бодријар 2001а: 132). Једноставни материјал који медији садрже у малом омјеру јест 'истина', али онај 'истинитији' додатак који превладава јесте симулација. Оно 'истинитије' представља информације које није могуће провјерити и које истовремено формирају поглед на свијет и понашање медијске публике. Потврду тога смо осјетили и на сопственом примјеру и још осјећамо.

Распад СФРЈ је показао сву бруталност како медијске, тако и ратне кампање против српског народа. Како каже Деспотовић, „по већ утврђеном сценарију медијске и спољнополитичке манипулације, Срби су поново стављени на нишан нових геополитичких интереса атлантистичког запада, уз унапријед планиране одмазде, које у том новом језику медијске манипулативности носе замаскирани израз колатералне штете“ (Деспотовић, Јевтовић 2010: 132).

Умјесто да је ум усмјерен на разобличење деструктивних процеса који доводе у питање опстанак живота и на стварање визије новог свијета, он је усмјерен на производњу спектакуларних илузија (привида) којом се уништава критички однос према стварности. О ономе о чему би требало – у складу са својом професионалном компетенцијом – одлучивати новинари (и уредници), данас све више, иако често прикривено, одлучују други: медијски власници, оглашивачи, извори информација, њихове службе за односе с јавношћу и др. Новинар као субјект – извјештач нестаје, његово мјесто надзора над процесима у медијској (хипер)реалности преузимају безличне структуре и механизми моћи, власници капитала и носиоци власти.

Криза новинарског дискурса као посљедица постмодерне

У постмодерном времену због спознаје да нико не може имати потпуну контролу, постаје упитан захтјев модерног доба да би новинар требало да влада ситуацијом. Постмодеран заокрет значи неповјерење картезијанском егу[2], слом предоџбе трансценденталног субјекта. Постмодерно гледиште не признаје могућности самоутемељења субјекта. Доноси друкчију слику новинара у смислу субјекта, што и мијења досадашње превладавајуће разумијевање идентитета новинара и новинарства.

Кризу идентитета новинарства треба истражити у ширем контексту кризе приликом преласка модерног доба у постмодерно вријеме. Завршило је раздобље у којем нам се чинило да је професионализам ријешио проблем јавне сфере.

Код разматрања кризе новинарске етике не смијемо заобићи пост-

[2] Према неким ауторима, его је психолошки еквивалент за 'свијест' у филозофском смислу. С друге стране, у картезијанском смислу (Декарт), *его* је *ја*: *ја* које опажа, обрађује или износи информације. Ако се водимо овом задњом дефиницијом, можемо рећи да је *его,* у платонском смислу, *ја* без свијести.

модеран приступ моралности, који често повезујемо са смрћу етичног. Етика је у свјетлу постмодерног релативизма „намијењена сметљишту историје“, како каже Бауман, као илузија без које би постмодерни новинар требало да зна живјети. У постмодерном добу новинар етику, наводно, више не треба. Схваћа је као супротност толеранцији и задирању у слободу, која није у складу са постмодерним начелима.

Постмодеран став каже да је све промјењиво. Норме надомјешћује етички релативизам као гледиште које каже да је схватање како је нешто добро или лоше, исправно или погрешно, само релативно. Такво стајалиште значи крај напора за професионализацију новинарства и води у стање без мјерила и правила. У новинарству због одсутности апсолутног постаје све прихватљиво и све једнако добро: провјеравати и не провјеравати информације, поштивати приватност и задирати у њу..., у зависности од ситуације, околности, инволвираним особама...

Постмодеран поглед доноси спознају о друштвеној (медијској) конструкцији реалности: нема једне истине, нема објективности. Нема темеља, етике, ни граница. Нема граница ни у географском, нити било којем другом значењу. „Модерни“ и „цивилизовани“ версус „предмодерни“ и „примитивни“ – диференцирају се преко односа према граници. Први се препознају по томе што су „против граница свих врста“ и („свих боја“), изузев оних у којима се одражава њихова „безграничност“. Друге препознају по томе што ови, у својој „несвијести“ и „робовању предрасудама“, држе до граница – од државних до граница пристојности (Брдар 2002: 151). Због одсутности апсулутног, све постаје прихватљиво, релативно. Подсјећајући на Лиотарово одређење постмодерне: човјек у периоду постмодерне не размишља о крајњим посљедицама свога дјеловања и о цјеловитости свијета – то га не занима; човјек се понаша као машина са дефинисаним инпутом и аутпутом, за кога се брину идеолози мондијализма, уз помоћ уигране холивудске продукције и медија, стварајући привиде, опсјене и холограмске пројекције или бодријарски речено – симулакрум. Како другачије објаснити постмодерне реалити-шоуе, којима су залуђене масе (*Биг Брадер/Big Brother, Фарма*).

Вративши се Бодријају, подсјећамо: у овом постмодерном свијету појединци бјеже од „пустиње реалног свијета“ зарад екстаза хиперреалности и новог царства компјутерског, медијског и технолошког искуства. У овом свијету, субјективитет је изгубљен, и појављује се једно ново поље искуства које за Бодријара отписује претходне социјалне теорије као ирелевантне и старомодне. Пратећи преокрете субјекта у данашњем друштву, Бодријар је тврдио да савремени човјек више не пати од хистерије и параноје, већ (што је још горе) функционише у „стању терора које је карактеристика шизофреника, једна претјерана близина свих ствари, потпуни промискуитет свих ствари које га опсједају и прожимају, сусрет без отпора, без здраво, без ауре, чак без ауре сопственог тијела да га штити. Упркос себи, шизофреник је отворен за све и живи у најекстремнијој конфузији“ (Бодри-

јар 1991: 27). Другим ријечима, појединац у савременом свијету данашњице постаје ентитет затрован утицајем медија, технолошког искуства и хиперреалности.

Стварност не постоји сама по себи, како то закључује и Јевтовић, „већ по конструисаним исјечцима медијске реалности, подупрте софистицираним велом свеприсутне идеологије [...] Сензационалност у приступу извјештавању, таблоидизованост, спектакуларност и слични начини презентације у директној су повезаности са уређивачком политком медијске куће“ (Деспотовић, Јевтовић 2010: 290–291).

Постмодерни период је период *привидне* слободе (*без одговорности*) и потрошачког избора, доба у коме су традиционалне заједнице изгубиле своје обичаје усљед ширења глобалног капитализма, период у коме је због огромног утицаја медијске симулације нестала јасна граница шта је то реалност, а шта свијет медијске фикције. Разлика између високе културе (елитизма) и масовне или популарне културе доживљава колапс. Постмодернизам минимализује важност доминантног дискурса, доминантног скупа вриједности и ставова, који су великим дијелом потпорни стуб институција и функционисања друштва.У таквом свијету и новинарство губи трку са професијом јер једини циљ власника медија јесте стварање профита.

Литература

Бал 1997: Ф. Бал, *Моћ медија*, Београд: Клио.

Бодријар 1991: Ж. Бодријар, *Симболичка размена и смрт*, Г. Милановац: Дечје новине.

Бодријар 2001: Ж. Бодријар, *Симулакруми и симулација*, Нови Сад: ИП Светови.

Брдар 2002: М. Брдар, *Филозофија у Дишановом писаору*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Брдар 2005: М. Брдар, *Узалудан позив*, Нови Сад: Стилос.

Деспотовић, Јефтовић 2010: Љ. Деспотовић, З. Јефтовић, *Геополитика и медији*, Нови Сад: Графомаркетинг.

Келнер 2004: Д. Келнер, *Медијска култура*, Београд: Клио.

Лиотар 1990: Ж. Лиотар, *Постмодерна протумачена деци*, Нови Сад: Светови.

Макијавели 2005: Н. Макијавели, *Владалац*, Београд: Дерета.

Сорић 2010: М. Сорић, *Концепти постмодернистичке филозофије*, Задар: Властита наклада.

Џејмсон, 2008. <http://www.mi2.hr/radioActive/past/txt/01.jameson.interview.-rtf>.

Slavica Išaretović

MEDIA IN POSTMODERNISM

Summary

The postmodernists believe that the modern era (the end of the 20 - century) will offer some new models of social networking instead of the old models. The historical period called postmodernism is primarily related to the development of capitalism and new technological achievements and discoveries. The form of Capitalism has been changed, from the societies based on the production to the societies based on the consumption. At this stage of the social development, media takes a leading role in human lives, constantly presenting - the world to such an extent that it seems like simulation. One of the most - commonly cited postmodernists, French sociologist and philosopher Jean Baudrillard believed that our civilization belonged to the era of hyper-reality. The power of media is so strong that they can rather easy transform the obvious truth in untruth and vice versa, so, according to the author, it has almost nothing in common with the so-called profound reality. Briefly, it is a simulation of reality. Instead of reality, we have the simulation and the simulacrum.

Јасна Љ. Парлић-Божовић*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Одсек за педагогију

УДК 37.013:001.8(497.11)
DOI 10.7251/RFFP1513173P

Прегледни рад

НАУКА И ТРАДИЦИЈА ИЗ МЕТОДИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ УПРАВНИКА ПРВЕ МУШКЕ УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ У СРБИЈИ

Апстракт**:** *Управитељ Прве мушке учитељске школе у Србији, Сретен Аџић, која је изнедрена у Јагодини , један је од најистакнутијих педагога Србије друге половине 19. и прве половине 20. века. Припадао је реду најобразованијих људи свога времена, као педагог и научник који је изванредно схватао положај и ситуацију свог народа у сусрету последњих векова. Живот и дело посветио је образовању и васпитању, непрестано миривши традиционално и актуелно у методици педагошког рада, уверен да је то најбољи пут развоја Србије и њене просвећености.*

На том послу био је изузетно плодотворан и успешан. Његова дела, поготову Учитељска школа у Јагодини*, представљају својеврсне огледе који инспиришу ствараоце и потврђују најдаље домете педагошког рада у Србији.*

Осим тога, педагошко дело Сретена Аџића, прилог је свести о слободи, правичности, стваралаштву, култури. Оно приближава људе нашег времена будућности којој је себе тако несебично давао. Сразмерно том доприносу, опредељиваће погледе на образовање Србије и у нашем 21. веку.

Кључне речи:*Мушка учитељска школа, традиција, актуелност у науци, Сретен Аџић, просветна делатност, методика.*

1. *Увод*

Овако интересантно питање за проучавање присутности науке и традиције у окриљу Прве мушке учитељске школе у нас, и Сретена Аџића, као њеног првог управитеља, првенствено је засновано на полазној хипотези , да је Сретен Аџић надасве био под утицајем Песталоција и Русоа. Такође, био је надахнут и идеалима Светозара Марковића. Поготову се то може видети по његовом доласку у Кучево на место секретара политичке организације његових следбеника. При томе ваља издвојити Марковићево политичко убеђење и вредан педагошки допринос који је Сретену, као већини свршених учитеља у Крагујевцу и касније, у Београду, помогао у остварењу новог приступа педагошком раду у Србији. Педагошким идејама Светозара Марковића, Песталоција и Русоа, он ће остати доследан целог живоита, користећи их као основу за надоградњу савременим педагошким средствима.

* jasnaparlic@yahoo.com

Политичка и просветна делатност Сретена Аџића у Крагујевцу и Кучеву, била је комплексна, али, јасна.“ Потреси које је брже надирање капитализма у Србији после 1870. год. Изазвало, стално погоршање положаја ситне буржоазије, појачана експлоатација радника, политичка угњетавања и терор бирократско – полицијског режима, идејни утицај напредног демократског покрета у свету (највише Париске комуне), били су фактори који су створили погодно тле за појаву социјалистичког покрета у Србији, иницијатора и организатора Светозара Марковића. (Јанковић :1951:63)

Крајем деветнаестог века у неким земљама Западне Европе и САД појављује нови педагошки покрет под актуелним називом „радна школа“. За настанак овог покрета, заслужне су раније оформљене идеје о радном васпитању и повезивању наставе са производним радом. Јохан Хајрих Песталоци, као родоначелник, овога правца, веровао је да телесно и радно васпитање користи развоју свих способности у будућој професији човека. Зато је своју пажњу нарочито посветио телесном васпитању и гимнастици.

Најстарији „мануелни смер радне школе“ води порекло од идеја и покрета за увођење ручног рада у школе.“Радна школа слободног духовног рада“ нешто се касније појавила, подразумевајући слободну и спонтану, интелектуалну активност ученика. Почетком двадесетог века припадници оба смера прихватили су јединствену концепцију „радне школе“ на основу које је у „новој“ школи битан ручни рад и умни рад као циљ и правац целокупног школског рада. При томе се посебно истиче самосталан рад ученика, неговање питања и слободног разговора ученика и наставника, радне дисциплине и др.

Иначе, педагошки утицај и значај ручнога рада и захтев за његово увођење у основну школу, код Сретена Аџића, веома подсећа на Коменског, Русоа, па и на Кершенштајнера. (Парлић- Божовић :2007: 54) Међутим, први организован приступ за увођење ручног рада у основну школу као наставног предмета потиче још од Клаусон Каса. Његовим ангажовањем у Данској, појавиле су се прве основне школе у које је био уведен ручни рад као наставни предмет крајем 60- тих и почетком 70-тих година деветнаестог века. Те школе су имале искључиво практичан карактер. После Данске, ручни рад је уведен и у школе Шведске и Немачке, што се може објаснити социо- екомномским и педагошко-психолошким разлозима.

За ручни рад у „мушким основним школама први званични глас у Србији чуо се 1881. Године. Тада је владин посланик М. Валтровић, професор Велике школе, поднео Народној скупштини опширан предлог „о установљењу малих занатских радионица за ученике из сеоске и варошке школе“ по угледу на Данце и Швеђане, а у циљу „да се деца уче раду уопште, који ће моћи доцније да употребе у домаћем животу и допуне телесном васпитању и буђењу способности које би иначе стале неупотребљене. После овог предлога, све до 1886, год. ово се питање није покретало у јавности. (Аџић : 1898)

Када је 1886. године Сретен Аџић својом расправом „Ручни рад у мушкој школи, савремено педагошко питање“, исцрпно претресао ово питање, иницира је постанак новог педагошког покрета у Србији, који је снажно утицао на даљи развој српске педагогије.

2. *Педагошко-стручни и научни развој традиционалних и научних идеја управитеља Прве мушке учитељске школе у Србији*

Управитељ Прве мушке учитељске школе, у то време, био је врло надахнут у конструисању актуелних идеја на подручју тадашње педагошке науке. Постојаност и значај истих временом је прерастао у дискурс традиционалног вакума који се поново претаче у актуелно за неко ново време. С.Аџић је у Бечу упознао нову идеју тога времена : ручни рад. У Лајпцигу се интензивније бавио том идејом , богатећи своје студије једним од важнијих праваца педагогије тога доба: ручним радом као једним од наставних предмета у основним школама. (Парлић- Божовић:2007:147)

У временском раздобљу од три семестра, Аџић је радио са уведеним новинама у педагогији са запада. За три семестра завршио је курс из столарства, картонаже и дрвореза у заводу „ Немачког удружења за ручни рад.“ Заводом је, у то време, управљао чувени др Геце, иначе, пионир ручног рада у Немачкој. Др Геце је био и први учитељ ручног рада Сретену Аџићу, који је највредније у Срба радио на томе. Посредством Аџића, он је веома допринео нашој школи, па је та благородна идеја пренета у Србију. Године 1880. Друштво за домаћу радиност основало је у Лајпцигу прву ђачку радионицу којом је председавао др Геце. Од 1884. Године, управљао је курсевима за ручни рад. Године 1896. Основао Друштво за ручни рад и подигао Учитељски завод за ручни рад. Од 1891. Посветио се искључиво ручном раду.“ (Аџић : 1898:138)

2.1. *Рани радови и наговештаји занимања у педагогији*

Велико Сретеново интересовање за ручни рад, потврђује жива преписка са др Ото Соломоном, директором института за ручни рад у Несу (Шведска), др Џозефом Урбаном, директором центра за ручни рад у Бечу, и другим носиоцима овог педагошког покрета у Европи.

Но, још пре него је завршио курс ручног рада у Лајпцигу, Аџић је у Бечу предавао ручни рад у најмлађем разреду Завода за слепе.(Парлић- Божовић :2007:147) Ту је и настала расправа „Ручни рад у мушкој школи, савремено педагошко питање“. Овом књижицом, Сретен први покреће питање ручног рада у Србији као педагошке мисли.

Ручни рад у мушкој школи, он назива „правом „ науком, занесен циљем њеног постанка „дасе будући свет развија хармонијски, а дух и тело подједнако, да се у човеку развија цео човек“ (Аџић :1887:10) Рука која ради, „гони“ мозак на размишљање, па су истовремено и умне и физичке

функције нарочито активне. Важан је и педагошки значај ручног рада, јер ученицима указује на то, да у животу нису зависили само од умног, већ и од физичког делања. На крају, овај наставни предмет користи откривању афинитета, па може да мотивише за одређен занат или коју другу професију где ће постићи свој максимум и задовољство у раду.

Године 1887. изашла је у „Отаџбини“ друга свеска „Ручног рада у мушкој школи“ намењена најширој читалачкој публици. У њој Сретен Аџић упознаје читаоце са суштином овог наставног предмета и његовим значајем у васпитном, индустријском и политичком погледу, у коме се опширно претресају противничка мишљења и дају упутства како да се изврше покушаји са ручним радом у мушкој школи.

По Аџићевом схватању,“није код ручног рада у школи главно шта се израђује, већ како. Није главна израда, већ вежба...Кад дете, као ђачић народне школе умедне да начини зубац за грабуљу, сто и столицу, кућу, пут и мост...Умеће са планом да ради њиву, ливаду, виноград. Са прорачуном унапред обављаће и свој позив, и као грађанин и као чиновник, и као глава породице. План, прорачун и смишљеност ће му прожимати цео живот.(Аџић :1887:158)

Сретеновим“ расправама о ручном раду као новом педагошком питању било је учитељство основних школа покренуто на размишљање, о чему је већ 1888. год. дало израза на Петој учитељској скупштини. Једна од тих резолуција тиче се више основне школе, и у њој се каже да би место данашње више основне школе „ваљало завести практичне школе у којима би ручни рад заузимао прво место.“Друга се тиче ручног рада као наставног предмета у целој основној школи: „Учитељска скупштина мисли да данашња наша основна школа не спрема децу за практичан живот, осим осталога и зато што деци не отвара вољу за рад и не развија њихове телесне моћи. Зато учитељска скупштина мисли да би требало радити на томе да се што пре у наше основне школе уведе ручни рад, те да се тим путем још од малена деца привикавају раду и постепено спремају за будуће вредне, умешне и корисне раднике.“ (*Ручни рад* 1898: 36-39) Било је то највеће признање и подршка Аџићевој иницијативи за увођење ручног рада у основне школе Краљевине Југославије.(Ђорђеић : 2000:62)

2.2. *Профилисање главних оријентација у педагошком деловању*

Осим живе активности на афирмацији ручног рада, Аџић је у друштву са Пером Марковићем развио силну радиност на модерној психологији и методици. Тако је ускоро ова школа толико постала популарна као одлична. Аџићеви ученици из Учитељске школе у Нишу још се живо сећају његових разумљивих и занимљивих предавања из психологије сваке суботе када су заједнички један другом задавали питања, па их заједнички и решавали. Сећају се како им се чинило, да на тим часовима улазе у неки нови свет душевних чудеса, због чега су једва чекали те часове, иако су

они били „драговољни“. Сећају се како је на методици и школском раду у сваки наставни час уплетена психологија, све се њоме тумачило и она се узимала за путовођу у сваком васпитном поступку, па како је то давало особито самопоуздање, јер се тим расветљавао пут којим треба ићи. Аџић никада није жалио ни времена ни труда да до ситница објасни и упути своје ђаке: како нешто треба удесити пред децом, да боље разумеју и науче предавање, да се садржина боље веже са моралним тежњама, а на критикама опет зашто је боље радити нешто овако него онако. Како је Аџић био више година учитељ, пре него што је постао предавач учитељске школе, он је увек при руци имао и много примера баш из школе, којима је више убеђивао него сувопарним правилима. (в. *Историја Ниша* 1900: 134)

Захваљујући великом интересовању за нову педагошку идеју, коју је код ђака Учитељске школе у Нишу иницирао Сретен Аџић, највећа је заслуга ових потоњих учитеља што је марта 1896. године основано Удружење за увођење ручног рада у мушке основне школе. Оно ће имати снажан утицај у будућем развоју педагошке науке у Србији.

Задатак удружења био је да шири идеју ручног рада, да спрема наставнике за мушки ручни рад и да по могућношћу ствара школске радионице. Ово удружење, коме је председник био Сретен Аџић, увелико је остваривало свој задатак. Архиепископ београдски Инокентије у поруци Удружењу поздравио је његову племениту активност речима:“Спаситељ и Господ наш Исус Христос уздигао је васпитање и образовање подмлатка на највиши степен заслуге у царству благодети...Ви сте преосвећени науком и обогаћени искуством спознали све ове истине и на делу убедили се да је знање тек онда благотворно кад потиче из племенитости душе и зачињава се чистотом срца које је скроз прожимано најузвишенијим осећањима.“ (*Историја Ниша* 1900: 134) За две године од постанка оно је спремило на курсевима ручног рада 40 учитеља. На тим курсевима предаван је практичан рад по осам часова дневно.

Као представници испитне комисије на завршетку нижих и виших учитељских курсева за ручни рад у мушкој основној школи, смењивали су се Сретен Аџић и Јован Миодраговић, док је управитељ курсева био Јован С. Јовановић, ђак Аџићев и Миодраговићев из Учитељске школе у Нишу. Надахнут идејом ручног рада, Јовановић ће 1895. године у Бечу свршити шестонедељни курс ручног рада. По његовом повратку отпочиње нов период у развитку питања о ручном раду у Србији. Јовановићу, поред Аџића и Миодраговића, припада највећа заслуга за практично остварење ове педагошке идеје у нас.

Законом о народним школама министар Андра Ђорђевић (2000: 121), ће 1898. Године завести ручни рад као обавезни предмет, који ће од 1899. Године бити и званично уведен у нови наставни план и програм за основне школе „хтело се да настава буде што практичнија, па је у том смислу извршена редукција тзв. интелектуалне грађе...Уместо тога, први пут уведен је ручни рад за мушку децу, што је било везано за цео један ре-

формни покрет у настави иза којег су стајале одређене педагошке снаге и учитељско удружење“ На тај начин, Србија је била једна од првих земаља у Европи која је завела ручни рад законом.

„На жалост, иако заведен као обавезан предмет, ручни рад у основним школама убрзо је деградиран на степен необавезности, те је и угинуо, јер се „необавезно“ у нашој народној школи никад не учи довољно. Ручни рад остао је само у учитељским школама. На народну школу се није обазирало, те све што је будући учитељ научио у учитељској школи мучно је примењивано у основној школи. Отуда су се губили сви покушаји за предавање овог предмета“ (Јовановић:1921:84)

3. *Наука и традиција из угла радне школе С. Аџића*

Из убеђења Министарства просвете да ће ђаци у паланци бити даље од непожељних политичких прилика и утицаја, београдска Учитељска школа је 31. јула 1896. године премештена у Алексинац. Аџић је, био једини од свих наставника који је својевољно пристао да иде са школом у Алексинац, иако су му понудили да остане у Београду. Он на то није пристао јер му се чинила адекватнијом посвећеност раду од „престоничких парада“.

Управо ту, у Алексинцу, Аџић је развио свој плодоносни рад. Као истакнут педагог и методичар, прихватио се посла да предаје *школски рад* и прва му је брига била да уреди једну модерну вежбаоницу. Успео је да за њу добије четири одабрана учитеља и са њима отпочео рад“. (*Споменица* 1939: 6)

Учитељи вежбаонице су се морали управљати по Аџићевој методици. Спрема Сретенова, ауторитет и искуство били су гаранција за правилан рад и правилно упућивање ученика - учитељских кандидата.

Аџић је био „велики практичар, јер је увек држао по неколико огледних предавања, па би тек потом захтевао то исто од својих ученика. Иако у старој зградио, ниској и мрачној, опет се ту радило као у кошници“. Између осталога, да поменемо две необичности из тог времена. Прва је необичност била цртање карте српских земаља у великом размеру на сва четири зида учионице четвртог разреда, тако да су на северном зиду нацртане наше северне покрајине, на јужном јужне, на западном западне, а на источном они српски крајеви који су под Бугарском. У овом су цртању учествовали, осим Аџића и учитеља, и вештији ученици учитељске школе. Друга је необичност била пластично представљање рељефа целе Србије, на нешто склонитијем земљишту у школском дворишту.

Аџићев рад у Алексинцу био је врло плодан и разноврстан. Поред осталога, он је израдио и правила о вежбаоници која су потом била усвојена од стране Министарства просвете, као и многе друге поверене му послове.“ (*Споменица* 1939: 6)

У студији „Потреба интерната“, заснованој на спроведеној анкети међу ученицима алексиначке Учитељске школе 1897. године, Сретен Аџић је српску јавност упознао с тешким животом ученика и у таквој ситуацији са њиховом немогућношћу да се потпуно посвете умном раду.(Парлић-Божовић : 2007:180) Утисци његовог интересовања за услове живота и рада ученика, најверније је слика беде од које је патила наша школска омладина: „Живот садашњих ђака алексиначке Учитељске школе бедан је, а зле последице од тога, велике су.

Они ученици што примају благодејање већином су тако сиромашни да од куће не добију никакве помоћи. А потребе, ма како да се живи оскудно, опет су много веће него што износи благодејање: треба се нахранити и оденути, огрејати, платити стан...Све се то може подмирити. Неблагодејци стоје још горе. То су прави мученици који већином живе о сувом хлебу, јер од куће не добијају ничега или одвећ мало.“ (Аџић 1907: 9)

Једино решење овакве ситуације Аџић види у добро организованој интернатски уређеној учитељској школи:

У добро „уређеном интернату добијају ђаци, под лекарским надзором, довољно здраве хране, имају здрав стан, чисту и топлу постељину, удесан огрев, топло одело и топлу обућу. У добром интернату је уредан живот који крепи здравље: рано се леже а рано устаје, на време се ради, одмара и једе. Чак су у добром интернату удешена и купатила ради одржавања потребне телесне чистоте, и гимнастичке справе ради кретања тела, и многе друге здравствене потребе задовољене су. И никако чудо што се питомци у интернату развијају телесно много боље но данашњи ђаци у екстернату“. (Аџић 1907: 12)

Након Аџићевог елабората „Потребе интерната“, која својим чињеницама многе упућене није оставила равнодушним, у Министарству просвете одлучено је да се оформи нова учитељска школа интернатски уређена, чему је подједнака заслуга припала и Јовану Миодраговићу, „јер је успео да увери министра просвете Андру Ђорђевића у њену неопходност, иако ће стајати државну касу нешто више „.(Аџић: Београд: 1910:23)

Сретен Аџић је од стране Министарства просвете 1898. Незванично именован за управитеља нове школе, за коју се још није знало где ће бити. По обиласку Лесковца, Ниша, Горњег Милановца и Ћуприје, локација за нову школу, нађена је у Јагодини.

У то време Јагодина је била у економском и политичком погледу прилично мирна паланка. Ово је основни разлог њеног одабира за седиште нове школе. Јер, тражила се локација донекле изолована од „радничких“ социјалистичких идеја чији је покрет узимао маха. Тиме се, уједно желела избећи судбина крагујевачке и нишке учитељске школе, које су биле затворене због ђачких немира и побуна, којима се приписивала политичка позадина.

На предлог министра просвете и црквених послова Андре Ђорђевића, Закон о установљењу Мушке учитељске школе са интернатом у Јагоди-

ни усвојила је народна скупштина 26. јула 1898. Године.(Парлић- Божовић : 2007:183)

Док је зграда преправљана, министар просвете је услишио молбу Сретена Аџића да посети две земље са ондашњим најпрактичнијим школским устројством, Шведску и Норвешку и са собом поведе Јована Миодраговића, учитеља алексиначке вежбаонице, да се упозна са наставом ручног рада и гимнастике.

Из Београда су кренули 16. маја 1898. године. (Аџић 1898: 94)

О марљивом раду у скандинавским земљама сведоче белешке и писма родбини, сачувана на његово инсистирање, тако да су сада веома од користи аналитичарима који ће се бавити животом и радом овог аутора. Након два и по месеца боравка у Шведској и Норвешкој, по повратку Аџић је и званично указом од 4. августа 1898 године постављен за управитеља јагодинске Учитељске школе.

Треба рећи да је за Учитељску школу у Јагодини било довољно новца и поред оскудице у буџету Министарства просвете, пре свега захваљујући рационалном коришћењу, али и утицају Сретена Аџића на ондашњег министра Андру Ђорђевића, код кога је уживао огромно поверење. Уверен у Аџићеву организациону способност и познавање уређења интерната при школама, министар Ђорђевић 1900 године позвао је Сретена Аџића да уреди интернат при новој Богословији у Београду, што је он са успехом учинио. То је значило да Сретен Аџић има одрешене руке у послу који ће започети, „да види може ли што бити са школским заводом на новој основици, па ако могне, да послужи као углед за остале“ (Аџић : 1910:122)

Учионице су биле у приземљу школске зграде са усвојеним системом сточића и столица уместо уобичајених клупа, тако да је сваки ученик имао засебно место. То је имало посебан значај стога што је ђацима учионица у исто време била и просторија за рад у оно доба када се у њој не држе часови.

Рад у школи био је строго утврђен.“ Знали су се часови рада и одмора. За часове се припремало мирно, без ларме, а када час почне уобичајена слика : сви су за својим радним сточићима, нагнути над књиге и свеске, савршена тишина, може се само чути шуштање листова при претеривању страницама или тихо консултовање са другом поред себе - права радна атмосфера. Чешће би у учионице залазио и сам управитељ Аџић. Ученици, већином деца сељака, радника, ситних чиновника или учитеља били су вредни и марљиви, а приличан број и натпросечне интелигенције, што је доприносило успеху школе.“(Сећање Радише Радишића поводом прославе 90-тогодишњице Учитељске школе у Јагодини, рукопис, похрањено код професора др Живомира Спасића).

На интернатски живот обраћала се посебна пажња: да буде здрав и правилан, а не монотон и суморан. Из другог Аџићевог извештаја Министарству просвете о раду школе се види да су „ђаци увек били весели и задовољни кад год су бивали остављени сами себи. Када се недељом и пра-

зником пусте у град, увек је више од пола њих остајало у школи, а они који изађу, брзо су се враћали“(Аџић :1900, св.1)

На морално васпитање ђака у школи гледало се као на васпитну радњу од пресудног значаја за здраво формирање личности и њихово укључивање у српску друштвену заједницу. Управитељ Аџић и наставници у свакој прилици развијали су осећања човекољубља, искрености и милосрђа и истицали добре стране људске природе код својих ученика.

3.1. *Традиционалне методе рада управитеља Аџића*

Сретен Аџић је био заљубљеник у природу, са изузетним смислом да са њом сарађује, да усавршава њене облике и при томе размишља о човеку као њеном саставном делу, о његовој мисији у природи, лепоти која је његов естетички мото и добру који је његов етички идеал. Оба та идеала, огледала су се у природи и при сваком сусрету се дивио и уживао у њима. На студијама у Немачкој и Аустрији, потом и у скандинавским земљама, Сретен Аџић, је, осим напредног школског система, добро упознао и природно окружење њихових школских установа, такође и многобројне градске паркове, о чијој лепоти је често у својим белешкама писао.

Као покретач напредних идеја у ондашњој Србији, вазда неуморног духа, одмах по отварању школе започео је рад на уређењу њеног парка.

Професор Момчило Милетић се сећа тог обилатог посла:“Када је Аџић уз велику помоћ ученика из првих генерација Учитељске школе почео да изводи прве радове по замишљеном плану, многи патријархални људи су сумњичаво вртели главом и у предузетом замашном послу гледали „млаћење празне сламе“ и“ доколицу доконих људи“. А кад је место ранијих бара и жабљака почео да ниче врт и воћњак, тај наш наивни патријархални свет брзо је променио погрешно мишљење и опште симпатије биле су на страни неуморног радника, човека који је целог живота радио за добробит српског народа Сретена Аџића (*Споеница* 1939: 14*)*. Као да је врстан ботаничар, велики познавалац живота биља, Сретен Аџић је зналачки сакупљао и гајио природне реткости из целог света у школском парку. Занимљива је прича како је он долазио до егзотичних врста. Чудним путевима, преко морнара из јадранских лука који су пловили по далеким прекоокеанским пространствима под заставом Аустро Угарске, или поштом, у кутијама цигарета од својих пријатеља са студија. Доста је садница набавио и поруџбином из специјализованих расадника у иностранству, док је српске специје већим делом добијао из среских расадника. При честим боравцима на Гочу ради опоравка болешљиве кћери Наде, набавио је више ендемичних врста са Ртња, Топчидера и других места.[1]

[1] Комплет свезака „Из школиног парка у библиотеци Учитељског факултета у Јагодини“.

Таква разноврсност ботаничких реткости на одређеном простору није постојала на Балкану, а и у читавој Европи овако вредног парка у кругу неке школе није било.

Више од три стотине дрвенастих биљака красило је школски парк. Између осталих налазили су се кинески гинко, секвоја, сибирска павлонија, амерички белолисни и крупан златни јавор, јапанска софора, смрча са Колорада, афричка тамарика… нарочиту су вредност парку придале ретке и ендемичке врсте националне флоре: Панчићева оморика, тиса са Дрине… црвенолиста и златолиста буква, 13 врста врба, 30 липа…Захваљујући поменути белешкама „Из школиног парка“, и данас постоји могућност реконструкције парка „старе“ Учитељске школе у Јагодини“. (*Фонд* 1907: 32)

Аџић се саживљавао са животом биљака, он је са њима разговарао : „Моје раноцветке, шта вам је? Шта сте побркале, шта сте погрешиле? Умирујте се у зимски сан, шта бесните? Немојте да вам север следи срце у недрима“. (*Фонд* 1907: 35) Увек је носио у џепу малене маказе за воће, увек је њима кресао и удешавао. Често је ишао по месечини са женом и децом, да види како изгледа парк, или како изгледа нека биљка у цвету по ноћи. Фотографисао је сваку важнију биљку понаособ и састављао албум. Део ове збирке чува се у манастиру Враћевшница.

Школу и парк посећивали су министри, црквени званичници, научници и ђачке екскурзије из земље и иностранства, али ће као најзначајније остати две посете краља Петра Првог Карађорђевића, званична из 1907. године са престолонаследником Александром, и инкогнито из 1915. године.

Имајући у виду површину имања (8 хектара), његове непосредне близине школи, благородне земље за све пољопривредне гране, едукативног значаја за ученике и сељаке у широј околини Јагодине и значајног подмиривања потреба у исхрани ученика, па чак и одређеног прихода од продаје вишка пољопривредних производа. Министарски савет одлучио је да откупи понуђено имање од новца преосталог од поправке зграде и зидање пратећих објеката Учитељске школе у Јагодини.

План за уређење израђен је на основу писаног мишљења два окружна економа и једног среског. Оно је постало једно од најлепших и најуређенијих пољопривредних добара не само у Јагодини, већ и у широј околини. Оно је не само ненадмашно, очигледно средство ученицима за изучавање пољопривреде и практичних вежбања, већ је углед и за целу околину…

Огледно добро Мушке учитељске школе јагодинске постало је ондашњи синоним за напредну пољопривреду не само у Моравском округу. Оно је било на добром гласу у читавој Србији, а „златна медаља на балканској изложби у Лондону за одличан, узорно очувани мед“ [2] само је потврда примерног рада на имању.

Оно што је Учитељску школу у Јагодини издвајало од свих сличних јесу пет пољских учионица – места у школском парку удешена за држање

[2] И.А.Ј., Фонд Учитељске школе, кутија 685, 21,12,1907.

часова редовне наставе у септембру и у пролеће. Систематски почињу да се подижу 1903. године, а рад у њима почео је 1908. Биле су смештене испод крошњи великог дрвећа и окружене украсним биљем. Настава у овим учионицама ван школских зидова била је право уживање : унаоколо зеленило, птичји цвркут и шуштање лишћа под лаким поветарцем.

4. *Закључак*

Сретен Аџић је чинио изузетан напор да у свом друштвеном и педагошком окружењу, у Србији, буде јасан и да што успешније измири своја како изворна, овдашња, тако и европска педагошка схватања и могућносто оновремене Србије, да таква схватања подржи и прихвати. Свака средина на разне начине исказује своју одбојност према , за ту средину апстрактном начину мишљења, према евентуалном узлету размишљања и промишљања и према уочавању логичког поретка мисли о стварима и појавама.

У средини непотврђеног интересовања за научна и теоријска питања, на одређен начин, „настојао је да буде схваћен и подржан, али да средину не оптерећује одвећ високим и формалним теоремама и филозофијама. Дуго је била у Србији веома популарна анализа прилика у просвети на начин који је био избор и опредељење Милана Ђ. Милићевића, на једној страни, али и утицајног Стеве Д. Поповића, министра просвете у Кнежевини и преводиоца више радова о васпитању са немачког језика. Веома дуго је посебан утицај имао један уџбеник – „Теорија педагогије или основи науке о васпитању и настави“ Фридриха Дитеса, који је и сам, преводилац, М.П. Шапчанин, назначио као прилог „народном васпитању“.

То су били извори на којима је Аџић стекао своје прво педагошко образовање, и то је касније био оквир за рано налажење места у педагошкој клими Србије. Бакићев рад „ Општа наука о васпитању“ и „Примењена наука о васпитању“ (1878) нису одушевиле Аџића, најпре зато што је после његовог ступања на педагошку сцену, најпре као учитељ, у највећој мери био предан педагошкој пракси, а онда и због дугог боравка у иностранству, на подручју Аустрије и Немачке.

Један је од ретких на српској педагошкој сцени који је стално осмишљавао постизање што боље повезаности теорије и праксе, дајући при том предност ономе што је доступно, евидентно„ ономе што као вредност у образовању може препознати свако „мада и не био одвећ образован.

Тако оријентисан и опредељен, након вишегодишњег искуства у српским селима као успешан учитељ и крајег, али управо по теоријским радовима веома запаженог рада у Учитељској школи у Нишу, уз то у сталном контакту са Јованом Миодраговићем, он ће са највећом усредсређеношћу за педагошким радом у Јагодини остварити оглед, „пројекат образовања“ учитеља какав Србија до тада није имала, спајајући опште, педагошко и природњачко образовање будућих учитеља са интензивним вежбама на пољопривредном добру.

Просветни рад у школи, заснивање и уређивање колекција, збирки, прибора и сл. разних наставних средстава, а око школе обрадом повеликог пољопривредног добра, сједињавао је све то са успостављањем једног изузетно привлачног и ефикасног амбијента за физичко и духовно обликовање младих. Та Учитељска школа је постала изузетна културна средина, једно средиште стицања свестране опште и педагошке културе учитеља. Као таква, била је веома позната у земљи, на Балкану, па и у средњој Европи.

Архивалије

Аџић 1898: С. Аџић, *Из школиног парка* ,Библиотека Учитељског факултета, Јагодина.

Историја Ниша 1900: *Историја Ниша*, други том, Ниш.

Фонд Учитељске школе у Јагодини 1907: И.А.Ј. *Фонд Учитељске школе у Јагодини*, књиге : 685,21,12.

Ручни рад 1898: *Ручни рад,* часопис, бр.5.

Ручни рад 1899: Ручни рад, часопис бр.8.

Споменица у славу учитеља, професора, директора, педагога, научника, народног просветитеља од захвалних му ученика и поштовања 1939: *Споменица у славу учитеља, професора, директора, педагога, научника, народног просветитеља од захвалних му ученика и поштовања,* Јагодина

Литература

Аџић 1887: С. Аџић ,*Ручни рад у мушкој школи, „Отаџбина*“, свеска.62-69, Београд.

Аџић 1898: С.Аџић , *Пут за Шведску,* (рукопис похрањен у манастиру Врањевшница).

Аџић 1898: С. Аџић*, Историја ручног рада као наставни предмет у мушкој школи за нас, часопис :Ручни рад,* бр.5-6, Београд.

Аџић 1900: С.Аџић, *Извештај управитеља Мушке учитељске школе у Јагодини, „Просветни гласник“*, свеска.1, Београд.

Аџић 1907: С.Аџић, *Потреба интерната* (Извештај алексиначке Учитељске школе 1906-7), Алексинац.

Аџић 1910: С.Аџић, *Десетогодишњи преглед рада јагодинске Учитељске школе*, Београд.

Ђорђевић 2000: О. Ђорђевић, *Сретен Аџић и његова породица,* Манастир Врањевшница, Крагујевац.

Јанковић 1951: *О политичким странкама у Србији 19 века,* Београд.

Јовановић 1921: С.*Ј. 50- то годишњи преглед рада Прве учитељске школе од 1871 до 1921.*Ниш, 1921.

Парлић- Божовић 2007 : Љ. Ј. Парлић- Божовић, *Педагошко учење и просветни рад Сретена Аџића,* Филозофски факултет, Приштина- Кос. Митровица.

Спасић 1953: Ж.Спасић, *О Сретену Аџићу с љубљављу*, „Нови пут“, Јагодина.

Jasna Lj. Parlić-Božović

SCHOLARLY TRADITION OF THE METHODICAL ACTIVITY OF THE HEADMASTER OF THE FIRST MEN'S COLLEGE FOR TEACHERS

Summary

The headmaster of the first men's college for teachers in Jagodina, Sreten Adžić, is one of the most prominent pedagogues of Serbia in the second half of the 19th century and the first half of the 20th century. He was one of the most educated people of his time, and as a pedagogue and scholar he very well understood the status of his people at the turn of the century. He devoted his life and work to education by applying both the modern and traditional techniques in his pedagogy, because he believed that this was the best for development of Serbia.

He did this very successfully. His works, especially *College for Teachers in Jagodina* represent the inspiring essays which confirm the greatest pedagogical achievements.

Apart from this, the pedagogical work of Stevan Adžić is a contribution to the awareness of freedom, justice, creativity and culture. His pedagogical role is very important for the future of pedagogy in Serbia.

Живорад М. Миленовић[*]
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет Призрен

УДК 376:238
DOI 10.7251/RFFP1513187M
Прегледни рад

ОСТВАРИВАЊЕ ЦИЉЕВА И ЗАДАТАКА ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У ИНКЛУЗИВНОЈ НАСТАВИ

Апстракт: *Увођење верске наставе у школе представља нарушавање регулација о приватности религијских веровања и слободе вероисповести. Укида се религијска једнакост зато што се право на верску наставу признаје само припадницима доминирајућих цркава, па се и говори о дискриминацији мањинских верских заједница чији се припадници у немогућности похађања верске наставе опредјељују за наставу грађанског васпитања. Циљеве и задатке верске наставе у инклузивној настави, која поред других обележја подразумева и образовање и васпитање припадника различитих верских заједница под једнаким условима, зато и није могуће остварити. Да би се то постигло, требало би уместо верске наставе у школе увести историју религије. На тај начин би се прегледно изучавала основна начела сваке религије. Тиме би се избегло да ово учење напусти оквире религије и пређе у религиозност, што је у верској настави у условима и под околностима у којима се изводи у школама сасвим могуће. Омогућило би се да верску наставу могу похађати сва деца, без обзира на порекло, расу и вероисповест.*

Кључне речи: *инклузија, инклузивна школа, инклузивна настава, верска настава, религија, циљеви верске наставе, задаци верске наставе.*

Увод

У последњих двадесет година у земљама са геопростора некадашње Југославије догодиле су се бројне промене. Оне су исказале и потребу ревизије појединих аспеката образовања. Један аспект је однос религије и образовања, односно, другачије схватање, а нарочито начин инкорпорирања религије у образовању. То је стога што је однос образовања и религије условљен успостављеном хијерархијом вредности у друштву и политиком подршке тим вредностима који ће младе усмеравати према искључиво материјалним или духовним вредностима, или ће наћи разумну меру међу њима.

У погледу верског васпитања у државним школама све више сазрева уверење да нема тог образовног система који може допустити игнорисање улоге религије и веровања у историји и култури. Непознавање у тој области може довести до стварања негативних стереотипа, а у својим екстремним облицима може довести до мржње, сукоба и насиља. Недавна историја то јасно доказује. Све је раширенији и схватање да су знање, религија и веровање важан део квалитетног образовања који може унапредити демократско друштво и узајамно поштовање и допринети слободи верои-

[*] zivorad.milenovic@pr.ac.rs

сповести и промовисању разумевања за друштвену различитост. Да би дијалог и толеранција били утемељени између верских заједница и верника, потребно је вернике осим за познавање доктрина сопствених религија, васпитавати и образовати и за дијалог и толеранцију.

Уочљиво је да школа кроз своје активности пажњу усмерава на недостатке и слабости у раду, посебно кад се ради о ученицима са сметњама у развоју и препрекама у учењу и учешћу. У прошлости је зато и долазило до подвајања инклузивног образовања. Нови систем школства уважава посебне образовне потребе ученика. Друштво поставља школи задатак спровођења образовања како би се осигурала систематска знања усвојена активним учењем сваког ученика у односу на његове способности. На страницама које следе расправљаће се о остваривању циљева и задатака верске наставе у инклузивној настави.

Појам и садржаји религијског образовања

Религија је предмет проучавања многих наука и дисциплина. На њен значај и потребу указују бројни аутори који се баве проучавањем религије и религијског васпитања и образовања (Vrcan 2001, Кубурић 2000). Социолози религију дефинишу као „издиференцирани облик друштвене свести који на фантастичан начин објашњава односе међу људима и њихове односе према природи и иреалним натприродним силама које владају светом“ (Ивковић 1998: 174). У филозофским изворима, религија се често поистовећује с *религиозним искуством*, под којим се подразумева „свако искуство у чијем садржају је присутно и нешто божанско или трансцендетно“ (Блекбурн 1999: 371). Кирил Васиљ, повезујући религију са природним и друштвеним наукама, под појмом религија подразумева „живљење метафизичке истине да постоји Бог као особни створитељ човјека и свега физичког свијета...“ (1997: 34). За разлику од њега, Чедомир Чупић наводи да су као услови за успешан међурелигијски дијалог идентификовани „равноправност (прихватање припадника других религија као себи равне), пажљивост (посебно указивати припадницима своје религије на потребу да друге слушају и подрже у добрим намерама), учтивост (избегавати све што се може протумачити као увредљиво, омаловажавајуће и понижавајуће за друге) и бирање аргумената у разговору који зближавају и подржавају међусобне контакте“ (2008: 83–84). Наведене и друге дефиниције упућују на закључак да је *религијско образовање* саставни део религије. Подразумева проучавање у четири подтеме. Оне су: 1) недостаци религијског образовања, 2) потребе за религијским образовањем, 3) користи религијског образовања и 4) предлози садржаја религијског образовања.

Недостаци религијског образовања. У последње време у државама некадашње Југославије је одједном дошло до наглог повећања броја верника. Они су међутим оскудног и/или без верског образовања. Међу њима влада незнање и велика празнина у вези с познавањем другог. Ове празни-

не су у најбољем случају испуњене незаинтересованошћу, а често заблудама, па и предрасудама. Зато и настају кризе идентитета јер се један модел интерпретације света истрошио, а нови није настао. С тим у вези констатује се да би сви требало бити упознати с историјом развоја религијских обичаја и културе и религије свих који живе на геопростору некадашње Југославије.

Потреба за религијским образовањем. Настанак нетрпељивости је у великом броју случајева последица погрешног или недовољног образовања. Зато је потребна свест, толеранција и поштовање у сваком човеку, био он верник или не. То се може постићи једино образовањем, најпре у оквиру властите религијске доктрине. При том треба нагласити да ниједна религијска доктрина (бар је тако у њиховим програмима), не позива на насиље према другима. Да би се то постигло, потребно је шире образовање, кроз толеранцију и упознавање других религија. То значи да је основа сваке религије у познавању и уважавању других религија. Све то указује да се само кроз образовање може доћи до одговора на питање, како поново прихватити религију као део друштва и окружења.

Користи религијског образовања. У процесу помирења у постконфликтним друштвима образовање има најзначајнију улогу. Она се огледа у утврђивању узрока и у отварању пута будућности ка интеркултуралном и мултикултуралном друштву. Уочава се потреба да уместо стварања конфликата, људи науче живети заједно с људима друге вероисповести и других погледа на свет. Зато и децу у оквиру верске наставе треба навикавати на различитост као на природну људску особину. Упознавање деце и младих људи с вером којој припадају и другим верама, прави почетак који ће се касније развити у дијалог супротстављених страна. У школски систем је уведена веронаука као наставни и/или верски предмет. Намера је да то буде један вид могућности да се млади образују и схвате своју веру и веру других. При том се посебно наглашава потреба да се дискутује о заједничком систему вредности, односно о европском систему вредности, као кључном интеграцијском фактору.

Предлози садржаја религијског образовања. Међу предлозима садржаја религијског образовања неки су практичног карактера, као што је позив: *Хајде да улажемо у организовање културних манифестација, посете храмовима различитих религија, размене студената. Поред православних средњовјековних манастира треба посетити и цркве других верских заједница, синагоге и џамије. Важно је научити децу да се споменици свих култура цене. Интересантно би било и да ученици презентују своју религијску традицију и тиме помажу разумевању комплексности различитих светских религија.* На општем нивоу наводи се да је потребно увођење програма у школе кроз које ће деца моћи учити о различитим религијама и обичајима. На часовима веронауке потребно је организовати проучавање великих религијских система: *Нађите у туђем имену позната вам слова и пружите руку своме суседу*. Константује се и да дијалог и отвореност за

сарадњу са другима чини само квинтесенцију религијског учења. Након што ученици упознају своје и религијско учење других, могу приступити тражењу заједничких тачака да би подстакли разумевање и сарадњу. Зато је дужност демократског друштва да учини доступним знање о религијској, етничкој и социјалној организацији других мањинских заједница.

Настава православног катихизиса у млађим разредима основне школе

У првом разреду основне школе у Републици Србији изучава се осам наставних тема. Оне су: 1) Увод, 2) Бог је заједница особа Оца, Сина и Светог духа, 3) Црква је заједница свих људи и целе природе кроз Христа с Богом, 4) Исус Христ је посредник између Бога и створене природе, 5) Бог је из љубави створио свет заједно са Сином и Духом, 6) Црква је заједница свих људи и целе природе кроз Христа с Богом, 7) Човек је икона божја (човек има својство да љубављу чини нешто да постоји, слично као што то чини Бог јер Бог све ствара љубављу) и 8) Православна иконографија показује свет и човека у заједници с Богом (ОШ „Ћеле-кула“ 2013). Према циљевима и задацима верске наставе у првом разреду основне школе ученици требају: а) уочити да се кроз слободан однос љубави према некоме и нечему тај неко конкретизује, б) уочити да љубав човека према другим људима и природи даје њима непоновљиву вредност и постојање, в) уочити да од онога кога заволе зависи и њихово постојање и г) научити да је човек икона божја.

У другом разреду основне школе изучава се седам наставних тема. Оне су: 1) Увод, 2) Бог је заједница особа Оца, Сина и Светог духа, 3) Структура литургије – цркве, 4) Литургија – откривање Бога, 5) Литургија је присуство Хирста и ишчекивање доласка Христова, 6) Постојање природе је израз љубави Бога и човека и 7) Бог је створио свет да с њим има вечну заједницу љубави преко човека и да у тој заједници човек буде вечно и непоновљиво биће. Циљеви и задаци верске наставе у другом разреду основне школе су: да се код ученика развије свест да је Бог заједница особа и да се открива свет преко литургијске заједнице. Поред тога ученици требају: а) знати да литургија није обичан догађај, б) уочити да се на литургији појављује Бог као заједница особа Оца, Сина и Светог духа, в) упознати структуру литургије, г) разликовати радње на литургији и д) уочити да је Исус Христ присутан на литургији.

У трећем разреду основне школе изучава се шест наставних тема. Те теме су: 1) Увод, 2) Бог је створио јединствени свет и то као многе конкретне врсте ни из чега, 3) Последице створености по природу и њено постојање, 4) Стварање човека на крају свега створеног по икони и вољи божјој, 5) Еухаристија као свет у малом и 6) Стварање света и човека у православној иконографији. Према циљевима и задацима верске наставе у трећем разреду основне школе, ученици требају: а) уочити да људи као особе

нису постојали пре него су се родили, б) спознати да је Бог из љубави створио свет за вечност, в) уочити да је Бог створио свет као скуп конкретних врста, г) знати да је Бог створио човека као личност, д) уочити разлику између природе и личности код човека и ђ) уочити да се структура створеног света огледа у литургији.

У четвртом разреду основне школе изучава се осам наставних тема. То су: 1) Увод, 2) Циљ због кога је Бог створио свет, 3) Црква је конкретна литургијска заједница, 4) Литургија је заједница многих људи и природе с Богом и Оцем преко једног човека Христа, 5) Структура литургије, 6) Црква као икона будућег века, 7) Одбијање првог човека Адама да сједини створену природу с Богом и 8) Црква у хришћанској литургији. Према циљевима и задацима верске наставе у четвртом разреду основне школе, ученици требају стећи знања о томе да постојање света има свој циљ. Поред тога, ученици требају: а) изградити свест да Бог општи са светом кроз човека Христа, б) уочити да је Христ корпоративна особност, в) запазити да у цркви нико не може постојати сам за себе без заједнице са свима, г) стећи појам о бићу као заједници и д) схватити да је извор сваког греха егоизам.

Анализом се може уочити сукоб између задатака с једне и циљева верске наставе са друге стране, као и између циљева и задатака верске наставе с једне стране и развојних способности и могућности ученика млађег школског узраста с друге стране, јер су циљеви и задаци верске наставе конципирани на апстрактном учењу, као на пример: *да деца кроз веровање у Бога науче веровати људима*. Деца млађег школског узраста уче у реалним околностима па им је овакво учење неразмљиво и страно. Зато и не схватају оно што уче, што може допринети да она имају отпор према верској настави.

Индивидуализација циља васпитања и образовања у инклузивној настави

Постоје бројне дефиниције инклузивне наставе. Оне су углавном различите па и супротстављене. Разлике првенствено зависе од тога да ли се инклузивној настави приступа са педагошког или само са медицинског становишта. У дефиницијама педагога, инклузивна настава је дефинисана као нова филозофија образовања, дидактичка стратегија, дидактички систем, односно дидактички модел организованог учења и поучавања деце са сметњама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, односно ученика са посебним образованим потребама у редовним одељењима и школама (Миленовић 2013, Илић 2010). Инклузивном наставом обухваћена су и деца масовне популације, изнадпросечна и сва остала деца према својим способностима, потенцијалима и интересовањима.

У теорији васпитања циљ се одређује као формирање свестрано развијене личности. Под свестрано развијеном личношћу се подразумева личност са завидним физичким, интелектуалним, моралним, техничким и

естетским квалитетама. Степен остварења свестраности као циља васпитања у великој мери зависи од индивидуалних особина човека као природног бића и његове радно-стваралачке активности. Свестрано развијеном личношћу сматра се и појединац који је подједнако развијен у свим особинама, односно подручјима. Међутим, развијена је она личност која је имала могућности да развије своје потенцијале (диспозиције) и постигла оно што је могла постићи. Развијена личност је даље особа код које су максимално развијене карактеристике за које постоје најбоље диспозиције. Васпитнообразовни идеал у инклузивној настави и/или крајњи циљ васпитања је свестрано развијање личности, сагласно могућностима појединца, због чега је процес свестраног развијања личности индивидуализован.

У уџбеницима и литератури о инклузивној настави општи циљ васпитања није прецизно дефинисан. Произлази из саме дефиниције о суштини и карактеру инклузивног васпитања. Оно се сматра као интенционално васпитање и као самоваспитање. Подразумева активност индивидуе и друштва као процес учења и поучавања у коме долази до релативно трајних и прогресивних промена појединца у условима симедонијске подршке и социјалне укључености. Полазећи од дефиниције инклузивне наставе и инклузивног васпитања, васпитнообразовни идеал или општи, односно крајњи циљ васпитања у инклузивној настави је развијање хармонијске личности сагласно могућностима појединца.

Уочљиво је да је процес развијања хармонијске личности у инклузивној настави индивидуализован. Индивидуализација циља васпитања у инклузивној настави подразумева циљ васпитања за сваког ученика или групу ученика с посебним образовним потребама. Зато и није једноставно одредити број индивидуализованих циљева васпитања. Осим за изнадпросечне, постоје и индивидуални циљеви васпитања за ученика са сметњама у развоју и препрекама у учењу и учешћу. То су ученици са оштећењима вида, слуха, говора, са тешкоћама читању, писању и учењу основних математичких садржаја, ученици са телесним инвалидитетом и здравственим сметњама, недовољно ментално развијени ученици, ученици са проблемима у понашању и ученици са специфичним проблемима психичког развоја. У приступу проблему овог рада, циљ васпитања у инклузивној настави је формирање и развијање хармонијске личности ученика и његових људских, физичких, интелектуалних, моралних, естетских, културних и радно-техничких потенцијала и вредности, према њиховим посебним образовним потребама, индивидуалним потенцијалима, интересима и очекиваним исходима учења, креирања и поучавања, до оптималног развоја.

Недостаци верске наставе

Недостаци верске наставе у основној школи, нарочито у млађим разредима основне школе су бројни, углавном зато што код деце млађег школског узраста и нема праве религиозности. Религијско васпитање „није

ни у складу ни са њиховим општим интелектуалним развојем и способностима, које су карактеристичне за овај узраст, а оне су конкретне операције“ (Alberts 2008: 108). Верско васпитање и образовање даље подразумева практично деловање (учешће у верским обредима). Подразумева и апстрактно мишљење које се код деце углавном развија тек у четрнаестој или петнаестој, а најраније у дванаестој години живота.

Све ово међутим не значи да децу потпуно треба лишити могућности упознавања са општим садржајима о вери и религији. Напротив, децу млађег школског узраста кроз пригодне активности у школи упознавати са смислом и значењем верских празника које обележава школа. При том „изабрати садржаје религијског карактера, а не религиозног и без пратећих обреда“ (Erricker 2010: 53). Тиме би се избегла непожељна идеологизација у овом правцу. Сходно томе, у основној школи не би требало организовати ни конфесионалне ни неконфесионалне активности деце. У правцу доказивања изнесених тврдњи иде и девет теза које наводи Миомир Ивковић (2009).

1) Шта су критеријуми разликовања религијског васпитања и религиозног васпитања? Поједностављено формулисано, у религијско васпитање улазе знања о религијским феноменима, до којих се долази научном методом и која се могу на исти начин проверити, одредити и научити. То је знање о садржајима у које човек не мора веровати, нити их у своје понашање уградити. Религиозно (верско) васпитање подразумева веровање, вредновање и понашање сагласно са одређеним опредељењима. Зато религиозна култура није и не може бити циљ васпитања, нити може имати своје функције у школи. Функције религиозне културе остварују се у цркви и њој то треба оставити.

2) Религиозно (верско) или религијско васпитање деце у основној школи, шта одабрати? У трагању за одговором на ово питање: шта и како радити у основној школи (пре свега са децом млађег школског узраста), треба користити резултате психологије. Савремена, пак, проучавања у психологији, посебно у развојној психологији, поједностављено речено, показују да код деце до тринаесте, а најраније до једанаесте године живота нема религиозности. То је у складу и са њиховим општим интелектуалним развојем и способностима које су карактеристичне за овај узраст, а оне су конкретне операције.

3) У овом периоду дете може примењивати логичке операције када решава проблеме који укључују конкретне предмете и догађаје. Али, на овом узрасту дете не може решавати: а) проблеме који су искључиво вербални и б) проблеме који захтевају сложене мисаоне операције.

4) На овом узрасту дете има реалне представе, а нема апстрактне. Религијске представе су апстрактне.

5) Прве представе о религијском феномену су реалне природе па на децу утичу само њиховим учешћем у обредима. Основна школа, извесно је,

не би требала упражњавати такве обреде. Религиозни ритуали су предмет цркве и делатност цркве и тако треба остати и у данашњем друштву.

6) Децу у основној школи не треба оптерећивати учењем религијског феномена. Реална опасност за такве покушаје постоји. У данашњем друштву забрињавајућа је стихијност и у подручју образовне политике, још више од оне коју тек треба очекивати, која је изазвана дугогодишњом сушом у области религијских знања, али и помодарством и реалном анемичношћу данашњег друштва.

7) Да ли је ипак могуће нешто радити и урадити у основној школи? Могуће је и треба децу кроз пригодне активности упознавати са смислом и значењем верских празника, које обележава основна школа (примера ради Свети Сава у православљу, и слични празници у исламу, католичанству и другим верским заједницама). При том изабрати садржај религијског карактера, а не религиозног, и без пратећих обреда. Тиме би се избегла непожељна идеологизација у овом правцу.

8) Обавезно верско васпитање и образовање, веронаука, катихизис у основној школи била би исто толико умесна колико и наметања било којег идеолошког погледа на свет, и теистичког, и атеистичког, и материјалистичког, и идеалистичког, и сличног.

9) Следећи наведено, у основној школи (бар не на млађем школском узрасту) не би требало организовати ни конфесионалне, ни неконфесионалне активности деце.

Остваривање циљева и задатака верске наставе у инклузивној настави

Полазећи од претходно изнесених расправа и дефиниције инклузивне наставе, циљеве и задатке верске наставе под условима и околностима које владају у данашњим основним школама није могуће у потпуности остварити, и/или не за све ученике подједнако. Кручни разлог налази се у чињеници да се право на верску наставу у појединим земљама признаје само припадницима доминантних цркава, јер се за остале мањинске заједнице верска настава не изводи, због малог броја деце која би је похађала. У Републици Србији то право признато је, осим српској православној и католичкој цркви, исламској и жидовској заједници, словачко-евангелистичкој, реформистичко-хришћанској и евангелистичко-хришћанској цркви. Није међутим признато и осталим мањинским заједницама и њиховим црквама. Зато се и говори о дискриминацији мањинских верских заједница чији се припадници, у немогућности похађања верске наставе која им одговара у данашњој школи, опредјељују за похађање наставе грађанског васпитања. Овај проблем постоји и у осталим земљама у окружењу и у Европи. Уз то, верску наставу изводе углавном свештеници који немају потребна професионално-стручна знања, педагошко-психолошке, дидактичко-методичке, социјално-комуникацијске и остале компетенције за извођење наставе у

школама. Све то је у супротности с начелима инклузивне наставе која подразумева укључивање свих ученика, без обзира на психофизичку развијеност, етичку, расну, религијску, полну, лингвистичку или било коју другу припадност. Зато верска настава и нема васпитнообразовну ефикасност у меру у којој се то очекује.

Да би се циљеви и задаци верске наставе у инклузивној настави остварили у потпуности, да не би долазило до дискриминације припадника мањинских заједница и да би се спречило да верска настава напусти оквире религије и пређе у религиозност, неопходно је верску наставу организовати на начин на који ће се отклонити њени основни недостаци.

1) Полазећи од теоријског (научног), општег друштвеног и практичног значаја, али и од потребе изучавања религије као значајне друштвене категорије у школе, уместо садашњег *верска настава*, увести наставни предмет *историја религије* који би био обавезан предмет уместо досадашњег изборног карактера верске наставе.

2) Требало би да наставне садржаје изабере тим стручњака (педагога, психолога, дидактичара, методичара, историчара уметности и научника из области религије). Те садржаје је потребно прилагодити потребама и способностима ученика, пре свега развојној доби ученика и њиховим интелектуалним способностима и психофизиолошким функцијама (опажање, мишљење, разумевање), али и да буду засновани на могућностима учења у реалним, уместо ирационалним околностима и према есхатолошким и религиозним темама.

3) Упознавање све деце без обзира на припадност одређеној верској заједници са основама и начелима сваке религије. Посебно треба истицати допринос религије развоју друштва. Да би се то постигло потребно је сву децу одвести у цркве, џамије, синагоге, манастире, самостане и друге верске објекте и упознати их с њиховом наменом и значајем које имају за одређене верске заједнице и културу друштва у целини. Тиме би се осим материјалног, остварили формално-функционални и васпитни задаци верске наставе. Били би елиминисани и стереотипи које деца понекад имају према другим верским објектима.

4) Изучавати садржаје који су заступљени у свим верама и који доприносе моралном васпитању деце (праштање, веровање, поштовање, покајање, пожртвованост, истрајност, оданост, поштење, пријатељство, заједништво, учтивост, покорност, понизност и др.).

5) Историју религије у инклузивној настави организоовати у оквиру четири основне фазе. Оне су: 1) дијагностичка, 2) припремна, 3) оперативна и 4) евалуативна фаза. Али и кроз осам етапа: 1) идентификација развојних и образовних потенцијала и потреба, 2) планирање историје религије у инклузивној настави, 3) припремање наставе, 4) увођење ученика у изучавање историје религије, 5) обрада нових наставних садржаја или програмских садржаја из историје религије, 6) понављање обрађеног градива, 7) вежбање и 8) евалуација.

6) Полазећи од карактеристика верске наставе с једне стране и инклузивне наставе са друге, неопходно је наставу историје религије изводити по принципима и методама и моделима рада који до сада нису примењивани у традиционалној настави. Поред дидактичко-методичких модела инклузивне традиционалне наставе, наставу историје религије требало би изводити и по дидактичко-методичким моделима инклузивне иновативне наставе (Илић 2010: 332–413). Они су: а) дидактичко-методички модели инклузивне индивидуализоване наставе (инклузивна индивидуализована настава применом наставних листића, инклузивна настава различитих нивоа сложености, инклузивни рад ученика на задацима различите тежине, инклузивно индивидуално планирана настава, инклузивна микронастава, инклузивна програмирана настава – разгранати модел и инклузивна информатичка настава), б) дидактичко-методички модели инклузивне интерактивне наставе (инклузивна интерактивна настава различитих нивоа сложености, инклузивни рад ученика у групама различитих нивоа сложености, инклузивни групни рад ученика, инклузивна тандемска настава, инклузивни рад ученика у оквиру слагалица, инклузивни рад ученика у оквиру образовних радионица, инклузивна респонсибилна настава, инклузивна интерактивна егземпларна настава и инклузивна интерактивна проблемска настава) и в) иновативни модели инклузивне наставе (инклузивна хеуристичка настава, инклузивна програмирана настава – линеарни модел, инклузивна егземпларна настава, инклузивна проблемска настава, инклузивна тимска настава, инклузивна рецепциона настава и инклузивна интегративна настава).

7) Историју религије требају изводити компетентни наставници који су за то професионално и стручно оспособљени и имају педагошко-психолошке, дидактичко-методичке и друге компетенције за извођење наставе. С тим у вези би на наставничким факултетима требало акредитовати смерове за вероучитеље на два нивао: 1) основне академске студије – *бечалор* и 2) дипломске академске студије –*мастер*.

8) Изузетно, верску наставу могу изводити и студенти који су завршили богословски факултет (православни или католички), исламски педагошки факултет или богословски факултет других верских заједница у четворогодишњем трајању, под условом да заврше једногодишње допунско педагошко-психолошко и дидактичко-методичко образовање, како би стекли потребне компетенције за рад у настави. На значај и потребу допунског педагошко-психолошког и дидактичко-методичког образовања указују бројни аутори (пре свега из Русије и других држава са геопростора бившег СССР-а, али и из земаља Европске уније) који су проучавали успешност рада у настави студената ненаставничких факултета (Vasconcelos 2004, Капранова 2004, Philips 2000). Управо у њиховим истраживањима указано је на непознавање вештина наставе од стране ових наставника.

9) У извођењу наставе историје религије стално ангажовати верске асистенте (попове, фратре, хоџе, рабине, монахе, монахиње, опате, опатице и др.) који би својим присуством у настави дали допринос у реализацији

постављених циљева и задатака верске наставе у инклузивној настави, односно допринели би остваривању циљева и задатака наставе, до очекиваних исхода наставе и учења, креирања и поучавања, све до постизања оптималног развоја сваког ученика са посебним образовним потребама.

Закључак

У раду се на теоријском нивоу расправљало о остваривању циљева и задатака верске наставе у инклузивној настави. Полазећи од теоријског (научног), друштвеног и практичног значаја и потребе изучавања религије у основној школи с једне, и од специфичности рада са децом са сметњама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, са друге стране, указано је на неке недостатке верске наставе и на начине њиховог отклањања. Посебно је наглашено да код деце млађег школског узраста нема праве религиозности и да религијско образовање није ни у складу са њиховим општим интелектуалним развојем и способностима карактеристичним за школски, пре свега, млађи школски узраст. Стога се могао стећи утисак да је верска настава изазвала више контраверзи, недоумица и предрасуда, него ли што има васпитнообразовну ефикасност у настави. То је често стварало отпор према верској настави, сумњајући се у њену оправданост и потребу. Било је и захтева да се овако организована верска настава укине као наставни предмет. Све ово међутим не значи да верску наставу треба укинути у основним школама и децу потпуно лишити могућности упознавања са општим садржајима о вери и религији. Напротив, кроз пригодне активности у школи упознавати их са смислом и значењем верских празника и основа сваке религије, истичући њен друштвени значај и потребу. При том изабрати садржаје религијског карактера а не религиозног и без пратећих обреда. На крају рада изнесени су предлози за успешно остваривање циљева и задатака верске наставе у инклузивној настави, односно да се у основне школе уместо верске наставе као изборног, изучава историја религије као обавезан предмет. Наставу би уместо свештеника и учитеља и наставника за то површно припремљених на курсевима и семинарима, изводили квалификовани вероучитељи који би се образовали на посебним смеровима на наставничким факултетима. Тиме би се избегла непожељна идеологизација у овом правцу. Онемогућило би се и да верско учење изиђе из оквира религијског и пређе у религиозно, што је у условима и под околностима како се верска настава до сада изводила било сасвим могуће.

Литература

Албертс 2008: W. Alberts, *Integrative Religious Education in Europe*, Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.

Блекбурн 1999: С. Блекбурн, *Оксфордски филозофски речник*, Нови Сад: Светови.

Васиљ 1997: K. Vasilj, *Religija: prirodne i društvene znanosti*, Mostar: Ziral.

Васцонцелос 2004: M. Vasconcellos, *Le système éducatif*, Paris: La Decouverte.

Врцан 2001: S. Vrcan, *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split: Dalmatinska akcija.

Ерикер 2010: C. Erricker, *Religious Education: A Conceptual and Interdisciplinery Approach for secondary level*, New York: Routledge.

Илић 2010: М. Илић, *Инклузивна настава*, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Ивковић 2009: М. Ивковић, *Ни религиозно/верско, ни религијско васпитање деце у предшколској установи*, у: М. Пројовић (ур.) (2009). Зборник радова *Наше стварање* са четвртог симпозијума *Васпитач у 21. веку*, одржаног 28–29. 3. 2008. године у Сокобањи (27–28), Алексинац: Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу.

Ивковић 1998: Р. Ивковић, *Социолошки лексикон*, Призрен: Призренске новине.

Капранова 2004: В. Капранова, *Сравнительная педагогика*, Минск: Новое знание.

Кубурић 2000: З. Кубурић, *Вера и слобода, Верске заједнице у Југославији*, Нови Сад: ЦЕИР.

Миленовић 2013: Ж. Миленовић, *Наставник у инклузивној настави*, Београд: Задужбина Андрејевић.

ОШ „Ћеле-кула“ 2013: ОШ „Ћеле-кула“, *Наставни план и програм за школску 2013/2014. годину*, Ниш: ОШ „Ћеле-кула“ у Нишу.

Филипс 2000: D. Phillips (Ed.), *The Education Systems of the United Kingdom*, Oxford: Symposium Books.

Чупић 2008: Ч. Чупић, *Зашто су потребни интеррелигијски дијалог и толеранција*, у: Ч. Чупић (ур.) (2009). Зборник радова *Религије Србије, мрежа дијалога и сарадње* (84–93), Београд: БОШ.

Živorad M. Milenović

TASKS AND GOALS OF RELIGIOUS TEACHING IN INCLUSIVE EDUCATION

Summary

The including of religious teaching in schools represents a violation of privacy of the religious belief and freedom of religion. It abolishes religious equality because the right to religious teaching is recognized only by the dominant church, and it contributes to discrimination of the minority religious communities whose members choose a sort of civic education. The goals and objectives of religious teaching in inclusive education should include the education of members of different religious communities on equal terms and therefore it cannot be accomplished. To do this, we should include the history of religion in schools instead of religious teaching. This would introduce the basic principles of religion in general. In this manner we would avoid lacks of religion and religiosity in religious teaching. So, all students could attend the classes no matter of their religious provenience.

Ђорђе М. Петронић[*]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију
Студент мастер студија

УДК 316.752-053.2
DOI 10.7251/RFFP1513201P

Оригинални научни рад

МЛАДИ И ВРИЈЕДНОСНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ

Апстракт: *Вриједносне оријентације представљају општи принцип понашања и дјеловања у вези са одређеним циљевима чијем остваривању тежимо.*

Предмет истраживања је испитивање вриједносних оријентација младих, а циљ је утврђивање разлика међу испитаницима у односу на вриједносне оријентације (сазнајних, алтруистичких, естетских, усмјерености на моћ и углед, дјелатних, хедонистичких и економско утиларистичких) и статус испитаника (ученик основне школе, ученикм средње школе, студент).

Истраживање је реализовано на узорку од 300 испитаника са подручја општина Пале, Соколац, Хан Пијесак, Рогатица. Узорак се састојао од сто испитаника, ученика основних школа, сто испитаника ученика средњих школа и сто студената. За испитивање вриједносних оријетација коришћена је истоимена скала Рота и Хавелке (1973). Аутори наводе да преузета скала има задовољавајуће метријске карактеристике, тако да оне нису накнадно провјераване.

Истраживањем је утврђено да постоји статистички значајна разлика када је у питању економско-утиларистичка вриједносна оријентација код ученика основних и средњих школа и студената. Релације између осталих испитаних вриједносних оријентација и статуса испитаника нису се показале статистички значајним.

Кључне ријечи: *млади, вриједносне оријентације, вриједности*.

Појмовна одређења

Вриједности представљају скуп увјерења, мишљења и ставова о томе шта је добро, пожељно и позитивно, који се формирају у процесу социјализације. Многи аутори сматрају да је појам вриједности толико устаљен тако да је свима познат и да га није потребно посебно дефинисати. Међутим, проучавањем доступне психолошке литературе могуће је наћи велики број дефиниција које се међусобно разликују када је у питању дефинисање појма вриједности.

Тако Морис (1956) дефинише вриједности као основне преференције начина живота (према: Крнета 2004).

Скинер (1969) вриједности види као ефекте позитивних поткрепљења (према: Крнета 2004).

Рот и Хавелка (1973) вриједности дефинишу као трајан, изразито позитиван однос према одређеним објектима које оцјењујемо као важне и

[*] patrona123@gmail.com

за чије остваривање постоји изражено лично ангажовање (према: Крнета 2004).

За Роквича (1973) вриједност је трајно увјерење да је специфичан начин понашања крајњи циљ, лично или социјално пожељнији у односу на супротан начин понашања или крајњи циљ (према: Крнета 2004). На основу својих истраживања, овај аутор наводи пет претпоставки када су у питању вриједности:

1. Укупан број вриједности које појединац посједује је релативно мали;
2. Сви људи посједују исте вриједности, али у различитом степену;
3. Вриједности су организоване у вриједносне системе;
4. Пријашње вриједности остављају трага у друштву и култури, њиховим институцијама и личности;
5. Људске вриједности се манифестују у готово свим појавама које научници сматрају вриједним у истраживању и разумијевању човјека (према: Хајнић 2002).

Рот (2010) наводи да су вриједности диспозиције, које су усмјерене ка остваривању циљева који су позитивно вредновани од стране појединца и да се те диспозиције налазе у центру структуре личности, одакле снажно и трајно дјелују на понашање. Вриједности су категорије сличне појму став, с тим у вези што су општије јер настају као производ удруживања одређеног броја појединачних ставова у један општији став који се односи на одређен број друштвених појава, а који садржи све оне односе које имају специфични ставови који су у њега интегрисани.

У динамичком погледу, вриједности престављају склоп човјекових потреба, жеља и циљева, међу којима се успоставља одређени однос приоритета и хијерархијске важности. Оваква организација олакшава појединцу сналажење и одлучивање, те олакшава функционисање. С тога би се могло рећи да вриједности представљају својеврсан систем приоритета којем је основна фукција усмјеравање човјековог понашања (Petz 1992, према: Хајнић 2002).

Како је опште функционисање појединца резултат производа интеракције средине и јединке, вриједности се формирају кроз процес социјализације узајамним дјеловањем индивидуалних потреба појединца и друштвених захтјева које пред њега поставља средина у којој живи.

Према психоаналитичким теоријама личности, вриједности настају врло рано, интеранализацијом родитељских забрана. У почетку, родитељи од дјетета захтијевају одређене обрасце понашања, уколико се дијете не понаша на одговарајући начин, родитељи га кажњавају, најчешће ускраћивањем љубави. Пошто је за дијете родитељска љубав од егзистенцијалног значаја, јер од ње у крајњем случају зависи његов опстанак, она представља примарну вриједност. Да би обезбиједило остваривање ове вриједности, дијете манифестује понашање које се од њега очекује, те процесом интеранализације вриједности које му, споља, представљају родитељи, поста-

ју његове интерне. Временом, улогу родитеља у формирању вриједности преузима „интерни родитељ“, односно савјест.

Бихејвиористи, са друге стране, сматрају да се вриједности формирају процесом учења, различитим врстама условљавања. У случају инструменталног условљавања оно понашање које се позитивно поткрепљује, које се награђује, тежи да се учврсти и устали, дакле представља вриједност за појединца, док оно понашање које не доводи до награде тежи да се практикује што рјеђе, у циљу избјегавања казни које би за собом евентуално могло да повлачи.

Вриједности имају велику улогу у животу појединца, па је у проучавању ове појаве занимљив проблем дефинисања њихових функционалних одредница.

Роквич (према: Хајнић 2002) сматра да вриједности имају сљедеће функције, када је у питању дјеловање на понашање:

1. Условљавају заузимање посебних позиција у односу на друштвене проблеме;
2. Усмјеравају при избору одређене политичке или религијске идеологије;
3. Придоносе нашем представљању околини;
4. Одлучујуће су у компаративним процесима;
5. Подстичу појединца у вредновању и суђењу;
6. Омогућавају утицај на друге,
7. Омогућавају рационализацију мишљења и ставова.

Сажимањем функција које вриједности имају у животу појединца могуће је дефинисати њихове двије основне функције: адаптивну и самоактуализирајућу. Адаптивна функција односи се на прилагођавање и сналажење појединца у средини у којој живи, на тај начин што служи као стандард понашања, као регулатор конфликата, извор моралних норми и предвидљивости људског понашања. Са друге стране, функција самоактуализације односи се на осјећај идентитета појединца. Заједничко дјеловање ових функција представља основу за динамичко гледање на вриједности које у исто вријеме омогућавају кохезивност, групну повезаност, и одржавање уже и шире заједнице, те развој нових идеја, развој друштва и појединаца у међусобној комуникацији и интеракцији (Хајнић 2002).

Олпорт (1969) сматра да су вриједности оно по чему се најбоље може разумјети личност, јер је њено понашање везано за потребе и вриједности. Тако, на примјер, особе које имају адекватно незадовољену потребу глади, више ће вредновати задовољење те потребе, брже опажати и више мислити о храни – од људи који нису гладни. У том контексту, људи који имају високе естетске, религијске и друге вриједности, осјетљивији су на опажање појава које стоје у вези са тим вриједностима (према: Крнета 2002).

Понекад је могуће да дође до терминолошке забуне када су у питању појмови вриједности и вриједносне оријентације. У овом истраживању

испитују се прије свега вриједносне оријентације, али да бисмо адекватно дефинисали предмет истраживања, било је потребно описати вриједности јер су вриједносне оријентације из овог појма изведене.

Крстић (1988) вриједносне оријентације дефинише као позитивне или негативне смјерове вредновања појава које су најчешће друштвеног поријекла. На тај начин, сваки појединац изграђује оријентације према групама вриједности, које могу бити материјалног, духовног, политичког, моралног, или неког другог поријекла, а збир тих појединачних вриједносних оријентација даје слику о стварним друштвеним оријентацијама.

Рот истиче да се вриједносне оријентације и вриједности разликују по томе што оне представљају општи принцип понашања и дјеловања у вези са одређеним циљевима чијем остваривању тежимо, док са друге стране, вриједности представљају прихваћене и цијењене идеје о друштвеним односима које настојимо да остваримо (према: Крнета 2004).

Како велики број појава може бити од психолошке важности за појединца, тешко је или готово немогуће побројати све што може потенцијално представљати вриједности за појединца. Олпорт је покушао да широки спектар специфичнох вриједности сведе на мањи број општих (према: Рот 2010). Тако је издвојио шест доминантних вриједносних оријентација:

1. Теоријске, које се односе на интересовање за сазнањем истине;
2. Економске, за које је доминантно интересовање за оно што је корисно и практично;
3. Естетске вриједносне оријентације, које се манифестују тежњом за љепотом и складом;
4. Социјалне, које наглашавају важност љубави и алтруизма према другим људима;
5. Политичке вриједносне оријентације; за које је карактеристична тежња за моћи и угледом, те
6. Религиозне вриједносне оријентације, које карактерише доживљај јединства са свијетом.

Овим истраживањем обухваћено је седам вриједносних оријентација код младих: сазнајна, алтруистичка, естетска, усмјереност на моћ и углед, дјелатна, хедонистичка и економско-утиларистичка. Истраживање вриједносних оријентација младих занимљив је и значајан проблем. Оно нуди пресјек и тренутни снимак стања испитиване појаве у времену истраживања. Резултати овог истраживања могу се користит у педагошке сврхе, јер се оно бави испитивањем значајног аспекта личности и функционисања дјеце која похађају основну школу, код средњошколске омладине и студената.

Предмет и и циљ истраживања

Предмет истраживања операционализован је као испитивање разлика међу младима у преференцији вриједносних оријентација. Истраживање ове појаве има двојак, научни и практични циљ. *Научини циљ* односи се на

утврђивање постојања статистички значајних разлика у преференцији вриједносних оријентација (сазнајних, алтруистичких, естетских, усмјерености на моћ и углед, дјелатних, хедонистичких и економско утиларистичких) код младих (ученика основних школа, средњошколаца и студената). *Практични циљ* овог истраживања јесте да на основу добијених резултата омогући доношење одређених закључака о томе које вриједносне оријентације су и на који начин заступљене код младих. Такви закључци могли би омогућити стицање увида у вриједносни систем младих, а како су вриједности и понашање повезани, ово истраживање би нам могло помоћи да схватимо одређена понашања младих те да стимулативно дјелујемо на вриједности и понашања која су друштввено и и индивидуално корисна и конструктивна, а превентивно дјелујемо у циљу спречавања друштвенодевијантног понашања.

Варијабле истраживања

Овим истраживањем испитиван је међуоднос између двије варијабле:

1) Зависне варијабле вриједносних оријентација младих (сазнајна, алтруистичка, естетска, усмјереност на моћ и углед, дјелатна, хедонистичка, и економско-утиларистичка),
2) Независне варијабле – статус испитаника (ученик основне школе, ученик средње школе, студент).

Када су у питању вриједносне оријентације, за сваку од њих, испитаници су били сврстани по степену слагања са датим тврдњама у три категорије: не слажем се, неутралан сам и слажем се. Ове категорије настале су сажимањем одговара који су представљали негативан (не слажем се уопште и дјелимично се не слажем), и одговора који су изражавали позитиван (потпуно се слажем и дјелимично се слажем) став према презентованој вриједности, док је категорија „неутралан сам“ остала непромијењена.

Независна варијабла, коју представља статус испитаника, узорак је подијелила на три уједначене категорије: ученик основне школе, ученик средње школе, студент. У основи ове подјеле је подјела по узрасту, тако да категорију ученика основне школе чине испитаници једног старосног узраста (од 13 до 15 година), категорију ученик средње школе испитаници другог старосног узраста (од 18 до 19 година), и категорију студената (од 20 до 26 година). Варијабла статус испитаника је операционализована као независна, јер се у категоријама испитаника, нпр. ученика основне школе, јављају варијације старости од једне године која је посљедица различите животне доби у којој су испитаници пошли у школу. Тако је варијабла статус испитаника, у овом истраживању, сматрана репрезентативнијом од варијабле старосна доб.

Хипотезе истраживања

Пошто у доступној стручној психолошкој литератури нису нађена истраживања која су се бавила овом проблематиком, приликом испитивања постављена је нулта хипотеза. У том контексту, не очекује се да ће се разлике у вриједносним оријентацијама младих у односу на различит статус (ученик основне школе, ученик средње школе, студент) показати статистички значајним.

Узорак истраживања

Узорак је чинило 300 испитаника, од чега је 100 из популације ученика завршних разереда основних школа, 100 испитаника завршних разреда средњих школа и 100 студената. Прикупљање података је обављено на подручију општина Пале, Соколац, Хан Пијесак. Структура узорка, када су у питању социјално статусна обиљежја, представљена је Табелом 1.

Табела 1; Структура узорка испитаника

Варијабла	Категорије	Фреквенције	Проценат (%)
Пол	Мушки	97	32.3
	Женски	203	67.7
	Укупно	300	100.0
Мјесто становања	Село	39	13.0
	Мање мјесто	156	52.0
	Град	103	34.3
	Укупно	298	99.3
Статус испитаника	Ученик основне школе	100	33.3
	Ученик средње школе	100	33.3
	Студент	100	33.3
	Укупно	300	100.0
Материјалне прилике	Одличне	20	6.7
	Добре	110	36.7
	Средње	149	49.7
	Лоше и веома лоше	12	4.0
	Укупно	291	97.0
Узраст испитаника	До 16 година	105	35.0
	Од 16 до 19 година	103	34.3
	Преко 19 година	92	30.7
	Укупно	300	100.0

При одабиру величине узорка, водило се рачуна да она буде задовољавајуће репрезентативна за потребе овог истраживања, тако да је величина узорка усклађена са захтјевима поузданости истраживања.

Методе и инструменти истраживања

Методе примијењене у овом истраживању су системско емпиријско неекспериментална метода (survey), и метод теоријске анализе. Емпиријско неекспериментална метода показала се јако корисном, јер се уз помоћ одређених инструмената за прикупљање и анализу података омогућава утврђивање стања испитиване појаве, открива тенденције и доприноси извођењу закључака о општим ставовима, па чак и о њиховим универзалним значењима (Крнета 2004).

У овом истраживању примијењена је *скала вриједносних оријентација,* чији су аутори Рот и Хавелка (1973). Скала је Ликертовог типа, преузета из студије *Вриједности у свјетлу друштвених промјена* (Крнета 2004). Скала мјери седам вриједносних оријентација: сазнајну, алтруистичку, естетску, усмјереност на моћ и углед, дјелатну, хедонистичку и економско-утиларистичку. Оригинална верзија скале садржи седам тврдњи, сваку вриједносну оријентацију репрезентатује једна тврдња, а испитаници се опредјељују за један од пет одговара који највише одговара њиховом мишљењу. Поред тих седам тврдњи, понуђена су и три питања којима се жели сазнати који од наведених начина живота испитаник највише воли, којима најмање тежи и који од наведених начина живота одговара ономе који испитаник сада живи.

Инструмент је у потпуности преузет из наведеног истраживања, тако да скала није модификована. Извор из којег је преузета наводи да је поузданост задовољавајућа, израчуната помоћу Спирман-Браунове формуле, износи 0,623. Поред тога, поузданост је утврђена и алфа Кронбаховим коефицијентом који износи 0,620 (Крнета 2004).

Организација истраживања и поступци за обраду података

Ово истраживање, конципирано и остварено као емпиријско, организовано је и на терену спроведено од стране аутора.

Испитивање испитаника у основним и средњим школама вршено је посредством психолога који су у њима запослени. Аутор није присуствовао самом анкетирању због компликованих процедура уласка у школу и присуствовања на часовим нестручним лицима, него је, уз претходан договор, тестовни материјал лично доставио у канцеларију психолозима. На тај начин, посебно их је информисао о начину попуњавања тестова, иако су они са овим методом тестирања били упознати кроз студирање и посао. Анкетирање студената вршено је на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, у вријеме пауза између блокова предавања. Анкетрање је обављао лично аутор.

Тестирање је било анонимно у цјелини. Спријечена је могућност утврђивања идентитета и омогућена је анонимност испитаника. На тај на-

чин обезбијеђена је објективност њихових исказа и истраживања у цјелини.

Приликом обраде података, вођено је рачуна о избору одговарајућих и за то предвиђених поступака. За тестирање разлика међу младима различитог узраста, када су у питању вриједносне оријентације, кориштен је поступак Хи-квадрата.

Резултати истраживања

Како је већ напоменуто у методологији истраживања, постављена је нулта хипотеза, односно, међу испитаницима се не очекује статистичка значајност разлика између зависне варијабле коју представљају вриједносне оријентације и независне варијабле коју представља статус испитаника (ученик основне школе, ученикм средње школе, студент). У том контексту, разлике су тестиране за сваку од седам вриједносних оријентација (сазнајну, алтруистичку, естетску, усмјереност на моћ и углед, дјелатну, хедонистичку, и економско-утиларистичку) засебно.

Анализирањем разлика између дјелатне вриједносне оријентације и статуса испитаника, нису нађене статистички значајне разлике. Вриједност Хи-квадрата је 2,986, број степени слободе је 4, а ниво значајности износи 0,563. Можемо закључити да је потврђена нулта хипотеза, односно да не постоји статистички значајна разлика у преференцији дјелатне вриједносне оријентације код испитаника различитог статуса (ученик основне школе, ученик средње школе, студент). Резултати су представљени у Табели бр. 2.

Табела 2; Дјелатна вриједносна оријентација и статус испитаника

Статус испитаника	Смисао човјековог живота траба да је, прије свега, у томе да буде активан, да дјелује и ствара и тако испољи оно што може и умије.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	2	4	94	100
	0,7%	1,3%	31,3%	33,3%
Ученици средње школе	0	5	95	100
	0,0%	1,7%	31,7%	33,3%
Студенти	2	7	91	100
	0,7%	2,3%	30,3%	33,3%
Укупно	4	16	280	300
	1,3%	5,3%	93,3%	100,0%

$\chi^2 = 2{,}986 \quad df=4 \quad p=0{,}563$

Увидом у овако презентоване податке можемо уочити да се готово подједнак број испитаника, без обзира на то да ли су ученици основне школе (31,3%), ученици средње школе (31,7%) или студенти (30,3%) слаже са

наведеном тврдњом, што значи да испитаници генерално сматрају да би смисао човјековог живота требало да буде у активности и продукцији, да то требају да буду начини на који ће људи испољавати своје потенцијале и могућности. Тек скоро да се сваки 100 испитаник не слаже са овом тврдњом (1,3 %), а 16 испитаника има неутралан став, што је 5,3% укупног узорка.

Презентовани резултати упућују на закључак да су дјеца већ у периоду основне школе упућена на дјелатну вриједнону оријентацију, да сматрају да је корисна и пожељна, те да настављају да је његују кроз период похађања средње школе, и касније студирања на факултету. Иако је податак занимљив, чак 93,3% испитаника се слаже са овом вриједносном оријентацијом, то ипак не значи да они и живе оваквим стилом живота, него само да одређену вриједност идејно његују и поштују.

При тестирању разлика између алтруистичке вриједносне оријентације и статуса испитаника, такође, нису нађене статистички значајне разлике. Добијени Хи-квадрат износи 4,662, број степени слободе је 4, док је ниво значајности 0,324. На основу ових показатеља закључује се да је потврђена нулта хипотеза, односно да не постоји статистички значајна разлика између статуса испитаника и вриједносне оријентације алтруизма за коју је својствено помагање другим људима и стварање бољег друштвеног живота. Иако разлика није статистички значајна, добијени резултати (Табела бр. 3) могу бити интересантни при доношењу одређених закључака.

Табела 3; Алтруистичка вриједносна оријентација и статус испитаника

Статус испитаника	Човјек је по природи друштвено биће и може бити срећан само ако су и други људи срећни. Зато је помагање другим и стварање бољег живота за све главна и најтрајнија вриједност у животу.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	4	8	88	100
	1,3%	2,7%	29,3%	33,3%
Ученици средње школе	10	4	86	100
	3,3%	1,3%	28,7%	33,3%
Студенти	5	7	88	100
	1,7%	2,3%	29,3%	33,3%
Укупно	19	19	262	300
	6,3%	6,3%	87,3%	100,0%

$\chi^2 = 4{,}662$ df=4 p=0,324

На основу приказаних резултата, можемо уочити да се подједнак проценат ученика и студената (29,3%) слаже са тврдњом која представља алтруистичку вриједносну оријентацију, док је у овој категорији нешто ма-

ње ученика средње школе (28,7%). Укупан проценат оних који се не слажу и оних који су неутрални је једнак и износи 6,3%.

У том контексту, можемо закључити да се већина испитаника (87,3%), без обзира на то да ли су ученици основних и средњих школа или студенти, слаже да је човјек по својој природи друштвено биће, да треба у животу поштовати и помагати друге људе, јер ни сами не можемо бити срећни уколико су други око нас несрећни.

Статус испитаника није представљао значајан извор разлика ни у односу на сазнајну вриједносну оријентацију. Вриједност Хи-квадрата износи 6,153, уз 4 степена слободе, и нивоом значајности 0,188. На основу добијених резултата података може се закључити да је потврђена нулта хипотеза, да се испитаници не разликују у преференцији сазнајне вриједносне оријентације када је у питању њихов статус као ученика основне школе, ученика средње школе и студената. Резултати анализе су представљени Табелом 4.

Табела 4; Сазнајна вриједносна оријентација и статус испитаника

Статус испитаника	Најбољи начин живота за човјека јесте откривање новога и упознавање и сазнавање истине о свијету, природи и човјеку.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	7	11	82	100
	2,3%	3,7%	27,4%	33,4%
Ученици средње школе	2	17	81	100
	0,7%	5,7%	27,1%	33,4%
Студенти	2	17	80	99
	0,7%	5,7%	26,8%	33,1%
Укупно	11	45	243	299
	3,7%	15,1%	81,3%	100,0%

$\chi^2 = 6,153$ df=4 p=0,188

На основу добијених резултата можемо уочити да је приближно једнак проценат испитаника сазнајну вриједносну оријентацију оцијенило као важну и прихватљиву у свом животу. Проценат ученика основне школе који преферирају сазнајну вриједносну оријентацију је 27,4%, проценат ученика средње школе је нешто мањи (27,1%), затим слиједи категорија студената са 26,8%.

У категорији неутралног става налази се 15,1% испитаника, док је проценат испитаника који се не слажу са овом вриједносном оријентацијом 3,7%, од чега је највише ученика основних школа (2,3%) док је проценат студената и ученика средњих школа подједнак (0,7%). Овај податак је донекле и разумљив, јер је могуће да ученици основних школа још увјек нису преузели самостално иницијативу за свој сазнајни развој, па школовање и

образовање уопште, чешће доживљавају наметнутим у односу на ученике средњих школа и студенте.

Укупно 81,3% испитаника, који су обухваћени овим истраживањем, сматра да човјек увијек у животу треба да тежи спознаји себе, природе и истине уопште. На основу добијених резултата можемо закључити да испитаници у већини сматрају сазнајну вриједносну оријентацију битном, вриједном и пожељном у животу, односно да теже откривању новог и сазнавању истина о себи, али и свијету који их окружује и у којем живе. Овакав налаз је и очекиван, јер се ради о узорку ученика и студената који су генерално, својим позивом упућени на ову вриједносну оријентацију.

Тестирањем разлика између хедонистичке вриједносне оријентација и статуса испитаника, такође, нису нађене статистички значајне разлике. Статистичком анализом добијена је вриједност Хи-квадрата 3,531, са 4 степена слободе и нивоом значајности 0,473. Може се закључити да је потврђена нулта хипотеза, односно да нема статистички значајне разлике када је у питању хедонистичка вриједносна оријентација код младих различитог статуса. У Табели бр. 5 приказани су резултати анализе Хи-квадрата.

Табела 5; Хедонистичка вриједносна оријентација и статус испитаника

Статус испитаника	Најважније и најбоље за човјека је да себи осигура што је могуће више непосредног задовољства у животу, јер је будућност често неизвјесна.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	12	14	70	96
	4,1%	4,7%	23,6%	32,4%
Ученици средње школе	8	22	70	100
	2,7%	7,4%	23,6%	33,8%
Студенти	7	21	72	100
	2,4%	7,1%	24,3%	33,8%
Укупно	27	57	212	296
	9,1%	19,3%	71,6%	100,0%

$\chi^2 = 3{,}531 \quad df=4 \quad p=0{,}473$

На основу приказаних резултата може се уочити да се испитаници у највећем проценту слажу (71,6%) са наведеном вриједносном оријентацијом. У тој категорији подједнак је проценат ученика основних и средњих школа (23,6%), док је проценат студената за нијансу већи (24,3%). Слично као у претходној анализи, слиједни проценат неутралних испитаника (19,3%). У овој категорији највише је средњошколаца (7,4%), затим студената (7,1%), док је најмање ученика основних школа (4,7%). Испитаника који се не слажу има 9,1 %, а то су најчешће ученици основних школа (4,1%), затим слиједе ученици средњих школа (2,7%) док је најмање студе-

ната који се не слажу са хедонистичком вриједносном оријентацијом (2,4%).

Иако је разлика статистички незначајна, па се не могу доносити уопштени закључци, ипак се може уочити да тенденција ка прихватању хедонистичке вриједносне оријентације, коју карактерише настојање појединца да себи осигура што више непосредног задовољства, расте крећући се развојем индивидуе од основне школе, преко средње школе, до студија. Могуће је се у основној школи особа још увијек не осјећа толико независном и сигурном да би испољила своје хедонистичке потребе, колико то осјећају средњошколци, посебно студенти, који су самосталнији и сгурнији у себе када су у питању оправданост и задовољење хедонистичких потреба.

Анализирањем разлика између економско-утиларистичке вриједносне оријентације и статуса испитаника установљена је статистички значајна разлика. Вриједност Хи-квадрата је 21,135, број степени слободе је 4, а коефицијента поузданости 0,000. На основу добијених резултата може се закључити није потврђена нулта хипотеза, односно да постоји статистички значајна разлика у прихваћености економско-утиларистичке вриједносне оријентације код испитаника различитог статуса, ученика основних школа, ученика средњих школа и студената. Резултати анализе приказани су у табелом број 6.

Табела 6; Економско-утиларистичка вриједносна оријентација и статус испитаника

Статус испитаника	Жиот би требало организовати тако да човјек стекне и има што више имовине, јер му она омогућава највише задовољства и пружа највећу сигурност.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	37	18	45	100
	12,3%	6,0%	15,0%	33,3%
Ученици средње школе	24	20	56	100
	8,0%	6,7%	18,7%	33,3%
Студенти	41	33	26	100
	13,7%	11,0%	8,7%	33,3%
Укупно	102	71	127	300
	34,0%	23,7%	42,3%	100,0%

$\chi^2 = 21{,}135 \quad df=4 \quad p=0{,}000$

Анализом добијених резултата може се уочити да највећи проценат испитаника прихвата економско-утиларистичку вриједносну оријентацију (42,3%). У овој категорији највећи је проценат ученика средње школе (18,7%), затим ученика основне школе (15,0%), док је најмањи проценат студената (8,7%). Са друге стране, највећи је проценат студената који се не салажу са овом вриједносном оријентацијом (13,7%), затим ученика основ-

не школе (12,3%), док је најмањи проценат ученика средњих школа (8,0%). Неутралних испитаника је 23,7 одсто.

Анализом ових података, може се закључити да средњошколци највише вреднују ову вриједносну оријентацију, затим слиједе ученици основних школа, док студенти најмање исказују заинтересованост за ову вриједносну оријентацију. За овако добијене резултате могући је узрок чињеница да су средњошколци у једном од кризних периода у животу, јер завршавају школовање, постају пунољетни чланови друштва, одлучују се за наставак школовања студирањем или тражењем запослења. Због свега тога, у овом периоду је потреба за осамостаљивањем једна од доминирајућих, а обезбјеђивање материјалних средстава за самосталан живот једна је од важнијих потреба. Због свега тога је могуће да срдњошколци највише вреднују и највише цјене управо економско утиларистички начин живота кога карактерише тенденција ка стицању материјалних добара у циљу осигуравања сигурности у животу.

Код ученика основних школа, могуће је да ова тенденција још увијек није толико развијена јер они обично живе са родитељима који их издржавају и који настоје да задовоље, онолико колико могу, њихове материјалне потребе. Овако низак проценат студената који подржавју ову вриједносну оријентацију могуће да је посљедица давања социјално пожељних одговора којима се акценат са материјалних вриједности премјешта на друге, као што су сазнајне алтруистичке и слично. Са друге стране, могуће је да су студенти, захваљујући свом животном искуству, образовању и доступности информација, више преоријентисани на друге вриједносне оријентације него на економско-утиларистичке, које у нашем друштву, негдје у позадини, ипак вежу за себе негативну конотацију као што је брзо стицање имовине на морално сумљиве начине.

Тестирањем разлика између вриједносне оријентације усмјерене на моћ и углед и статуса испитаника, нису нађене статистички значајне разлике. Вриједност Хи-квадрата је 5,159, број степени слободе је 4, а ниво значајности је 0,271. У том контексту, може се закључити да је потврђена нулта хипотеза, односно да нема статистички значајне разлике међу испитаницима различитог статуса када је у питању оријентисаност на стицање моћи и угледа. Резултати су приказани Табелом 7.

Табела 7; Вриједносна оријентација усмјерена на стицање моћи и угледа и статус испитаника

Статус испитаника	Најважније у животу је изборити се за онај начин живота који обезбјеђује човјеку велику моћ, углед и поштовање у друштву.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	30	18	51	99
	10,0%	6,0%	17,1%	33,1%
Ученици средње школе	28	25	47	100
	9,4%	8,4%	15,7%	33,4%
Студенти	30	31	39	100
	10,0%	10,4%	13,0%	33,4%
Укупно	88	74	137	299
	29,4%	24,7%	45,8%	100,0%

$\chi^2 = 5{,}159$ df=4 p=0,271

На основу презентованих података може се уочити да се највећи проценат испитаника слаже са овом вриједносном оријентацијом. Међу њима највећи је проценат ученика основних школа (17,1%), затим ученика средњих школа (15,7%), док је најмање студената (13,0%). Од укупног броја испитаника, 29,4 % се не слаже са овом тврдњом и готово да је једнак проценат заступљен у свик категоријама, што значи да се сваки десети ученик основне школе, ученик средње школе и студент не слажу да је у животу најбитније имати моћ и углед у односу на друге људе. Неутралних испитаника је 24,7%.

Иако разлика није статистички значајна, резултати показују да студенти у најмањем броју сматрају да је у животу од пресудне важности остваривање поштовања, моћи и угледа. Могући разлог за овакве податке лежи у чињеници да су студенти, захваљујући свом животном и образовном искуству, подложнији либералним идејама равноправности међу људима, него вриједностима стицања моћи, угледа и престижа над другима. Код осталих испитаника, ученика основних и средњих школа, могуће ја да ове идеје нису толико заступљене због још увијек јасно неиздиференцираног идентитета.

Приликом тестирања разлика између естетске вриједносне оријентације и статуса испитаника, такође, није нађена статистички значајна разлика. Хи-квадрат износи 1,821, уз 4 степена слободе и ниво значајности у износу од 0,769. Закључује се да је прихваћена нулта хипотеза, да не постоји статистички значајна разлика између испитаника: ученика основних школа, ученика средњих школа и студената у слагању са естетском вриједносном оријентацијом. Резултати су приказани Табелом 8.

Табела 8; Естетска вриједносна оријентација и статус испитаника

Статус испитаника	Најважније у животу је изборити се за онај начин живота који обезбјеђује човјеку велику моћ, углед и поштовање у друштву.			Укупно
	Не слажем се	Неутралан сам	Слажем се	
Ученици основне школе	43	21	36	100
	14,3%	7,0%	12,0%	33,3%
Ученици средње школе	43	21	36	100
	14,3%	7,0%	12,0%	33,3%
Студенти	35	25	40	100
	11,7%	8,3%	13,3%	33,3%
Укупно	121	67	112	300
	40,3%	22,3%	37,3%	100,0%

$\chi^2 = 1,821$ df=4 p=0,769

Анализом добијених резултата стиче се утисак о приличној уједначености када је у питању прихваћеност ове вриједносне оријентације. Од укупног броја испитаника 40,3% се не слаже да је тежња ка постизању љепоте и склада најбитнија вриједност у животу. Од тога је једнак проценат испитаника основних и средњих школа (14,3%), док је нешто мањи проценат студената (11,7%). Са друге стране, 37,3 % укупног броја испитаника се слаже са тврдњом да је тежња ка љепоти и складу једна од најбитнијих у животу, при томе је највећи проценат студената, 13,3%, док је једнак и нешто нижи проценат ученика основних и средњих школа (12,0%). Неутралних је 22,3% испитаника.

Иако разлика није статистички значајна, подаци показују да студенти генерално имају позитивнији став према овој вриједносној оријентацији у односу на друге испитанике. Могући разлог за то је веће искуство и образовање студената, међутим, како разлика није статистички значајна, не омогућава нам доношење уопштавајућих закључака везаних за испитивану појаву.

Поред тестирања разлика, у овом истраживању, Табелом 9, приказана је прихваћеност тврдњи за сваку вриједносну оријентацију, представљена аритметичком средином. На тај начин, могуће је стећи увид у то колико је свака вриједносна оријентација прихваћена на цјелокупном узорку испитаника.

Табела 8; Аритметичке средине вриједносних оријентација

Вриједносна оријентација	АС
Дјелатна	2,9200
Алтруистичка	2,8100
Сазнајна	2,7759
Хедонистичка	2,6250
Економско-утиларистичка	2,0833
Политичка	2,1639
Естетска	1,9700

На основу наведених дескриптивних резултата, могуће је закључити да је најприхваћенија дјелатна, алтруистичка, сазнајна, хедонистичка, затим економско-утиларистичка, политичка, и најмање естетска вриједносна оријентација.

Дискусија резултата

Презентовани подаци омогућују извођење неколико закључака када су у питању вриједносне оријентације код младих. У већини случајева потврђене су нулте хипотезе тестирања разлика између вриједносних оријентација и статуса испитаника (ученик основне школе, ученик средње школе, студент). У том контексту, могло би се закључити да вриједносне оријентација код дјеце бивају оформљене већ у периоду похађања основне школе и да релативно остају непромијењене кроз средњошколско образовање, па чак и до периода студирања.

У овом истраживању изузетак представља економско-утиларистичка вриједносна оријентација која представља усмјереност на обезбјеђивање материјалних средстава и имовине. Анализом резултата утврђено је да средњошколци највише вреднују ову вриједносну оријентацију, затим слиједе ученици основних школа, док студенти најмање исказују заинтересованост за ову вриједносну оријентацију. Као објашњење ове појаве, могуће је навести претпоставку да су средњошколци у једној од кризних фаза живота, јер завршавају школовање, постају пунољетни и пуноправни чланови друштва, одлучују се за наставак школовања студирањем или тражењем запослења. Због утицаја свих ових, али и других фактора, у овом периоду је потреба за осамостаљивањем једна од доминантних. Задовољење ове потребе средњошколци често виде у обезбјеђивању материјалних средстава, који би им омогућили самосталан живот у односу на старатеље, једна је од важнијих потреба у овом периоду. Због свега тога, могуће је да средњошколци највише вреднују и највише цијене управо економско утиларистички начин живота, кога карактерише тенденција ка стицању материјалних добара у циљу осигуравања сигурности у животу.

Из презентованих дескриптивних података, могуће је закључити да су најприхваћеније дјелатне, сазнајне и алтруистичне вриједносне оријентације. Разлоге за овако добијене резултате могуће је тражити у самој природи узорка, јер се ради о ученицим и студентима, којима би требало да буде прилично својствено вредновање сврсисходног и конструктивног дјеловања, помагања, подржавања и љубави према другим људима, те откривање новог и упознавање истина о свијету, човјеку и природи. Тек потом слиједе хедонистичка, економско-утиларистичка и политичка вриједносна оријентација. Ове вриједносне оријентације у друштву не морају увијек имати позитивне конотације, јер живљење само ради обезбјеђивања задовољства себи, настојање да се стекну материјална добра по сваку цијену и да се оствари што већи утицај и моћ над другим људим, у супротности је са прве три, најприхваћеније, вриједносне оријентације, оне не изгледају толико друштвено корисне и прихватљиве, па је могуће да се из тог разлога млади мање опредјељују за њих. Када је у питању опредјељеност за естетске вриједносне оријентације, могуће је да су у овим тешким временима млади најмање оријентисани на трежење љепоте и склада у животу, а више на рјешавање неких практичнијих проблема.

Добијени резултати везани су за вриједносне оријентације, што значи да уколико неко вреднује одређене типове понашања, због дејства многих неконтролисаних фактора, не мора значити да се он и понаша у складу са својим вриједностима и вриједносним оријентацијама. У сваком случају, наведени подаци истраживања представљају тренутни снимак испитиване појаве у узорку који је њиме обухваћен, са свим недостацима који у међувремену могу бити откривени. Практични значај овог истраживања јесте да подстакне интерес за ову проблематику, која би могла да представља предмет нових и даљих истраживања у области вриједности, које представљају једну од најбитнијих сегмената људског функционисања.

Литература

Бојанин 2005: С. Бојанин, *Морал и ментално здравље*, Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга.

Крнета 2004: Д. Крнета, *Вриједности у свјетлу друштвених промјена*-књига 1, Бања Лука: Ослобођење.

Крстић 1988: Д. Крнета, *Психолошки речник*, Београд: Вук Караџић.

Rokeach 1973: M. Rokeach, *The nature of Human Values*, New York: Free Press.

Рот 2010: Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике.

Рот, Хавелка, 1973: Н. Рот, Х. Хавелка, *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, Београд: Институт друштвених наука.

Хајнић 2002: Х. Хајнић, *Перцепција проблема, систав вриједности и атрибуције успјеха адолесцената с подручја различито захваћених ратом*, Дипломски рад, Загреб, http://darhiv.ffzg.hr/52/1/HrvojeHajnic.pdf 10.04. 2013.
Хол, Линзи 1983: С. Хол, Г. Линзи, *Теорије личности*, Београд: НОЛИТ.

Đorđe M. Petronić

YOUNG PEOPLE AND VALUE ORIENTATIONS

Summary

Value orientations represent the general principle of behaviour and activities in relation to particular aims we strive to achieve. The aim of the research is to analyze the value orientation of the young and find out the possible differences among the examinees in relation to certain value orientations (learning, altruistic, aesthetical, focuses on power and position in society) and their status (primary school students, secondary school students, university students).

The research sample consisted of 300 examinees from the municipalities of Pale, Sokolac, Han Pijesak and Rogatica and it included primary school students, secondary school students and university students. Rot and Havleka (1973) scale was used to measure their value oriantations. Since the authors claimed that the scale fulfiled all the metric characteristic, they were not further tested.

The research showed that there were statistically significant differences in relation to the economic and utilitarian value orientation of primary school students, secondary school students and university students. The relationship between other investigated value orientations and the status of the examinees were not statistically significant.

Драган Учур*
Универзитет у Источном Сарајеву
Богословски факултет Фоча

УДК 141.336:27-788
DOI 10.7251/RFFP1513219U
Оригинални научни рад

РАЗМЈЕНА МИСТИЦИЗМА ИЗМЕЂУ ХРИШЋАНСТВА И ИСЛАМА: ИСЛАМСКИ СУФИЗАМ И ХРИШЋАНСКИ ИСИХАЗАМ (СОЦИОЛОШКО-РЕЛИГИЈСКИ АСПЕКТИ)

Апстракт: *Поставивши питање спојивости мистичко-аскетске традиције и стриктно јуридичке религије каква је ислам, аутор настоји да докаже да је природно човјеково стремљење ка Богу узрок мистичких покрета у свјетским религијама. Такав је случај и са суфизмом, скоро монашком традицијом у исламу. С обзиром на то да суфизам није лако прихваћен од стране сунитске ортодоксије, може се претпоставити да суфизам per se није изворно исламска идеја, него је настала под утицајем старијих религијских система на оним географским подручјима на којима се ислам ширио. То значи да једну од главнх улога у формирању суфизма има хришћанска (православна) исихиастичка традиција. Излажући основе суфизма, његову организацију и праксу, аутор предлаже могуће канале којима је исихазам утицао на стварање овог исламског мистичко-аскетског покрета.*

Кључне ријечи: *суфизам, исихазам, мистика, аскеза, хришћанство, ислам, зикр, дервиши, Руми, Ал-Џунаид.*

Увод

Природна човјекова усмјереност ка Богу и познању божанских тајни очигледна је у већини свјетских религија. У зависности од историјског и догматског контекста, пут религиозног човјека ка Богу поприма разне форме; у неким случајевима се тај пут остварује у заједници, док у другим бива кроз индивидуалну контемплацију. Уколико остварење релације човјек – Бог и vice versa схватамо као дио живота у заједници, онда говоримо о хришћанству, тј. о Цркви. Са друге стране, испуњење духовног битија у оквирима индивидуалне праксе односи се на већину индијских и далекоисточних религија, под чим подразумијевамо сљедеће: хиндуистичку јогу, будистичку медитацију и молитвену праксу *nembutsu*, ђаинску јогу, таоистички *wu wei* итд. Без обзира на то да ли се коначни циљ духовног живота назива обожење, спасење, нирвана или мокша, нагон који долази из дубина људске природе је свакако истовјетан, а то је незадовољство стањем несавршености и смрти. Због овога се у религијској мисли јављају феномени мистицизма и аскетизма.

Ислам, будући првобитно политички и војни покрет са подлогом стриктног монотеизма, није захтијевао од сљедбеника духовни подвиг какав постоји у хришћанству. Импозантна личност какав је био, Мухамед је

* dragan.ucur@hotmail.com

за релативно кратко вријеме успио индоктринирати велики дио арапског свијета, али не помоћу неке узвишене теологије и философије, него помоћу лако схватљивих етичких норми уз обећање велике награде у рају за праведан живот, али и грозних казни у паклу за грешан живот. Једна таква религија никада не би развила однос са Богом који би био напреднији или узвишенији од првобитног, чисто јуридичког, да није примила одређене хришћанске, јудаистичке, неоплатонистичке, гностичке и индо-будистичке идеје. Иако ислам инсистира на оригиналности своје религијске мисли (као и све остале религије), поменути утицаји су неоспорни, нарочито ако се ради о *суфизму*, мистичкој и аскетској традицији која је једно вријеме пркосила званичној арапској „ортодоксији", пријетећи да се преобрази у право монаштво, али је касније нашла компромис са званичном исламском догмом и наставила да живи до данас.

Осим поменутих ванских утицаја, суфизам нема никакву реалну основу у Курану. Наиме, на основу Мухамедових духовних искустава, муслимани ислам сматрају откривењском религијом. Теорија о Алаховом откривењу Мухамеду сама по себи подразумијева елемент мистике, те се суфизам као појава може схватити у смислу подражавања Мухамеда и његовог односа са Богом. У сваком случају, бројне идеје суфизма не могу се изједначити са оригиналним куранским учењима, па се ни утицај других религија, на првом мјесту хришћанства, не може негирати. Тако суфизам остаје јединствен феномен у исламу: аскеза и апстиненција у оквиру религије која подржава брак и тјелесно сједињење зарад увећања броја сљедбеника, култ светитеља и остали страни елементи у суфизму свједоче о живом контакту са хришћанском монашком традицијом. У неким исламским земљама су поменути хришћански утицаји више изражени, у некима мање, али се историчност и истинитост суфијског угледања на хришћанску установу монаштва не могу порећи.

Задатак који је постављен у овом раду јесте покушај реконструкције историје контакта хришћанства и ислама на пољу суфизма. Будући да је суфизам као вјерски покрет заиста обимна тема, то ћемо у кратким цртама изложити његову историју и учење, а уједно и потражити изворе утицаја у његовом настанку и развоју. То, међутим, не исцрпљује тему у потпуности. С обзиром на исто географско подручје које православни хришћани дијеле са муслиманима у неким од бивших југословенских република (Босна и Херцеговина, Србија, Црна Гора, Македонија), међусобно разумијевање и дијалог су неминовности с којима се свакодневно суочавамо. Покушај дијалога са исламом на догматској основи, као што је случај са римокатолицима, није могућ, пошто су хришћанска тријадологија и исламски појам монотеизма суштински различити. На другој страни стоје мистичке и аскетске традиције обје религије: исламски суфизам и православна исихастичка духовност. Пошто су ове двије традиције поља међусобног подударања у одређеним вјерским аспектима, подлогу за конструктиван дијалог треба потражити управо у њима.

Постанак суфизма и његови главни представници

Суфизам или *tasawwuf* је израз аскетске и мистичке тенденције у оквирима ислама. Етимологија ријечи *sūfī* обично се доводи у везу са арапским термином *sūf*, што значи „вуна“, а односи се на начин одијевања суфија. Наиме, они су носили одјећу и огртаче искључиво од бијеле вуне. Са друге стране, ријеч *tasawwuf* изведена је из коријена *swf*, а значи „исповиједати суфизам“ (Цорбин 1977: 205). По неким другим етимологијама, ријеч *sūfī* може вући поријекло од коријена *safa* – „бити чист“, или *sufa* – платформа у Пророковој џамији у Медини. Узимајући у обзир велики хришћански утицај на појаву суфизма, може се претпоставити да је ријеч *sūfī* арапско читање грчке ријечи *sofos* (Рахман 1983: 190). Сљедбеници суфизма називају се суфије или дервиши. „Sufijsko bratstvo (*tarikat*) (pravi put) koje se razvilo u trinaestom stoljeću, sa magistrom (*šejh*) i iskušenicima (*murid*), što u hrišćanstvu odgovara odnosu između klera i početnika, potpuno se približava monaškim redovima, uprkos apokrifnoj tradiciji da *nema monaštva* (*rehbanijjet*) *u islamu*. Vjerska služba bratstva, koja se zove *zikr*, jeste jedini pomno izrađen ritual u islamu i odaje kao svoj izvor hrišćanske litanije. Sufijske eshatološke tradicije s antihristom ukazuju da je bratstvima pristupio veliki broj novih članova između novih obraćenika na islam iz starijih monoteističkih vjera“ (Хити 1973: 304).

Иако је изворни ислам садржавао поруку о простодушности и предности будућег живота над овим, тј. материјалним, бројна освајања у Средњем и Блиском истоку, Африци и касније у Европи, значила су стицање огромног богатства за исламску заједницу. Ток догађаја који је услиједио сличан је ономе након проглашења Миланског едикта у Римском царству, 313. године. Баш као што су се бројни хришћани у Египту, Сирији и Палестини повукли у пустиње да би тамо наставили живјети чистим хришћанским животом, тако су и бројни аскетски расположени муслимани видјели у новостеченим богатствима удаљавање од изворног пута ислама, те су се одали аскези и мистици. У овоме видимо зачетке каснијег организованог суфизма, иако сами суфијски редови своје поријекло везују за Мухамеда или некога од његових директних сљедбеника. Ова теорија је до одређене мјере тачна, пошто се заснива на појединим „мистичким“ дијеловима Курана из првог дијела Мухамедове пророчке службе. „Pristalice sufizma su u početku provodile asketski, uglavnom kontemplativan život, kakav su obično praktikovali hrišćanski monasi, međutim u toku drugog islamskog stoljeća i poslije njega oni su se razvili u jedan sinkretistički pokret, koji je u se usisao mnoge elemente hrišćanstva, neoplatonizma, gnosticizma i budizma i prošao kroz mistične teozofske i panteističke etape“ (Хити 1973: 304).

Први исламски аскети појавили су се у Сирији, почетком VIII вијека, тј. већ у првом вијеку постојања ислама. У овом периоду су значајне личности Хасан ал-Басри (Hasan al-Basri), Ибрахим бин-Адхам (Ibrahim bin-Adham) и Рабија ал-Адавија (Rabi'a al-Adawiya); током IX века истак-

нут је био Абу Јазид (Abu Yazid) или Бајазид (Bayazid), а у X веку Ал-Џунаид (Al-Junaid) и Мансур ал-Халаџ (Mansur Al-Hallaj). „Уследила је фаза слабљења што се тиче оригиналности – од средине X до средине XI века – коју је сменило ново исијавање мистичне мисли током XII, а нарочито у XIII веку. Највећи песници и интелектуалци Персије, сврстани међу врхунске писце у светској књижевности, били су суфији“ (Јанулатос 2005: 231). У XII вијеку као најистакнутијег суфију видимо Ал-Газалија, а у XIII вијеку то мјесто заузимају Фарид ал-Дин Атар (Farid al-Din 'Attar), Ибн Араби (Ibn 'Arabi), Џалал ал-Дин Руми (Jalal al-Din Rumi) и Абу Саид (Abu Sa'id). „Еросна обузетост Богом влада заслепљујућим пламеном, а осећај присуства Вољеног ствара убеђење да Он доминира и испуњава све. Касније, с великим развојем монашких муслиманских редова, суфизам се институционализује, а његова првобитна осетљивост и сјај постепено се повлаче. Нарочито после XVIII века дошло је до великог пада а старо мистично виђење и дубоко религијско искуство почели су да бивају сведени на сујеверје и ексцентричност“ (Јанулатос 2005: 232).

Испрва је суфијски покрет имао чисто етичке циљеве, тј. обнову моралности из времена Мухамеда, насупрот раскалашности халифата. Међу најистакнутијим зачетницима исламског аскетизма је поменути Хасан ал-Басри (умро 728. године). Већ се у VIII вијеку назиру касније јаке тенденције ка теологији о љубави Божијој, што је првенствено видљиво у поезији „светитељке“ Рабије ал-Адавије (умрла 801. године). Суфије се често позивају на њене добро познате ријечи упућене Богу: „*Волим Те двама љубавима, љубављу моје среће и савршеном љубављу, да бих Те волела како доликује. Моја је себична љубав то што ништа не радим него мислим на Тебе, искључујући све остало. Али најчистија љубав која Ти припада јесте да велови који Те скривају, падну и да могу да Те гледам. Никаква похвала не припада мени у овом или оном, не, Теби припада хвала за ону љубав и ову*“ (цит. према: Рахман 1983: 188).

Међу суфијским првацима који су ауторитативни у оквирима формирања самог суфијског учења, најбитнији су: Abu Yazid Bastami (или Bayazid), Gunaid (или Al-Junaid), Hakim Tirmidi, Al-Hallag (или Al-Hallaj) и Ahmad Gazzali. Бајазид је био маздејског поријекла, а родио се у Бастаму на сјевероистоку Ирана. Иако за собом није оставио ниједан спис, његова учења су сачувана у облику изрека, познатих у Ирану као *šatahat* (парадокси, претјеривања или заносне ријечи). Један од најбитнијих аспеката Бајазидовог учења је троструки положај битија, и то „u obliku Ja (*ana'ija*), u obliku Ti (*antiya*) i obliku On (*huwiya*, istost, Se). U ovom stupnjevanju svijesti o bitku sjedinjuju se i prožimlju se ono ljudsko i ono božansko u uzvišenom činu obožavanja i ljubavi“ (Цорбин 1977: 211). Сваки духовни напредак, по Бајазиду, није лични човјеков напредак, него дјело Бога. Другим ријечима, човјек се приближава Богу што је више могуће и тада долази до међусобног прожимања човјека и Бога, у чему видимо дјелимичне пантеистичке тенденције суфизма. Ал-Џуанид, други значајни формулатор суфијског учења,

био је поријеклом из Ирана, али је највећи дио свога живота провео у Багдаду. Написао је петнаестак списа, међу којима се истичу: *Расправа о божанском јединству*, *Књига о мистичком утапању*, *Правила владања оних који не могу живјети без Бога* и *Медицина за духове*. „Истичемо, u prvom redu, da je Gunaidova duhovnost uvjetovana polaritetom između *šari'ata* (slovo Božanskog zakona koje se mijenja od poslanika do poslanika) i *haqiqata* (vječna duhovna istina). (...) Gunaid se suprotstavlja ekstremističkom stavu nekih sufija koji zbog ontološke premoći *haqiqata* nad *šari'atom* izvode zaključak da ovaj posljednji treba odbaciti kao nepotreban onoga časa kada smo ga nadmašili otkrivši put do prvog (*haqiqat*)“ (Цорбин 1977: 213). Другим ријечима, Ал-Џунаид је настојао спојити суфијски мистицизам са ортодоксном исламском теологијом. Он сам истиче степеновање у духовном искуству, али не подразумијева одбацивање темеља зарад коначног циља духовног изграђивања. „Основни смисао живота, по Џунаиду јесте чување савеза између Бога и људи, као што је приказано у Курану, да би се човек вратио првотној чистоти. После смрти човекова личност не престаје да постоји већ се усавршава преко Бога и у Богу. Налазећи се у овом свету у раздрагано сти и сједињењу с Богом човек је испуњен срећом, а обузет је тугом кадгод се прекида доживљајни однос с Њим“ (Јанулатос 2005: 236). Ово мистичко сједињење са Богом Ал-Џуанид назива *tauhid*; пут сједињења не подразумијева само спознају Бога, него и сједињење са Њим.

Hakim Tirmidi или *Termezi*, како му се име изговара у Ирану, био је родом из Персије. За собом је оставио једну аутобиографију и низ расправа, од којих су многе само дјелимично сачуване. Тирмидијево основно учење тиче се појма *walayata* (божанско пријатељство), који је основа шиитског вјеровања. Сам Тирмиди разликује двије врсте *walayata*: „jedan je opći i zajednički svima (*w. amma*), a drugi je posebni *walayat* (*w. hassa*). Prvi se odnosi na sve *Muslimin*: izjavljivanje *šahadata* (ispovijedanje islamske vjere) dovoljno je da stvori vjeru *walayata*, koja tako postaje veza s Bogom, a zajednička je svim vjernicima koji prihvaćaju Poslaničku Poruku. Posebni *walayat* pripada, naprotiv, samo duhovnoj eliti, onima koji su prisni s Bogom, koji s njim govore i saobraćaju, jer s njima tvore efektivno i transcedentno jedinstvo“ (Цорбин 1977: 214). Тирмиди чак истиче предност *walayata* над посланством (*nubuwwat*), пошто посланство извире из *walayata*, али не само због тога. Наиме, *walayat* је вјечан, док је посланство пророка закључено у једном временском периоду. Тирмиди је на овај начин угрозио шиитску доктрину о имамима, поставивши *walayat* не само изнад пророчке службе, него и над учењем имамологије. Још један еминентни представник суфизма из IX вијека био је Ал-Халаџ. Рођен је у Туру, у југозападном Ирану. У младости је отишао у Багдад, гдје је био ученик Ал-Џунаида. Три пута је одлазио у Меку, а ишао је и тако далеко до граница Кине. Коначно се настанио у Багдаду, гдје је отпочео јавно проповиједање о љубавном и метафизичком сједињењу са Богом, које је циљ како суфија, тако и свих осталих сљедбеника ислама. „Њему блиска мисао била је увереност да је Бог љубав и да је ство-

рио човека по својој слици. Сходно томе, човек је дужан да открије Божију слику у себи и да достигне сједињење с Богом. Халаџ је видео одличан пример човека који славопоји у личностима Исуса или Мухамеда. Често користи термин *hulul* (што значи: обитавати, настанити се), који се у арапској књижевности обично повезује с хришћанским појмом оваплоћења Речи Божије. За Халаџа мистици су били изнад пророка, јер је у њима сијала истина. Неке његове идеје су за муслимане биле скандалозне, нарочито израз *ana l-haqq*, односно *ја сам истина*, па је на крају осуђен на распеће 922" (Јанулатос 2005: 237).

Најзад, Ahmad Gazzali, чији је брат био исламски теолог Abu Hamid Gazzali, оставио је за собом спис *Слутње вјерника љубави*, гдје се до крајњих граница разрађује суфијски појам љубави према Богу. Газали је, наиме, проповиједао на основу свог личног мистичког искуства, а не на основу устаљених суфијских теорија. Због тога је могао да лично искуство усклади са ортодоксним исламским ставовима и, захваљујући својој оштроумности, издејствује толеранцију опште исламске мисли према суфизму. „Neprocenjiv je uticaj Gazalija u islamu. On je ne samo obnovio ortodoksni islam, u koji je uključio i sufizam kao njegov sastavni deo, već je takođe bio veliki reformator sufizma, kojeg je očistio od neislamskih elemenata i stavio u službu ortodoksne religije. Zbog toga on predstavlja završni korak jednog dugotrajnog razvoja" (Рахман 1983: 199).

Организација, учење и пракса суфизма

Прије свега, потребно је нагласити да се учење суфизма и његово устројство нису одмах у почетку појавили као једна организована цјелина. Суфизам се испрва састојао од индивидуалне праксе, након чега се мање групе ученика окупљају око једног учитеља. Тек пред крај XII вијека, суфије се почињу удруживати у трајне организације. Ова суфијска братства имала су своје посебне начине посвећења и заједничку аскетско-мистичну дисциплину, али је целибат био одсутан. „Четири таква велика реда јавила су се у XII и XIII веку: 1) Кадирије, који своје изворно надахнуће дугују животу и проповедима једног персијског муслимана, ал-Кадира (1078-1166); 2) Сухравардије, назван по једном другом Персијанцу, ал-Сухравадију (1144-1234); 3) Шазилије, што га је основао ал-Шазили (1196-1258), који је стекао мноштво следбеника у Тунису, побегао у Александрију, и тамо успео да окупи још већи број ученика; 4) Ред чији је утемељач био велики Џелалудин Руми, можда највећи од персијских мистичних песника, који је умро 1273. године наше ере; био је то ред познат као мевлевије. Прва два од тих редова постала су касније значајна у Индији, трећи – у Египту, а четврти – у Турској" (Линг 1993: 354-355). Мевлевије су посебно интересантни, јер је њихов оснивач, Руми, дао велики значај музици и плесу у церемонијама, па су у Европи познати као „дервиши који се окрећу". Старјешина овог реда је увијек био његов потомак, са сједиштем у Конији

(Иконија), а његова је привилегија била да новог турског султана опаше мачем (Хити 1973: 307). Мевлевије су такође суфијски ред који је био присутан у нашим крајевима.

Захваљујући турској заступљености на Балкану од XIV вијека, као општи назив за суфије је преовладао термин „дервиш“. У осталим дијеловима исламског свијета постоје и други називи, нпр. у Индији „факир“, а у Египту и сјеверној Африци „ихван“ или „хван“, што значи „брат“. Старјешине суфијских редова носе титулу *shaikh*, тј. шејх. Њихове куће или мјеста окупљања називају се *ribat*, *khanaqa* или *tekke*, тј. „текије“ у нашем изговору (Јанулатос 2005: 240). Мевлевије, међутим, нису били једини ред суфија у Турској. „U Turskoj je jedan od najjačih redova imenom *bektašije*, poznat zbog svojih veza sa janjičarima. Ovaj red, koji je stao na čvrste noge oko 1500. god., propagira celibat, štuje Aliju i pokazuje tragove hrišćanskoj uticaja u svojoj teologiji. Čini se da on prije predstavlja jednu sektu nego sufijsko bratstvo. Pored toga što su baštinici starijih vjera Male Azije, derviški redovi te zemlje sačuvali su tragove šamanizma, koji su prvi Turci sa sobom donijeli iz centralne Azije“ (Хити 1973: 307).

Прва одлика суфизма, која га разликује од традиционалног ислама, јесте његово истицање аскетизма као превасходног елемента у духовном животу. Према томе, за прве суфије се сматрају *Džabir-ubnu-Hejjan* и *Ibrahim-ubnu-Edhem* из VIII вијека. Овај Ибрахим је установио суфизам у Сирији, гдје је проповиједао и живио од рада својих руку (Хити 1973: 304-305). „U životu Prorokovom veoma je izražena činjenica da je Prorok praktikovao strogi realizam uporedo sa intenzivnim duhovnim životom (a verujemo da je to činio upravo zbog tog duhovnog života). Usrdne molitve i usamljena noćna bdenja bila su normalan sastavni deo njegovog života. Bilo bi zaista začuđujuće – čak i u slučaju da to nije potkrepljeno istorijskim dokazima – da takav način života, u različitom stepenu, nije uticao i na njegove sledbenike“ (Рахман 1983: 189). Међутим, аскетизам у његовом монашком облику није прихватљив, чак ни по Курану. Због тога је кроз историју ислама евидентна велика супротстављеност традиционалне правне исламске науке монашким тенденцијама суфизма. Целибат је, дакле, одлика само екстремних огранака суфизма, док они редови који се држе ортодоксне доктрине не прихватају целибат, видећи ту установу као супротну учењима Курана. „Pod uticajem hrišćanskih, kao i helenističkih ideja, muslimanski asketizam postao je u drugom muslimanskom stoljeću mističan, tj. pristalice su ga počele smatrati više nekim emocionalnim sredstvom koje čisti ljudsku dušu, tako da ona može spoznati i ljubiti Boga i s njim se ujediniti, nego sredstvom kojim se zadobija njegova nagrada na drugom svijetu. Ova sufijska spoznaja (*ma'rifet*) Boga neki je oblik vjerske spoznaje postignut unutarnjim svjetlom duše svakog pojedinca, suprotno spoznaji Boga (*ilm*) putem razuma ili pasivnim pristankom priznate tradicije“ (Хити 1973: 305). Овдје се исламски мистицизам у великој мјери приближава хришћанству, или пак одаје његов директни утицај. Наиме, спознаја Бога дешава се једино кроз љубав према Њему, а овај принцип спо-

знање могућ је зато што и Бог љуби. Суфијска доктрина о љубави испрва је била изражавана у складу са Кураном, али је убрзо попримила екстатични карактер. У овом смислу су суфије истински мистици: њихово писмено и усмено исказивање љубавних осјећања остало је већином нејасно њиховим савременицима који су се придржавали строгих куранских прописа. Чак су у својој поезији користили еросну терминологију, која је постала главно изражајно средство суфизма. „На крају, помоћу посебних вежби суфији падају у екстатична стања, у којима се љубав према Богу доживљава као сједињење и поистовећивање са Свевишњим“ (Јанулатос 2005: 234).

Пантеизам и теозофија су, такође, посебне суфијске одлике, настале под хеленистичким утицајем. Zen-Nun ul-Misri је главни представник суфијске теозофије, који је самом суфизму дао његов сталан облик. „On je začetnik učenja da se prava spoznaja postiže samo jednim sredstvom, ekstazom (*vejd*). El-Me'sudi govori da je zen-Nun običavao tumarati između porušenih spomenika svoje uže domovine Egipta u nastojanju da dešifrira misteriozne figure kao ključ za nestale antičke nauke“ (Хити 1973: 305). Теозофски приступ исламу врло је брзо изродио пантеистички поглед на свијет, који је највјероватније настао под индијским и иранским утицајем. Поменути Бајазид и ал-Халаџ отворено су иступали са пантеистичким идејама. Ал-Халаџ је ради своје изреке „ја сам истина“ (тј. Бог) чак распет на крст. Његова пантеистичка идеја је сажета у сљедећим ријечима: „Ја сам онај кога ја волим, а онај кога ја волим јест ја. Ми смо двије душе које станују у истом тијелу. Када ти видиш мене, ти видиш њега: а када видиш њега, видиш нас обадва“ (према: Хити 1973: 306). Једна од најпрепознатљивијих карактеристика суфизма јесте култ светаца, који није могао да се помири са учењем Курана и ортодоксним исламом. Поштовање светитеља у исламу резултат је мистичке тежње за премошћавањем онтолошког јаза између Бога и човјека, тј. тражење адекватних спона у овом односу, а то су управо били светитељи (*veli*, пријатељ Божији). Светитељи образују својеврсну духовну љествицу која представља стуб суфијске космологије. Посебно мјесто међу свецима припада тзв. Хадиру (досл. *Зелени*), који је у ортодоксним исламу поистовијећен са Мојсејевим духовним вођом. Иако сам чин канонизације светитеља никада није постојао, светитељем би постајао онај ко се током живота докаже чудесима (*keramat*). „Izgrađene su bile posebne teorije da bi se povukla oštra razlika između ovih čudesa i onih što su ih učinili proroci, da se sveci i proroci ne bi smatrali suparnicima. Pošto behu povučena ova razgraničenja, ortodoksija se više nije ustručavala da ovu doktrinu uključi u svoj sistem“ (Рахман 1983: 196).

Суфијска пракса укључује одређене елементе који су специфични само за њихове кругове, а ту првенствено мислимо на *dhikr* или зикр, те на молитвену употребу бројаница. Ријеч „зикр“ има два значења: ако се односи на дух (*bi-'l-qalb*), онда значи „сјећање“, а ако се односи на језик (*bi-'l-lisan*), има значење „споменути“. Најважнији контекст ове ријечи је сјећање или спомињање Алаха. „Kada su nastala kasnija derviška bratstva i kada su

ona utvrdila svoje obrede, bitni dio svake *tarike* postao je njihov *zikr*. Sastoji se od mnogokratnog ponavljanja fraza kao što su *la ilaha illa-llah*, *subhana-llah, al-hamdu li-llah, Allahu akbar, astagfiru-llah*, te različitih Allahovih imena. Duhovne pjesme, koje je, često, teško razlikovati od ljubavnih pjesama, mogu se uvesti u ritual, a isto tako ples i sviranje na različitim bubnjevima i frulama. Na redovitoj službi petkom (*hadra*) u *tekiji* ili *zaviji*, koju svi derviši moraju pohađati, obred se sastoji posebice od *la ilaha illa-llah*, nazvanog *dikr al-galala*, i od *hizba* ili *službe* u tehničkom smislu, te redoslijeda koji je sastavljen od proširenih odlomaka iz Kur'ana i drugih molitvi" (Смаилагић 1990: 681). Тако је суфизам допринио развоју вјерских церемонијала у исламу. Зикр је обично пропраћен употребом бројаница (*subha*), које су највјероватније индијског поријекла, али је могуће да су их суфије преузели од источних хришћана. Бројанице се у арапским изворима први пут помињу 810. године. Познато је да их је у молитви употребљавао и чувени ал-Џунаид који је, након што су му неки замјерили на овој новотарији, одговорио: „Нећу напустити стазу која ме је довела до Бога" (Хити 1973: 307-308).

Суфизам у нашим крајевима

Експанзија Османског царства имала је не само политичке, него и вјерске и културолошке посљедице по балканске народе. Већ смо поменули да су се у Турској нарочито истицали суфијски редови мевлевија и бекташија, који су нашли своје упориште и у нашим и сусједним земљама. На примјер, када су сви суфијски редови у Турској били распуштени, 1925. године, бекташије су наставили живјети у Албанији (до 1967. године), на Косову и у Македонији, али и у Босни. Ред халветија, који је експлицитно турски дервишки ред, био је раширен по цијелој Турској, а на Балкану нарочито у Албанији, Македонији и у Бугарској. Рифаије, суфијски ред познат у Европи под именом „урличући дервиши", имају обичај саморањавања ножевима и играју са оружјем. Њихова средишта била су Цариград и Сарајево (види: Смаилагић 1990: 91, 235, 512).

Дервиши су били нарочито бројни у Босни, тј. у Сарајеву и околини. Евлија Челеби[1] свједочи о сарајевским текијама у XVII вијеку, којих је тада било 47 на броју. Према попису Исламске заједнице из 1930. године, у Сарајеву су постојале сљедеће текије: 1) Гази Иса-бегова текија на Бентбаши, мевлевијског реда, 2) Скендер-пашина текија, халветијско-накшибендијског реда; 3) Хадим Али-пашина текија, кадиријског реда; 4) Силахди Мустафа-пашина текија или Хаџи Синанова текија, кадиријског реда; 5) Бистригина текија (ханиках), халветијског реда; 6) Каими-бабина текија, настрадала у пожару 1879. године; 7) Јединерска текија, накшибендијског

[1] Евлија Челеби (1611-1683) турски је путописац поријеклом из Цариграда. Његов *Дневник путовања* је изузетно цијењен као извор за изучавање живота Османског царства у XVII веку. Опширније о овоме види: Смаилагић 1990: 177-178.

реда; 8) Накшибендијска текија на Млинима; 9) Фадил-пашина текија у Доњој Вогошћи; 10) Турнадедина текија код Чекрчине џамије; 11) Гази-Хусрев-бегов ханикаh (дервишка школа), на чијем је челу обично стајао шејх халветијског реда, а понекад и из реда накшибендија. Одлуком Улема меџлиса из 1931. године, све текије у Босни и Херцеговини су стављене под надзор овог органа Исламске заједнице, поставши просвјетне установе. Године 1952, по одлуци Вакуфског сабора за Босну и Херцеговину, све су текије затворене, а у то вријеме су у Сарајеву биле активне само три: Хаџи Синанова, текија на Млинима и она на Бентбаши.[2] Данас у Сарајеву постоји тек неколико текија. Хаџи Синанову текију предводе Мустафа Орман и Хикмет Мисирлић, док накшибендијску текију на Млинима предводи Сеид Стрик. Њима припада и џамија Омера Жетице. У текији у Чељиговићима састаје се кадеријско-бедевијски ред, које води шејх Закир Бектић. Рифаије данас немају сопствену текију, али се састају у џамији у Лугавиној улици у Сарајеву. Гази-Хусрев-бегов ханикаh више није у функцији.[3]

Према подацима часописа *Kelamu'l šifa'*, који издаје текија Месудија у Кањунима, недалеко од Сарајева, данас у Босни и Херцеговини постоји укупно 56 мјеста гдје се изводи зикр. Од тих 56, само 17 су текије у правом смислу те ријечи. Чак 84%, тј. свеукупно 47 поменутих објеката припада реду накшибендија, који су данас најраспрострањенији тарикат у Босни и Херцеговини; пет текија припада кадиријама, три рифаијама, а само једна шазилијама, у околини Тузле. У окриље Тарикатског центра БиХ не спада већина кадиријских, једина шазилијска и све рифаијске текије. Ред рифаија је најзаступљенији у Сарајеву, Варешу и Сребренику. Ред мевлевија је изумро у Босни, али је у току пројекат обнове Иса-бегове текије на Бентбаши, гдје им је некада било средиште.[4] Што се тиче Србије, дервиша има у Новом Пазару, неким бујановачким селима и на Косову: у Гњилану, Косовској Каменици, Призрену итд.[5]

Питање хришћанског утицаја

На основу наведених карактеристика суфизма можемо закључити да је хришћански утицај на његов настанак био много више него индиректан. Бројна суфијска учења одају своје хришћанско поријекло, ортодоксно

[2] Види: *Tekije u Sarajevu*, преузето 18.04.2012. године са: http://sufije.com/index.php?option=com_content&view=article&id=72:tekije-u-sarajevu&catid=29:the-cms&Itemid=78

[3] Види: *Derviši i tekije u Sarajevu*, преузето 18.04.2012. године са: http://www.bosnafolk.com/mozaik/dervisi.php

[4] Види: *Sufizam u Bosni i Hercegovini*, преузето 18.04.2012. године са: http://makdizdar.ba/sufizam-u-bosni-i-hercegovini/

[5] Види: Момчило Петровић, *Дервиши и живот: време чуда и на небу и на земљи*, преузето 18.04.2012. године са: http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/188020/Dervisi-i-zivot-vreme-cuda--i-na-nebu-i-na-zemlji

или хетеродоксно. Међутим, прије но што пређемо на поређење суфизма и хришћанства, тј. исламског аскетизма и хришћанског монаштва, потребно је најприје испитати канале утицаја хришћанства на суфизам уопште. Овдје је прије свега битна географија, односно оне земље у којима је суфизам поникао, а које су били центри источног хришћанског монаштва: Сирија, Палестина, Египат, па чак и Персија (у случају несторијанског монаштва). Осим тога, у обзир се мора узети и црквено-политички фактор, који је на истоку Римског царства био од највеће важности, па је чак био пресудан у одређеним догматским питањима. То се првенствено односи на поистовјећивање монофизитства и несторијанства са нацијама као што су Копти и Халдејци (Сиријци). Другим ријечима, хришћански утицај на суфизам није морао доћи из православних оквира, него директно из јеретичких. Архиепископ Анастасије Јанулатос, аутор дјела *Ислам* (2005), говори о утицају хришћанства на суфизам, позивајући се на ауторе као што је Margaret Smith (види: Јанулатос 2005: 230; фуснота 4). Њено дјело *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East*, објављено први пут у Њу Јорку, 1931. године, није преведено на српски језик, па ћемо се, стога, служити енглеским оригиналним текстом, издањем из 1995. године.

Од пресудне важности за настанак ислама (па и суфизма) било је црквено стање на источним границама Римског царства, али и даље на исток и југ, укључујући ту Арабију и Персију. Како смо већ поменули, црквено стање на Истоку било је условљено националним осјећањима поробљених народа. „Већ је несторијанство било дефинисано као *национални покрет*. Несторијанци су сами себе звали *халдејски хришћани*, тј. народ источно-сиријске језичке сфере. Монофизитство се дотакло управо Сиријаца, Јермена и Копта. Национално питање у Римској империји било је *давнашње* и *нерешиво*. Чак и у свом културном језгру ова двојединствена империја није постигла владавину једног језика. *Заједно са Црквом*, она се распала на два језика. Не треба се онда чудити што су се периферни народи (језици) такође у сваком смислу издвојили из ње“ (Карташов 2009: 320). Као први примјер можемо издвојити стање у Египту, конкретно у Александрији, гдје је домаће коптско становништво у монофизитству видјело идеалну алтернативу православљу које је заступала окупациона римска власт. У овој антиримској политици Копта предњачили су монаси, који су у Египту били јака струја, не само црквена, него и политичка. „Касније се она формирала у посебну нацију која је имала свог признатог намесника. У време арапске најезде 640. године он је директно предао Горњи Египат (више Делте) у руке нових освајача“ (Карташов 2009: 320). Слично стање је било и у Сирији и Палестини, гдје је у вријеме христолошких спорова V и VI вијека било преко 10.000 монаха. Осим киновита, већином сконцентрисаних у градским областима западно од ријеке Јордана, отшелници су чинили већину, а били су раштркани по пустињама источно од Јордана, према Персији. Прије појаве монофизитства, многи од њих су били симпатизери Несторија и антиохијског богословља, али су се касније приклонили мо-

нофизитству. „Духовно стање у овим областима допринело је у великој мери успеху ислама. Антигрчко и антицарско расположење црквава сиријског и коптског говорног подручја, њихова одбојност према халкидонском православљу, навели су византијске цареве да им силом намећу православље, што је значило да добровољно прихвате нове господаре“ (Мајендорф 1998: 73). Због тога не чуди што је јерусалимски патријарх Софроније, иако православан, преговарао о предаји Јерусалима Арапима, 638. године.

Вјероватно је посебан утицај на суфизам извршила богословска традиција катихетских школа у Едеси и Низибији (или Нисибу). Богословска школа у Едеси била је центар образовања сиријских хришћана. Основао ју је свети Јефрем Сиријски у IV вијеку. Испрва је њена основна активност била егзегеза, али је у V вијеку неизбјежно увучена у христолошке спорове. Кадар у Едеси се тада подијелио на два екстрема: несторијанце и монофизите. Послије Халкиндонског сабора, 451. године, бројни сљедбеници Едеске школе су, под вођством Нарсаја, пребјегли у персијски Нисиб, гдје су већ раније емигрирали несторијанци. Због заступања погрешне христологије, Едеска школа је формално затворена 489. године, за вријеме цара Зенона. „Наслеђе св. Јефрема је била поезија, која је одржавала хришћанску мистерију, са изванредном лепотом и дубином, али са ограниченом употребом софистичких појава и готово искључиво се ослањала на библијску сликовитост“ (Мајендорф 1997: 90-91). Овдје је потребно нагласити да су учитељи у Низибији били хришћански монаси који су се богословљем бавили на темељима поменутог метода светог Јефрема, а то је поезија. Са друге стране, персијске суфије су такође били велики пјесници, нпр. Сади, Хафиз и Руми (Хити 1973: 306). Овај детаљ може служити као доказ за суфијско присвајање пјесничког богословствовања од несторијанских монаха у Персији. Поменули смо и да је Руми оснивач реда мевлевија, који у склопу зикра практикују плес и музику, а тај феномен такође није аутентичан. Наиме, крајем IV вијека у Сирији је настала монашка секта масалијана или евхита, који су се по играма у својим аскетским вјежбама називали и хоревти (играчи) „и који су у свом изопачењу дотерали до јереси и створили идеју, да човек молитвом може за навек отерати сатану те да затим сједињен са Христом не може више грешити, ма шта радио“ (Поповић 1912: 488).

Директан контакт Арапа са хришћанством евидентан је и прије појаве ислама. Мјесто одакле су Арапи примали хришћанство опет је била Сирија. Подвижници из сиријске пустиње активно су проповиједали паганима у околини Антиохије, Едесе и Емесе, а свети Симеон Столпник је био заслужан за христијанизацију арапских племена. „Богато монашко предање зна за монахе подвижнике столпнике, посебно у Сирији, који су се подвизавали живећи на врховима и литицама високих стена – столповима, затим затворнике, који су веома ретко, скоро никада, напуштали своје монашке ћелије, затим молчалнике, који су живот проводили у сталном ћутању“ (Поповић 2002: 1257). Ови подвижници извршили су велики утицај на Ара-

пе, пошто су преко Сирије успјели пренијети хришћанство чак и до јужних дијелова Арабије. Обраћени Арапи су обично називани „Сарацени", а живјели су у пустињама Сирије, Палестине и Синаја. Познато нам је и да је сараценски шеик Аспебет, послије обраћења у хришћанство 427. године, био хиротонисан за епископа *parembolai* (шатора). Преко несторијанаца је хришћанство продрло чак до далеког царства Лахмида на доњем Еуфрату. У то вријеме је и католикос у Селевкији, поглавар цркве у Персији, био несторијанац (Мајендорф 1997: 98). Утицај несторијанства и њиховог монаштва је, дакле, био велики у арапском подручју, чак и прије Мухамеда.

Поменута историчарка Margaret Smith пружа нам прецизније податке о хришћанском утицају на појаву исламског аскетизма и мистицизма, уједно развијајући и сопствене теорије о каналима путем којих је остваривао тај утицај. Због тога ћемо се у другом дијелу овог одјељка позабавити њеном разрадом поменутог проблема. Поставивши на прво мјесто најпростије примјере хришћанског утицаја, Smith говори о обичају склапања мјешовитих бракова између муслимана и хришћанки. Пошто Мухамед није захтијевао да хришћанке промијене вјеру када се удају за муслимане, постоји могућност да су саме хришћанке вољно удавале за њих. Овај обичај је био посебно изражен у Шпанији. „Склапање мјешовитих бракова имало је велику важност, не само за промоцију пријатељских односа међу муслиманима и хришћанима, већ много више за омогућавање утицаја хришћанских мајки на сљедећу генерацију муслимана, који су били њихова дјеца и повјерени им на чување у раним годинама. (...) Дефинитивно хришћански тон неких муслиманских писаца, а нарочито суфија, са великом могућношћу може се приписати, барем дјелимично, насљеђу њихових хришћанских мајки" (Smith 1995: 112-113). Осим тога, хришћани су у прво вријеме постојања халифата заузимали важне позиције. Копти су, на примјер, били задужени за финансије, а отац светог Јована Дамаскина је био савјетник владара Абд ал-Малика (685-705). И сам свети Јован је имао слично задужење у халифату, док се није повукао у манастир.

„У образовању и уопште у култури, хришћани су били далеко напреднији од арапских освајача, а ако су муслимани жељели да се уздигну на ниво који су њихови хришћански поданици постигли вијековима прије освајања, морали су учити од хришћана и замијенити улогу владара са улогом ученика, те бити спремни да допусте својим поданицима да постану учитељи" (Smith 1995: 115). Хришћанска култура, наука, медицина и филозофија биле су, како је већ поменуто, далеко напредније од арапске културе у то вријеме. Центри хришћанске културе на Истоку били су Александрија, Дамаск, Багдад и Едеса, а сви ови крајеви су били под јаким грчким утицајем. Многи јелински списи превођени су са грчког на сиријски језик. У овом раду је предњачио Јаков Едески (640-708), који је преводио како теолошке, тако и филозофске списе на сиријски, у оба случаја са хришћанским идејама. Тако су класици грчке филозофије дошли у арапски свијет, али под плаштом хришћанства. Како закључује Smith, Арапи су примањем

грчких филсофских идеја примили и аскетску традицију, за коју су исказали посебно интересовање. Египат и Сирија били су препуни монаха, а само је у провинцији Фајум било тридесет и три манастира. Познато је и да је велики број манастира постојао у Месопотамији за вријеме цара Ираклија. Између 610. и 630. године, сјеверна Персија је била крцата монасима и пустињацима, па је у вријеме исламске инвазије ту било преко шездесет манастира (Smith 1995: 119). Наравно, већина ових монаха су били несторијанци и монофизити.

Несторијански хришћани у Арабији извршили су велики утицај на самог Мухамеда, па тако и на суфизам. У свом раду, Smith наводи бројне теолошке и аскетске термине који су преузети од несторијанаца. На примјер, *Rahman* (Милостиви) је изведено од ријечи *Rahmanan*, којом су хришћани из јужне Арабије означавали Бога Оца. Од јеменских хришћана преузет је и назив за вијернике, *Mu'minin*. Још један примјер је ријеч *salat* (молитва), која се не појављује у предисламској арапској литератури, а која је преузета из арамејског (*selota*); користили су је, наравно, источни хришћани. Нарочито је интересантан детаљ да је и ријеч *dhikr*, тј. зикр, која има изузетну важност у суфизму, преузета из сиријске хришћанске терминологије (*dukrana*), са истим значењем какво има у исламу – сјећање, спомињање Бога. Другим ријечима, сви термини који немају везу са старим арапским паганизмом воде поријекло од хришћанске традиције, нарочито из њеног сиријског типа, тј. несторијанства (Smith 1995: 136-138).

Суфизам и исихазам

У одјељку о суфијском учењу и пракси навели смо основне доктрине исламског мистицизма. Сљедећи одјељак, о путевима хришћанског утицаја на ислам и исламски мистицизам, показује како је монашка духовност источних хришћана, већином несторијанаца и дјелимично монофизита, одиграла пресудну улогу у формирању исламског подвижништва које ће се касније развити у организовани суфизам, са свом разноликошћу његових редова. Коначну могућност поређења мистицизма двије религије можемо поставити због турског освајања Византије. „Угледни свештенослужитељи и византијски научници – Фотије, Константин Философ, Николај Мистик – били су у вези са муслиманским научницима. У области саме духовности и мистике, међусобни додир између муслиманског *дикр* – начина сталног помињања божанског Имена – и православног исихазма (тиховатељство) из XIII и XIV века, показао се као могућ“ (Мајендорф 1998: 74). Ово ипак не значи да је исихазам настао под утицајем суфизма, чак напротив. Исихазам је израз традиционалне монашке духовности у оквирима православља, те се као такав треба посматрати и у односу са суфизмом.

Пошто би поређење свих аспеката суфизма и православног мистицизма било преопширно, ми ћемо се овдје задржати само на оним основним поставкама, и то: Бог као Љубав, молитвена пракса и коначни циљ ми-

стицизма. Суфијско вјеровање у Бога који љуби, а самим тим и у љубавни однос са Богом, типично је и за хришћанство и за суфизам. Такво поимање Бога тешко је прихваћено у правнички настројеној исламској ортодоксији, па су се први сљедбеници суфизма морали сликовито изражавати о Богу као љубави у својој поезији. „Песници су зато, пишући љубавну поезију, или анакреонтску поезију, говорећи о вољеној, или о вину, те појмове тумачили као да је реч о Богу, реч о вери, о Божијој љубави итд. На тај начин могла је и у строгим условима исламског средњовековља, или – како то неки оријенталисти називају – ренесансе у исламским земљама, када нису постојали услови за слободније певање о љубави или о уживању у вину, да се развија поезија која је, под привидом верске терминологије или верске инспирације, доносила своју слику света“ (Шоп 2000b: 180). Суфијска поезија је, без обзира на мотиве који су стајали иза писања, одиграла битну улогу у формирању појма о Богу. Рабија ал-Адавија и Џалал ал-Дин Руми су свакако најзначајнији представници ове врсте суфијске поезије. С обзиром на географско подударање ислама и хришћанства у вријеме настанка „љубавне поезије“ о Алаху, не постоји друго објашњење осим да се ту ради о чистом хришћанском утицају. Оно у чему су суфије отишли далеко од хришћанства јесте стављање љубави у контекст онтолошког поистовјећивања, што је, пак, довело до пантеизма. Бајезид Бистами је овај однос дефинисао смјелом изреком: *Ја сам Он*. „Дакле, човек се поистовећује са Богом; такав став, чије корене неки виде у будизму, монистички је у философском погледу и може се сврстати у оквире субјективног идеализма“ (Шоп 2000a: 164). Овдје морамо примијетити да су пантеистичке идеје у суфизму могле настати прије због утицаја неоплатонизма или хиндуизма, пошто будистичка философија не придаје толику важност боговима да би говорила о њиховом свеприсуству у свијету, или пак поистовјећивању са свијетом.

Суфијска молитвена пракса која подразумијева повезивање ритма дисања са изговарањем ријечи молитве у великој мјери личи на исихастичку праксу Исусове молитве. Исламски *salat* (молитва) има много шире значење у суфизму него у ортодоксном сунизму: „Al-Hudžviri ga smatra posebno prikladnim za početnike, koji u njemu trebaju donekle vidjeti odraz čitavog mističkog puta. Za njih *tahara* predstavlja preobraćenje, *kibla* ovisnost o duhovnom vodstvu, učenje (recitiranje) *zikr*, *ruku* – poniznost, padanje ničice – samospoznaju, *tašahhud – uns, taslim* – odricanje od svijeta. Svaki pravi mistik vidi u salatu nešto drugo: jednom je to način *hudura* s Bogom, drugom *gayba*“ (Смаилагић 1990: 531). Много важнији облик суфијске молитве, зикр, врши се на церемонијама иза салата. Разни су његови облици, али су за нас интересантни они који укључују бројанице и подразумијевају призивање Алаховог имена, поменути о одјељку о суфијској пракси. Ови методи имају за циљ мистично сједињење са Богом, које је у суфизму обојено пантеистичким идејама. Са друге стране, православна исихастичка традиција не даје мјеста идеји о онтолошком поистовјећивању са Богом, тј. личном саучествовању у Божијој природи. „У таквој молитви наш ум-дух се укључује у

ум Бога и стиче разумевање ствари, разумевање које се не може адекватно изразити нашим свакодневним језиком. На пример: Све је створено Његовом вољом, Његовом мишљу. Он мисли свет, и Његово стваралачко мишљење постаје материјално биће. Првобитна није материја, него мишљење Бога-Творца. Тако ми доживљавамо овај свет не само кроз призму експерименталног знања, него га и на особит начин видимо у Духу (Јев. 11, 1-3)“ (Архимандрит Софронije 1987: 303). Баш као и православна духовност, и суфизам посебно мјесто у молитви придаје људском срцу као извору љубави према Богу, али и као органу спознаје Бога. „Prema tome, produbljivanje, doživljeno vjerom i traganjem za Božjim jedinstvom, prvotni i stalni plan mistike, pridružuje se izučavanju *znanja srca* (*'ilm al-qulub*). Razlike se nadaju tako: sjedište misli i svijesti o sebi nije premješteno u mozak, nego u srce. (...) Taj naglasak, stavljen na srce, nikako nije tek puka *emocionalizacija* vrijednosti vjere. On se uzdiže iz jedne antropologije na eksperimentalnoj osnovi, gdje se inteligencija i volja udružuju u egzistencijalnom ponašanju koje obavezuje čovjeka i čovjekovu sudbinu. On ostaje u punom skladu s jednom od vladajućih oznaka kur'anske poruke. Tu se *qalb* približava sufijskom pojmu *ma'rifa*, neposredne spoznaje *uvedenog u tajnu* (*'arif*)“ (Смаилагић 1990: 561). Ово нас учење неодољиво подсјећа на исихастичко рјешење проблема центра човјековог бића. Наиме, оригенистичка монашка традиција Евагрија Понтијског истицала је ум као орган спознаје Бога, док је, на супротној страни, свети Макарије Египатски говорио о срцу. Исихазам је понудио рјешење силаска ума у срце, јер једино у том случају човјек уједно љуби и спознаје Бога, а једно је без другог незамисливо.

На крају, потребно је поставити и суштинску разлику између суфизма и хришћанског мистицизма. Како смо могли видјети, циљ муслиманских мистика је поистовјећивање с Богом, тј. мистичко сједињење које је аутоматска посљедица практиковања суфијског пута. У исихазму је овај циљ потпуно друкчије схваћен и не даје простора теорији о учешћу у божанској природи, него у божанским нетварним енергијама. „Крајњи исход мистичког сједињења је обожење (θέωσις), као што су православни богослови учили од најранијих времена. Од тих богослова Симеон (ови Богослов) је научио да наводи библијске изреке: *Ја рекох: богови сте* (Пс. 81:6; Јн. 10:34) и *постали сте причасници божанске природе* (2 Пет. 1:4) и да их примењује на учење о спасењу кроз обожење“ (Пеликан 2010: 309). Пошто је обожење и задржавање потпуне суштинске и ипостасне разлике у односу на Бога непомирљиво са пантеистичким и теозофским карактером суфизма, то се разлике између православног и исламског мистицизма најјасније виде управо у поменутом.

Закључак

У сржи хришћанског и исламског мистицизма стоји жеља за превазилажењем ограничења људске природе, а нарочито за љубавним односом са Творцем. Први муслимански подвижници су, наизглед, настојали изми-

рити исламску ортодоксију са страним идејама које су им се чиниле много привлачнијим од стриктних моралних прописа Курана, па је тај првотни полет ка „христијанизацији“, па чак и „хеленизацији“ исламског аскетизма пропао због притиска правних исламских кругова. Према томе, суфизам се може сматрати природним резултатом искрене људске побожности, ограничене неизмјењивим етичким кодом, али ипак довољно јаке да је ни чврста рука Алаховог слова није могла савладати. Овдје, наравно, мислимо на опстанак суфизма до данашњих дана, па чак и у земљама као што је Иран, које се никада нису мириле са „новотаријама“ које кваре шиитско учење.

Хришћански став према суфизму може бити уједно позитиван и негативан. Што се тиче позитивне стране хришћанске критике, суфизам се може посматрати као животна искра у исламу, као покрет који је у великој мјери допринио озбиљном теолошком разматрању односа човјека са Богом. Да је суфизам превладао у исламу, данас би вјероватно био доста ближи хришћанству, бар у гносеологији и дјелимично у сотириологији. Са друге стране, негативна критика се састоји у православном виђењу коначног циља аскете – мистика. Заједничарење са Богом је циљ и суфијама и исихастима, али их разликују не само методи постизања тог циља (нпр. одсуство ритуала сличног Евхаристији), него и разумијевање човјековог стања у таквом јединству. Другим ријечима, Бог не испуњава човјека својом природом, него својом благодаћу, што је доктрина коју суфизам није прихватио, него се понио за пантеистичким струјама Индије и неоплатонизма. Овдје би се могла покренути и још нека питања, као што је слобода човјекова у односу на Божију и проблем целибата или брака у склопу аскетизма, али смо настојали извући опште црте које спајају и раздвајају хришћанство и исламски мистицизам, који се без привлачења пажње провлачи кроз историју наших земаља, а да тога у већини случајева нисмо ни свјесни.

Литература

Јанулатос 2005: Анастасије Јанулатос, *Ислам*, Београд: Хришћански културни центар.

Карташов 2009: А. В. Карташов, *Васељенски сабори*, Београд: Српска књижевна задруга, Богословски факултет, Институт за теолошка истраживања.

Линг 1993: Т. Линг, *Историја религије Истока и Запада*, Београд: Српска књижевна задруга.

Мајендорф 1997: Ц. Мајендорф, *Империјално јединство и хришћанске деобе: Црква од 450. до 680. године*, Крагујевац: Каленић.

Мајендорф 1998: Јован Мајендорф, *Православна црква јуче и данас*, Београд: Богословски факултет Српске православне цркве.

Пеликан 2010: Јарослав Пеликан, *Хришћанско предање: Историја развоја догмата, II том*, Београд: ЈП Службени гласник.

Поповић 1912: Ј. Поповић, *Опћа црквена историја*, *књига I (до 1054.)*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Поповић 2002: Р. Поповић, Монаштво, у: Калезић, Д. (уредник) *Енциклопедија православља, књига друга, И-О*, Београд: Савремена администрација.

Рахман 1983: F. Rahman, *Duh islama*, Beograd: Jugoslavija.

Смаилагић 1990: N. Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost.

Smith 1995: M. Smith, *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East*. Oxford-Rockport: ONEWorld.

Софроније 1987: Архимандрит Софроније, *Виђење Лица Божијег*. Београд: Богословски факултет Српске православне цркве.

Хити 1973: F. Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Цорбин 1977: H. Corbin, *Historija islamske filozofije*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Шоп 2000a: И. Шоп, Суфизам – исламски мистицизам, у: Средојевић, М. (уредник) *Религија и мистика*, Србиње-Београд-Ваљево-Минхен: БИГ штампа.

Шоп 2000b: И. Шоп, Суфијска симболика и поезија, у: Средојевић, М. (уредник) *Религија и мистика*, Србиње-Београд-Ваљево-Минхен: БИГ штампа.

Интернет странице

Tekije u Sarajevu, преузето 18. 7. 2013. године са: http://sufije.com/index.php?option=com_content&view=article&id=72:tekije-u-sarajevu&catid=29:the-cms&Itemid=78

Derviši i tekije u Sarajevu, преузето 18. 7. 2013. године са: http://www.bosnafolk.com/mozaik/dervisi.php

Sufizam u Bosni i Hercegovini, преузето 18. 7. 2013. године са: http://makdizdar.ba/sufizam-u-bosni-i-hercegovini/

Момчило Петровић, *Дервиши и живот: време чуда и на небу и на земљи*, преузето 18. 7. 2013. године са: http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/188020/Dervisi-i-zivot-vreme-cuda--i-na-nebu-i-na-zemlji

Dragan Učur

MYSTICISM EXCHANGE BETWEEN CHRISTIANITY AND ISLAM: ISLAMIC SUFISM AND CHRISTIAN HESYCHASM (RELIGIOUS AND SOCIAL ASPECTS)

Summary

If we question the connections between the mystic and ascetic tradition and the strict juridical religion as Islam, we will try to prove that the natural human inclination to God represents the source for the foundation of the mystical movements in world religions. Such movement is Sufism, almost monastic tradition of Islam. Concerning the fact that the Sufism is not widely accepted by the Sunni orthodoxy, it can be assumed that Sufism per se was not originally Islamic idea, and that it was developed under the influence of the older religious systems in the areas where Islam prevailed. That is, one of the main roles in the foundation of Sufism belongs to the Christian (orthodox) hesychastic tradition. By demonstrating the main aspects of Sufism, the author suggests possible influences of hesychasm on this movement.

Далиборка Б. Шкипина*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

УДК 94(497.15)"18":061.2
DOI 10.7251/RFFP1513239S

Прегледни рад

КОНСТИТУИСАЊЕ И ДРУШТВЕНО-ПЕДАГОШКО ДЈЕЛОВАЊЕ УЧИТЕЉСКОГ ДРУШТВА У САРАЈЕВУ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВИЈЕКА

Апстракт: *У овом раду су осивјетљени напори и само неке активности друштвено-педагошког рада и дјеловања Учитељског друштва за град Сарајево и котар за вријеме аустроугарске власти у Босни и Херцеговини.*

Учитељи у Сарајеву су, према узору многих напреднијих земаља, увидјели да је свијест удруживања свугдје веома ојачала и да само тако удружени у сталешке организације остварују веће успјехе. Тако је покренуто и питање сталешког удруживања у овом дијелу Босне и Херцеговине. Иако су учитељи били опсједнути својим материјалним и друштвеним положајем у веома сложеним условима, ово друштво се бавило и стручним педагошким питањима, као што су дидактичко-методичка, која су третирана на зборовима, сједницама и скупштинама Друштва. Идеја о удруживању међу учитељима била је опште прихваћена, па је осим учитељског друштва у Сарајеву настављено и даље организовање и учитељско удруживање широм Босне и Херцеговине.

Кључне ријечи*: учитељско друштво, град Сарајево и котар, друштвено-педагошки рад, Земаљска влада, Босна и Херцеговина.*

1. *Увод*

> „Један не може ништа, два већ више могу, десет успјевају, а множина побјеђује. Да није тако, не би имало смисла удруживати се. А данас сви сталежи у свим просвијећеним земљама удружују се, да удружени извојују оно, што појединци и мањина није кадра. Од најједноставнијег физичког радника, метлара и келнера, па до филозофа, свак се удружује. (...) Све те људске групе помичу се журно напријед, јер у данима борбе сви су безбројни индивидуалистички животи сливени у једно. Сви су једно, а један им је заједнички циљ“ (Митровић 1910: 72-74).

Прегледањем и анализом текстова, извјештаја, реферата и чланака објављених у часопису *Школски вјесник* – Стручни лист Земаљске владе за Босну и Херцеговину, како је на њему писало, и који је излазио у периоду од 1894. до 1909. године у Сарајеву, дошли смо до података о томе којим проблемима се учитељско друштво у Сарајеву бавило, које циљеве је имало и остварило, кроз које облике и активности је дјеловало и какво мјесто је у дјеловању Друштва заузимало рјешавање друштвено-педагошких питања. Иако, педагошки часопис *Школски вјесник* није основала ни издавала

* daliborkaskipina@yahoo.com

сталешка организација учитеља, већ Земаљска влада у Босни и Херцеговини, садржавао је рубрике о сталешким питањима учитеља. То је био први педагошки часопис у Босни и Херцеговини.

Из документације, најчешће извјештаја Друштва, види се да је сврха *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* била усмјерена у три главна правца: „ (...) у правцу сталешких интереса, у правцу подржавања свјесноga душевногa живота у друштвених чланова и обрађивања педагошке струке“ (Школски вјесник 1904: 8).

Активности и рад Друштва били су регулисани Статутом. Земаљска влада је размотрила правила која су наведена у захтјеву (Статуту) сарајевских учитеља за одобрење сталешког удруживања, и након извјесног времена правила је прихватила и тиме дозволила њихово удруживање, што је и потврђено одлуком Владе од 3. јануара 1904. године бр. 4899/I (Школски вјесник 1904). Статут *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* садржавао је основна поглавља, распоређена по приоритету и логичном слиједу: задаћа Друштва, Друштвена средства, чланови Друштва, Друштвена управа, Друштвени састанци, Друштвена имовина и општи ставови.

Свако поглавље детаљно је разрађено и уређено, што свакако потврђује озбиљност и преданост у раду Друштва. Задаћа *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* односила се на унапређивање општег и стручног образовања свих чланова Друштва, подржавање и развијање њихове званичне свијести и заједничког духа међу учитељством, на што успјешнији рад у прилог народне просвјете и школства, а нарочито на унапређивање основног школства, као и даље афирмисање сталешких интереса учитељства. Задаћа Друштва била је настојање да се удруженим снагама побољша социјални положај учитеља, као и њихово материјално стање.

Да би Друштво испунило своју задаћу било је неопходно урадити сљедеће:

а) приређивање састанака Друштва на којима ће се уз Друштвене пословне предмете расправљати о опште образовним и педагошко-дидактичким предметима, организовати предавања. Реализовање ових активности потпомажу поједине секције састављене од редовних чланова Друштва;

б) оснивање Друштвене библиотеке за своје чланове, а о руковању и устројству те библиотеке издаће се посебан књижнички статут;

в) издавање поучних књига и списа за омладину, народ и учитеље;

г) приређивање свечаности и забава у приликама које су у вези са општим просвјетним и школским животом;

д) оснивање Друштвеног фонда од добровољних прилога и приноса чланова Друштва.

Удружење су чинили редовни чланови, приносници, утемељивачи, добротвори и почасни чланови. Редовни члан могао је бити сваки учитељ и учитељица народних основних школа, као и сви остали наставници и на-

ставнице свих јавних и приватних наставних завода града Сарајева и котара, ако уплате 12 круна;

- приносник (може бити сваки пријатељ школе који годишње приложи најмање 6 круна);
- утемељивач (постаје чланом онај ко једном или три пута годишње уплати 30 круна у Друштвену благајну);
- добротвори (то су чланови који једном уплате 100 круна); и
- почасни члан (може постати свако ко је стекао заслугу за ово Друштво или за школство Босне и Херцеговине уопште). Почасни чланови се бирају тајним гласањем на састанцима учитељског Друштва и то на приједлог Главног одбора.

Сви чланови Друштва могу учествовати у скупштини, давати приједлоге који воде напретку и развоју Друштва, приређивати предавања уз одобрење Главног одбора, учествовати на предавањима и забавама које организује Удружење, бесплатно позајмљивати књиге и часописе и остале ствари које су стављене на располагање члановима учитељског Друштва. Овим правилима *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* још је прецизирано да редовни чланови имају право: гласати у скупштини Друштва, бирати и бити бирани, захтијевати да Удружење штити њихова права, уколико су она у вези са званичним карактером самога Друштва. Такође, прецизирано је да чланство може и да престане уколико неко добровољно иступи или ако га Друштво искључи. Иступање се најављује писмено или усмено Управном одбору, а права и обавезе чланства престају од наступајућег мјесеца. Искључивање чланова из Удружења може да се реализује на главној или ванредној скупштини Удружења и то оног члана који својим владањем или радом наруши углед и одступи од интереса Друштва.

На челу Друштва је Управни одбор од девет чланова и то: предсједник, два потпредсједника, секретар, благајник, библиотекар и тројица одборника. Предсједника и остале чланове управног одбора бира Главна скупштина сваке године, а они између себе бирају потпредсједнике, секретара, благајника и библиотекара. Ова звања су почасна и бесплатна.

Предсједник, а у његовом одсуству један од потпредсједника руководи Друштвеном управом, заступа Друштво у одређеним приликама, организује све одборничке и састанке Друштва и њима предсједава, потписује са секретаром све Друштвене документе, а за свој рад одговара заједно са цијелим Управним одбором Главној скупштини. Секретар обавља сав писмени посао Друштва као и извјештаје о раду Друштва у главним скупштинама, а уколико је потребно може му помоћи и један од одборника кога одреди предсједник или потпредсједник. Благајник води све финансијске послове, уплате, измирује Друштвене издатке, о чему извјештај подноси на одборничким сједницама, а годишњи извјештај подноси Главној скупштини. Библиотекар руководи пословима библиотеке Друштва, о чему такође подноси извјештај. Управни одбор завршава послове на одборничким сједницама које сазива предсједник према потреби, али најкасније свака два

мјесеца. Одлуке се доносе већином гласова. За усвајање закључка потребно је, бар, пет чланова.

Друштво организује састанке: мјесечне, састанци секција и Главна скупштина. Мјесечни састанци одржавали су се у другој половини сваког мјесеца, изузимајући фебруар јер се тада одржавала Главна скупштина као и мјесеце када су распусти. За успјешно провођење Друштвеног рада редовни чланови се дијеле у секције и то:

а) педагошко-дидактичку, и

б) подјела по појединим научним областима, које спадају у подручје школског рада. Сваки редован члан овог Удружења може добровољно изабрати било коју од ових секција, а један од задатака секција је да прате по могућности домаћу и страну литературу свог подручја, те извјештавају о важнијим појавама из тог подручја на састанцима Удружења.

На скупштини *Учитељског удружења за град Сарајево и котар* правилима је уређено и обављање сљедећих послова:

а) подноси се извјештај о раду Друштва и Главног одбора;

б) одлучује се о приједлозима, упућеним скупштини од Главног одбора и појединих чланова;

в) одлучује се о годишњем прорачуну Удружења, који је саставио Главни одбор;

г) бирају се чланови Главног одбора и именују почасни чланови;

д) одлучује се о осталим пословима;

ђ) одлучује се о измјенама и допунама правила *Учитељског удружења за град Сарајево и котар*. За сваку промјену гласа апсолутна већина редовних чланова, а закључене промјене се достављају Земаљској влади у Сарајеву на одобрење. Ако се на предсједников позив у скупштину не одазове довољан број чланова, скупштина се сазива још једном, а ако и тада не дође довољан број, скупштина се одржава без обзира на број присутних чланова.

Статутом је уређена и имовина *Учитељског друштва за град Сарајево и котар*, тако што се главница имовине Удружења формира од приноса чланова Удружења и једне четвртине укупног годишњег дохотка Удружења. Преосталим годишњим дохотком подмирују се потребе Друштва према општим ставовима Друштвене управе и Главној скупштини. О додјели награда одлучује Главна скупштина, а о ванредним случајевима накнадно одобрава дотични закључак Управног одбора.

Друштво је имало и свој печат са натписом: *Учитељско друштво за град Сарајево и котар*, писан латиницом и ћирилицом.

У случају да дође до распадања Удружења из било којих разлога, имовином може да управља, уз контролу Земаљске владе, државна Мушка учитељска школа у Сарајеву, тако да се библиотеком Удружења може користити сво сарајевско учитељство. Ако би се касније Удружење поново основало у Сарајеву са истим циљевима као и ово, онда сва имовина прелази у његово власништво.

Такође, сва правила учитељског друштва могу се промијенити у скупштини с тим да се измјена пошаље на одобрење Земаљској влади. И над овим Друштвом као и над свим друштвима у земљи постоји надлежна политичка власт, а о одржавању скупштине Удружења било је неопходно два дана прије о томе обавијестити општинску политичку власт, којој се предаје на увид утврђени дневни ред скупштине.

2. *Конституисање Учитељског друштва за град Сарајево и котар*

Након што је *Учитељско друштво за град Сарајево и котар* уредило своја Правила (Статут) рада, која су и одобрена од Земаљске владе у Босни и Херцеговини, дозвољено је његово оснивање. Тако је ово друштво 7. фебруара 1904. године и заживјело. Тог дана је привремени предсједник оснивачког одбора Александар Спири (Aleksandar Spiry) сазвао учитељство на чији позив се „(...) сабрало у читаоници учитељске школе, и око 2 сата по подне окупило око 75 учитеља и учитељица учитељске, више дјевојачке и народних основних школа града Сарајева и његове ближе околице“ (Школски вјесник 1904: 126).

Тој скупштини присуствовао је, такође, политички изасланик, Владин представник Алфред Косзлер. Скупштину је отворио Александар Спири уводним говором у коме је нагласио важност тог чина за културни развој земље, укратко наводећи историјски развој постанка овог Удружења наглашавајући његову важност за напредак моралних и материјалних интереса учитељског сталежа. Позвао је сво учитељство на пожртвован и сложан рад око циљева Удружења, те прогласио скупштину свечано отвореном.

Прва тачка дневног реда била је упис чланова у Удружење, а резултати уписа су били одмах видљиви, уписано је 9 утемељитељних и 74 редовна члана. Након тога услиједио је избор предсједника и Управног одбора. Тајним гласањем већину гласова, за предсједника Удружења, добио је А. Спири, али захваливши се на указаном повјерењу одбио је то мјесто из приватних разлога, тако да је мјесто предсједника удружења заузео *Салих Аличехић* који је био други по броју гласова. У Управни одбор Друштва, већином гласова, изабрани су: *Фрањо Радошевић* (школски управник), *Давид Вишњић* (учитељ), *Станко Модец* (школски управник), *Јосип Ђурић* (школски управник), *Валерија Мајерхофер* (директорица државне Више дјевојачке школе), *Никола Видаковић* (учитељ), *Марија Кнежевић* (учитељица) и *Хајдар Фазлагић* (учитељ).

Новоизабрани предсједник се обратио скупштини поздравним говором у коме је укратко представио радни програм Друштва, надајући се да ће својим радом и уз помоћ свих чланова допринијети још већем процвату Удружења, и то не само сарајевског учитељства, већ цјелокупног учитељског сталежа у Босни и Херцеговини.

3. *Рад Учитељског друштва за град Сарајево и котар*

Да бисмо лакше сагледали рад и дјеловање *Учитељског друштва за град Сарајево и котар*, као и његове напоре у рјешавању друштвено-педагошких питања приступили смо систематској анализи појединих сегмената активности Друштва, сагледавајући области и сегменте дјелатности и активности у оквиру тих сегмената.

Анализирајући текстове, извјештаје, реферате, чланаке и радове, уочава се доминантност дидактичко-методичких тема на сједницама и скупштинама Друштва, а посебно оних које се баве унапређивањем и осавремењавањем наставе у цјелини и наставе у појединим предметима.

Редован рад Удружења отпочео је *првим мјесечним састанком* 26. марта 1904. године. Било који почетак је тежак, па тако и почетак овог Друштва, јер састанак није био посјећен у оноликом броју како се очекивало и како је требало бити. У програму састанка биле су двије теме: једна *економско-сталешког,* а друга – *методичког карактера.*

У вези с првом темом сарајевски учитељ Д. Вишњић предложио је да се чланови Удружења уједине у *заједницу консумената*, која би своје животне потребе подмиривала код извјесних продавача, а уз неки попуст од уобичајних цијена. Циљ је био да се под окриљем Удружења постигну неке олакшице у финансијском смислу за чланове те заједнице, јер врло ниске плате учитеља додатно су им отежавале ионако већ довољно тежак материјални положај. То потврђује и писање Есада Пеце у књизи „Основно школство у Херцеговини за вријеме аустроугарске власти“, гдје говори о тешком како друштвеном, тако и материјалном статусу учитеља. Како истиче, материјални положај учитеља у Босни и Херцеговини био је лошији него и у једној другој покрајини у саставу Аустро-Угарске монархије. Такође, учитељи народних основних школа у Босни и Херцеговини нису сматрани државним чиновницима, те су им и плате биле мање од плата чиновника у управи, чак и оних који нису имали ни школске квалификације какве су имали народни учитељи (Пецо 1971).

Након што је Вишњић начелно образложио основу свог приједлога, он је и прихваћен, па је за његову детаљнију израду изабран посебан одбор коме је повјерено да изради *нацрт* о установама такве заједнице и да тај *нацрт* изнесе на сљедећем састанку Удружења на усвајање. Тако је и учињенио, па је, „(...) тај одбор израдио установе за пројектирану господарствену заједницу, које су у каснијем састанку с неким измјенама и прихваћене“ (Школски вјесник 1904: 251).

Један од задатака овог састанка био је и формирање секција (педагошко-дидактичка, хуманистичка, реалистичка, техничка, господарствена и секција за пјевање и музику), што свакако говори о залагању Друштва да покрије што ширу проблематику васпитања и образовања у тадашњим условима.

У сваку од ових секција, по слободном опредјељењу, пријавио се солидан број чланова, а изабрани су и представници секција.

Друга тема састанка односила се на нацрт идеја – *Како да се олакша рад ученицима при изради писмених састава*. Одлучено је да одговарајућа секција проучи тај *нацрт* и да о томе напише приједлог.

Удружењу су предата два приједлога рукописа уџбеника на стручну оцјену и то: „Писанке и задаћнице за основну школу“ аутора Ф. Радошевића, и „Методика краснописне обуке“ аутора Д. Шилера. Према правилима Друштва закључено је да се и то достави одговарајућим секцијама на разматрање и оцјену коју ће поднијети на коначну расправу и закључак на сљедећем састанку Удружења.

Друга главна скупштина *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* одржана је 19. марта 1905. године. Скупштина је била заказана још 12. марта, али због недовољног броја чланова који су се одазвали, није се могла тада одржати. Скупштином је предсједавао предсједник удружења Салих Аличехић, а присуствовао је и Владин представник А. Косзлер. Презентовани су извјештаји о стању Друштвене благајне и извјештај о стању библиотеке, која је била тек у зачетку. На истој скупштини обављен је избор новог Управног одбора на чијем челу се нашао учитељ Фрањо Радошевић.

Дотадашње *Учитељско друштво за град Сарајево и котар* преименовано је 17. априла 1906. године у *Учитељско друштво за град Сарајево и окружје сарајевско*, на конститутивној скупштини која је одржана тог дана у државној Вишој дјевојачкој школи у Сарајеву (Школски вјесник 1906).

Скупштина је била веома посјећена, присуствовали су јој учитељи и учитељице из самог града и из разних мјеста у окружењу. Било је заступљено учитељство различитих наставних завода, али је, ипак, било најбројније учитељство народних основних школа. Након што је предсједник дотадашњег Удружења Фрањо Радошевић поднио извјештај о раду Удружења, у минулом периоду, проглашена су измијењена, и од Земаљске владе одобрена, правила Друштва. Након тога прешло се на избор одбора на чије чело су поставили учитеља Учитељске школе у Сарајеву Људевита Дворниковића.

Исте, тј. 1906. године 14. октобра одржана је Главна скупштина *Учитељског друштва за град Сарајево и окружје сарајевско* уз присуство Владиног повјереника А. Косзлера. Након уводног говора предсједника Удружења Љ. Дворниковића, прочитан је записник са претходне скупштине од 17. априла који је једногласно усвојен. Прочитан је и извјештај о годишњем раду Друштва, који се, углавном, односио на сљедеће:

- издавање писанки и задаћница које је приредио члан удружења Ф. Радошевић;
- расправа о *Нацрту наставних основа за народне основне школе* који је Земаљска влада уредила наредбом издатом 7. марта 1906. године, и

- расправа око припреме *Прве опште учитељске скупштине народних основних школа Босне и Херцеговине.*

Радошевићеве писанке и задаћнице Удружење је оцијенило као вриједне и неопходне за употребу у основним школама. На основу те оцјене Земаљска влада се позитивно изјаснила и одобрила их на коришћење у основним школама, дозволивши да Удружење преузме сву добит од тога и да је користи за потребе Удружења, међу којима се одређује и оснивање школског музеја у Сарајеву. Удружење је поздравило овај потез Владе, те се кренуло са припремама за њихово издавање.

Што се тиче друге тачке ове скупштине, која се односила на *Нацрт наставних основа за народне основне школе*, Централни одбор који је произишао из Управног одбора предложио је да сва учитељска удружења у земљи ставе на расправу тај *нацрт* и да резултате те расправе пошаљу Централном одбору који ће саставити јединствен елаборат о коме ће се расправљати и доносити закључке на *Првој општој учитељској скупштини*. Закључци ће бити прослијеђени Земаљској влади као изјава цијелог учитељства у том погледу. Сарајевско удружење је о том нацрту расправљало на десет својих сједница, па је то послужило као основа за расправу, јер из осталих учитељских удружења није стигло готово ништа у вези с тим (Школски вјесник 1906).

Централни одбор је, такође, саставио програм за *Прву општу учитељску скупштину* и завршио је све послове око њене припреме, као и припреме за оснивање *Савеза учитељских друштава народних основних школа Босне и Херцеговине*.

> „(...) Красна је то мисао, која се може једино остварити код народа или појединих група, које се осјећају довољно јаке и способне, те данас сутра ступивши у ‚братски вез`, боље ће и успјешније радити за свој напредак и своје културно и морално добро. – Савези једино ничу међу свјесним и пробуђеним народима и појединим групама, те ево нам је и учитељство Босне и Херцеговине доказало, да је и оно крочило добар корак напријед, и да се и оно налази у свјетлијој фази живота свога кроз ово кратко вријеме“ (Школски вјесник 1905: 689).

Овако је, на редовном мјесечном састанку, 18. новембра 1905. године тадашњи предсједник *Учитељског друштва за град Сарајево и котар,* Ф. Радошевић, представио и образложио корист и сврху оснивања *Савеза учитељских друштава народних основних школа Босне и Херцеговине,* што су сви једногласно прихватили и подржали.

4. *Закључак*

Иако је неуједначеност документације и евиденције о раду Друштва у овом периоду отежавало да се дође до детаљнијих података, успјели смо, ипак, да сагледамо основне активности Друштва, као и напоре да своје

дјеловање и рад усклади са свим промјенама које су га пратиле у том периоду.

У раду смо се фокусирали само на један проблем из разноврсних активности Друштва, у нашем случају на активности његовог друштвено-педагошког дјеловања. Представили смо неке облике и садржаје друштвено-педагошког рада и дјеловања *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* (*Учитељско друштво за град Сарајево и окружје сарајевско* од 1906. године).

Ово Друштво је у правцу свог рада и дјеловања, између осталог, приређивало састанке и скупштине на којима су уз Друштвене пословне предмете расправљали о опште образовним и педагошко-дидактичким предметима. Да би се укупни рад могао успјешно пратити и унапређивати још од самог почетка, Друштво је дјеловало кроз секције (педагошко-дидактичка, хуманистичка, реалистичка, техничка, господарствена и секција за пјевање и музику) састављене од редовних чланова Друштва. На једном од састанака *Учитељског друштва за град Сарајево и котар* нашла се, поред економско-сталешке теме, и тема дидактичко-методичког карактера а односила се на нацрт идеја – *Како да се олакша рад ученицима при изради писмених састава*. Одлучено је да одговарајућа секција проучи тај нацрт и да о томе напише приједлог за сљедећу сједницу. Такође, и приједлози појединих рукописа уџбеника достављани су одговарајућим секцијама друштва на разматрање и оцјену.

Учитељи су, такође, појединачно на састанцима, зборовима и скупштинама Удружења подносили реферате и извјештаје о појединим друштвеним и педагошким предметима и питањима која су им повјеравана.

Оснивање библиотека за чланове Друштва, покретање педагошких часописа, издавање поучних књига и списа за омладину, народ и учитеље, приређивање забава и свечаности у приликама које су у вези са општим просвјетним и школским животом су, још неки од облика друштвеног и педагошког дјеловања, којима се користило *Учитељско друштво за град Сарајево и окружје сарајевско* у свом раду.

Литература

Митровић 1910: И. Митровић, Наша сталешка свијест, Мостар: *Учитељска зора*, *Лист за учитеља и школу*, VI/3, 72-74.

Папић 1972: M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Пашалић-Кресо 1973: A. Pašalić-Kreso, „Školski vjesnik“ – prvi pedagoški časopis u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: *Naša škola*, 3/4, Sarajevo, 221-233.

Пецо 1971: E. Pecо: *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme Austrougarske vlasti (1878-1918)*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Школски вјесник 1904: Прва учитељска друштва у Херцег-Босни, Сарајево: *Школски вјесник,* Стручни лист Земаљске владе за Босну и Херцеговину, јануар, Сарајево, Земаљска штампарија, 8-9.

Школски вјесник 1904: Правила учитељског друштва за град Сарајево и котар, Сарајево: *Школски вјесник,* Стручни лист Земаљске владе за Босну и Херцеговину, јануар, Сарајево, Земаљска штампарија, 9-14.

Школски вјесник 1904: Konštituiranje novoosnovanog učiteljskog društva za grad Sarajevo i kotar, Sarajevo: *Školski vjesnik,* Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, februar, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 126-127.

Школски вјесник 1904: Rad učiteljskog društva za grad i kotar Sarajevo, Sarajevo: *Školski vjesnik,* Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, april, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 250-254.

Школски вјесник 1905: Iz učiteljskog društva za grad Sarajevo i kotar, Sarajevo: *Školski vjesnik,* Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, avgust-oktobar, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 689-692.

Школски вјесник 1906: Učiteljsko društvo za grad Sarajevo i okružje, Sarajevo: *Školski vjesnik,* Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, januar-april, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 291-295.

Школски вјесник 1906: Главна скупштина учитељског друштва за град Сарајево и окружје сарајевско, Сарајево: *Школски вјесник,* Стручни лист Земаљске владе за Босну и Херцеговину, октобар, Сарајево, Земаљска штампарија, 720-722.

Daliborka B. Škipina

FOUNDATION AND SOCIAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF THE TEACHERS' SOCIETY IN SARAJEVO IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Summary

The paper provides an insight in the efforts and some of the social and pedagogical activities of the "Teacher's Society for the City of Sarajevo" during the Austro-Hungarian Occupation.

The teachers in Sarajevo, according to the example of more developed countries, found out that the foundation of the society was a necessary mean for more effective work and social influence. So, they analyzed the situation regarding the existing class societies. Although the life of teachers was hard financially and their social status was not properly treated, the society dealt with professional pedagogical issues, such as didactical and methodical, analyzed at their gatherings and assemblies. The idea of the teachers' society was generally accepted and apart from this society there were others in Bosnia and Herzegovina.

Дијана З. Иванишевић*
Универзитет „Џемал Биједић" у Мостару
Наставнички факултет
Катедра за психологију

УДК 159.9.072.5:613.84
DOI 10.7251/RFFP1513249I

Оригинални научни рад

НЕКА СОЦИОДЕМОГРАФСКА ОБИЉЕЖЈА ПУШАЧА И НЕПУШАЧА

Апстракт: *Циљ овог рада био је испитати релације између неких социодемографских обиљежја и пушења. Наиме, ријеч је о релацији између пола, пушачког статуса родитеља и блиских пријатеља, те материјалног и здравственог стања, с једне стране, и пушења, као веома распрострањене болести зависности, с друге стране.*

У истраживању је учествовало укупно 196 испитаника, и то 101 непушач и 95 пушача. Ријеч је о студентима треће и четврте године Наставничког факултета Универзитета у Мостару, који су испунили Упитник о одређеним социодемографским обиљежјима, који је конструисан за потребе овог истраживања.

Резултати су показали да постоји статистички значајна разлика у склоности ка пушењу између дјевојака и младића, те да постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу и пушења родитеља, као и значајна повезаност између склоности ка пушењу и пушења блиских пријатеља. Поред тога, утврђено је да се пушачи и непушачи значајно разликују, како с обзиром на материјално стање, тако и с обзиром на њихово здравствено стање.

Кључне ријечи: *пол, пушење родитеља, пушење пријатеља, материјално стање, здравствено стање.*

Увод

Болести зависности представљају велики проблем појединца, породице и друштва. У XX вијеку имале су епидемијске размјере, а хиљаде различитих штетних супстанци, природних и синтетичких, уништавале су људе широм свијета. Тако је и на почетку овог вијека, који поред пушења, алкохолизма и наркоманије, доноси и неке нове болести зависности (Димитријевић 2009). Међутим, још увијек највећу учесталост има пушење, које се може дефинисати као начин конзумирања духана узиманог у облику цигара, цигарета, цигарилоса и помоћу луле (Зворник 2007).

Пушење је једна од најчешћих, најраспрострањенијих и најсмртоноснијих болести зависности (Николић 2007), те је формулисан велики број теорија које настоје објаснити ову болест зависности. Ипак, бихејвиорална теорија која пушење сматра наученим обликом понашања, данас има највише присталица (Бурнс 2007). При томе, представници наведене теорије посебно истичу теорију поткрепљења, према којој пушачи конзумирају

* dijanaivkovic2@gmail.com

цигарете јер их то смирује. Наиме, овај облик понашања се понавља у многим ситуацијама које су повезане са стресом, напетошћу и анксиозношћу, а будући да доноси смирење, бива поткријепљен и учвршћен. На тај начин, према тумачењу бихејвиориста, које је поприлично усвојено, цигарете помажу људима да регулишу своја когнитивна и емоционална стања (Сарафино 1994).

Дакле, пушење је научено понашање које има своје фазе, а већина аутора издваја сљедеће четири: фазу припреме, фазу експериментисања цигаретама, фазу навикавања (хабитуације) и фазу зависности (адикције) (Зворник 2007).

Наиме, сусрет са пушењем у фази припреме најчешће се одвија у породици, па уколико родитељи пуше њихове пушачке навике најчешће дјелују на дјецу на начин да они пушење почињу перципирати као нормално и очекивано понашање одраслих (Дарлинг 2003). У тој етапи значајан је и утицај мудро осмишљених, привлачних реклама духанских производа, које код младих подсвјесно учвршћују став да је пушење прихватљиво и пожељно понашање, да је знак одраслости и афирмисаности, зрелости и независности. Тиме се ствара позитиван став према пушењу (Блажић-Чоп 2003).

Након припремне фазе слиједи експериментална фаза у којој адолесценти почињу пушити, идентификујући се са својим родитељима, вршњацима или старијом браћом и сестрама, а на њу се готово неопажено надовезује стварање чврсте навике пушења, која се јавља у периоду сазријевања. Почеци развоја ове навике обично су везани за школу као мјесто најчешћег окупљања младих, али и као значајан извор фрустрација и стреса који се рјешавају на овакав начин (Самарџић 2009). Будући да у разреду пуше готово сви, појединцима који су још увијек непушачи тешко је да се одупру притиску, посебно ако желе бити прихваћени и признати. Осим тога, у том периоду снажне раздражљивости и рањивости, пушење, по њиховом мишљењу, умирује и доноси стабилност, те је и то додатни фактор за развој навике (Тадић 2000).

Но, фаза хабитуације сасвим спонтано прелази у посљедњу фазу – фазу адикције. Наиме, већ неколико секунди након удисања духанског дима никотин се уграђује у метаболизам и доспијева до мозга, што код пушача изазива осјећај опуштености, док их недостатак никотина доводи у стање напетости и стреса, јер се физиолошке реакције органских система поново морају прилагодити метаболизму без никотина (Блажић-Чоп 2003). Међутим, поред наведене физичке зависности у овој фази развија се и психолошка зависност, која настаје постепеним навикавањем на духан, који поправља расположење и доноси угодан осећај. Захваљујући томе, пушење се везује уз различите стимулансе из околине, те се временом уз њих почиње и понављати. Тако пушачи пушење повезују са разним ситуацијама, активностима, просторима и особама и пале цигарету, не само када падне ниво никотина, већ то чине и аутоматски. Пушење се такође често условно

везује и за фрустрације и неугодности, те у таквим ситуацијама већина пушача има посебно изражену потребу за пушењем (Кеар 2002).

Међутим, сваки пушач удисањем духанског дима у своје тијело уноси и око 4.800 састојака, од којих је 100 канцерогено, мутагено или има тумор-промоторска својства. Најзаступљенији састојци су угљеник, угљен-диоксид, кисеоник, никотин, угљен-моноксид, полициклични ароматски угљеводоници, метали (кадмиј, арсен, олово) и цијановодоник. Угљен-моноксид и катран су састојци који имају најштетније дејство, но никотин је најодговорнији за развој зависности (Хофман и др. 2001).

Стога духанске индустрије, посебно у новије вријеме, лукаво експериментишу са концентрацијом никотина у цигаретама – смањују га у духану, а повећавају у папиру цигарете и пласирају тзв. „light“ цигарете. На тај начин никотински рецептори навикнути на тачно одређену дозу никотина бивају задовољени, а пушачи остају у заблуди сматрајући да пуше мање штетне цигарете (Прерадовић и др. 2005).

Ипак, пушење врло штетно дјелује на бројне органске системе и органе, са посебно тешким ефектима на кардиоваскуларни и респираторни систем (Димитријевић 2009). Тако су код пушача знатно чешће присутне коронарне и артеријске болести, као што су ангина пекторис и инфаркт миокарда, периферне васкуларне болести и анеуризма аорте, цереброваскуларне болести и стања хиперкоагулације, исхемијски мождани удар, хронични бронхитис, емфизем и пнеумониа, акутни гастритис и пептички улкус, те Биргерова болест, којој често слиједи ампутација екстремитета (Димитријевић 2009). Поред тога, уз конзумацију алкохола, начин прехране и прекомјерну тјелесну тежину, пушење има важну улогу у све већој смртности од разних врста канцера, те се може рећи да је пушење главни чинилац ризика и за настанак злоћудне болести (Трентхам-Диетз и др. 2000).

Због свега наведеног, пушење се сматра једним од од највећих јавноздравствених проблема савременог свијета. И прогнозе за XXI вијек су поразне – претпоставља се да ће од посљедица конзумације духана умријети милијарда људи, од чега готово шест милиона у овој години (Блажић-Чоп 2003). Без обзира на ту чињеницу, број пушача једва примјетно опада, док је међу пушачима све више особа женског пола, које обично почињу да пуше јер пушење сматрају јединим луксузом који себи могу приуштити (Шап и др. 2009). Цигаретама испуњавају празнину, надокнађују садржаје који им недостају, привидно олакшавају стресне ситуације и улазећи у зависност, постојећим проблемима додају још један велики проблем (Макај, Амос 2003). Ипак, многи аутори тврде да је у скупини пушача већи број особа мушког пола, уколико се у обзир узме укупан број пушача на свијету (Димитријевић 2009).

Но, духански дим не угрожава само пушаче, већ и особе које не пуше, а живе са пушачима или бораве у њиховој близини. Они невољно удишу тзв. „дим из друге руке“ и називају се пасивним пушачима (Антони, Ехегарај-Вагнер 2000). Наиме, током сагоријевања цигарете настају двије

врсте духанског дима: „главна струја“ – која је филтрирана у самој цигарети и коју удише директно сам пушач и „споредна струја“ – која иде директно у околину и коју удишу непушачи. Она није филтрирана и садржи двоструко више катрана и никотина, три пута више бензипирена и пет пута више угљен-моноксида у односу на дим који пушач удахне. Због тога игра значајну улогу у многим здравственим проблемима (Жигић, Буљугић 2002). Нажалост, пасивном пушењу посебно су изложена дјеца, чији је организам још у развоју. Стога „дим из друге руке“ изузетно штетно дјелује на њих изазивајући респираторне инфекције – бронхитис, упалу плућа и астму, а одговоран је и за велики број акутних и хроничних упала уха.

Према томе, број смртних исхода узрокованим пушењем знатно се повећава ако му се придода и 600.000 особа које ће умријети од посљедица пасивног пушења, од чега више од једне четвртине чине дјеца (Прерадовић и др. 2005).

Поред тога, у већини земаља свијета постоји тенденција веће употребе духана у сиромашним слојевима становништва (Барбо и др. 2004). Наиме, сиромашне породице, троше велики дио својих прихода на духан, што доводи до лошије прехране, образовања и здравствене заштите. Но, трошкови пушења наносе штету и осталим члановима породице преко редукције трошкова за основне потребе. Стога се с правом може рећи да пушење и сиромаштво чине међусобно зачарани круг. Међутим, пушење не осиромашује само оне који конзумирају цигарете и њихове породице, јер ова болест зависности због своје распрострањености представља велико финансијско оптерећење за цијелу државу (Лаксонен и др. 2005).

Због тога научни интерес за овај проблем и факторе који доводе до његовог развоја у посљедњих неколико деценија константно расте, а долази и до повећања броја студија помоћу којих се настоји указати на ефикасне превентивне и терапијске програме намијењене цјелокупној популацији. Но, упркос значајним напорима који су направљени у погледу сузбијања пушења, преваленција пушача је висока у већини европских земаља, највећим дијелом због тога што је зависност о никотину социјално прихваћена зависност. Наиме, велики број фактора учествује у настанку, развијању и одржавању наведене болести зависности, а најзначајнији су сљедећи: друштвени став према пушењу, односно прихваћеност пушења у друштву, недосљедно спровођење закона, присуство пушача у породици и кругу блиских пријатеља, те често рекламирање цигарета путем медија (Мармот 2004).

Због дејства свих наведених фактора, велики број пушача никада и не покуша престати са пушењем, док мање од 10% оних који престану пушити успијева апстинирати дуже од годину дана. Међутим, највећи број пушача се врати пушењу већ након неколико дана, због јаке зависности о никотину (Бурнс 2007).

Према томе, у контексту наведеног, чини се интересантним и важним детаљније се позабавити пушењем као једном од најчешћих болести

зависности (Николић 2007), те испитати одређена социодемографска обиљежја код пушача и непушача. Стога је *циљ* овог рада био испитати релације између неких социодемографских обиљежја и пушења, и то између пола, пушачког статуса родитеља и блиских пријатеља, те материјалног и здравственог стања, с једне стране, и пушења, с друге стране, како би се могао открити што већи број фактора који су повезани са овим проблемом који је све присутнији у популацији младих људи.

Водећи се резултатима метаанализе која је обухватала 30 студија које су укључивале проспективне податке о почетку пушења (Конрад и др. 1992), те резултатима осталих доступних истраживања (Ливадитис и др. 2001; Патерсон и др. 2004; Лиев, Хсу 2009; Гафар и др. 2013) у овом истраживању постављене су сљедеће хипотезе:

- Постоји статистички значајна разлика у склоности ка пушењу између дјевојака и младића,
- Постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу појединца и пушења његових родитеља,
- Постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу појединца и пушења његових блиских пријатеља. Поред тога, претпоставља се и да:
- Постоји статистички значајна разлика између пушача и непушача, с обзиром на њихово материјално стање,
- Постоји статистички значајна разлика између пушача и непушача, с обзиром на њихово здравствено стање.

Методологија истраживања

Узорак и поступак

Истраживање је реализовано на пригодном узорку, који је чинило 196 студената Наставничког факултета Универзитета „Џемал Биједић“ у Мостару, и то 101 непушач и 95 пушача. У узорак су укључени испитаници оба пола са одсјека за психологију, разредну наставу, социологију, биологију, хемију и спорт и здравље (124 дјевојке и 72 младића). Од тога су 43 младића и 52 дјевојке били у скупини пушача, док су 29 младића и 72 дјевојке били у скупини непушача. У узорак су укључена 123 студента са треће године студија и 73 студента са четврте године студија. При томе, студенти који су одговорили да никако не конзумирају цигарете сврстани су у категорију непушача, док су студенти који су одговорили да конзумирају цигарете, како свакодневно, тако и повремено, сврстани у категорију пушача.

Испитивање је спроведено у факултетским просторијама – учионицама, према унапријед договореном распореду, након што је декан факултета дао сагласност за учествовање студената у истраживању. Испитивање је било групно, а у једној групи је просјечно било 30-ак испитаника. Испи-

таницима је загарантована анонимност и објашњена сврха спровођења истраживања, те су замољени да искрено одговоре на сва питања.

Инструменти

Социодемографске варијабле (пол, узраст, факултет, студијска група, година студија, пушачки статус родитеља и блиских пријатеља, те материјални и здравствени статус) мјерене су анкетним упитником који је посебно конструисан за потребе спровођења овог истраживања. Задатак испитаника био је да заокруже број испред обиљежја или тврдње која се односи на њих.

Наиме, испитаници су подијељени на пушаче и непушаче према питању у анкети „Да ли пушите цигарете?“ У категорији пушача испитаници су подијељени на лаке и тешке пушаче према броју попушених цигарета, а према питању „Колико просјечно цигарета попушите у току дана?“ У скупину тешких пушача сврстани су они који су се изјаснили да пуше више од 20 цигарета дневно. Међутим, током спровођења одговарајућих статистичких поступака сви они су сврстани у јединствену категорију пушача. Дакле, у овом истраживању и они испитаници који цигарете конзумирају само повремено сврстани су у јединствену категорију пушача, узевши у обзир чињеницу да је никотин изразито адиктиван и да веома брзо доводи до повећања броја попушених цигарета у току дана. И подаци већине истраживања говоре у прилог овом схватању, јер више од 90% особа које у одређеном моменту конзумирају три до четири цигарете дневно и спадају у категорију „лаких“ пушача, веома брзо постају потпуно зависни о никотину, те прелазе у категорију „тешких“, страствених пушача (Николић 2007).

Такође, испитаници су одговарали на питање: „Да ли пуше Ваши родитељи“, као и питање „Да ли пуше Ваши блиски пријатељи“, којима су добијене информације о пушачком статусу испитаникових родитеља и пријатеља.

Надаље, будући да се у бројним истраживањима самопроцјена материјалног стања показала као добра процјена стварног материјалног стања, она је кориштена и за потребе овог истраживања. Самопроцјена материјалног стања мјерена је питањем „Како бисте процијенили Ваше материјално стање?“, а одговори су сврстани у четири категорије; „одлично“, „задовољавајуће, „лоше“ и „изузетно лоше“.

Поред тога, субјективно здравље испитаника је испитано Упитником здравља СФ-36, који је развијен за кориштење у клиничкој пракси и истраживањима, популацијским здравственим анкетама, те мјерењу здравственог статуса појединих популацијских група, подгрупа и појединаца. Упитник СФ-36 је најчешће кориштени инструмент за процјену квалитета живота повезаног са здрављем, а састоји се од 36 питања која покривају 8 различитих компоненти здравља. Међутим, за потребе овог истраживања кориштен је само сумаран приказ резултата тј. збирна мјера физичког здра-

вља, представљена преко просјечног броја бодова на скалама физичког здравља. Бројна психометријска истраживања показала су задовољавајућу поузданост и ваљаност наведеног упитника.

Према томе, анкетни упитник, кориштен у овом истраживању, одговара стандардним упитницима који се користе у овом типу истраживања, те релевантним искуствима и препорукама из сличних истраживања спроведених у другим земљама.

Анализа и интерпретација резултата истраживања

У складу са природом података, постављеним циљевима, задацима и хипотезама у овом истраживању кориштена су три поступка: Хи-квадрат тест, фи коефицијент и Ц коефицијент контингенције. Наведене статистичке провјере извршене су уз помоћ програмског пакета СПСС 17,0.

Наиме, у овом истраживању постављено је пет хипотеза, а прва од њих односила се на релацију између пушења и пола испитаника. Наведена хипотеза провјерена је помоћу Хи-квадрат теста, а добијени подаци представљени су у Табели 1.

Табела 1: Релација између пола и пушења

Пол	Пушење		Укупно
	НЕ	ДА	
Мушки	29 (40,3%)	43 (59,7%)	72 (100,0%)
Женски	72 (58,1%)	52 (41,9%)	124 (100,0%)
Укупно	101 (51,5%)	95 (48,5%)	196 (100, 0%)

χ^2 *(1)=5, 080;* p= ,024

Након спровођења хи-квадрат теста, на основу добијених статистичких параметара (χ^2 =5,080, p= ,024) закључујемо да је разлика у склоности ка пушењу између дјевојака и младића статистички значајна, уз ниво значајности p< ,05, те да се већи број младића налази у категорији пушача, у односу на дјевојке. Стога, прихватамо прву хипотезу овог истраживања.

Како бисмо тестирали другу истраживачку хипотезу, која се тицала повезаности између пушења појединца и пушења његових родитеља, користили смо Ц коефицијент контингенције. Слиједи Табела 2 у којој су презентовани добијени резултати.

Табела 2: Повезаност између пушења појединца и пушења родитеља

Родитељи пушачи	Пушење		Укупно
	НЕ	ДА	
Обоје	15 (25,4%)	44 (74,6%)	59 (100,0%)
Један родитељ	42 (60,0%)	28 (40,0%)	70 (100,0%)
Ниједан родитељ	44 (65,7%)	23 (34,3%)	67 (100,0%)
Укупно	101 (51,5%)	95 (48,5%)	196 (100, 0%)

C coeff.= ,327; p= ,000

На основу добијених статистичких показатеља (C coeff= ,327, p= ,000) долазимо до закључка да постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу појединца и пушења његових родитеља, уз ниво значајности p< ,01. Та повезаност је ниска и позитивна и указује на то да пушачи чешће имају родитеље који су такође пушачи. Према томе, прихватамо и другу истраживачку хипотезу.

Сљедећа хипотеза коју смо поставили у овом истраживању односила се на повезаност између пушења појединца и пушења блиских пријатеља, те је кориштен фи коефицијент. У табели која слиједи представљени су добијени подаци.

Табела 3: Повезаност између пушења појединца и пушења блиских пријатеља

Пријатељи пушачи	Пушење		Укупно
	НЕ	ДА	
ДА	28 (25,9%)	80 (74,1%)	108 (100,0%)
НЕ	73 (83,0%)	15 (17,0%)	88 (100,0%)
Укупно	101 (51,5%)	95 (48,5%)	196 (100, 0%)

Phi coeff. = ,568; p = ,000

На основу наведених параметара (Phi coeff = ,568, p = ,000) можемо закључити да постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу појединца и пушења његових блиских пријатеља, уз ниво значајности p< ,01. Та повезаност је умјерена и позитивна, те указује на то да се пушачи чешће друже са пријатељима који су такође пушачи. Дакле, прихватамо и трећу хипотезу овог истраживања.

Да бисмо тестирали четврту истраживачку хипотезу, која се тицала релације између материјалних прилика и пушења, приступили смо спровођењу хи-квадрат теста (Табела 4).

Табела 4: Релација између материјалних прилика и пушења

Материјалне прилике	Пушење		Укупно
	НЕ	ДА	
Одличне	7 (53,8%)	6 (46,2%)	13 (100,0%)
Задовољавајуће	89 (61,8%)	55 (38,2%)	144 (100,0%)
Лоше	4 (22,2%)	14 (77,8%)	18 (100,0%)
Изузетно лоше	1 (4,8%)	20 (95,2%)	21 (100,0%)
Укупно	101 (51,5%)	95 (48,5%)	196 (100,0%)

χ^2 (3) = *30,696;* p= ,000

На основу добијених вриједности (χ^2=30,696, p= ,000) долази се до закључка да постоји статистички значајна разлика између пушача и непушача, с обзиром на њихово материјално стање, и то уз ниво значајности p< ,01. Стога, прихватамо и ову истраживачку хипотезу. Такође, може се уочити да пушачи, у односу на непушаче, лошије процењују своје материјално стање.

Посљедња хипотеза овог истраживања односила се на релацију између здравственог стања и пушења, те је провјерена такође помоћу хи-квадрат теста. Резултати које смо добили дати су у сљедећој табели.

Табела 5: Релација између здравственог стања и пушења

Здравствено стање	Пушење		Укупно
	НЕ	ДА	
Изузетно	42 (67,7%)	20 (32,3%)	62 (100,0%)
Задовољавајуће	57 (58,2%)	41 (41,8%)	98 (100,0%)
Лоше	2 (14,3%)	12 (85,7%)	14 (100,0%)
Врло лоше	0 (0,0%)	22 (100,0%)	22 (100,0%)
Укупно	101 (51,5%)	95 (48,5%)	196 (100,0%)

χ^2 (3) = *39,415;* p= ,000

Након спровођења хи-квадрат теста (χ^2=39,415, p= ,000) закључујемо да постоји статистички значајна разлика између пушача и непушача, с обзиром на њихово здравствено стање, и то уз ниво значајности p< ,01. Према томе, прихватамо и посљедњу хипотезу овог истраживања. Такође, може се видјети да пушачи, у поређењу са непушачима, лошије процењују и своје здравствено стање.

Дискусија

Спровођењем овог страживања приступили смо испитивању савремене и веома важне теме конзумације цигарета у популацији младих људи. Стога смо настојали најприје утврдити, а затим и упоредити одређена социодемографска обиљежја код пушача и непушача.

Иначе, истраживања релације између разних социодемографских варијабли и пушења су, без обзира на занимљивост и актуелност проблема, поприлично оскудна, посебно на нашим просторима. Ипак, сва релевантна истраживања о пушењу цигарета на популацији младих људи показују да пол, узраст, социјални статус и степен образовања играју важну улогу у формирању става према пушењу (Мемон и др. 2000), као и да пушачки статус родитеља и пријатеља стоји у значајној корелацији са пушењем код младих (Отен и др. 2007; Совић и др. 2010).

Резултати овог истраживања, спроведеног на узорку студената, показали су да је разлика у склоности ка пушењу између дјевојака и младића статистички значајна, уз ниво значајности p< ,05. Подаци указују на то да је већи број младића у категорији пушача (59,7%), у односу на дјевојке (41,9%), што је у складу са резултатима других истраживања. Тако су и Мемон и др. (2000) утврдили да свакодневно пуши цигарете 41% студената и 26,7% студенткиња, а веома сличне резулате добили су Кандел и Чен (2000), те касније и Гилпин, Вајт и Пирс (2005). Но, овакви резултати су и очекивани будући да је према показатељима WHO (World Health Organization) преваленција пушења у Европи већа код мушкараца него код жена, те да је ова разлика већа у Источној него у Западној Европи (Димитријевић 2009).

Даље, показало се да постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу појединца и пушења његових родитеља, и то уз ниво значајности p< ,01. На основу добијених резултата можемо закључити да у нашем узорку већи број испитаника који су пушачи (74,6%) има оба родитеља који су такође пушачи, као и да се већи број непушача (65,7%) има родитеље који су такође непушачи. Но, наведени резултати нису изненађујући будући да је познато да родитељи који пуше, посебно ако то чине оба родитеља, на два начина наносе штету својој дјеци: с једне стране угрожавају њихово физичко здравље, а с друге стране их збуњују својим понашањем јер им шаљу тзв. двоструке поруке. Наиме, савјетују дјецу да не пуше јер пушење има веома негативан утицај на здравље, а својим понаша-

њем дјеци шаљу сасвим супротну поруку. Међутим, порука која се шаље понашањем има знатно снажније дјеловање од ријечи, те дјеца чешће прихватају оно што виде него оно што им се говори, и већ у раној адолесценцији, по узору на своје родитеље, постају пушачи (Патерсон и др. 2004). Стога је пушење мајки и очева снажан показатељ да ће дјеца почети да пуше, као и да ће прећи са мјесечне конзумације цигарета на свакодневно пушење. Међутим, уколико родитељи оставе пушење, смањује се и вјероватноћа да ће дјеца постати пушачи (Отен и др. 2007). Према томе, резултати овог истраживања су у складу са неким ранијим истраживањима која су показала да дјеца чија су оба родитеља пушачи раније почињу и знатно дуже пуше него дјеца једног родитеља пушача или дјеца родитеља непушача (Отен и др. 2007: Стојановић и др. 2009: Совић и др. 2010); при чему је очито ријеч о трансгенерацијском преношењу навике пушења. И Гилпин и др. (2005) пронашли су значајан утицај навике пушења у породици на развој навике пушења код младих људи.

Поред тога, показало се и да постоји статистички значајна повезаност између склоности ка пушењу појединца и пушења његових блиских пријатеља, такође уз ниво значајности p< ,01. На основу добијених резултата можемо закључити да у нашем узорку већи број испитаника који су пушачи (74,1%) има пријатеље који су такође пушачи, као и да се већи број непушача (83,0%) дружи са пријатељима који су такође непушачи, што је и очекивано ако у обзир узмемо велики утицај који вршњаци имају на понашање, мишљење и ставове појединца, у свим развојним периодима, а посебно у периоду адолесценције и формирања идентитета када је неопходно бити прихваћен и признат (Гафар и др. 2013). При томе, посебно ризичну скупину за почетак пушења представљају млади који се осјећају несигурнима и неприхваћенима, без потребне љубави и комуникације са својим родитељима. Стога, лако прихватају прилику склапања пријатељства с онима који их разумију, па уколико су те особе поред тога и пушачи, постоји велика вјероватноћа да ће и они почети да пуше, како би задовољили своју тежњу за друштвеним прихватањем (Тадић 2000). На тај начин велики број младих, идентификујући се са понашањем вршњака који су омиљени у друштву, рано започиње са пушењем и рано упада у замку зависности (Антони, Ехегарај-Вагнер 2000). Због тога су резултати нашег истраживања у складу и са истраживањем Бетине Ф. Пика (2005), које је показало да пушење најчешће започиње на наговор блиских пријатеља пушача.

Такође, резултати нашег истраживања показали су да између пушача и непушача постоји статистички значајна разлика, с обзиром на њихово материјално стање, и то уз ниво значајности p< ,01. Наиме, 77,8% пушача своје материјалне прилике сматра лошим, а 95,2% изузетно лошим, док тек 22,2% непушача своје материјалне прилике процјењује као лоше, а 4,8% као изузетно лоше, што је и очекивано с обзиром на то да куповина цигарета, које су из године у годину све скупље, знатно оптерећује лични и породични буџет. И нека досадашња истраживања показала су да пушачи своје

материјалне прилике процјењују лошије, у поређењу са непушачима (Ливадитис и др. 2001; Самарџић 2009).

Добијени резултати показали су да се пушачи и непушачи значајно разликују и с обзиром на њихово здравствено стање, такође уз ниво значајности p< ,01. Наиме, пушачи имају знатно лошију процјену здравственог стања, у односу на непушаче. Но, такви резултати не дјелују изненађујуће, с обзиром на чињеницу да је пушење фактор ризика за настанак бројних болести. Стога су резултати нашег истраживања у складу са резултатима бројних ранијих истраживања која су показала да пушачи процјењују да имају више болова, те да имају лошије опште здравље од непушача (Ливадитис и др. 2001; Самарџић 2009; Лиев, Хсу 2009).

Дакле, резултати овог истраживања су у складу са резултатима свих досадашњих истраживања. Ипак, када је у питању релација између пушења појединца и пушења његових родитеља, резултати су показали да, у поређењу са пушачима, већи број непушача има једног родитеља пушача, због чега би ово истраживачко питање било пожељно провјерити у неком од наредних истраживања, спроведеном на већем узорку испитаника. Међутим, с обзиром на поприлично мали број радова о наведеним социодемографским обиљежјима код пушача и непушача, посебно на нашим просторима, и с обзиром на све већу учесталост пушења као једне од најтежих навика, порока и болести зависности (Николић 2007), резултати овог истраживања могу послужити као корисне смјернице за даља истраживања наведеног проблема.

На крају се треба осврнути и на ограничења истраживања која се односе у првом реду на релативно мали број социодемографских обиљежја која су укључена у конструисани Упитник. Стога би у нова истраживања било корисно укључити знатно већи број варијабли, те та истраживања спровести на великом узорку испитаника, са дужим пушачким стажом, како би се што више расвјетлиле постојеће сличности и разлике између пушача и непушача.

Поред тога, социодемографска обиљежја објашњавају само мали дио веома распрострањеног проблема као што је конзумирање цигарета, због чега би у наредна истраживања било корисно укључити и низ других варијабли, као што су особине личности, намјере, искуство и сл., како би се објаснио што већи постотак варијансе конзумације цигарета у популацији младих људи.

Закључак

Пушење као релевантан и веома заступљен проблем савременог друштва, у овом раду доводи се у везу са одређеним социодемографским обиљежјима. Наиме, према резултатима спроведеног истраживања просјечан пушач у популацији младих људи на нашим просторима је мушкарац,

са лошим здравственим стањем и материјалним приликама, те родитељима и блиским пријатељима који су такође пушачи.

Захваљујући томе наведени резултати могу послужити како у академске сврхе, тако и психолозима директно укљученим у програме превенције зависности и програме заштите менталног здравља, јер практичарима који се баве пушењем могу понудити корисне смјернице за даља истраживања, а потом и за креирање и реализацију програма превенције пушења намијењених младим људима.

Литература

Антони, Ехегарај-Вагнер 2000: J.C. Anthony, F. Echeagaray-Wagner, Epidemiologic analysis of alcohol and tobacco use, *Alcohol and Tobacco Research, 24,* 201-208.

Барбо и др. 2004: E.M. Barbeau et al., Smoking, social class and gender, *Tobacco Control, 13,* 115-120.

Блажић-Чоп 2003: N. Blažić-Čop, *Put u život bez zavisnosti o drogama*, Zagreb: Genesis.

Бурнс 2007: E. Burns, *The smoke of the gods: a social history of tobacco*, Philadelphia: Temple University Press.

Конрад и др. 1992: K.M. Conrad et al., Why children start smoking cigarettes: predictors of onset, *British Journal of Addiction*, *87 (12),* 1711-24.

Дарлинг, Кумсил 2003: N. Darling, P. Cumsille, Theory, measurement and methods in the study of family influences on adolescent smoking, *Addiction*, *98*, 21–36.

Диркер и др. 2007: L.C. Dierker et al., The assocation between cigarette smoking and DSM-IV nicotine dependence among first year college students, *Drug and Alcohol Dependence*, *86,* 106 –114.

Димитријевић 2009: I. Dimitrijević, *Ostavite pušenje*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar.

Гилпин и др. 2005: E.A. Gilpin et al., What fraction of young adults are at risk for future smoking, and who are they?, *Nicotine Tobacco Research*, *7 (5),* 747-59.

Хофман и др. 2001: D. Hoffmann et al., The less harmful cigarette: a controversial issue. *Chemical Research Toxicol*, *14 (7),* 767-90.

Кандел, Чен 2000: D.B.Kandel, K. Chen, Extent of smoking and nicotine dependence in the United States 1991. – 1993, *Nicotine Tobacco Research, 10 (*2), 263 – 274.

Кеар 2002: M.E. Kear, Psychosocial determinants of cigarette smoking among college students, *Journal of Community Health Nursing*, *19 (4),* 245 – 257.

Лацковић-Гргин и др. 2002: K. Lacković-Grgin i dr., *Zbirka psiholoških skala i upitnika*, Zadar: Filozofski fakultet.

Гафар и др. 2013: A. et al., Socio-demographic factors associated with tobacco smoking among intermediate and secondary school students in Jazan region of Saudi Arabia, *Substance Abuse, 19*, 56-64.

Лаксонен и др. 2005: M. Laaksonen et al., Socioeconomic status and smoking, *European Journal of Public Health, 15*, 262-269.

Лиев, Хсу 2009: H.P. Liew, T.L. Hsu, Smoking and health in Indonesia, *Asian population studies. 5 (2),* 198-208.

Ливадитис и др. 2001: M. Livaditis et al., Sociodemographic and Psychological Characteristics Associated with Smoking among Greek Medical Students, *European Addiction Research. 7,* 24-31.

Макај, Амос 2003: J. Mackay, A. Amos, Women and tobacco, *Respirology*, 28 (5), 123-30.

Мармот 2004: M. Marmot, *Status Syndrome: How your social standing directly affects your health and life expectancy*, London: Bloomsbury Publishing.

Мемон и др. 2000: A. Memon et al., Epidemiology of smoking among Kuwaiti adults: prevalance, characteristics and attitudes, *Bull WHO, 78,* 1306 – 15.

Пико и др. 2005: B.F. Piko et al., A culture-based study of personal and social influences of adolescent smoking, *The European Journal of Public Health*, 15 (4), 393-398.

Николић 2007: Д. Николић, *Болести зависности: пушење, алкохолизам, наркоманија*, Београд: Народна књига – Алфа.

Отен и др. 2007: R. Otten et al., Parental smoking and adolescent smoking stages: The role of parents' current and former smoking, and family structure, *Journal of Behavioral Medicine, 30,* 143–54.

Патерсон и др. 2004: F. Patterson et al., Cigarette Smoking Practices Among - American College Students: Review and Future Directions, *Journal of American College Health. 52 (5),* 203-212.

Совић и др. 2010: S. Sović i dr., *Učestalost pušenja kod studenata medicine*, Hrvatski kongres preventivne medicine i unaprjeđenja zdravlja s međunarodnim učešćem, Zagreb.

Прерадовић и др. 2005: М. Прерадовић и др., *Болести зависности – изазови који трају*, Београд: Војноиздавачки завод.

Самарџић 2009: S. Samardžić, *Breme pušenja u populaciji mladih odrasli,* Doktorska disertacija, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Medicinski fakultet.

Сарафино 1994: E. Sarafino, *Clinical health psychology,* New York: Wiley.

Шап и др. 2009: M.M. Schaap et al., Female ever-smoking, education, emancipation and economic development in 19 European countries, *Soc. Sci. Med.*,*68 (3),* 1271-1278.

Стојановић и др. 2007: M. Stojanović i dr., Navike roditelja pušača predškolske djece*, Acta Medica Medianae, 46,* 11-15.

Тадић 2000: M. Tadić, Zavisnost o pušenju u moralno-etičkoj procjeni, *Obnovljeni život*, *55 (1),* 107-128.

Трентхам-Диетз и др. 2000: A. Trentham-Dietz et al., Weight change and risk of postmenopausal breast cancer, *Cancer Causes Control*, 14, 56-62.

Варнер 1998: K.E. Warner, Smoking cessation: A global perspective, *The Journal of Respiratory Disease*, *8,* 26-32.

Зворник 2007: Z. Zvornik, *Pušenje*, Čakovec: Autonomni centar – ACT.

Жигић, Буљугић 2002: Z. Žigić, S. Buljugić, *Istina o štetnostima pušenja duhana*, Tuzla: Narodna i univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“.

Dijana Z. Ivanišević

SOME SOCIAL AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF SMOKERS AND NONSMOKERS

Summary

The aim of this paper was to explore relations between some social and demographic characteristics and smoking. To be more precise, it is about relation between gender, parental smoking status and close friends as well as material and health condition, on one side, and smoking as a widespread addiction, on the other side.

The sample included 196 participants, 101 nonsmoker and 95 smokers. The participants were students of the third and fourth year of the Faculty of Education at the University of Mostar, which have fulfilled Questionnaire on certain social and demographic characteristics constructed for the needs of this research.

Results indicate that there is a statistically significant difference in inclination towards smoking between male and female students and that there is statistically significant correlation between inclination towards smoking and smoking of parents, as well as correlation between inclination towards smoking and smoking of close friends. Moreover, it was determined that smokers and nonsmokers differ significantly regarding financial status and health condition.

Јелена Д. Малинић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

УДК 159.922.8:316.47
DOI 10.7251/RFFP1513265M

Оригинални научни рад

ЕМПАТИЈА И ВРШЊАЧКО НАСИЉЕ

Апстракт: *Вршњачко насиље је свако намјерно физичко или психичко насилно понашање усмјерено према дјеци или младима, од стране њихових вршњака. У ситуацијама када једно дијете малтретира друго дијете, моћна брана нападима би требало да буде емпатија потенцијалног насилника са дјететом које пати.*

Циљ истраживања је да се испита извор разлика између интензитета остварене емпатије и облика вршњачког насиља. Узорак се састојао од 304 испитаника. Примијењени статистички поступак је Хи-квадрат тест. Инструменти који су коришћени у овом раду су: ЕМИ – Упитник за процјену емпатије (Генц и др. 2009), а вршњачко насиље је испитано на основу два општа питања о вршењу или доживљају вршњачког насиља.

Резултати истраживања показују да постоје статистички значајне разлике међу испитаницима на све четири супскале емпатије и манифестованог вршњачког насиља: ЕН (χ^2=14,641 p<0,05); ЕП (χ^2=4,618 p<0,01); СУ(χ^2= 15,180 p<0,05); РЕ (χ^2=34,488 p<0,01). Вршњачно насиље које је доживљено представља статистички значајан извор разлика само са супсаклом РЕ (χ^2=15,256 p<0,05).

Добијени подаци указују на чињеницу да недостатак емпатије издваја у популацији оне појединце који су склони насилничком понашању. Односно, индивидуалне разлике у томе колико и на који начин разне особе уротребљавају и манифестују свој потенцијал за коришћење емпатије указује и на разлике у интерперсоналним односима са вршњацима и потребу за спровођењем едукативних програма посвећених развијању емоционалне писмености.

Кључне ријечи: *емпатија, вршњачко насиље.*

Уводне напомене

Школа је дио друштвеног система и оно што се дешава директно или индиректно у друштву утиче и одражава се на организацију и живот у школи. Криза породице и криза друштва је посредовала појаву учесталости и манифестације физичких облика насиља и у школи. Раширеност и облици школског насиља нису само симптоми кризе школе, већ и губљење идентитета школе, наставника и њихове професије, али и идентитета ученика.

Школско насиље је појава која постоји кроз цијелу историју постојања школе као образовне институције, иако различитог интензитета и јачине његових облика. У савременом друштву насиље је све чешће присутно у медијима, о њему се много пише, па се сматра да га има више него раније. Међутим, да ли су те процјене тачне тешко је рећи без свеобухватних

* malinic@paleol.net

истраживања и анализе свих сегмента овог сложеног проблема друштва. Често говорење о насиљу је добро, с једне стране, јер на тај начин га је лакше препознати, уочити, спријечити. Међутим, с друге стране, лоша страна честе јавне распарве о овом проблему је стварање неадекватне слике о дјеци која се генерално представљају као агресивна и склона насиљу.

Не постоји општеприхваћена дефиниција насиља, што говори о сложености овог феномена као појаве у друштву. Тешко је доћи до свеобухватне дефиниције насиља, као и до заједничког појмовног одређења вршњачког насиља, што потврђују и многобројне дефиниције ових појмова.

Најшире речено, насиље је употреба силе да би се изнудило одређено понашање људи противно њиховој вољи. Односно, под насиљем се подразумијева незаконита употреба силе.

Милисављевић (1998) под појмом насиље подразумијева различите акте, поступке и понашања појединца, група, друштвених институција, организација или друштва у односима према људима, који укључују примјену физичке, психичке, политичке или неке друге силе и којима се угрожава физички, психички или социјални интегритет човјека и изазивају различита физичка и психичка оштећења и друге неповољне ситуације.

Олвеус (1998) појам насиље дефинише као агресивно понашање у којем актер или насилник користи своје тијело или неки предмет (укључујући и оружје) да би нанио (релативно озбиљну) повреду или непријатност другој особи. Према Олвеусу (1998), дијете је злостављано када је учестало и трајно изложено негативним поступцима од стране једнога дјетета или више дјеце. У оквиру дефиниције истичу се три битна елемента: трајање, негативни поступци и неравноправан однос снага. Иако се појединачни случај озбиљнијег насиља може сматрати насилништвом, у дефиницији се наглашава трајност и понављање негативних поступака. Под негативним поступцима подразумијева се дјеловање појединца када он намјерно задаје или настоји задати озљеду или било какву неугодност другом појединцу. Дијете које је изложено насиљу тешко се брани и донекле је беспомоћно у односу према ономе ко се насилно понаша.

Попадић (2009) под насиљем подразумијева намјерно и неоправдано наношење штете другоме. Дефинисање насиље има за циљ да оно што подразумијевамо под насиљем изразимо на задовољавајуће јасан начин, с циљем да предупредимо могуће неспоразуме у комуниацији. С обзиром да многи термин „агресија“ и „насиље“ користе као синониме, битно је познавати разлику која је мала, али постоји међу њима. Према Попадићу (2009) агресија се уобичајено одређује као понашање са намјером да се други повриједи. Односно, нагласак је на агресивном мотиву који стоји иза поступка и који се обично схвата као трајна диспозиција. Па тако нећемо некога прогласити агресивним ако он није имао намјеру да повриједи другога, али ћемо поступак који је имао намјеру да повриједи, али није успио да произведе такав ефекат, сматрати агресивним поступком. Такође, није уобичајено да насиљем назовемо поступак који је имао намјеру да нанесе штету

другоме, али до те штете није дошло. Насиље би дакле била реализована агресија.

Поред наведених, постоје још многе дефиниције вршњачког насиља (Berkowitz, Wet, Farigton и други) међутим, у основи свих дефиниција нагласак је на намјерном повређивању, о учесталом понављању насиља, о непропорционалном односу снага, с намјером да се код особе изазове физичка или психичка бол.

У најширем смислу сагледавања облика вршњачког насиља, можемо га подијелити на физичко, психичко и сексуално.

Физичко насиље је присутно онда када постоји директан физички напад, када неко повређује или настоји да повриједи другу особу (ударање, гурање, шамарање и сл.).

Психичко насиље може се вршити вербалним (пријетње, ругање, задиркивање) и невербалним путем (кревељење, праћење, непристојни покрети), као и намјерним искључивањем и игнорисањем од стране вршњака. Посљедице психолошког насиља су вишеструке: губитак самопоуздања, деморалисаност, стресно стање, често одсуствовање из школе усљед психосоматских болести.

Сексуално насиље подразумијева сваки вид ситуације у којој је понашање појединца доведено у везу са сексуалном конотациојом, у којој се жртва третира као сексуални објекат.

Симптоме кризе школе представљају облици насиља међу ученицима, између ученика и наставника, између ученика и школског особља (запослених), а све то доводи до ерозије идентитета школе, ученика и наставника. Колико год узроке вршњачког насиља треба тражити у спољашњим, социјалним факторима, као што су: породица, школа, група вршњака, итд., ипак „тежину“ овог проблема треба сагледати и као и факторе који произлазе из самог појединца који врши насиље, као и каратеристике особе која доживљава насиље.

У ситуацијама када једно дијете малтретира друго дијете, моћна брана нападима би требало да буде емпатија потенцијалног насилника са дјететом које пати. У вршњачком насиљу управо је битно сагледати могућност емпатисања насилника са жртвама насиља. Емпатија са другим дјететом требало би да надјача агресивни имплус потенцијалног насилника, или да заустави започето малтретирање, или да подстакне свједоке да стану у одбрану жртве. Односно, уколико имамо већи капацитет да се унесемо у емоционално стање друге особе, мање смо спремни да је повређујемо.

Појам емпатија у оквирима различитих психолошких дисциплина, као што су: психологија личности, развојна и социјална психологија, психотерапија итд., све се чешће спомиње и представља феномен који се повезује са међусобним разумијевањем, социјалном прилагођеношћу и хуманим људским односима. Најкраће речено, емпатија се дефинише (Миливојевић 2007) као способност да се претпостави како нека друга особа доживљава одређену ситуацију. Емпатија је (Стајнер 2007) интуитивна способ-

ност разумијевања туђих емоција. Затим, емпатија је могућност уживљавања у емоционална стања друге особе и разумијевање њеног положаја на темељу перципиране или замишљене ситуације у којој се та особа налази. Новија употреба овог термина обично се односи на феномен карактеристичан за интерперсоналне ситуације, када посматрач проживљава исте емоције као и особа коју посматра. Међутим, постоје извјесне разлике у схватању овог појма међу ауторима. Док неки сматрају да је емпатија примарно или чак искључиво емоционални процес (Mehrabian, Epstein 1972), други наглашавају когнитивни аспекат који се састоји у способности да се ствари сагледају из перспективе друге особе (Хоган 1969), а постоји и схватања (Davis 1983) у оквиру којих је емпатија одређена као сложен и мултидисциплинаран процес, који укључуује и емоциналне и когнитивне компоненте (према Генц и др. 2009).

Когнитивна компонента емпатије укључује разумијевање и познавање стања друге особе, те спознају како нешто што се догађа другом појединцу може дјеловати на њега. Иако когнитивна способност преузимања улоге другог може бити неопходна за тачно перципирање емоција и тиме предуслов емпатије. Хофманова теорија емпатије (2003) објашњава развојне промјене у доживљавању афеката и когниција и њихове везе с просоцијалним понашањем. Према Хофману, афективна компонента емпатије одговорна је за узбуђење и мотивацијска својства те емоције, док је когнитивна компонента одговорна за обликовање и трансформацију афективног искуства. Разматрајући улогу емпатије у просоцијалном понашању, Хофман посвећује пажњу осјећању емпатијске узнемирености и њеној мотивационој улози. Опажање да је неко у невољи, да пати или доживљава бол – буди емпатијско осећање неугодности у посматрачу, а то га онда мотивише да пружи помоћ унесређеном. Хофман сматра да у таквим ситуацијама емпатијска узнемиреност доводи до пружања помоћи особи у невољи (иако је сасвим природно да се јави жеља да се побјегне од извора непријатности и води рачуна најприје о себи), зато што ће се особа најлакше ослободити те емпатијске непријатности ако се ослободи непријатности и бола друге особе, а то се најбоље постиже ако јој се пружи помоћ. Овим Хофман указује да се пружањем помоћи долази до слабљења у интензитету емпатијске узнемирености и до тога да се особа која помаже осећа боље.

Начини изазивања емпатије, који захтијевају већи степен когнитивне обраде, можемо сагледати на два начина. Први представља посредовану асоцијацију (изражајни сигнали особе са којом емпатишемо посредовани су семантичком обрадом информација, тј. језиком). Други начин је преузимање улоге жртве (особа замишља како се жртва осећа или како би се она могла осећати у жртвиној ситуацији). Када емпатизер замишља како би се он могао осећати у жртвиној ситуацији, може доживети интензивнију емпатијску узнемиреност, него када замишља како се жртва осећа. Хофман сматра да се тада активира сопствени систем потреба, односно да долази до асоцирања жртвиног емотивног стања са сопственим болним искустви-

ма из прошлости. Зрела емпатијска реакција мора да укључи свијест о чињеници да је извор личног афекта нешто што се догађа другој особи, као и свијест о томе шта та друга особа осјећа. Овдје долазе до изражаја когнитивни чиниоци, па ће тако емпатијско доживљавање зависити од когнитивног нивоа особе, односно развоја свијести о другима као ентитетима издвојеним и независним од ње саме, као и од способности јединке да заузме туђе становиште и да препозна и разумије осећања других. Емпатија, према томе, подразумијева синтезу когнитивног поимања других и емпатијског афекта. Односно, емоционална емпатија подразумијева „емоционалне резонанце“ између посматрача и посматране особе, док се когнитивна емпатија односи на способност разумијевања туђег размишљања и осјећања, односно способост посматрања из туђе перспективе.

Развој емпатије према Хофману пролази кроз четири основне фазе, а то су: реактивни плач новорођенчади, егоцентрична емпатијска узнемиреност, квазиегоцентрична емпатијска узнемиреност и истинска емпатијска узнемиреност.

Емпатија настаје као облик самосвијести (Големан 1998); што боље познајемо сопствене емоције, вјештије ћемо ишчитавати туђа осјећања. Развијености емпатије код одрасле особе можемо проценити на основу тога да ли је особа остварила когнитивни доживљај себе и когнитивни доживљај других као различитих физичких ентитета с независним унутрашњим стањима, личним идентитетима и животима ван ситуације, односно, другим ријечима, да ли могу да разликују оно што се дешава другима од оног што се дешава њима. Иако настављају да осјећају емпатију као реакцију на туђу непосредну патњу, такође могу емпатисати и на оно што замишљају да би могло бити туђе, тужно или неповољно животно стање. Односно, да постоји могућност уживљавања на веома апстрактном нивоу.

У досадашњим истраживањима, студија Jolliffe i Farrington (2006) (према: Попадић 2009) показује да когнитивна емпатија није била повезана са насилношћу ни код дјечака ни код дјевојчица, а недостатак афективне емпатије јесте издвајао оне који су били склони повишеном силеџијству.

Методологија истраживања

Шири проблем истраживања дефинисан је као испитивање присутности вршњачког насиља у школи и у друштву, док се ужи проблем истраживања односи на идентификацију разлика у степену испољености појединих димензија емпатије и облика вршњачког насиља, манифестованог и доживљеног у школи и друштву.

Истраживање има практични циљ у смјеру превентивног дјеловања на спровођењу едукативних програма посвећених развијању емоционалне писмености у интерперсоналним односима са вршњацима.

Истраживање је реализовано на узорку од 304 испитаника; од којих су 170 ученици, а 134 студенти, узрасне доби од 16-27 година, од чега су

168 женског пола, а 136 мушког пола. Истраживање је спроведено на подручју Источне регије Републике Српске. Избор испитаника у узорку обезбијеђен је кроз више етапа. Након што су намјерно одређене школе и факултети, случајним избором су анкетирани ученици од првог до четвртог разреда, као и све четири године студија, који су у вријеме анкетирања били на настави. Овакав узорак се у литератури зове вишеетапни, стратификовани узорак, јер је избор испитаника вршен у неколико фаза или етапа. Познато је да се овакав приступ примјењује у свим ситуацијама када истраживач према постојећим евиденцијама није у могућности да реализује једноставни, случајни избор. Искуства у другим истраживањима потврђују да овакав избор јединица у узорак даје довољно добру репрезентативност.

Примијењени статистички поступак је Хи-квадрат тест. Инструменти који су коришћени у овом раду су: ЕМИ – Упитник за процјену емпатије, док је вршњачко насиље испитано на основу два општа питања о вршењу или доживљању вршњачког насиља.

Аутори Упитника за процјену емпатије (ЕМИ-упитник) су Генц, Митровић и Чоловић (2009). Првобитна верзија Упитника за процјену емпатије ЕМИ (Генц и др. 2007) конструисана је с намјером да се избјегну неки недостаци постојећих инструмената, те да се обухвати шири спектар доживљаја који могу укључивати емпатијску реакцију. Коначна верзија упитника, која је у овом истраживању коришћења, састоји се од 42 ајтема са петостепеним скалама Ликертовог типа за одговарање и обухвата четири супскале:

- *Емпатију са негативним емоционалним стањима,* која указује на доживљавање исте или сличне емоције какву доживљава особа са којом се емпатише, а у питању су непријатна осјећања попут туге, страха, стида и сл.;
- *Емпатија са позитивним емоционалним стањима,* компонента која је углавном била занемарена у досадашњим упитницима емпатије, описује склоност ка проживљавању истих позитивних емоција као и други учесници у интеракцији, нарочито блиски пријатељи;
- *Емпатија као социјална улога,* која указује на респонсивност на проблеме и потребе других људи и спремност особе да преузме улогу савјетодавца;
- *Емоционалне реакције испровоциране емпатијом,* димензија која укључује индикаторе емоционалне побуђености у ситуацијама у којима је нека особа угрожена и односи се на склоност да се реагује бијесом или неком сличном емоцијом усљед процјене да је немоћним особама нанијета неправда.

Резултати истраживања

У анализи резултата истарживања прво ће бити сагледани резултати у цјелини, а потом приказани појединачни табеларни подаци релација између димензија емпатије и вршњачког насиља гдје су идентификоване статистички значајне разлика.

Релације између емпатије и манифестованог вршњачког насиља

У испитивању релација између појединих димензија емпатије, Табела бр.1, гледано у цјелини, и манифестованог облика вршњачког насиља указују на чињеницу да постоје статистички значајне разлике међу испитаницима у односу на степен испољености манифестованог вршњачког насиља и степена развијености појединих димензија емпатије.

Табела бр.1: Емпатија и манифестовано вршњачко насиље

ЕМПАТИЈА	МАНИФЕСТОВАНО ВРШЊАЧКО НАСИЉЕ
Емпатија са негативним емоционалним стањима	Pearson Chi-Square:14,641; df=4 p=0,006
Емпатија са позитивним емоционалним стањима	Pearson Chi-Square:24,618; df=4 p=0,000
Емпатија као социјална улога	Pearson Chi-Square:15,180; df=4 p=0,004
Емоционалне реакције испровоциране емпатијом	Pearson Chi-Square:34,488; df=4 p=0,000

Све четири димензије емпатије значајан су извор разлика у испољавању манифестованог вршњачког насиља. Односно, и Емпатија са негативним емоционалним стањима, и Емпатија са позитивним емоционалним стањима, затим Емпатија као социјална улога, као и Емоционалне реакције испровоциране емпатијом су индикатори који указују на статистички значајну разлику у односу на реализовано вршњачко насиље.

Табела бр.2: Емпатија са негативним емоционалним стањима и манифестовано вршњачко насиље

Емпатија са негативним емоционалним стањима	Да ли сте физички злостављали вршњаке у школи и ван ње?			∑
	веома често	понекад	никад	
снижени скорови	4	13	79	96
	4,16	13,54	82,29	
просјечни скорови	3	18	71	92
	3,26	19,56	77,17	
повишени скорови	0	5	98	103
	0	4,85	95,14	
∑	7	36	248	291
	2,40	12,37	85,22	100,00

Pearson Chi-Square:14,641; df=4 p=0,006

Резултати приказани у Табели бр. 2 указују на постојање статистички значајне разлике између димензије Емпатија са негативним емоционалним стањима и манифестованог вршњачког насиља, при чему вриједност Хи – квадрат теста износи 14,641 и значајна је на нивоу 0,01 (p=0,006). Снижени скорови на димензији Емпатије са негативним емоционалним стањима (4,16%) и вршеног насиља над другима указују на одређене карактеристике личности која спроводи насиље над другима, а то су: недостатак сособности емпатије са другима и постојање веома јасне границе између туђих непријатних стања и сопственог доживљаја. Особе које су склоне да врше насиље над другим вршњацима имају у структури личности недостатак емоционалне размјене са другима.

Табела бр.3: Емпатија са позитивним емоционалним стањима и манифестовано вршњачко насиље

Емпатија са позитивним емоционалним стањима	Да ли сте физички злостављали вршњаке у школи и ван ње?			∑
	веома често	понекад	никад	
снижени скорови	4	23	64	91
	4,39	25,27	70,32	
просјечни скорови	3	10	90	103
	2,91	9,70	87,37	
повишени скорови	0	4	90	94
	0	4,25	95,74	
∑	7	37	244	288
	0,02	13,19	84,72	100,00

Pearson Chi-Square:24,618; df=4 p=0,000

Табела бр. 3 показује резултате између димензије личности – Емпатија са позитивним емоционалним стањима и манифестованог вршњачког насиља који указују на статистички значајну разлику, вриједност Хи – квадрат теста износи 24,618 и значајна је на нивоу 0,01 (p=0,000). Недостатак емпатије са позитивним емоционалним стањима других је димензија емпатије која није адекватно развијена код оних особа које су склоне манифестовању вршњачког насиља. Резултати сугеришу на недостатак способности да се емпатише са пријатним емоцијама других, снижену заинтересованост за позитивне догађаје у животима других људи. Односно, снижени скорови на овој димензији емпатије (4,39%) указују на ниску позитивну емоционалност и повишену хостилност.

Табела бр.4: Емпатија као социјална улога и манифестовано вршњачко насиље

Емпатија као социјална улога	Да ли сте физички злостављали вршњаке у школи и ван ње?			∑
	веома често	понекад	никад	
снижени скорови	5	19	75	99
	0,05	19,19	75,75	
просјечни скорови	0	12	84	96
	0	12,50	87,50	
повишени скорови	2	5	92	99
	2,02	5,05	92,92	
∑	7	36	251	294
	2,38	12,24	85,37	100,00

Pearson Chi-Square:15,180; df=4 p=0,004

Добијени резултати приказани у Табели бр. 4 показују да је вриједност Хи-квадрат теста значајна на нивоу 0,01 (p=0,004) и износи 15,180 уз 4 степена слободе, те закључујемо да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима у односу на Емпатију као социјалну улогу и манифестовано насиље. Релација између ове димензије личности и вршеног насиља указује да особе које манифестују насиље имају склоност ка незаинтересованаости за потребе и проблеме других, неспремност да се други људи саслушају и да им се помогне у рјешавању проблема, што у екстремнин случајевима сугерише на резервисаност и хостилност у односима са другим људима.

Табела бр.5: Емоционалне реакције испровоциране емпатијом и манифестовано вршњачко насиље

Емоционалне реакције испровоциране емпатијом	Да ли сте физички злостављали вршњаке у школи и ван ње?			∑
	веома често	понекад	никад	
снижени скорови	5	26	61	92
	5,43	28,26	66,30	
просјечни скорови	2	8	101	111
	1,80	7,20	90,99	
повишени скорови	0	5	88	93
	0	5,37	94,62	
∑	7	39	250	296
	2,36	13,17	84,45	100,00

Pearson Chi-Square:34,488; df=4 p=0,000

Посљедња димензија емпатије, Емоционалне реакције испровоциране емпатијом и добијени резултати манифестованог насиља, сугеришу да постоји статистички значајна разлика на нивоу 0,01 (p=0,000) и да вриједност Хи-квадрата износи 34,488, што указује на неосјетљивост на несрећу других људи, незаинтересованост за друге и емоционалну изолацију. Ниски скорови на овој димензији личности (5,43%) указују на афективну искљученост из социјалног окружења и присуство психопатског афекта.

Релације између емпатије и доживљеног вршњачког насиља

У испитивању релације између емпатије и доживљеног вршњачког насиља добијени резултати истраживања показују да постоји статистички заначајна разлика између само једне димензије емпатије и доживљеног вршњачког насиља. Односно, димензија Емоционалне реакције испровоциране емпатијом су у реалцији са доживљеним вршњачким насиљем, док друге димензије емпатије нису се показале као статистички значајне у реалцији са насиљем које је доживљено.

Табела бр.6: Емпатија и доживљено вршњачко насиље

ЕМПАТИЈА	ДОЖИВЉЕНО ВРШЊАЧКО НАСИЉЕ
Емпатија са негативним емоционалним стањима	Pearson Chi-Square:1,093; df=4 p=0,895
Емпатија са позитивним емоционалним стањима	Pearson Chi-Square:3,295; df=4 p=0,510
Емпатија као социјална улога	Pearson Chi-Square:4,035; df=4 p=0,401
Емоционалне реакције испровоциране емпатијом	Pearson Chi-Square:15,256; df=4 p=0,004

Преглед добијених резултата истраживања приказаних у Табели бр. 7 сугеришу на постојање статистички значајне разлике између Емоционалне реакције испровоциране емпатијом и доживљеног вршњачког насиља, чија статистичка значајност је испољена на нивоу 0,01 (p=0,004), а вриједност добијеног Хи-квадрата теста износи 15,256.

Табела бр.7: Емоционалне реакције испровоциране емпатијом и доживљено вршњачко насиље

Емоционалне реакције испровоциране емпатијом	Да ли су вршњаци у школи и ван ње Вас физички злостављали?			∑
	веома често	понекад	никад	
снижени скорови	6	16	69	91
	6,59	17,58	75,82	
просјечни скорови	0	14	97	111
	0	12,61	87,38	
повишени скорови	1	7	85	93
	1,07	7,52	91,39	
∑	7	37	251	295
	2,37	12,54	85,08	100,00

Pearson Chi-Square:15,256; df=4 p=0,004

Особе над којима се врши насиље, такође, испољавају снижене скорове на овој димензији личности, као и особе које манифестују насиље. Снижени скорови на овој димензију (6,59%) указују на карактеристике личности које су незаинтересоване за друге и емоционално изоловане, па би било неопходно истражити и спољашње факторе који представљају индикаторе афективне искључености из социјалне средине (породицу, групу вршњака, социјално-статусна обиљежја и сл.), као и испитивање базичних димензија личности и насилника и жртава, које могу представљати ове разлике, што би свакако требао бити предмет неких сљедећих истраживања у циљу свеобухватнијег сагледавања овог сложеног проблема.

Закључци и дискусија

Резултати сагледани у цјелини сугеришу да су димензије емпатије значајни индикатори особина личности који праве статистички значајне разлика код оних појединаца који врше и доживљавају вршњачко насиље.

Димензије емпатије које представљају извор разлика у манифестовању вршњачког насиља су све четири компоненте емпатије које су испитиване овим упитником, а то су: Емпатија са негативним емоционалним стањима, Емпатија са позитивним емоционалним стањима, Емпатија као социјална улога и Емоционалне реакције испровоциране емпатијом, на основу чега можемо извести генерални закључак да особе које врше насиље над својим вршњацима нису у могућности проживљавања емоција, ни негативних, ни позитивних које доживљавају други учесници у интерак-

ција, па чак ни са блиским пријатељима. Немају развијену способност слушања других људи, разумијевања њихових потреба и проблема и исказују индикаторе емоционалне пасивности у ситуацијама када је нека особа угрожена и немогућност процјене да је немоћним особама нанијета неправда.

Особе над којим се врши насиље у структури личности испољавају димензију Емоционалне реакције испровоциране емпатијом на исти начин као и они који врше насиље, сниженим скоровима на овој димензији емпатије. То указује на чињени да су те особе склоне емоционалној изолацији и нису заинтересовани за друге људе око себе. Па се овдје отварају бројна питања нових истраживања реалације између емпатије и вршњачког насиља, као што су: потпуност породице, породична атмосфера, насиље у породици, материјални статус, посједовање пријатеља у друштву, базичне особине личности, насилника и жртава насиља, итд.

Резултати истраживања имају практични значај, јер указују на неопходност развијања емоционалне писмености међу младима. Емоционална писменост означава способност да ми осјећамо осјећања, да знамо која су, колико су снажна, као и да познајемо шта их узрокује у нама, и у другима. Ако то познајемо, онда знамо и како, када и гдје да их изразимо и да их контролишемо. Када знамо како емоције утичу на друге, тада и прихватамо одговорност за њихово дејство. Штајнер (1996) емоционалну писменост и емоционалну неписменост схвата дијеловима једног континума који се креће од потпуне неписмености до потпуне писмености. На позитивном крају је емоционална свјесност, и у њему разликује осам категорија, а на супротном крају је емоционална отупјелост и карактеристика је оних који ништа не осјећају, који игноришу своје тијело и своје сензације, који су апатични и емоционално тупи.

Људи се уче како ће се други вјероватно понашати у одређеним ситуацијама: *шта га брине, а шта ми прија*. Уз помоћ ових трансакција које стално изводимо, интуиција сазријева у моћно емпатичко чуло. Развијањем способности да саосјећамо са другима је основни елемент сљедеће фазе учења, а то је одговорност.

С обзиром да људи емоције ријетко изражавају ријечима и да се осјећања много чешће исказују другим знаковима, способност да се ишчитавају неизговорени знакови јесте кључ за предосјећање туђих осјећања. Развојем емоционалне писмености код младих и емпатије као битне димензије у разумијевању интерперсоналних односа међу младима, довело би до веће емоционалне свјесности која подразумијева прихватање одговорности за испољавање, контролу и дејство наших емоција усмјерних према другима људима.

Литература

Генц и др. 2009: А. Генц, Д. Митровић, П. Чоловић, *Процјена спремности за емпатију, Процјена психолошких и психопатолошких феномена,* Београд: Центар за примењену психологију,141-152.

Големан 1997: Д. Големан, *Емоционална интелигенција,* Београд: Геопоетика.

Хофман 2003: М. Хофман, *Емпатија и морални развој*, Београд: Дерета.

Heckhausen 1963: H. Heckhausen, *Hoffung und Furcht in der Leistungsmotivation*, Hain, Meinsenheim: Glan.

Миливојевић 2007: З. Миливојевић, *Емоције. Психотерапија и разумевање емоција*, Нови Сад: Психополис институт.

Милисављевић 1998: М. Милосављевић, *Насиље над дјесом*, Београд: Факултет политичких наука.

Олвеус 1993: D. Olweus, *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.

Олвеус 1998: D. Olweus, *Nasilje među djecom u školi – što znamo i što možemo učiniti,* Zagreb: Školska knjiga.

Попадић 2009: Д. Попадић, *Насиље у школама,* Београд: Институт за психологију, УНИЦЕФ.

Срна 2003: Ј. Срна, *Насиље,* Београд: АЛБУЉ.

Стајнер 2007: K. Stajner, *Školovano srce*, Novi Sad: Psihopolis Institut.

Jelena D. Malinić

EMPATHY AND PEER VIOLENCE

Summary

The peer violence is each form of deliberate physical and psychical violence directed toward children or young people imposed by their peers. In the situations when a child is molesting the other child, the defending method should be empathy of the potential bully with the victim peer.

The aim of this research is to analyse the differences between the intensity of empathy and the form of peer violence. It was done on the sample of 304 examinees. The applied statistical procedure is Chi-square test. The used instrument was EMI questionnaire for estimation of empathy (Genc, Mitrović, Čolović, 2009), and peer violence was analysed through two main questions whether they were violent or they endured violence.

The results of the research indicate that there are statistically relevant differences between the examinees evident on all four sub-scales of empathy and manifestation of peer violence: EN (χ^2=14,641 p<0,05); EP (χ^2=4,618 p<0,01); SU(χ^2= 15,180 p<0,05); RE (χ^2=34,488 p<0,01). The experienced peer violence statistically represents a relevant source of differences on the sub-scale RE (χ^2=15,256 p<0,05).

The results indicate the fact that the lack of empathy emphasizes those individuals who are inclined toward violent behaviour. That is, we can see the forms and ways of manifestation of empathy potentials influence differences in interpersonal relationships among the peers. According to this, we can see that there is a need to form certain educational programmes devoted to development of emotional intelligence.

Igor R. Vujović*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju
Student master studija

UDK 316.613.43-053.6
DOI 10.7251/RFFP1513279V

Originalni naučni rad

RASPROSTRANJENOST I OBLICI NASILNIČKOG PONAŠANJA UČENIKA

Apstrakt: *Problem istraživanja operacionalizovan je kao ispitivanje i analiza raširenosti oblika nasilničkog ponašanja učenika u školi. Cilj istraživanja je ispitati kretanje distribucije rezultata manifestovanog i doživljenog nasilničkog ponašanja, te na osnovu toga zaključiti da li postoji nasilničko ponašanje, u kojoj mjeri je ono rašireno među populacijom školskog uzrasta i u kojim oblicima se javlja.*

Istraživanje je realizovano na uzorku od 500 učenika završnih razreda osnovnih i srednjih škola. Nakon analize upitanika koji su vraćeni sa terena, radi nepotpunosti i neadekvatne popunjenosti, odbačeno je 117 anketa, pri čemu konačan broj ispitanika broji 383.

Na osnovu distribucije rezultata na skali manifestovanog nasilničkog ponašanja u cjelini moguće je zaključiti da ona značajno odstupa od normalne, te da su ispitanici uglavnom grupisani oko nižih vrijednosti. Analizom pojedinačnih tvrdnji zaključuje se da su učenici veoma skloni verbalnom nasilju, dok ostale oblike nasilničkog ponašanja rjeđe ispoljavaju, a najmanje zastupljeno nasilničko ponašanje je elektronsko.

Slični podaci dobijeni su analizom distribucije rezultata doživljenog nasilničkog ponašanja, s tim u vezi uočljivo je da ispitanici nešto češće doživljavaju nasilničko ponašanje nego što ga manifestuju, razloge za takve rezultate moguće je tražiti u činjenici da ispitanici koji doživljavaju nasilničko ponašanje to češće govore nego ispitanici koji manifestuju, a ne treba zanemariti mogućnost da jedan nasilnik manifestuje svoje nasilničko ponašanje prema više žrtava takvog ponašanja.

Ključne riječi: *nasilničko ponašanje, rasprostranjenost i oblici nasilničkog ponašanja, manifestovano i doživljeno nasilničko ponašanje.*

Pojmovna određenja

Uprkos dostignućima društvenih nauka u pokušajima rasvjetljavanja uzroka različitih oblika asocijalnog i antisocijalnog ponašanja, kako mladih tako i odraslih, takvi oblici ponašanja su i dalje veliki problem savremenog društva. U tom kontekstu, ovo istraživanje je realizovano sa ciljem ispitivanja intenziteta i raširenosti, kao i mogućih uzroka jednog od oblika socijalno neprihvatljivog ponašanja i to nasilničkog ponašanja, koje je, sudeći prema rezultatima mnogih istraživanja, veoma zastupljen i aktuelan problem.

Nasilje je pojam koji je teško definisati, prije svega jer se uveliko ustalio u kolokvijalnom govoru i opšte je poznato šta je nasilje, ali nastaje problem kod definisanja ove pojave. Definicija nasilja ne bi trebalo da bude ni preobimna, ali

* igor.vujovic86@gmail.com

ni oskudna. Ukoliko je definicija preobimna postoji rizik da se pod nasilje podvedu određene vrste ponašanja koje objektivno nisu nasilje, takođe takva definicija bi bila prilično nejasna i ne bi se pogodila suština definisanja. Ako se, pak, da suviše oskudna definicija ove pojave tada se rizikuje da ona ne obuhvati sve ono što nasilje ili nasilničko ponašanje jeste.

Popadić pod nasiljem podrazumijeva namjerno i neopravdano nanošenje štete drugome. Ponašanje kojim se nanosi šteta raznovrsno je i složeno koliko uopšte ljudska komunikacija raznovrsna i složena može biti, ali ga grubo možemo razvrstati na verbalno i neverbalno i može se manifestovati u fizičkom povređivanju, nanošenju materijalne štete ili psihološkom povređivanju kao što je zastrašivanje, sramoćenje, socijalna izolacija i slično. Neopravdanost se sastoji u nelegitimnosti, nezasluženosti, prekomjernosti ili neprimjerenosti takvog postupka (Popadić 2009). Nanošenje štete bi bilo ponašanje koje škodi određenom pojedincu, a da to on nije želio ili zahtijevao. Namjera se odnosi na to da je počinilac nasilničkog ponašanja želio da nanese štetu žrtvi, jer nenamjerno saplitanje druga, iako je ovaj doživio štetu, ne može se okarakterisati kao nasilničko ponašanje.

Kao što je pomenuto, nasilje je fenomen koji je jako teško definisati, pa je stoga potrebno navesti još neke definicije nasilja i nasilničkog ponašanja.

Nasilje je namjerna upotreba fizičke sile ili moći, u vidu prijetnje ili izvršenog čina, upravljenog ka sebi, drugoj osobi, ili prema nekoj grupi ili zajednici, koji dovodi do povrede, smrti, psihološke ozljede, poremećenog razvoja ili lišavanja (Išpanović Radojković 2005, prema: Stanković Đorđević 2007).

Stanko (prema: Ignjatović 2011) smatra da se izrazom nasilje može označiti svaki oblik ponašanja pojedinca koji namjerno prijeti ili nanosi fizičku, seksualnu ili psihičku povredu drugima ili samom sebi, pri čemu se pod nasilničkim ponašanjem smatra i samopovređivanje što je u literaturi rijetko zastupano shvatanje.

Kao osnovni kriterijum za klasifikovanje nasilničkog ponašanja uzet je način na koji se izvodi nasilnički postupak. Kao najčešće oblike nasilničkog ponašanja u školama Popadić (2009) navodi:

- fizičko nasilje (dovodi do stvarnog ili potencijalnog tjelesnog povređivanja),
- verbalno nasilje (podrazumijeva nasilje učinjeno riječima),
- emocionalno/psihološko nasilje (dovodi do trenutnog ili trajnog ugrožavanja psihičkog i emocionalnog zdravlja i dostojanstva),
- seksualno nasilje (podrazumijeva ugrožavanje seksualnog identiteta žrtve, omalovažavanje ili primoravanje na neki vid seksualne komunikacije), te
- elektronsko nasilje (slanje ili objavljivanje povređujućih ili surovih tekstova ili slika koristeći internet ili druga komunikaciona sredstva).

Ovi oblici nasilja rijetko se javljaju odvojeno. Obično su kombinovani u jedno cjelovito nasilničko ponašanje. Tako da fizičko nasilje uglavnom uključuje i verbalno i psihološko nasilje. Seksualno nasilje se često javlja sa svim oblicima

i vrstama nasilničkog ponašanja. U tom kontekstu, prethodno navedena podjela postoji više radi lakše orijentacije nego što ima praktičan značaj.

Problem i cilj istraživanja

Nasilničko ponašanje je definisano kao namjerno i neopravdano nanošenje štete drugome i manifestuje se upotrebom fizičke sile ili moći, u vidu prijetnje ili izvršenog čina, upravljenog ka sebi, drugoj osobi, ili prema nekoj grupi ili zajednici, što dovodi do povrede, smrti, psihološke ozljede, poremećenog razvoja ili lišavanja. U tom kontekstu problem istraživanja operacinalizovan je kao ispitivanje i analiza raširenosti oblika nasilničkog ponašanja učenika u školi.

Cilj istraživanja je ispitati kretanje distribucije rezultata manifestovanog i doživljenog nasilničkog ponašanja, te na osnovu toga zaključiti da li postoji nasilničko ponašanje, u kojoj mjeri je ono raširenо među populacijom školskog uzrasta i u kojim oblicima se javlja.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je realizovano na uzorku od 500 učenika završnih razreda osnovnih i srednjih škola. Nakon analize upitanika koji su vraćeni sa terena, radi nepotpunosti i neadekvatne popunjenosti odbačeno je 117 anketa, pri čemu konačan broj ispitanika broji 383. Izbor ispitanika u uzorak obezbijeđen je u nekoliko etapa. U prvoj fazi, namjerno su određene škole u kojima će istraživanje biti realizovano. Nakon toga, slučajnim izborom su anketirani učenici osmih i devetih razreda osnovne škole i trećih i četvrtih razreda srednje škole, koji su u vrijeme anketiranja bili na nastavi. Ovakav uzorak u literaturi se zove višeetapni, jer je izbor ispitanika vršen u nekoliko faza.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

Istraživanje je koncipirano i realizovano kao empirijsko-neeksperimentalno istraživanje. Prema raspoloživim metodama za prikupljanje podataka i realizaciju empirijskog dijela istraživanja za ovaj problem najprimjereniji je servej metod. Servej metoda, kao osnovna metoda, čijom primjenom je izvršeno istraživanje, veoma je povoljna za empirijska istraživanja i terenski rad s obzirom na to da omogućava primjenu raznovrsnih mjernih instrumenata i različitih postupaka za obradu podataka. Ovaj metod je, kao metod terenskog istraživanja, veoma pogodan za brzo i jednostavno prikupljanje relevantnih podataka i doprinosi izvođenju adekvatnih i pouzdanih zaključaka.

Takođe, korišten je metod teorijske analize prilikom prikupljanja i selekcije relevantnih informacija iz dosadašnjih metodološki i predmetno sličnih istraživanja, te je na taj način primjena ovog metoda doprinijela potpunijem sagledavanju i analiziranju problema.

Od instrumenata za prikupljanje podataka korištena je skala za ispitivanje nasilničkog ponašanja (manifestovanog i doživljenog).

1. *Skala za ispitivanje nasilničkog ponašanja* konstruisana je za potrebe istraživanja. Skala se sastoji iz dva dijela. Prvi dio se odnosi na ispitivanje intenziteta i vrste manifestovanog nasilničkog ponašanja, a drugi dio na ispitivanje intenziteta i vrste doživljenog nasilničkog ponašanja. Skalu čini 36 tvrdnji, koje se odnose na različite oblike nasilničkog ponašanja, a ispitanici u skladu sa tim koliko često su manifestovali ili doživjeli navedene oblike ponašanja, zaokružuju jedan od tri ponuđena odgovora.

S obzirom na to da je skala konstruisana za potrebe istraživanja, provjerene su njene metrijske karakteristike.

Za utvrđivanje *valjanosti* skale iskorišteno je obilježje Likertovih skala, prema kome svaka stavka ima zadovoljavajuću dijagnostičku valjanost, ako visoko korelira sa ukupnim zbirom ocjena. Prilikom provjere dijagnostičke valjanosti, za manifestovano nasilje dobijene su korelacije od 0,517 do 0,733, a za doživljeno nasilje od 0,444 do 0,698 pojedinačnih stavki sa ukupnim zbirom. Na osnovu dobijenih rezultata moguće je zaključiti da skala za ispitivanje nasilničkog ponašanja (manifestovanog i doživljenog) ima dobru dijagnostičku valjanost.

Pouzdanost skale je provjeravana na osnovu unutrašnje konzistencije cijelog testa i to pomoću alfa Konbah koeficijenta. Vrijednost alfa Konbah koeficijenta za skalu manifestovanog nasilja iznosi 0,953, a za skalu doživljenog nasilja iznosi 0,939. Na osnovu prikazanih vrijednosti može se zaključiti da je pouzdanost skale nasilničkog ponašanja (manifestovanog i doživljenog) izuzetno visoka.

Diskriminativnost skale je provjerena preko diskriminativne moći stavki u skali koja je utvrđena na osnovu item-total korelacije. S obzirom na to da su vrijednosti korelacija između ukupnog zbira i stavki na skalama manifestovanog nasilja (od 0,517 do 0,733) i doživljenog nasilja (od 0,444 do 0,698) veće od 0,35, može se izvesti zaključak da sve stavke u skali imaju zadovoljavajuću diskriminativnost, tj. da se ispitanici u odnosu na odgovore na skali međusobno razlikuju. To upućuje na zaključak da je diskriminativnost skale zadovoljavajuća.

Kada je u pitanju *objektivnost* skale nasilničkog ponašanja (manifestovanog i doživljenog) može se reći da je konstrukcijom i primjenom instrumenta obezbijeđena objektivnost koja zavisi i od ispitanika i od ispitivača.

Rezultati istraživanja

U poglavlju o rezultatima istraživanja biće prikazane distribucije rezultata kako manifestovanog, tako i doživljenog nasilničkog ponašanja. Dakle, prikazaće se rezultati koje su ispitanici dobili na skalama za ispitivanje manifestovanog i doživljenog nasilničkog ponašanja, te na osnovu toga izvesti zaključci o raširenosti i oblicima nasilničkog ponašanja među ispitanicima obuhvaćenim uzorkom.

Distribucija rezultata nasilničkog ponašanja

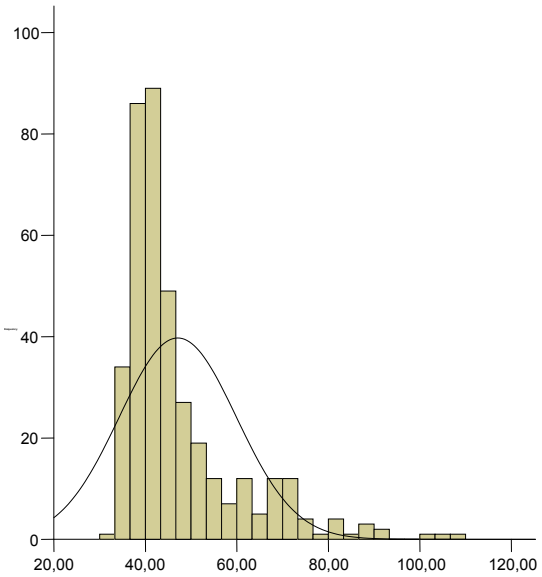
Na osnovu dobijenih rezultata, koji se odnose na testiranje normalnosti distribucije za skalu manifestovanog nasilja i na osnovu vrijednosti Kolmogorov-Smirnov testa koja iznosi 4,113, moguće je zaključiti da distribucija značajno odstupa od normalne.

Tabela 1: rezultati testiranja normalnosti distribucije

		Manifestovano nasilničko ponašanje
N		383
Normal Parameters(a,b)	Mean	47,0914
	Std. Deviation	12,81522
Most Extreme Differences	Absolute	,210
	Positive	,210
	Negative	-,186
Kolmogorov-Smirnov Z		4,113
Asymp. Sig. (2-tailed)		,000

Na Grafikonu 1 su grafički prikazani sumarni rezultati na skali manifestovanog nasilja. Uočljivo je da su odgovori ispitanika grupisani ka nižim vrijednostima, pri čemu je moguće zaključiti da učenici obuhvaćeni uzorkom rijetko manifestuju različite oblike nasilničkog ponašanja.

Grafikon 1: distribucija rezultata na skali manifestovanog nasilja

Na osnovu dobijenih rezultata, koji su prikazani u Tabeli 2, može se zaključiti da se najprihvaćenije tvrdnje u skali manifestovanog nasilja odnose na verbalno nasilje. Na osnovu vrijednosti aritmetičkih sredina, najprihvaćenija tvrdnja je vikanje (1,96), potom psovanje (1,78), zatim dobacivanje (1,63), ogovaranje (1,58), ismijavanje postupaka (1,46) i ruganje (1,45).

Najmanje prihvaćene tvrdnje u skali odnose se na elektronsko nasilje. Vrijednost aritmetičke sredine na stavci koja se odnosi na krađu stvari je najmanja i iznosi 1,14, pri čemu se 90,08% učenika izjasnilo da nikada ne kradu stvari, dok se njih oko 10% izjasnilo da to čini ponekad ili često.

Na osnovu distribucije rezultata na skali manifestovanog nasilničkog ponašanja u cjelini, moguće je zaključiti da su učenici veoma skloni verbalnom nasilju, dok ostale oblike nasilničkog ponašanja rjeđe ispoljavaju, a najmanje zastupljeno nasilničko ponašanje je elektronsko.

Tabela 2: Distribucija rezultata za manifestovano nasilničko ponašanje

Tvrdnje	nikada	ponekad	često	AS
1.vikanje	85	226	70	1,96
	22,19%	59,01%	18,28%	
5. psovanje	40,47	39,16	19,06	1,78
	40,47%	39,16%	19,06%	
2. dobacivanje	182	157	41	1,63
	47,52%	40,99%	10,70%	
8. ogovaranje	197	144	39	1,58
	51,44%	37,60%	10,18%	
9. ismijavanje postupaka	234	113	31	1,46
	61,10%	29,50%	8,09%	
6. rugate se	236	108	30	1,45
	61,62%	28,20%	7,83%	
15. guranje	243	108	30	1,44
	63,45%	28,20%	7,83%	
7. nazivanje pogrdnim imenima	252	93	35	1,43
	65,80%	24,28%	9,14%	
13. udaranje	257	87	35	1,41
	67,10%	22,72%	9,14%	
11. vrijeđanje	258	100	19	1,37
	67,36%	26,11%	4,96%	
22. prijeteći pogledi	273	86	22	1,34
	71,28%	22,45%	5,74%	
14. šamaranje	288	62	31	1,33
	75,20%	16,19%	8,09%	
26. komentarisanje seksualnosti	288	63	30	1,32
	75,20%	16,45%	7,83%	
28. komentarisanje fizičkog izgleda, iako to drugoj osobi nije prijatno	288	69	24	1,31
	75,20%	18,02%	6,27%	

17. gađanje predmetima	295	58	28	1,30
	77,02%	15,14%	7,31%	
4. prijetnje	288	67	23	1,30
	75,20%	17,49%	6,01%	
12. ucjenjivanje	296	58	23	1,28
	77,28%	15,14%	6,01%	
3. ponižavanje	299	58	22	1,27
	78,07%	15,14%	5,74%	
29. dodirivanje protiv volje	306	47	27	1,27
	79,90%	12,27%	7,05%	
Tvrdnje	nikada	ponekad	često	AS
20. okrivljivanje drugih za svoje neuspjehe	300	61	20	1,27
	78,33%	15,93%	5,22%	
27. gestovima aludiranje na seks	311	42	28	1,26
	81,20%	10,97%	7,31%	
10. širenje glasina	297	65	16	1,26
	77,55%	16,97%	4,18%	
19. maltretiranje prijatelja	314	44	22	1,23
	82,0%	11,5%	5,7%	
18. povlačenje za kosu	317	44	21	1,23
	82,77%	11,49%	5,48%	
25. prisiljavanje na poslušnost	316	50	16	1,21
	82,51%	13,05%	4,18%	
35. oštećivanje stvari	320	42	19	1,21
	83,55%	10,97%	4,96%	
36. isključivanje iz grupe	325	38	18	1,19
	84,86%	9,92%	4,70%	
24. vršenje pritiska da se uradi nešto protivoljno	329	37	15	1,18
	85,90%	9,66%	3,92%	
21. prisiljavanje na neželjene postupke	329	32	17	1,17
	85,90%	8,36%	4,44%	
23. uhođenje	334	28	18	1,17
	87,21%	7,31%	4,70%	
34. potpuno uništavanje stvari	338	29	15	1,15
	88,25%	7,57%	3,92%	
16. pljuvanje	338	27	15	1,15
	88,25%	7,05%	3,92%	
31. zloupotrebljavanje podataka na internet mrežama	338	31	13	1,15
	88,25%	8,09%	3,39%	
32. uporno zvanje na telefon iako to ne žele	343	24	15	1,14
	89,56%	6,27%	3,92%	
30. slanje sms poruka neprijatnog sadržaja	341	29	12	1,14
	89,03%	7,57%	3,13%	
33. krađa stvari	345	20	16	1,14
	90,08%	5,22%	4,18%	

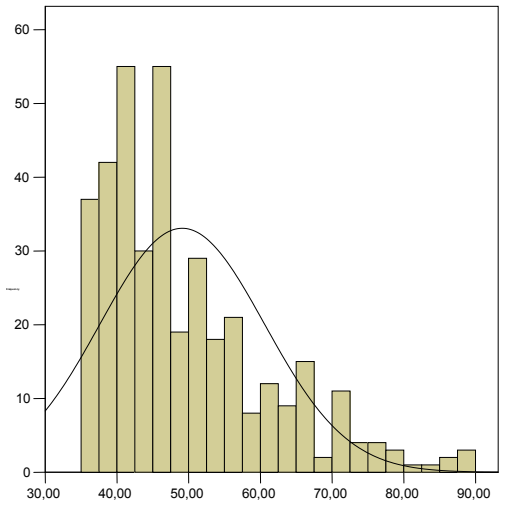
Testiranjem normalnosti distribucije rezultata na skali doživljenog nasilničkog ponašanja na osnovu vrijednosti Kolmogorov-Smirnov testa, čija vrijednost iznosi 2,879, moguće je zaključiti da distribucija značajno odstupa od normalne. Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 3.

Tabela 3: rezultati testiranja normalnosti distribucije

		Doživljeno nasilničko ponašanje
N		381
Normal Parameters(a,b)	Mean	49,1050
	Std. Deviation	11,48979
Most Extreme Differences	Absolute	,147
	Positive	,147
	Negative	-,122
Kolmogorov-Smirnov Z		2,879
Asymp. Sig. (2-tailed)		,000

Na osnovu rezultata koji su prikazani Grafikonom 2, uočljivo je da se odgovori ispitanika kreću u kategorijama nikad i ponekad, što implicira da učenici koji su obuhvaćeni uzorkom u cjelini rjeđe doživljavaju nasilničko ponašanje.

Grafikon 2: Distribucija rezultata na skali doživljenog nasilničkog ponašanja

Na osnovu distribucije rezultata koji su dobijeni na skali doživljenog nasilja i prikazani u Tabeli 4, moguće je zaključiti da se najprihvaćenije tvrdnje u skali, kao i kod manifestovanog nasilja, po svom sadržaju odnose na verbalno

nasilje. Najprihvaćenije tvrdnje su psovanje i ogovaranje, čije su vrijednosti aritmetičkih sredina 1,88. Sljedeće po prihvaćenosti su tvrdnje koje se odnose na dobacivanje (1,83), vikanje (1,80), širenje glasina (1,61) i ismijavanje postupaka (1,60).

U objašnjavanju ovakvih rezultata potrebno je uključiti društveni kontekst, jer se na prostoru koji je obuhvaćen uzorkom verbalno nasilje praktično i ne smatra nasilničkim ponašanjem i skoro pa je društveno prihvatljivo, tako da nimalo ne čude ovakvi rezultati koji psovanje, vikanje i dobacivanje svrstavaju u oblike nasilničkog ponašanja koji su najzastupljeniji.

Najmanje prihvaćene tvrdnje u skali doživljenog nasilničkog ponašanja odnose se na fizičko i elektronsko nasilje. Vrijednost aritmetičke sredine je najmanja za tvrdnju pljuvanje i to 1,13, potom za tvrdnje potpuno uništavanje stvari, zloupotrebljavanje podataka na internet mreži i krađa stvari i to 1,18.

Ovakve podatke takođe je moguće objasniti okruženjem ispitanika koji su obuhvaćeni uzorkom. Krađa se oduvijek tretirala kao nešto sramotno i više od nasilja i skoro sva djeca su u svom odgoju bila učena na takav način. Što se tiče elektronskog nasilja, ono još uvijek nije zastupljeno iz prostog razloga jer je to jedan od novijih oblika nasilničkog ponašanja, a usko je vezano za razvoj informatičke ere i pristupačnosti informatičkih sredstava, tako da je tek za očekivati da na prostorima obuhvaćenim uzorkom dođe do ekspanzije ovog oblika nasilja.

Tabela 4: Distribucija rezultata za doživljeno nasilničko ponašanje

Tvrdnje	nikada	ponekad	često	AS
5. psovanje	127	166	83	1,88
	33,16%	43,34%	21,67%	
8. ogovaranje	120	183	74	1,88
	31,33%	47,78%	19,32%	
2. dobacivanje	114	211	50	1,83
	29,77%	55,09%	13,05%	
1.vikanje	117	222	40	1,80
	30,55%	57,96%	10,44%	
10. širenje glasina	188	150	41	1,61
	49,09%	39,16%	10,70%	
9. ismijavanje postupaka	192	147	40	1,60
	50,13%	38,38%	10,44%	
7. nazivanje pogrdnim imenima	234	104	41	1,49
	61,10%	27,15%	10,70%	
11. vrijeđanje	221	127	29	1,49
	57,70%	33,16%	7,57%	
28. komentarisanje fizičkog izgleda iako to drugoj osobi nije prijatno	222	127	28	1,49
	57,96%	33,16%	7,31%	
6. rugate se	231	113	31	1,47
	60,31%	29,50%	8,09%	
3.ponižavanje	228	119	24	1,45
	59,53%	31,07%	6,27%	
19. maltretiranje prijatelja	246	103	27	1,42
	64,23%	26,89%	7,05%	

15. guranje	251	99	28	1,41
	65,54%	25,85%	7,31%	
20. okrivljivanje drugih za svoje neuspjehe	248	107	21	1,40
	64,75%	27,94%	5,48%	
4. prijetnje	254	93	27	1,39
	66,32%	24,28%	7,05%	
29. dodirivanje protiv volje	275	71	30	1,35
	71,80%	18,54%	7,83%	
Tvrdnje	nikada	ponekad	često	AS
22. prijeteći pogledi	265	93	17	1,34
	69,19%	24,28%	4,44%	
12. ucjenjivanje	281	71	24	1,32
	73,37%	18,54%	6,27%	
24. vršenje pritiska da se uradi nešto protivoljno	284	70	24	1,31
	74,15%	18,28%	6,27%	
26. komentarisanje seksualnosti	289	60	25	1,29
	75,46%	15,67%	6,53%	
13. udaranje	297	55	24	1,27
	77,55%	14,36%	6,27%	
18. povlačenje za kosu	300	55	23	1,27
	78,33%	14,36%	6,01%	
32. uporno zvanje na telefon iako to ne žele	302	54	23	1,26
	78,85%	14,10%	6,01%	
25. prisiljavanje na poslušnost	298	59	20	1,26
	77,81%	15,40%	5,22%	
27. gestovima aludiranje na seks	302	53	21	1,25
	78,85%	13,84%	5,48%	
17. gađanje predmetima	302	60	16	1,24
	78,85%	15,67%	4,18%	
36. isključivanje iz grupe	305	53	17	1,23
	79,63%	13,84%	4,44%	
21. prisiljavanje na neželjene postupke	305	60	13	1,23
	79,63%	15,67%	3,39%	
35. oštećivanje stvari	308	53	14	1,22
	80,42%	13,84%	3,66%	
14. šamaranje	322	36	20	1,20
	85,2%	9,5%	5,3%	
30. slanje sms poruka neprijatnog sadržaja	313	47	13	1,20
	81,7%	12,3%	3,4%	
23. uhođenje	321	37	17	1,19
	83,81%	9,66%	4,44%	
33. krađa stvari	318	38	15	1,18
	83,03%	9,92%	3,92%	
31. zloupotrebljavanje podataka na internet mrežama	326	34	17	1,18
	85,12%	8,88%	4,44%	
34. potpuno uništavanje stvari	323	40	14	1,18
	84,33%	10,44%	3,66%	
16. pljuvanje	343	24	12	1,13
	89,56%	6,27%	3,13%	

Diskusija

Uvidom u cjelinu dobijenih rezultata za manifestovano i doživljeno nasilničko ponašanje, moguće je izvesti zaključak da učenici osnovnih i srednjih škola, koji su obuhvaćeni uzorkom istraživanja, češće ne manifestuju i nisu izloženi nasilničkom ponašanju. Međutim, detaljnijim pregledom rezultata uočljivo je da izvjestan procenat učenika i manifestuju i doživljavaju nasilničko ponašanje. Najčešći oblici nasilničkog ponašanja koji učenici manifestuju odnose se na verbalno nasilje, što je i očekivan rezultat jer je to nasilničko ponašanje socijalno najprihvatljivije.

Najmanje zastupljeni oblici nasilničkog ponašanja odnose se na elektronsko nasilje. Razlog ovako dobijenih rezultata moguće je da je u tome što su uzorak činili učenici iz manjih mjesta, pri čemu je moguće da nemaju pristup elektronskim medijima. Da je istraživanje realizovano na uzorku učenika iz većih gradova, vjerovatno bi rezultati bili drukčiji.

Ukoliko pogledamo rezultate u cjelini takođe je uočljivo i to da ispitanici češće doživljavaju nego što manifestuju nasilničko ponašanje. Za ovakve rezultate moguće je više objašnjena. Vrlo je vjerovatno da jedan počinilac nasilničkog ponašanja to ponašanje manifestuje na više žrtava nasilja, a ne treba zanemariti da ispitanici koji su skloni nasilničkom ponašanju ne priznaju uvijek takvo ponašanje, dok žrtve nasilničkog ponašanja pokušavaju da ukažu na taj problem u svakoj prilici i time pomognu u sprečavanju takvog ponašanja.

Takođe, ukoliko se pogledaju podaci može se donijeti zaključak da ispitanici pretjerano ne ispoljavaju i ne doživljavaju nasilničko ponašanje, jer se rezultati distribucija uglavnom grupišu oko nižih vrijednosti, a takođe i aritmetičke sredine pojedinačnih tvrdni nam govore da ispitanici određene oblike nasilničkog ponašanja ne ispoljavaju ili ispoljavaju rijetko. Međutim, ne treba zanemariti da se radi o jako osjetljivom fenomenu o kojem ispitanici ne daju uvijek tačne podatke, tačnije skloni su umanjivanju stvarne situacije, te ne treba zaboraviti ni to da je nasilje ozbiljan problem ako se uopšte pojavljuje među školskim uzrastom i da može ostaviti dalekosežne posljedice za dalji razvoj individue, pa je stoga i „ponekad“ ozbiljan problem.

Literatura

Bilić 2012: V. Bilić i sar, *Nasilje nad djecom i među djecom,* Jastrebarsko: Naklada slap.

Dimitrijević 2006: B. Dimitrijević, Ličnost maloletnih delikvenata*, Godišnjak za psihologiju*, vol.4, 4-5, 207-222.

Dunđerović, Koledin, 2009: R. Dunđerović, G. Koledin, Mogućnosti prevencije diskriminatornog ponašanja učenika, u*: Neprihvatljivo ponašanje učenika i mogućnosti prevencije u školskoj sredini,* Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 7-24.

Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
Krneta 2004: D. Krneta, *Odabrana poglavlja iz edukacijske psihologije*, Banja Luka: TT Centar.
Pec 2005: B. Pec, *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
Popadić 2009: D. Popadić, *Nasilje u školama,* Beograd: Institut za psihologiju.

Igor R. Vujović

PRESENCE AND FORMS OF VIOLENT BEHAVIOUR OF STUDENTS

Summary

The aim of this study was to analyse of prevalence of violent behaviour patterns of school students. We will try to analyse the manifestations of experienced violent behaviour, and to define the forms and growing presence of violation in the schools.

The research was done on a sample of 500 students in the final grades of primary and high schools. After the analysis of the examinees and questionnaires, 117 questionnaires were discarded because they were incompletely or inadequately filled, so the final result of interviewees was 383.

According to the distribution of results on the scale of manifested violent behaviour in general it can be concluded that it greatly differ from the normal behaviour. We also concluded that the examinees were focused on lower values. By the analysis of certain individual statements we concluded that the students were inclined toward violent verbal behaviour, and physical violence was rarely expressed. The rarest form of violence they express when they spend their time on the internet.

The similar results were obtained by the analysis of the distribution of the results of experienced physical violence. The questioned persons were more often the victims of violent behaviour. The reasons for this may reside in the fact that the persons who were the victims of violent behaviour spoke about that and the violent persons mainly did not speak about it. Also, one of the bullies often molests more than one victim.

Nebojša M. Macanović*
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka

UDK 159.98:316.6
DOI 10.7251/RFFP1513291M
Pregledni rad

PSIHOLOŠKA ATMOSFERA U PENALNIM USTANOVAMA

Apstrakt: *Situacija u društvu često se reflektuje i na samu atmosferu u zatvoru. Međutim, u zatvorima postoje brojni faktori koji utiču na psihološku atmosferu, ali i odnos između formalnog i neformalnog sistema. Često je narušena psihološka atmosfera povod pobuna, štrajkova i nezadovoljstva osuđenih lica u zatvorima, što ukazuje koliko je balans formalnog i neformalnog sistema važan u penalnim ustanovama uopšte. Ujedno, psihološka atmosfera u zatvorima značajno utiče i na spovođenje institucionalnog prevaspitnog tretmana, a samim tim i na uspješnost resocijalizacije osuđenih lica. Zbog kompleksnosti same pojave i cilj ovoga rada jeste da se ukaže kako i na koji način psihološka atmosfera utiče na funkcionisanje penalnih ustanova. U radu su predstavljeni najbitniji faktori koji utiču na psihološku atmosferu u zatvorima, ali i na samu resocijalizaciju osuđenih lica.*

Ključne riječi**:** *penalne ustanove, psihološka atmosfera, formalni i neformalni sistem, represija, osuđeno lice.*

Uvod

Stvoriti preduslove za bilo kakav ozbiljniji rad na planu resocijalizacije osuđenih lica znači eliminisati, ili barem svesti na najmanju moguću mjeru, negativan uticaj jedne izuzetno represivne situacije u kojoj se osuđeno lice nalazi. To se pokušava postići humanizacijom postupanja osoblja, individualizacijom kazne, iznalaženjem adekvatnih metoda tretmana i humanizovanjem uslova života osuđenih lica, jednom riječju osmišljavanjem adekvatnog prevaspitnog tretmana. Jedan od bitnih indikatora njegove adekvatnosti jeste prihvatanje zatvorske kazne od osuđenog lica.

Danas se primjenom zatvorske kazne ne teži eliminisanju počinioca krivičnog djela iz društva, već naprotiv njegovoj socijalnoj reintegraciji. Uopšte, proces evolucije kazne usmjeren je na napuštanje koncepcije o kazni kao retribuciji i represiji i teži njenoj potpunoj transformaciji u smjeru resocijalizacije sa naročito naglašenim popravno-vaspitnim elementom. Ipak realnost kaznene politike ukazuje da kazna nije sasvim oslobođena retributivnih elemenata i da ponegdje i danas odmazda djelimično ulazi u opšte ciljeve kazne (Radovanović 2007).

Koliko se zapravo resocijalizacija osuđenih lica može ostvariti u takvim okolnostima i koliko takva psihološka atmosfera utiče na njenu uspješnost, jeste problem kojim ćemo se baviti u našem radu. Takođe, ovaj rad obuhvata područje penološke i psihološke andragogije, disciplina koje su zapostavljene u odnosu na druge andragoške discipline. Upravo ova činjenica ukazuje koliko je neophodno

* macanovicn@yahoo.com

problemu resocijalizacije i prevaspitanja osuđenih lica prići i sa naučnog stanovišta, a sve u cilju osvjetljavanja ovog društvenog problema koji je još uvijek za većinu ljudi „tabu“ tema.

Odnos formalnog i neformalnog sistema u penalnim ustanovama

Ustanove za izvršenje krivičnih sankcija imaju prvenstveni zadatak da se bave prevaspitanjem osuđenih lica, odnosno njihovom resocijalizacijom. Taj cilj određuje društvo u svom normativnom sistemu i predviđa određene mehanizme za njegovo sprovođenje u život. Sve kazneno-popravne ustanove imaju formalnu (zakonom određenu) organizaciju ili sistem da bi ostvarile funkciju za koju su osnovane. Formalni sistem zasniva se na osoblju zatvora i normativnom sistemu (ZIKS i Kućni red). To je vještački stvorena zajednica čiji su neposredni zadaci: formalno regulisanje ponašanja i posredovanje u vezama sa spoljnim svijetom. Određuje ga mehanizam prinude, formalizam, šablonstvo, rutinerstvo, inertnost i formalni autoritet (Macanović 2009). Takođe, u okviru formalnog sistema funkcioniše i sistem standarda ponašanja, određen važećim propisima koji predstavljaju pravni okvir za funkcionisanje ustanove i ostvarivanje njenih ciljeva. To, međutim, ne znači da ne postoji i neformalni sistem osuđenika u svim kaznenopopravnim ustanovama. Postojanje ovog sistema danas se smatra realnošću u istoj mjeri u kojoj su realnost i sami zatvori. U okviru neformalnog sistema javljaju se neformalne grupe. „Neformalne grupe nastaju često u okviru određene formalne grupe, zbog toga što formalna grupa ne može da pokrije raznovrsnost individualnih motiva, interesa. Neformalne grupe neki autori nazivaju socijalnim grupama ostatka. Taj naziv objašnjava se činjenicama da neformalne grupe pokrivaju one motive, interese članova formalne grupe koje ne pokriva, ne zadovoljava članstvo u formalnoj grupi“ (Milosavljević 2001: 62).

Neformalni sistem zasniva se na osuđenicima i njihovom međusobnom odnosu u ograničenom prostoru. Određuju ga neformalni oblici ponašanja uslovljeni lišenjem slobode i uslovima života i rada u ustanovi, ali i borbom zatvorenika za status, što proizvodi neformalne autoritete. Iako neformalan i kao takav u direktnoj suprotnosti sa formalnim sistemom po ciljevima i nastojanjima, ovaj sistem takođe ima svoju funkciju, koja proizlazi iz ljudske potrebe da se ispolji individualnost i realnost svoga „JA“, čak i u takvom socijalnom okruženju kakvo je zatvorska sredina. Neformalni sistem i njegova struktura predstavlja reakciju osuđenih na formalni sistem (Macanović 2011).

Da bi se najbolje uočila matrica odnosa između neformalnog osuđeničkog sistema i formalnog zatvorskog, prije svega uprave, treba se pozvati na Dobrivoja Radovanovića, koji u svojoj knjizi *Čovek i zatvor* najbolje uočava taj odnos: „U kaznenim ustanovama u kojima postoji izrazita orijentacija na izrazitu kontrolu i održavanje reda, formalni sitem i sam nesvesno potpomaže prihvatanje nekih karakteristika zatvoreničkog društva (neformalnog osuđeničkog sistema). Zbog opsesije redom i mirom pojedini delovi tog sistema (uprava, služba obezbeđenja) koriste neformalnu strukturu moći da bi taj red i mir održali, a za

uzvrat nosiocima te moći (liderima neformalnih osuđeničkih grupa) dodeljuju bolji posao, bolji smeštaj, omogućavaju pristup značajnim informacijama i slično. Na taj način formalni sistem pruža podršku i priznanje hijerarhijskoj organizaciji i organizaciji zatvoreničkog društva, a preko nje i društvenim odnosima koji postoje ili se razvijaju unutar osuđeničkih neformalnih grupa). Upravo ovaj odnos između osuđenika i uprave, koja rukovodi zatvorom, dovodi do toga da kontrola nad osuđenicima postaje primarna funkcija zatvora, a prevaspitanje je veoma često u sasvim drugom planu" (Radovanović 1992: 35).

Iz navedenih činjenica uviđamo da je osnovna funkcija neformalnog zatvoreničkog sistema da riješi niz problema sa kojima se suočava osuđenik počev od zatvaranja i izolacije, raznih deprivacija, osjećaja odbačenosti, zaštite od siledžija i prevaranata, kao i da im omogući ponovno sticanje osjećaja grupne pripadnosti, povjerenja, dostojanstva itd. Brojni su faktori koji utiču na psihološku atmosferu u zatvoru, ali i na samo funkcionisanje zatvora. Mi smo se u našem radu opredijelili za faktore kojima se bavio prof. dr Svetozar Bogojević u svom istraživanju psihološke atmosfere zatvora, obavljenog u KPZ Zenica 1991. godine. On je odredio četiri bitna faktora i to: represiju, entropiju, zatvorenički kodeks i deprivacije. O svakom faktoru i njegovoj ulozi u procesu resocijalizacije, govorićemo u narednom tekstu.

Represija i resocijalizacija

Sastavni dio funkcionisanja svake kaznene ustanove je i represivna koncepcija, koja je uvijek prisutna u ustanovama ovakvog tipa. „Represija je suma postupaka, ponašanja, kaznenih i drugih mjera koje se preduzimaju u svrhu obezbjeđivanja i kontrolisanju funkcionisanja zatvora kao institucije. Organizacija i režim, dakle, formalni dio ustanove predstavljaju za osuđena lica vid represije" (Bogojević 1991: 9).

Sam pojam represija označava kaznenu mjeru, tj. sredstvo prisile. Represija govori o načinu „vršenja vlasti" na relaciji formalna – neformalna zajednica, odnosno o nivou nadzora, kontrole, primjene sile i slično bez obzira na efikasnost djelovanja. Kako tu represiju prima i osjeća onaj prema kome je primijenjena kazna, posebno je pitanje. Taj osjećaj može biti vrlo različitog inteziteta. To zavisi prije svega od karakternih crta ličnosti učinioca, njegovih pogleda na društvo i društvene vrijednosti, te drugih socijalno-etičkih faktora.

Ipak, represivnost ne možemo u potpunosti isključiti iz procesa resocijalizacije. Razne vaspitne institucije – škole, vjerske ustanove, zatvori i sl. po svojoj prirodi usmjerene su veoma često na represivne metode. Represija naročito dolazi do izražaja kod izricanja dužih vremenskih kazni. U dosta slučajeva šokantno djeluje i primjena kratkotrajnih zatvorskih kazni, pogotovo onih koje su se objektivno mogle sankcionisati nekom drugom krivičnom mjerom, koja ne obuhvata lišavanje slobode.

Na ublažavanje represivne politike i traženja novih načina u postupanju sa osuđenicima uticalo je niz faktora, a naročito je na to uticala sve veća huma-

nizacija društva, te društveno-ekonomske i kulturne promjene. Međutim, represija se danas sve više javlja u drukčijem obliku. Ona više nije sredstvo prisile, već sredstvo kontrole pomoću kojeg se uskraćivanjem određenih pogodnosti ili potpunom zabranom postiže adekvatniji rezultat u radu sa osuđenim licem, pogotovo kada je u pitanju prihvatanje institucionalnog prevaspitnog tretmana.

Međutim i pored težnji da represija poprimi blaži oblik, ona je u današnjim uslovima neophodna i nužna ako želimo u potpunosti ostvariti svrhu kažnjavanja i omogućiti nesmetano funkcionisanje ustanove.

Entropija i resocijalizacija

Oduvijek se javljalo nezadovoljstvo osuđenih kaznom i uslovima njenog izdržavanja, ali u posljednje vrijeme kao da se pobune, štrajkovi, protesti i apeli osuđenih lica javljaju bez objektivnih argumenata i razloga iz želje osuđenih da skrenu pažnju na sebe, zbog osjećaja da su zapostavljeni ili neravnopravno tretirani. Takvi načini suprotstavljanja formalnom sistemu ukazuju i na pojavu entropije. Pojam entropije, kada govorimo o zatvorskom sistemu, mogao bi se definisati kao dezorganizacija, nered, odnosno nedostatak jasnoće i jednoznačnosti zahtjeva i postupaka, dosljednosti ophođenja prema osuđenim licima od strane službenih lica (Bogojević 1991: 7).

Entropija se odražava prije svega na psihološku atmosferu u zatvoru. Svaki nesklad, greška, nesaradnja među službama, dezorganizacija, a pogotovo korupcija, utiču na slabljenje formalnog sistema, a ujedno i na jačanje neformalnog sistema. Propusti formalnog sistema veoma često podstiču pripadnike neformalnih grupa da iskoriste tu priliku kao dokaz da su izloženi, navodno, raznim šikaniranjima, malverzacijama, korupciji, nedozvoljenim represivnim mjerama, narušavanju ljudskih prava itd., što ponekad može izazvati pobune unutar zavoda kako bi skrenuli pažnju na sebe.

Entropija je najčešće prisutna u vrijeme duštvenih kriza, kada se stanje i atmosfera u društvu veoma brzo prenosi i na zatvorske ustanove. Međutim, pojavu entropije može prouzrokovati neprofesionalni odnos službenih lica prema osuđenicima, loši međuljudski odnosi među osobljem zatvora, nesaradnja između službi, korupcija, nejednobraznost rada, itd.

Takvo stanje često se negativno odražava na formalni sistem, što svakako narušava funkcionisanje svake kaznene ustanove, te je iz tog razloga neophodno voditi računa o funkcionisanju i radu svih službi, kao i dosljednom sprovođenju normativnog sistema u skladu sa principima prevaspitnog rada.

Zatvorenički kodeks i resocijalizacija

Svaka ljudska zajednica, pa i osuđenička, ima svoja obilježja po kojima se razlikuje u odnosu na druge, a naročito je to vidljivo po njenim sopstvenim pravilima ponašanja i lokalnom govoru, što sve čini supkulturu jedne zajednice. Zbog toga u zatvoru svi osuđenici poznaju i razumiju zatvorenički žargon i ko-

deks. Kodeks i žargon su spoljašnja obilježja osuđeničke zajednice, bez obzira na to što se svi osuđenici ne služe njima ili ga stalno krše. Ta obilježja čine ovu zajednicu potkulturom u odnosu na opštu kulturu društvene zajednice.

Svaka izolovana zajednica uspostavlja svoj kodeks, pravila i pokušava da ih nametne i drugima. Osuđenički kodeks prisutan je u svim našim zatvorskim ustanovama. To je u stvari zbirka osnovnih načela po kojima su osuđenici dužni da se ponašaju u tim ustanovama. Ovaj kodeks ne javlja se kao pisano pravilo već više liči na neko običajno pravo, koje je prešlo u svijest osuđenika. Otuda potiče stabilnost osuđeničkog kodeksa, njegova trajnost i snaga u regulisanju ponašanja osuđenika kako u međusobnim odnosima, tako i prema formalnom sistemu. „Po sebi se razume, da prisiljavanje osuđenika na poštovanje zatvoreničkog kodeksa ponašanja znači istovremeno suprotstavljanje normama konvencijalnog sistema, koje se stvaraju adekvatno potrebama popravljanja i prevaspitanja osuđenika. To znači da u zatvorskoj ustanovi funkcionišu faktički dva kontroverzna sistema vrednosti i normi ponašanja. Jedan teži postizanju uspjeha u resocijalizaciji, a drugi se tome suprotstavlja, pa se stoga može smatrati devijantnim“ (Milutinović 1977: 218).

U zatvorskim ustanovama prisutan je i gregarni motiv, odnosno težnja osuđenika da se veže za neku grupu, težnja da pripada nekoj grupi i da od te grupe bude prihvaćen. Ovaj motiv posebno je izražen prilikom samog dolaska u zatvor kada osuđenik u fazi adaptacije na novu sredinu traži mjesto u grupi. Upravo iz tog razloga, većina osuđenika pokušava da prihvatanjem i oslanjanjem na zatvorenički kodeks izgradi svoje mjesto u grupi. „Grupa je socijalna jedinica koja se sastoji od određenog broja pojedinaca koji stoje u određenom odnosu statusa i uloga jedan prema drugom i koja posjeduje sistem svojih vrijednosti i normi koje regulišu ponašanje pojedinih članova, bar u stvarima od važnosti za grupu“ (Sherif 1969, u: Milosavljević 2001: 19). Većina psihologa smatra da je ovaj motiv urođen, njegovu osnovu vide u sticanju navike da se bude u društvu. Međutim, težnja da se bude u društvu, ne znači i istovremeno da se pomaže drugima već kao što je slučaj i u kaznenim ustanovama, osuđena lica udruživanjem u grupe pokušavaju ostvariti prije svega neki zajednički interes. Ovaj motiv veoma često se dovodi u vezu sa afilijativnim motivom. „Ali gregarni motiv može se razlikovati od afilijativnog motiva po tome što ga karakteriše težnja da pojedinac pripada široj grupi, gomili, dok se afilijativni motiv manifestuje u težnji da se bude u društvu sa drugim pojedincima“ (Rot 1989: 226). U zatvoru pomoću grupe osuđena lica ostvaruju dvije važne potrebe:

1. *za pripadanjem* – ta potreba povezana je sa potrebom za zaštitom, odnosno deprivacijom sigurnosti;
2. *za vlašću* – u grupi se nude različite uloge, različitog statusa, a većina teži da postane vođa, kako bi zadovoljio potrebu za dominacijom.

Osnovno obilježje neformalne grupe jeste zatvorenički kodeks preko kojeg grupa usmjerava i kontroliše ponašanje, te razvija interese i potrebe. Zatvorenički kodeks sadrži nekoliko grupa principa ponašanja osuđenih u zatvoru, i on se prenosi usmeno, tako da ga svi osuđeni brzo znaju. Najveća grupa tih principa

odnosi se na sankcionisanje odnosa osuđenih prema osoblju zatvora, a njihov zajednički moto je „ne sarađuj".

Prema Mejovšeku (2001) glavne odrednice zatvoreničkog kodeksa su:

1. Lojalnost zajednici zatvorenika

Zatvorenik treba u svakoj situaciji podržavati interese zatvorenika. Najstrože se zabranjuje davanje informacija o drugim zatvorenicima osoblju. Zatvorenici trebaju biti lojalni zajednici zatvorenika i jedinstveni u liniji suprotstavljanja osoblju.

2. Kontrola emocija

Zatvorenici se trebaju suzdržavati od svađa i sukoba s drugim zatvorenicima. Ne smiju dopustiti da ih razne stvari koje ih smetaju u svakodnevnom životu izbace iz ravnoteže i potaknu na emocionalnu burnu reakciju. Preporuka je ne gubi živce, budi hladan.

3. Spremnost za pomaganje drugim zatvorenicima

To načelo nalaže zatvorenicima da u svakoj prilici pomažu drugim zatvorenicima. Zatvorenici trebaju međusobno dijeliti razna materijalna dobra i pomagati jedni drugima u rješavanju problema.

4. Dostojanstvo i integritet ličnosti

U svakoj, pa i najtežoj situaciji, zatvorenik treba izdržati i sačuvati svoje dostojanstvo. Treba hrabro izdržavati sve patnje zatvoreničkog društva. U slučaju napada od drugih zatvorenika treba uzvratiti.

5. Suzdržanost prema osoblju

Zatvorenik se treba suzdržavati od kontakta s osobljem. Ne smije se povlađavati osoblju i pokazivati poštovanje, ili naklonost, prema osoblju. Osoblje predstavlja društvo koje je zatvorenike odbacilo.

Prema Macanoviću (2010) svi osuđeni u zatvoru drže se nepisanih pravila ponašanja, odnosno osuđeničkog kodeksa. Neka od osnovnih uputstava iz zatvoreničkog kodeksa za savladavanje zatvorskog života su: *Pazi šta radiš i nemoj vjerovati nikome! Ne vjeruj vaspitačima! Ne šmekaj! U zatvoru ne postoje prijatelji! Poštuj starije robijaše! U zatvoru se svi po sili upoznaju! Nemoj biti ni u čemu najbolji ni najgori, zlatna sredina je najbolja!*

Odbačenost zatvorenika od društva i deprivacije u kazneno-popravnom zavodu glavni su motivi nastanka zatvoreničkog kodeksa. Zatvorenički kodeks jednim dijelom ima i pozitivnu ulogu, jer bi norme tog kodeksa trebalo da olakšaju život i patnje zatvorenika i da suzbiju nasilje u zatvorima. Međutim, zatvorenički kodeks uz pozitivne strane (npr. lojalnost i podsticanje zatvorenika na međusobno pomaganje) sadrži i negativne norme (npr. podsticanje zatvorenika na pasivan otpor osoblju u svakoj prilici). U socijalnom sistemu kazneno-popravnog zavoda ipak ne postoji potpuna distanca zatvorenika od osoblja, iako to zatvorenički kodeks propisuje. Osoblje, kako bi imalo zatvorenike pod kontrolom, nudi njihovim vođama povlaštene poslove, nedostupne običnim zatvorenicima, a oni, za uzvrat, održavaju red u kaznenom zavodu, i tako, barem prividno, ovaj socijalni sistem sasvim dobro funkcioniše (Radovanović 1992).

Komunikacija u kaznenim ustanovama ima posebnu ulogu i značaj za osuđena lica. Taj značaj je svako i produkt uticaja neformalnog sistema, a najčešće se definiše kao osuđenički žargon. „Zatvorsko osoblje koje je u znatnoj mjeri upućeno u osuđenički žargon smatra da je njihov broj velik, tj. da je više od 1000 izraza u upotrebi“ (Nikolić 1994: 94). Brojni zatvorski izrazi među osuđenicima čine poseban komunikacioni sistem, koji je tijesno povezan sa statusnom hijerarhijom u okviru zajednice osuđenika. Lica koja su ranije vršila krivična djela i koja su već bila u zatvorskim ustanovama najčešće koriste osuđenički žargon. Često se takvi izrazi koriste kao način komunikacije, s ciljem prikrivanja, upozorenja, zataškavanja nedozvoljenih radnji. Drugi, osuđenički žargon koriste kao vid ismijavanja, davanja pogrdnih nadimaka, etiketiranje službenih lica. Navešćemo samo nekoliko izraza koji predstavljaju osuđenički žargon:

1. Direktor – kaponja, glava, tata;
2. Načelnik straže – super drot, glavni zvezdaš;
3. Stražar – ključar, žbir, drot, vucibatina, bolid;
4. Stražar na krugu – avlijanerm;
5. Vaspitačica – rospija, beštija;
6. Medicinski tehničar – doktor Mengele;
7. Samica – samuraj, visinske pripreme, prdekana;
8. Heroin – tožu, dop, žuto;
9. Pendrek – čarobni štapić, Daliborka;
10. Video nadzor – veliki brat.

Osuđenička zajednica ima svoja obilježja po kojima se odlikuje u odnosu na druge, a naročito je to vidljivo po njenim sopstvenim pravilima ponašanja i lokalnom govoru, što sve čini kulturu jedne zajednice. Zbog toga u zatvorskoj zajednici svi osuđenici poznaju i razumiju zatvorenički žargon.

Deprivacije osuđenih lica

Deprivacije ili lišavanja su psihološke posljedice zatvaranja prestupnika u ustanovama za izvršenje kazni. One se mogu smatrati zaostatkom svirepog kažnjavanja prestupnika iz prošlosti. Iako naizgled nisu tako brutalne kao fizičko mučenje, deprivacije vrše snažan psihološki pritisak na zatvorenike. U zatvoru osim deprivacije slobode kretanja, osuđeni su podvrgnuti i deprivaciji materijalnih dobara i usluga, deprivaciji sigurnosti, deprivaciju autonomije, deprivaciji heteroseksualnih odnosa, deprivaciju duhovnosti i vjere, što sve čini psihološku atmosferu u kojoj se oni nalaze i žive.

Deprivacije osuđenih su bitne za poznavanje uslova u kojima se struktuira osuđenička zajednica kako bi se neki efekti njenog djelovanja umanjili boljom organizacijom i funkcionisanjem ustanove. Osuđenici na sve ove deprivacije reaguju na različite načine i prilagođavaju se tom nametnutom okviru za ponašanje kroz različite mehanizme odbrane ličnosti. Zato je neophodno da svakoj od ovih deprivacija posvetimo odgovarajuću pažnju.

a) Deprivacija slobode

Deprivacija slobode temeljna je deprivacija iz koje proizlaze sve ostale deprivacije. Deprivacija slobode je najvidljivija posljedica zatvaranja i istovremeno deprivacija o kojoj osuđeni najotvorenije govore. Ova deprivacija osuđenika odvaja od društva i znatno mu ograničava slobodu kretanja u ustanovi. Zbog toga nije iznenađujuće što se za vrijeme boravka u istražnom zatvoru ili prijemnom odjeljenju ispoljava veći stepen agresivnosti, nego što je to kasnije slučaj u normalnom zatvorskom režimu. Kada osuđeni izađe iz prijemnog odjeljenja, ima više životnog prostora i više mogućnosti za komunikaciju. To isto osjećanje patnje zbog lišenja slobode ispoljavaju i asocijalni i antisocijalni tipovi ličnosti osuđenika u individualnom i grupnom nedirektivnom savjetovanju (Elezović 2005). Otuda deprivaciju slobode, kao najdominantniju deprivaciju osuđenika, ne treba pojačavati kroz efekte što rigidnijeg zatvorskog sistema, kao što su zatvori sa maksimalnim obezbjeđenjem i intenzivnim tretmanom postupanja, za šta se neki krimolozi zalažu u praksi. U takvim ustanovama i uslovima samo se pojačava ponašanje osuđenika koje je sam formalni sistem izazvao, jer osuđenici na sve deprivacije reaguju odbrambenim mehanizmima ličnosti kako bi zaštitili svoje mentalno zdravlje.

b) Deprivacija materijalnih dobara i usluga

Dostupnost raznih materijalnih dobara bitno je sužena u kaznenom zavodu. Zatvorenik dobija ono što mu je nužno potrebno, a nedostaju stvari koje ističu individualnost (posebna odjeća i obuća, posebna jela, pića, cigarete i sl.). Taj oblik depriviranosti najviše pogađa one osuđenike koji su na slobodi uživali u mnogim materijalnim dobrima. „Objašnjenje uzoraka za postojanje ove deprivacije je traženo kroz dva pristupa i to u razlikama u standardu koji su osuđeni imali na slobodi i standarda u zatvoru, te u psihološkom, odnosu subjektivnom doživljavanju zatvorskih uslova. Prva pretpostavka je relativno brzo odbačena, jer u svim savremenim zatvorima standard osuđenika je uglavnom na nivou prosjeka standarda stanovništva, pa te razlike nisu takve da bi izazvale posebne patnje osuđenika. Prema tome, s obzirom na postojanje ove deprivacije, uzroke treba tražiti u subjektivnom doživljavanju materijalnih dobara“ (Nikolić 1994: 97).

To znači da je zatvorenikov način života u zatvorskom režimu, gdje je neko drugi odredio šta će i kada jesti, gdje će spavati, kada će i gdje raditi itd. u direktnoj suprotnosti sa njegovom potrebom da sopstvenu egzistenciju obezbjeđuje sam. Upravo taj razlog ih često podstiče da neke od tih zabranjenih ili nedostupnih artikala pokušaju nabaviti na nedozvoljen način, jer oni imaju posebnu vrijednost i predstavljaju način prevazilaženja osjećanja lišenosti materijalnih dobara i usluga. Takve stvari su često predmet krađa i preprodaje među njima. Iako je ovaj način nabavljanja i razmjene stvari strogo zabranjen, on je u većoj ili manjoj mjeri uvijek prisutan i predstavlja jedan od načina prevazilaženja deprivacije koju stvara kaznena ustanova.

v) Deprivacija sigurnosti

Deprivacija sigurnosti za mnoge zatvorenike je najteža deprivacija. Ona proizlazi iz koncentracije većeg broja osoba sklonih nasilju na skučenom prostoru. Prinudni boravak svakog osuđenika u ustanovi podrazumijeva dijeljenje sudbine sa drugim osuđenicima, čiju on kriminalnu prošlost i karijeru ne zna, kao ni njihove navike, sklonosti i ponašanja. Sve to kod svih njih uzajamno izaziva određenu anksioznost i strah, budući da ne mogu da se u potpunosti oslone na zaštitu formalnog sistema, čiji je to inače prioritetan zadatak. To utoliko prije što su osuđenici svjesni da mogu biti žrtve ne samo siledžija koji ugrožavaju njihovu fizičku sigurnost i integritet ličnosti, već i onih koji lukavstvom mogu da ih ugroze, da ih pokradu ili da ih, jednostavno, iritiraju svojim ponašanjem. Zbog toga se u svim zatvorima može čuti od osuđenika „da nije teška robija već robijaši", sa kojima oni moraju da žive (Bošković 2000).

g) Deprivacija autonomije

Posljedica postojanja velikog broja pravila za ponašanje osuđenika je da ih lišava njihove autonomije u ponašanju u smislu ograničenja ili eliminisanja mogućnosti da oni sami na njih bilo kako utiču. Neki autori smatraju to i dobrodošlim za osuđenike, jer im služi kao spoljni super ego, odnosno „dobrodošlo bjekstvo od slobode", čime se smanjuje njihova anksioznost. S druge strane, ta rigorozna formalizacija načina života „gura" osuđenike u okrilje neformalne zajednice dajući joj opravdanje za postojanje kao nosioca tihe ili ponekad otvorene pobune (Milutinović 1981).

Zatvorski režimi inače imaju za cilj da obezbijede kontrolu ponašanja osuđenih lica, tako što propisuju sve aktivnosti od ustajanja do povečerja. Međutim, način sprovođenja režima dana, kao zadatog okvira za ponašanje, može se sprovesti isto tako i uz participaciju osuđenih ili njihovo samoučešće u životu i radu ustanove, pri čemu kontrola ponašanja osuđenika ne mora biti umanjena. Zbog toga su planirane dnevne aktivnosti veoma bitne u smanjenju, ili povećanju efekta deprivacije autonomije.

d) Deprivacija heteroseksualnih odnosa

Deprivacija heteroseksualnih kontakata ne izaziva samo patnju kod osuđenika zbog nemogućnosti zadovoljavanja seksualnih nagona, čiji značaj ne treba sporiti, već isto tako patnju izaziva strah od gubitka uloge koju je u tome imao, što je, po našem mišljenju, glavna posljedica ove deprivacije. Stoga, shvatanja da ljudi u zatvoru doživljavaju redukciju svojih seksualnih nagona i da, prema tome, seksualna frustracija zatvorenika nije tako jaka kao što izgleda, ne stoje, jer samo površno shvataju funkciju heteroseksualnih odnosa i svode ih na nagone.

Savremeni zatvorski sistemi pokušavaju da problem riješe na različite načine. Negdje su uvedene intimne posjete u zatvorenim prostorijama ustanove, u kombinacijama sa ostalim pogodnostima poput slobodnih izlazaka u grad ili odlazaka kući, pa sve do dopuštanja slobodnog ispoljavanja homoseksualizma,

kao tekovine civilizovanog društva i ljudskih prava. „Deprivacija heteroseksualnih odnosa je normalna posljedica izolacije osobe iz socijalne zajednice. U takvim okolnostima postoji veća vjerovatnost homoseksualnih odnosa. Uz one zatvorenike koji tu sklonost imaju od ranije, neki zatvorenici su na taj odnos prisiljeni, ili su se u taj odnos upustili samo privremeno, jer nisu mogli izdržati stanje frustracije do kojeg dovodi depriviranost heteroseksualnih odnosa“ (Nikolić 1994: 103).

đ) Deprivacije duhovnosti i vjere

Ova deprivacija u posljednje vrijeme poprima veći značaj u procesu resocijalizacije. Osuđeni dolaskom u zatvor misle da gube pravo na praktikovanje vjere i vjerskih običaja. Imajući u vidu da u osuđeničkoj populaciji velik broj onih koji želi da praktikuju vjeru na način kako su to radili na slobodi, žele na isti način nastaviti u zatvoru. Praktikovanje vjere je zagarantovano zakonom. Upravo iz tog razloga, poduzete su brojne mjere kako bi se osuđenim licima obezbijedilo da mogu praktikovati vjeru na način usklađen sa zakonskim aktima. Napravljene su posebne vjerske prostorije za osuđena lica u kojim mogu zadovoljavati svoje vjerske potrebe. Obezbijeđena je posjeta vjerskih službenika u vrijeme vjerskih praznika, te proslava značajnijih datuma u zavisnosti o kojoj se konfesiji radi.

Zaključak

Govoreći u ovom radu o psihološkoj atmosferi, mi smo zapravo ukazali na faktore koji se negativno odražavaju na resocijalizaciju osuđenih lica, ali i na samo funkcionisanje penalnih ustanova. Upravo ovi faktori su i indikatori funkcionisanja formalnog, ali i neformalnog sistema koji je prisutan u svim zatvorskim ustanovama. Sve ovo ukazuje da se proces resocijalizacije pokušava ostvariti u jednoj vještačkoj atmosferi koja svakako otežava uspješnost iste. U takvoj psihološkoj atmosferi osuđeno lice mora prihvatiti pravila formalnog sistema koja društvo preko institucija kao što je zatvor nameće, ali isto tako prihvatiti i nepisana pravila osuđeničke zajednice ako želi da opstane u osuđeničkom kolektivu. Upravo izbor osuđenog lica koji će sistem više prihvatiti i utiče na psihološku atmosferu i funkcionisanje same ustanove. Ako je u većoj mjeri izabran formalni sistem i mogućnosti njihove resocijalizacije će biti veći. Praćenje i kontrola psihološke atmosfere u zatvorima veoma je važna i s aspekta bezbjednosti ustanove, jer upravo narušavanjem psihološke atmosfere u zatvoru stvara se pogodna klima za pobune ili slične eskalaracije osuđenih lica. Ove činjenice ukazuju da penološko osoblje ovom problemu mora posvetiti više pažnje, kako bi i resocijalizacija osuđenih lica imala pozitivne efekte.

Literatura

Bogojević 1991: S. Bogojević, *Psihološka atmosfera zatvora*, Zenica: KPZ Zenica.

Bošković 2000: M. Bošković, *Osnovi penologije*, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.

Elezović 2005: A. Elezović, Penološki aspekt izraza deprivacija, *Penološka teorija i praksa* br. 4, 32-34.

Macanović 2009: N. Macanović, Uticaj institucionalnih faktora na proces resocijalizacije, *Zbornik radova iz penologije*, Banja Luka: KPZ Banja Luka, 92-110.

Macanović 2010: N. Macanović, Komunikacija osuđenih lica, *Penološka teorija i praksa* broj 7, 29-32.

Macanović 2011: N. Macanović, *Resocijalizacija osuđenih lica*, Banja Luka: Besjeda.

Mejovšek 2001: M. Mejovšek, *Uvod u penološku psihologiju*, Zagreb: Naklada Slap.

Milosavljević 2001: B. Milosavljević, *Socijalna psihologija ljudskih grupa*, Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.

Milutinović 1977: M. Milutinović, *Penologija*, Beograd: Savremena administracija.

Milutinović 1981: M. Milutinović, *Penologija,* dopunjeno izdanje, Beograd: Savremena administracija.

Nikolić 1994: Z. Nikolić, *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*, Beograd: Savremena administracija.

Nikolić 2000: Z. Nikolić, *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Beograd: Narodna knjiga.

Radovanović 1992: D. Radovanović, *Čovek i zatvor*: Studija integrisanosti u zatvorenički društveni sistem, Beograd: Prometej.

Radovanović 1995: D. Radovanović, *Psihologija kriminala*, Beograd: Institut za kriminološku i sociološka istraživanja.

Radovanović 2007: D. Radovanović, *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih,* Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Rot 1989: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Nebojša M. Macanović

PSHYCHOLOGICAL ATMOSPHERE IN PENAL INSTITUTIONS

Summary

The situation in society often reflects the atmosphere in prison. However, inside prisons there are numerous factors which influence psychological atmosphere and relation between formal and informal system. The disturbed psychological atmosphere often causes rebellions and dissatisfaction of convicts in prisons, which indicates the importance of balance between formal and informal system in penal institutions in general. At the same time, the psychological atmosphere in prisons has significant influence on conducting institutional educational treatment, and on success of prisoner's resocialization treatment. Due to complexity of this phenomenon, the aim of this paper is to point how and in what way the psychological atmosphere influences functioning of penal institutions. In the paper we present the most relevant factors which may influence the psychological atmosphere in prisons and resocialization of convicts.

Љубица М. Драгишић[*]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

УДК 159.923:37.048.4
DOI 10.7251/RFFP1513303D
Оригинални научни рад

ПЕРЦЕПЦИЈА НАЧИНА ДОЛАЖЕЊА ДО ПОСЛА И СЕЛФ-КОНЦЕПТ КОД СТУДЕНАТА ЗАВРШНИХ ГОДИНА СТУДИЈА

Апстракт: *На узорку од 505 испитаника студената треће и четврте године, оба пола, посматране су разлике у заступљености шест аспеката селф-концепта у зависности од њиховог очекивања да ће се запослити уз помоћ људи који су на важним положајима и увјерења да су способни да и сами нађу посао без обзира на тешкоће у друштву. За испитивање селф-концепта коришћено је шест Безиновићевих сакала (перцепција личне некомпетентности, самопоштовање, опште задовољство, усамљеност, страх од негативне социјалне евалуације, локус контроле) и самостално конструисана сакала за мјерење перцепције начина долажења до посла. Тестирање разлика вршено је анализом варијансе и LDS тестом и утврђено да постоје статистички значајне разлике међу испитаницима са различитим перцепцијама начина долажења до посла и то када је у питању лична некомпетентност, самопоштовање, усамљеност, опште задовољство и локус контроле.*

Кључне ријечи: *селф-концепт, перцепције начина запослења.*

Појмовна одређења

„Слика о себи је цјеловита слика коју појединац има о себи, укључујући и спољне димензије (тјелесни изглед са њиховим социјалним импликацијама), као и спољне односе (социјални, професионални, породични статус и друго)“ (Крстић 1996: 611). Појам селф-концепта или слике о себи у психологији увео је James 1890. године. Он је сматрао да селф-концет има два аспекта који дјелују истовремено. Један од тих аспеката је „Ја“, а други „Мене“. Теоријски приступи селф-концету су многобројни. То је субјективни феномен, продук социјалне интеракције који утиче на мишљење, осјећање и понашање особе у односу на остале објекте. Сликао о себи или селф-концепт је детерминанта понашања појединца и има утицај на смјер понашања. Она одговара на два пиатања, прво: „Ко сам ја?“ и друго: „Шта ја могу?“.

Савремни аутори истичу да слика о себи није урођена, него да се током живота развија под утицајем когнитивних и афективних процеса.

Развој појма о себи одвија се упоредо са развојем осталих функција. У периоду адолесценције развојни трендови појма о себи иду:

[*] ljubica.dragisic@gmail.com

– од конкретних спољашњих (социјалних и понашајних) описа ка апстрактнијим, унутрашњим и психолошким (црте, емоције, жеље, осјећања, вјеровања);

– од доживљаја себе сада и овдје, ка проширивању временске димензије и проширивања прошлих доживљаја и будућих предвиђања о себи;

– од доживљаја себе само у једној, тренутној ситуацији, ка диференцијацији доживљаја себе у различитим ситуацијама и развијању контекстуално специфичних појмова о себи;

– од доживљаја реалног себе ка могућим аспектима појма о себи – идеалном, какав би требао да буде;

– од неразликовања ка разликовању сопствене представе о себи од представе које други људи имају о особи, и диференцијаци стварног и јавног селфа;

– од неуочавања конфликата међу међусобно супротстављеним атрибутима, преко доживљаја конфликта и конфузије, до њихове интеграције у јединствену, конзистентну и кохерентну слико о себи у различитим ситуацијама и улогама (Harter 2006. према Крстић 1996).

Појам о себи формирара се у социјалној интеракцији. Основа за формирање појма о себи јесу повратне информације које особа добија од стране за њу значајне особе. Кули је указао на значај субјективно интерпретиране повратне информације од стране других. Овакав појам о себи, према Кулију, има три саставна дијела: представу о томе како нас други виде, представу о томе како други пороцјењују то што виде и неку врсту осјећања везаног за те представе, као што су понос и понижење (Cooley 1902. према Крстић).

Слика коју појединац има о себи утиче на најразличитије облике његовог понашања. Једна од важних сфера људског понашања јесте понашање везано за професионалну активност (посао и понашање везано за обављање посла, понашање које се односи на проналажење посла итд.). У том контексту може бити занимљиво довести у везу селф-концепт студената са њиховим вјеровањем и очекивањем у погледу будућег запослења. Статистички подаци показују да је број незапослених у БиХ из дана у дан је све већи. Тренутно је без посла више од 44% укупно радно способног становништва. Економисти упозоравају да је БиХ пробила тзв. психолошку границу незапослености која према њиховим ријечима представља посљедњи корак ка потпуној економској пропасти. Проблем незапослености је равномјерно распоређен међу свим структурама становништва. Млади високообразовани људи су можда и највећи губитници у овој економској кризи, јер је њихов број на заводима за запошљавање из године у годину је све већи. Данас је однос броја кандидата за неки посао и броја радних мјеста неповољан за кандидата. Позната је чињеница да се у нашој земљи до посла долази углавном преко везе и препоруке. Велики број младих људи мисли да ће доћи до посла ако постигну успјех у одређеним политичким партијама, а не сагледавањем сопствених квалитета. С друге стране, препору-

ку добијају они који се истакну својим квалитетима, компетенцијама и који заиста заслужују.

Методолошки дио

Предмет и циљ истраживања

Предмет истраживања је перцепција начина долажења до посла и селф-концепт код студената завршних година студија.

Циљ истраживања био је анализирање разлика у аспектима селф-концепта код студената завршних година студија у зависности од њихових перцепција начина долажења до посла.

Инструменти истраживања

У истраживању су коришћени сљедећи инструменти:

1. Шест скала Безиновића намијењених утврђивању аспекта селф-концепта: перцепција личне некомпентентности, самопоштовање, усамљеност, страх од негативне социјалне евалуације, опште задовољство и локус контроле.

У табели 1 наведени су Кронбах-алфа коефицијенти поузданости Безиновићевих скала за мјерење аспеката селф-концепта. Наведене су и вриједности Кронбах-алфа коефицијената које су за те скале добили Младеновић и Кнебл (Mladenović i Knebl 1999).

Табела 1: Кронбах-алфа коефицијенти поузданости Безиновићевих скала за мјерење аспеката селф-концепта

Скала	Кронбах-алфа	Кронбах-алфа Младеновић-Кнебл
Скала перцепције личне некомпетентности	0,88	0,86
Скала самопоштовања	0,75	0,85
Скала усамљености	0,85	0,89
Скала страха од негативне социјалне евалуације	0,78	0,87
Скала општег задовољства	0,81	0,89
Скала екстерналости (локус контроле)	0,86	0,80

2. Перцепција начина долажења до посла је испитана преко одговора испитаника на доле наведена два питања са понуђеним одговорима (уопште се не слажем, дјелимично се не слажем, и слажем се и не слажем, дјелимично се слажем, у потпуности се слажем):

– Наћи ћу запослење уз помоћ родбине и пријатеља који су на битним функцијама,

– Довољно сам способан и образован да нађем посао у струци без обзира на неприлике у друштву.

Узорак

Истраживање је проведено на узорку који је бројао 505 студента, од којих су 307 студенти треће и 198 студенти четврте године студија на Филозофском факултету, Правном факултету, Економском факултету, Електротехничком факултету, Пољопривредном факултету, Факултету за производњу и менаџмент и Економском факултету Брчко Универзитета у Источном Сарајеву и Наставничком факултету Универзитета „Џемал Биједић“ у Мостару. Узорак су сачињавали студенти сљедећих студијских група: Разредна настава, Педагогија, Психологија, Социологија, Филозофија, Српски језик и књижевност, Право – општи смјер, Економија – општи смјер, Енглески језик и књижевност, Географија, Историја, Економија јавног сектора, Биљна производња, Новинарство, Руски језик и књижевност, Машинство – општи смјер, Производно машинство, Електроенергетика, Рачунарство и информатика, Индустријски менаџмент, Финансије и банкарство, и Биологија.

Резултати истраживања

За потребе анализе испитаници су подијељени у групе, а слиједи опис начина на који је подјела извршена.

Као што је већ наведено, скале за мјерење перцепције начина долажења до посла су гласиле:

–Наћи ћу запослење уз помоћ родбине и пријатеља који су на битним функцијама,

–Довољно сам способан и образован да сам нађем посао у струци без обзира на неприлике у друштву.

Између очекивања да ће се запослити уз помоћ људи који су на важним положајима и увјерења да су способни да и сами нађу посао без обзира на тешкоће у друштву, није регистрована повезаност: r=-0,065; p=0,147. То значи да повјерење у сопствене способности за проналажење посла није повезано са уздањем у помоћ „важних“ рођака и пријатеља око запослења, односно, међу онима који се уздају у помоћ важних људи при запослењу има приближно подједнако и оних који вјерују у сопствене способности да се запосле и оних који у том смислу немају повјерење у сопствене способности. Пошто се ради о међусобно независним варијаблама, оправдана је подјела испитаника према резултатима на те двије варијабле у сљедеће четири категорије:

vp-vs: висока очекивања у погледу помоћи важних људи – велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла;

vp-ns: висока очекивања у погледу помоћи важних људи – мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла;

np-vs: ниска очекивања у погледу помоћи важних људи – велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла;

np-ns: ниска очекивања у погледу помоћи важних људи – мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла.

Испитаници су према резултатима на варијаблама *Очекивање да ће се запослити уз помоћ људи који су на важним положајима* и *Повјерења да су способни да и сами нађу посао без обзира на тешкоће*, аритметичким срединама подијељени на оне изнад и оне испод аритметичке средине (висока и ниска очекивања у погледу помоћи важних људи / велико или мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла). Потом су разврстани у четири групе на претходно описани начин, а даља обрада је вршена тестирањем разлика на скалама за мјерење аспеката селф-концепта у зависности од групне припадности испитаника. Тестирање разлика вршено је анализом варијансе и LSD тестом.

У табели 2 приказана је анализа варијансе скорова које су на скалама селф-концепта постигли испитаници у зависности од њихове перцепције начина долажења до посла.

Табела 2: Анализа варијансе скорова које су на скалама селф-концепта постигли испитаници у зависности од њихове перцепције начина долажења до посла

		Суме квадрата	df	Варијансе	F	p
lnekomp	Између група	615,415	3	205,138	4,130	,007
	Унутар група	24834,424	500	49,669		
	Тотал	25449,839	503			
samop	Између група	517,923	3	172,641	4,704	,003
	Унутар група	18350,742	500	36,701		
	Тотал	18868,665	503			
usam	Између група	2482,387	3	827,462	8,662	,000
	Унутар група	47766,563	500	95,533		
	Тотал	50248,950	503			
stnegeva	Између група	140,707	3	46,902	,703	,550
	Унутар група	33344,910	500	66,690		
	Тотал	33485,617	503			
opszad	Између група	577,406	3	192,469	8,641	,000
	Унутар група	11136,830	500	22,274		
	Тотал	11714,236	503			
lokuskon	Између група	562,609	3	187,536	2,493	,059
	Унутар група	37614,431	500	75,229		
	Тотал	38177,040	503			

Напомена: lnekomp – лична некомпетентност; samop – самопоштовање; usam – усамљеност; stnegeva –страх од негативне социјалне евалуације; opszad – опште задовољство; lokuskon – локус контроле.

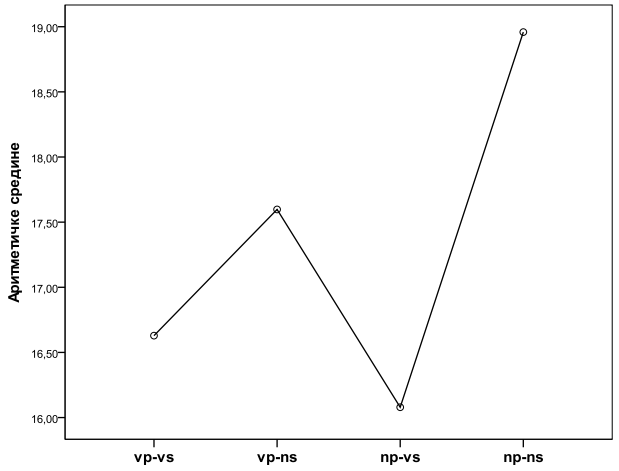
У зависности од перцепције начина долажења до посла испитаници се не разликују у страху од негативне социјалне евалуације (p=0,550), док је код локуса контроле разлика на самој граници значајности (p=0,059). На скалама које мјере остале аспекте селф-концепта разлике су статистички значајне. У табели 1 приказане су аритметичке средине, стандардне девијације и резултати LSD теста за разлике на скали за мјерење осјећаја личне некомпетентности.

Табела 3: Аритметичке средине, стандардне девијације и разлике између аритметичких средина скорова које су на скали за мјерење осјећаја личне некомпетентности постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Перцепц	N	$\bar{X}$	s	Разлике међу аритметичким срединама (у заградама су нивои значајности)			
				vp-vs	vp-ns	np-vs	np-ns
Vp-vs	167	16,63	6,79		-,97 (,32)	,55 (,50)	-2,33* (,01)
vp-ns	77	17,60	7,15	,97 (,32)		1,52 (,13)	-1,36 (,19)
np-vs	139	16,08	6,97	-,55 (,50)	-1,52 (,13)		-2,88* (,00)
np-ns	121	18,96	7,41	2,33*(,01)	1,36 (,19)	2,88*(,00	

Напомене: * – разлике које су статистички значајне;

Ознаке група испитаника формираних према перцепцијама начина долажења до посла објашњене су код описа обраде података.

Графикон 1: Аритметичке средине скорова које су на на скали за мјерење осјећаја личне некомпетентности постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

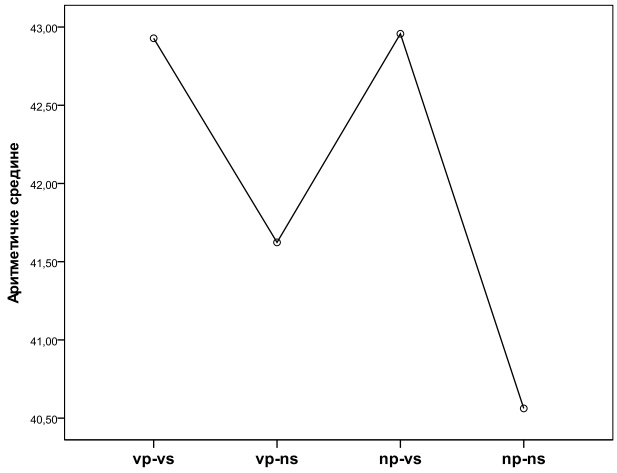
Разлика је значајна између оних који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, са једне стране, и оних који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, са друге стране. Значајна је и разлика између испитаника из ове посљедње групе и оних који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла. Испитаници који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла имају израженији осјећај личне некомпетентности у односу на испитанике који имају велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, независно од тога каква су им очекивања у погледу помоћи важних људи око запослења.

Табела 4: Аритметичке средине, стандардне девијације и разлике између аритметичких средина скорова које су на скали за мјерење самопоштовања постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Перцепц	N	$\bar{X}$	s	Разлике међу аритметичким срединама (у заградама су нивои значајности)			
				vp-vs	vp-ns	np-vs	np-ns
vp-vs	167	42,93	6,05		1,30 (,12)	-,03 (,97)	2,37* (,00)
vp-ns	77	41,62	6,73	-1,30(,12)		-1,33 (,12)	1,06 (,23)
np-vs	139	42,96	5,65	,03 (,97)	1,33 (,12)		2,39* (,00)
np-ns	121	40,56	6,07	-2,37* (,00)	-1,06 (,23)	-2,39* (,00)	

Напомене: * – разлике које су статистички значајне;

Ознаке група испитаника формираних према перцепцијама начина долажења до посла објашњене су код описа обраде података.

Графикон 2: Аритметичке средине скорова које су на на скали за мјерење самопоштовања постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

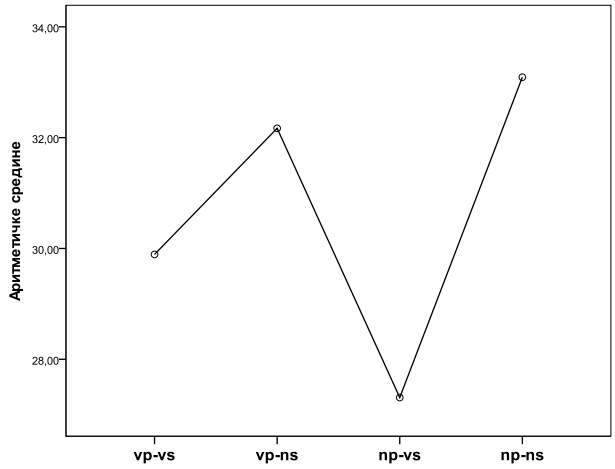
И кад је ријеч о самопоштовању, ситуација је слична као у претходном случају. Најниже самопоштовање показују испитаници који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и истовремено мало повјерење у сопствене способности. Њихово самопоштовање је значајно мање него самопоштовање испитаника који имају велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, независно од тога каква су им очекивања у погледу помоћи важних људи око запослења.

Табела 5: Аритметичке средине, стандардне девијације и разлике између аритметичких средина скорова које су на скали за мјерење усамљености постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Перцепц	N	$\bar{X}$	s	Разлике међу аритметичким срединама (у заградама су нивои значајности)			
				vp-vs	vp-ns	np-vs	np-ns
vp-vs	167	29,89	9,46		-2,28 (,09)	2,58* (,02)	-3,20*(,01)
vp-ns	77	32,17	10,81	2,28(,09)		4,86*(,00)	-,92(,52)
np-vs	139	27,31	8,58	-2,58*(,02)	-4,86*(,00)		-5,78*(,00)
np-ns	121	33,09	10,76	3,20*(,01)	,92(,52)	5,78*(,00)	

Напомене: * – разлике које су статистички значајне;

Ознаке група испитаника формираних према перцепцијама начина долажења до посла објашњене су код описа обраде података.

Графикон 3: Аритметичке средине скорова које су на на скали за мјерење усамљености постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Анализа добијених резултата приказаних у табели 5 указује на постојање статистички значајних разлика између оних који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла и оних који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла и испитаника који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла. Значајна је и разлика између испитаника који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла у односу на висока очекивања у погледу помоћи важних људи и ниско повјерење у сопствене способности у проналажењу посла. Разлике постоје између ниских очекивања у погледу помоћи важних људи и високог повјерења у сопствене способности у проналажењу посла и све три испитиване групе испитаника. Док ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла је статистички значајан извор разлика са испитаницима који имаји висока очекивања у погледу помоћи важних људи и уједни и мало и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла. Испитаници који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла имају израженији осјећај усамљености у односу на испитанике који имају велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, независно од тога каква су им очекивања у погледу помоћи важних људи око запослења. Дакле, мало повјерење у сопствене способности у вези са проналажењем посла је фактор који је у вези са осјећајем усамљености, а очекивање у погледу помоћи важних људи нема везе са усамљеношћу.

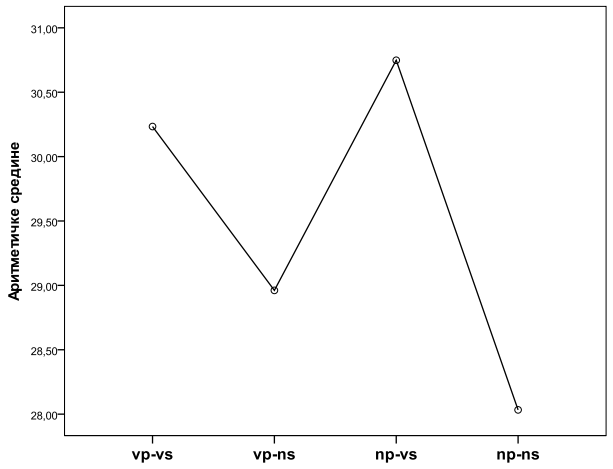
Када је ријеч о страху од негативне социјалне евалуације нема ниједне значајне разлике.

Табела 6: Аритметичке средине, стандардне девијације и разлике између аритметичких средина скорова које су на скали за мјерење општег задовољства постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Перцепц	N	$\bar{X}$	s	Разлике међу аритметичким срединама (у заградама су нивои значајности)			
				vp-vs	vp-ns	np-vs	np-ns
vp-vs	167	30,23	4,91		-1,27(,05)	-,51(,34)	2,20*(,00)
vp-ns	77	28,96	5,27	-1,27(,05)		-1,79*(,01)	,93(,18)
np-vs	139	30,75	4,05	,51(34)	1,79* (01)		2,72* (,00)
np-ns	121	28,03	4,79	-2,20*(,00)	-,93(,18)	-2,72*(,00)	

Напомене: * – разлике које су статистички значајне;

Ознаке група испитаника формираних према перцепцијама начина долажења до посла објашњене су код описа обраде података

Графикон 4: Аритметичке средине скорова које су на на скали за мјерење општег задовољства постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Добијени резултати истраживања приказани у табли 6 и графикону 4 указују на сличан однос између испитиваних група испитаника. Односно, најнижи осјећај задовољства показују испитаници који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и истовремено мало повјерење у сопствене способности. Њихово осјећај задовољства је значајно мањи него код испитаника који имају велико повјерење у сопствене способности у прона-

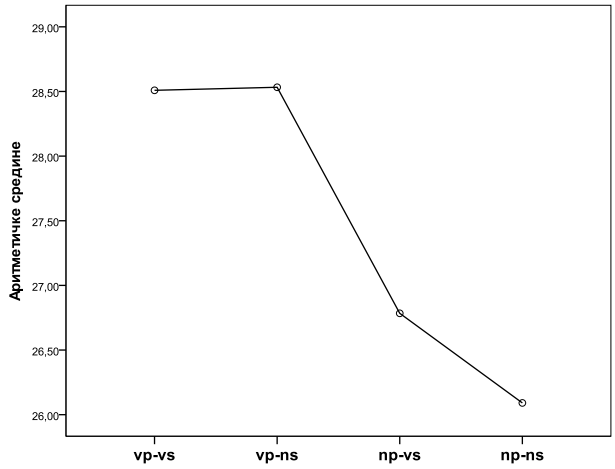
лажењу посла, независно од тога каква су им очекивања у погледу помоћи важних људи око запослења. Значајан разлика постоји између оних који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла и оних који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности. Значајан је разлика и између испитаника који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у проналажењу посла у сопствене способности у односу на испитанике који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла и у односу на испитанике који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности с друге стране. Према томе, генерално се може рећи да је опште задовољство веће код испитаника који имају веће повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, при чему њихова очекивања у погледу помоћи важних људи немају неку нарочиту улогу.

Табела 7: Аритметичке средине, стандардне девијације и разлике између аритметичких средина скорова које су на скали за мјерење локуса контроле постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла

Перцепц	No	$\bar{X}$	s	Разлике међу аритметичким срединама (у заградама су нивои значајности)			
				vp-vs	vp-ns	np-vs	np-ns
vp-vs	167	28,51	9,44		-,02(,98)	1,72(,08)	2,42*(,02)
vp-ns	77	28,53	7,71	,02(,98)		1,75(,16)	2,44(,05)
np-vs	139	26,78	8,86	-1,72(08)	-1,75(16)		,69(,52)
np-ns	121	28,09	7,90	-2,42*(,02)	-2,44(,05)	-,69(,52)	

Напомене: * – разлике које су статистички значајне;

Ознаке група испитаника формираних према перцепцијама начина долажења до посла објашњене су код описа обраде података.

Графикон 4: Аритметичке средине скорова које су на на скали за мјерење локуса контроле постигли испитаници са различитим перцепцијама начина долажења до посла.

Значајна разлика постоји између оних који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, са једне стране, и оних који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла, са друге стране. Из графика је очигледна тенденција да испитаници који се мање уздају у помоћ важних људи у трагању за послом (групе np-vs и np-ns) показују мање присуство екстерног локуса контроле у односу на испитанике који се више уздају у помоћ важних људи (групе vp-vs и vp-ns). Може се закључити да су особе са спољашњим локусом контроле више склоне да се у тражењу посла ослањају на помоћ утицајних људи него особе са унутрашњим локусом контроле.

Закључак

Из претходно изнијетих резултата видљиво је да посматрани аспекти селф-концепта показују израженије везе са повјерењем у сопствене способности у проналажењу посла него са ослањањем на помоћ важних особа. Наиме, мало повјерење у сопствене способности значи и већи осјећај личне некомпетентности, мање самопоштовање, израженији осјећај усамљености, мање опште задовољство. Ово сугерише да је осјећај повјерења у сопствене способности у трагању за послом израз дубљих структура личности које се манифестују и кад је ријеч о стратегијама проналажења посла. Ослањање на важне особе при тражењу посла је у вези једино са локусом контроле. Занимљиво је примијетити и то да се групе не разликују према страху од негативне социјалне евалуације. Ово може бити у вези са тим што је у нашем друштву тражење посла „преко везе“ нешто што је сасвим уобичаје-

но тако да повећан страх од негативне социјалне евалуације немају ни они који се у трагању за послом ослањају на помоћ важних и моћних људи.

Добијени резултати, такође, омогућују скицирање својеврсних психолошких профила испитаника са различитим стратегијама у трагању за послом. На основу резултата можемо закључити да испитаници који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла имају изражен осјећај личне некомпетентности, мало самопоштовње, најусамљенији су, имају најмање лично задовољство и изражен унутрашњи локус контроле.

Испитаници који имају ниска очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла немају изражен осјећај личне некопетентности, нису усамљени, имају велико самопоштовање и изражено опште задовољство, код њих је присутан унутрашњи локус контроле.

Код анализе психолошког профила испитаника који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и мало повјерење у сопствене способности у проналажењу посла можемо примијетити да је код ове групе повећан осјећај усамљености, смањен осјећај личног задовољства, као и изражен спољашњи локус контроле.

Кад је рјеч о испитаницима који имају висока очекивања у погледу помоћи важних људи и велико повјерење у сопствене способности у проналажењу посла можемо закључити да показују низак ниво личне некомпетентности, имају изражено самопоштвање, нису усамљени, имају висок ниво општег задовољства и веома изражен спољашњи локус контроле.

Испитаници из различитих група разликују се у већини посматраних аспеката селф-концепта. Начин на који људи приступају тражењу посла разликују се у зависности од тога какву они слику имају о себи. Људи са различитим селф-концептом ће преферирати различите стратегије проналажења посла. Могло би се додати да вјероватно смјер утицаја није само тај, да слика о себу утиче на стратегије трагања за послом. Вјероватно постоји и повратни утицај у том смислу да успјеси и неуспјеси у примјени стратегија потраге за послом на неки начин утичу и на слику о себи. Нпр. човјек који годинама безуспјешно трага за послом може усљед тога дјелимично промијенити слику о себи.

Литература

Крстић 1996: Д. Крстић, *Психолошки речник*, Београд: Савремена администрација.

Крстић 2008: K. Krstić, Povezanost pojma o sebi i predstave adolescenata kako ih vide „značajni drugi“, *Psihologija*, vol. 41(4), 539–553.

Lacković-Grgin 1994: K. Lacković-Grgin, *Samopoimanje mladih*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Младеновић, Кнебл 1999: U. Mladenović, J. Knebl, Religioznost, aspekti self koncepta i anksioznost adolescenata. *Psihologija*, 1–2, 83–96.
Хавелка 2008: N. Havelka, *Socijalna percepcija*, Beograd: Zavod za udžbenike.
Хрњица 1990: S. Hrnjica, *Opšta psihologija s psihologijom ličnosti*, Beograd: Naučna knjiga.
<http://nadjiposao.rs/saveti/2013/06/do-posla-sa-preporukom-ali-bez-veze/>. 9. 10. 2013.

Ljubica M. Dragišić

PERCEPTION OF THE JOB FINDING PROCESS AND SELF-CONCEPT AT THE FINAL YEAR STUDENTS

Summary

On the sample of 505 examinees, third and fourth year students of both sexes, we observed the differences between the six aspects of self-concept regarding their job expectations. They had to decide whether they believed to find the job with the help of socially significant individuals or to find a job by themselves despite the difficult status of the society. We used six Bezinović's scales for questioning self-concept (perception of personal incompetence, self--respect, general satisfaction, loneliness, fear of negative social evaluation, control locus) and our own scale for measurement of perception of the job finding process. The testing of differences was done by the variant analysis and LDS test. It is concluded that there are statistically significant differences between the instances with different perceptions of the job finding process regarding personal incompetence, self-respect, loneliness, general satisfaction and control locus.

Дејан Д. Антић[*]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју

УДК 327.5(497.1:497.2)
DOI 10.7251/RFFP1513317A

Прегледни рад

МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ НА РАЗМЕЂИ ВЕКОВА КАО ПРЕДМЕТ РАЗДОРА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И КНЕЖЕВИНЕ БУГАРСКЕ[**]

Апстракт: *У овом раду говори се о Македонском питању крајем XIX и почетком XX века као о посебној балканској проблематици произашлој из великог Источног питања. Анализирају се односи Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске у контексту решавања судбине територије Македоније и народа који је на њој живео. За српску интелектуалну и политичку елиту територија Вардарске Македоније представљала је окупирану област Старе Србије, док је бугарска политичка елита сматрала територију Солунског и Битољског вилајета својом интересном зоном. Лоше изграђена и недовољно дефинисана национална свест код становништва наведене области отварала је могућност заинтересованим балканским државама за активан пропагандни рад са циљем учвршћивања или наметања њиховог националног имена. На самом прагу XX века та борба је иступила из оквира националне пропаганде и прерасла у отворене и крваве сукобе комитских чета. Био је то тренутак кулминације ривалства Срба и Бугара на просторима Македоније.*

Кључне речи: *Македонија, територија, Србија, Бугарска, становништво*.

Географско-етнички оквири Македонског питања

Период XIX века симболизује време кидања ропских ланаца балканских народа и дефинисања њихових државних идеја прожетих национално-романтичарским духом. Јасно опредељење Срба, Грка и Бугара за обнову сопствених државних тековина почетком XIX века, променило је политичку карту Балкана. Територија Турске, некадашњег господара Балканског полуострва, значајно је умањена, али је живот болесника са Босфора ипак одржан, захваљујући интересима појединих великих сила. У таквој ситуацији ослобођење делова Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке није аутоматски значило и ослобођење свих балканских хришћана као ни коначну ликвидацију Османске империје. Источно питање остало је нерешено и процес његовог решавања настављен је почетком XX века.

[*] dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

[**] Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Основни проблем у изградњи и учвршћивању српско – бугарских односа крајем XIX и почетком XX века било је нерешено македонско питање, као део много обимнијег и сложенијег Источног питања. Да би смо у потпуности разумели суштину српско – бугарских односа, морамо разумети сву сложеност и компликованост Македонског питања чије је решавање на прагу XX века постало актуелан политички задатак више балканских држава. Различити погледи на решавање поменутог задатка представљали су велико оптерећење за нормализацију односа Београда и Софије.

Важно је нагласити да Македонија представља географски простор у јужном делу Балканског полуострва. Према Владимиру Карићу[1] њена граница се на северу простире до Шар Планине и Скопске Црне Горе. На западу та границе иде долином Црног Дрима и планинским венцем са западне обале Охридског и Преспанског језера. Према југу спушта се ка сливу реке Девола и након тога се пење према планинама Нереч, Ниџе и Кожух одакле прелази преко долине Вардара и Беласице до Струме и јужно од реке Струмице. Источна граница простире се реком Струмом до Осоговске планине и граница Србије (Растовић 2011: 15).

Угледни српски научник Јован Цвијић је сматрао да права историјско – географска Македонија обухвата централне и јужне делове Балканског полуострва који се ослањају на Егејско море. Њене границе поклапају се са границама Солунског и Битољског вилајета. Оне се простиру јужно од Скопља према Солуну и обухватају средњи и доњи слив Вардара као и крајеве око великих језера на западу и Струме и Месте на истоку (Растовић 2011: 15-16). Потребно је истаћи и Цвијићев закључак да се име Македонија у првим деценијама XX века погрешно проширило на област јужне Старе Србије у коју свакако улази град Скопље као њен центар и престоница средњевековне српске државе. (Војводић 1992: 33). Слично мишљење у вези са северном границом Македоније имао је и Василије Ђерић, историчар и професор скопског Универзитета између два светска рата. Он је сматрао да горња долина реке Вардар не припада области Македоније и да су Срби ту област сматрали својом. Покушаје бугарских писаца да померају границу Македоније још дубље на север и североисток сматрао је неозбиљним и

[1] Владимир Карић био је истакнути српски географ познат по свом Земљопису, уџбенику у школама публикованом 1879. године. Његова значајнија дела су књиге *Српска земља* (1882), којом је дефинисао границе територија у којима живи српско становништво у Турској и књига *Србија, опис земље, народа и државе* (1887) која је у тадашње време представљала капитално дело из географије и етнографије. Био је аутор и низа веома значајних текстова и путописа као што су: *Школовање у Србији и његови резултати* (1886), *Цариград, Света Гора и Солун* (1889). За више података о њему и његовим делима види: М. Војводић, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892),* Вардарски зборник 1(1999), Београд 1999, 3-25; М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело – реч – две поводом поновног издања Карићеве „Србије“*, Историјски часопис књ. XLIV (1997), Београд 1997, 273-300.

неоснованим (Ђерић 1922: 11-12). Термини Стара Србија и Македонија, често повезивани због географске блискости поменутих подручја, означавају дакле две различите суседне територије. За разлику од Македоније, под Старом Србијом, по мишљењу историчара Славенка Терзића, подразумевамо централне области средњевековне српске државе које нису ушле у састав новооснованог државног језгра – Кнежевине Србије (Терзић 1997: 92). Када је у питању јужна граница Старе Србије, према Јовану Цвијићу, она се простире од бугарске границе код Ћустендила и креће развођем између Пчиње и Криве Реке, тако да Крива Паланка и Кратово остају ван ње, а Скопље и Куманово унутар ње. Даље она иде преко Овчег поља развођем између Брегалнице и Пчиње, и прелази Вардар северно од Велеса. Одатле преко планина Јакупице и Бабе долази до Охридског језера тако да су Прилеп, Крушево и Охрид ван Старе Србије док се Струга, Дебар и Тетово налазе у оквиру њених граница (Цвијић 1912: 10).

Да област Македоније заузима средишњи део Балкана што јој омогућава везу са свим балканским земљама сматрао је и Јевто Дедијер. Он територију Македоније и Старе Србије назива Новом Србијом и сматра да је географска компонента Нове Србије имала пресудан значај на политичке прилике током XIX и XX века. Македонија има јаке природне границе које чине високе и непроходне планине. Једино су Србија и Егејска обала по њему имале лаке и отворене везе према Македонији тако да су ове области представљале једну саобраћајну и природну целину. Ослонац те целине лежао је у Моравско – Вардарској долини за коју је везана главна балканска комуникациона линија, Београд - Солун. Када је у питању територијална веза Македоније са Бугарском, она је према Дедијеру била најнепроходнија јер је ишла планинама Осогова, Риле и Родопа, што је представљало отежавајући фактор њиховом чвршћем територијалном и културном повезивању (Дедијер 1913: 7-8). Уколико се изузму Алпи и Пиринеји, у Европи није било сличне природне границе као што су били планински масиви између Бугарске и Македоније. Због тога су Бугарске економске и трговачке везе биле усмерене према Црном Мору или према егејским пристаништима Тракије. Географски гледано Бугарски део полуострва окренут је лађима Моравско – Вардарској долини и био је у супротности са геоморфолошким правцима Македоније. Ове чињенице према Јовану Цвијићу показују да Бугарска и Македонија не представљају једну географску целину те је и формирање било какве политичке целине представљало један нереалан и краткотрајан процес (Цвијић 1965: 104-105).

Осим географске важно је представити и етничку слику Македоније. О присуству Срба на овим просторима сведоче разноврсни докази. Од историјских споменика који су сачувани до данас преко писаних трагова и докумената до обичаја и језика. У разним деловима Македоније сачуване су српске цркве и манастири, остаци некадашњих градова и утврђења, мостова, путева. Сачувани су и писани споменици, животописи и правни споменици који сведоче о континуитету српства на овим просторима. Конти-

нуитет потврђују и обичаји народа који је чувао појмове везане за Србију и српско име, и током дугог ропства наставио традицију слављења крсне славе. У северном и северозападном делу Македоније овај српски обичај био је опште присутан у сваком православном домаћинству. Осим културно-историјских и обичајних карактеристика у изградњи етничке слике македонске области може помоћи и лингвистичка потврда о присутности српских речи у језику народа северне и северозападне Македоније. Бугарске речи које су се ретко појављивале представљале су углавном последицу утицаја бугарске црквено-просветне пропаганде у другој половини XIX века (Војводић 1992: 33-34).

У прилог расветљавању проблема о етничкој припадности становништва Македоније говоре и молбе које је тамошње становништво почетком 1878. године упућивало кнезу Милану, цару Александру II па чак и султану, а у којима се молило припајање њихових села и вароши Кнежевини Србији. Многи од састављача молби и сакупљача потписа били су ликвидирани од стране турских власти или бугарских присталица. Ипак, нека од тих писама су сачувана и представљају доказ о националном опредељењу становништва великог дела Македоније. Од сачуваних писама посебно издвајамо писану молбу упућену кнезу Милану, 2. јуна 1878. године, са планине Козјак, од стране 520 кметова из округа Кумановског, Кратовског, Паланачког, Штипског, Петричког, Струмичког и Кочанског са 220 општинских печата која гласи:

> „Чувши ово дана, од наших градских чорбаџија, који су нас, заједно са Турцима, од Косова, па до данас јели, глобили, свлачили, да ћемо и после толике наше проливене крви са нашом браћом Србима, а противу нашег општег непријатеља и искоренитеља Турчина и остати опет под Турцима, ако се не потпишемо под Руску Бугарску; с тога коленоприклоно молимо Вашу светлост, нашег јединог и правог, премилостивог Господара, да нас присајединишт нашој земљи Србији, јер смо ми Срби у нахијама: Кумановској, Скопљашкој, Битољској, Радомирској, Мелничкој, Невокопској, Кочанској, Струмничкој, Велешкој и другим околним и најчистији и најбољи Стари Срби, из које поникоше не само наши свети Немањићи, него и држава и књижевност и слава и моћ, и величина и све и сва, што је српско било, и што је још и данас“ (Гопчевић 1890: 319-320).

Историчар Славенко Терзић сматра да је Македонија у етнографском смислу представљала својеврсну мешавину, односно шаренило више религија и народа словенског и несловенског порекла (Терзић 1993: 237), док је Јован Цвијић сматрао да ће Македонци као скупина становништва попримити национално обележје оног народа коме територија Македоније буде припала (Поповић 2007: 154). Слична размишљања Цвијићевом, подстакла су балканске ривале да раде на учвршћивању свог утицаја у Македонији.

Као што видимо, декларисање становништва Македоније о националној припадности и рађање обриса Македонског питања долазе непосредно након избијања Источне кризе и доношења одлука Берлинског кон-

греса. Због важног геополитичког и стратешког положаја, територија Македоније ушла је у интересну сферу великих европских сила, али и држава са којима се непосредно граничила. Током 1895-1896, Македонско питање је коначно добило своју димензију и било издвојено из ширег балканског контекста. Оно је подразумевало збир унутрашњих проблема насталих у централним деловима европске Турске и дипломатску активност балканских држава на решавању територијално – политичког статуса македонске области. Треба нагласити да су све балканске државе које су се граничиле са територијом Македоније, имале свој став о њеном појму, границама и становништву (Растовић 2011: 15-16). За Србе, питање Македоније није значило само спор о етничкој припадности тамошњег становништва и њиховом националном идентитету, већ и питање граница Старе Србије и Македоније. Ради решавања овог питања они су северну границу Македоније померали много јужније па су велики део спорне територије сматрали својом облашћу. За разлику од Срба, Бугари су својатали територију Македоније сматрајући да њиховој државној целини треба припојити област јужно од Шаре и Скопске Црне Горе и даље према југу укључујући Скопски сандак, Битољски и Солунски вилајет. Они су овакве претензије градили на основу успеха егзархијске цркве и идеје о Санстефанској Бугарској (Војводић 1992: 38). Таква дијаметрално супротна становишта о решавању Македонског питања била су главни предмет српско – бугарских неслагања у другој половини XIX и током XX века.

Друштвено политичке прилике у Македонији

Упркос веровањима да ће одлуке Берлинског конгреса донети мир Балкану на дуже стазе, у централној балканског области, Македонији, није било ни говора о стабилности. Основна карактеристика политичког развоја Македоније од 1878-1903, јесте интерес европских сила за њену територију и рад влада суседних балканских земаља на стварању сопственог националног упоришта у тамошњем становништву (Екмечић 1989: 459). Бугарска је своју агресивну политику са циљем потпуне бугаризације читаве Македоније започела најпре у верској, просветној и културној сфери (Војводић 2003: 55-62). Она је оснивањем Бугарске егзархије, активношћу својих учитеља и изградњом културно – просветних установа, поставила темеље за озбиљнији и континуирани национални, дипломатски и политички рад (Терзић 1992: 288-289). Може се рећи да је оснивање Бугарске егзархије 1870. било од пресудног значаја за јачање бугарских позиција на централном Балкану. Егзархија је представљала организацију која је под утицајем бугарске буржоазије од црквено – културног, постала политички носилац бугарске националне идеје (Ђорђевић 1995: 68). Јурисдикција ове црквене организације, осуђене од стране Цариградске патријаршије, превазилазила је границе бугарског етничког простора (Терзић 2008: 328). То је Бугарима дало могућност да у егзархијским школама избаце македонски дијалект и

уведу бугарски уз проповедање бугарске народне културе. Такви потези јасно су указивали да је бугарска црквена организација представљала снажан инструмент за спровођење асимилације становништва Македоније, што је посебно било изражено током деведесетих година XIX века (Ђорђевић 1995: 68).

Србија је у односу на Бугарску касније кренула са пропагандом у Македонији. Она се тек осамдесетих година XIX века јасније окреће заштити сопствених интереса на овим просторима.(Растовић 2010: 328) Најважнији потез српских званичника је оснивање Друштва „Светог Саве", као и отварање конзулата у Скопљу и Солуну 1887, и у Битољу 1889. године. (Војводић 2007: 216-217). Велики значај представљало је функционисање одељења за српске школе и цркве ван Србије које је јуна 1889. премештено из Министарства просвете у Министарство иностраних дела под новим именом „Просветно – политичко одељење (Терзић 2008: 328). Ово одељење имало је задатак да организује српско деловање у Македонији и Старој Србији, да створи услове за добијање владичанских епархија што је и учињено у Призрену, 1896, и Скопљу, 1897. године као и да обезбеди права за подизање школа у Битољском и Солунском вилајету што је такође учињено током 1897. године (Војводић 1992: 37). Према мишљењу Стојана Новаковића и Владимира Карића, упориште српске акције и пропаганде у Македонији требало је да буде у Скопљу, где је од 1887. радило српско конзуларно представништво (Војводић 1999б: 13-14, 21-22).

Позитивни резултати српског пропагандног рада на тлу Македоније, подстакли су Бугаре да агресивније приступе решавању Македонског питања. Они су током 1895. започели убацивање својих комитских чета са задатком да провоцирају немире у Македонији, што је подстицало агресивну реакцију Турске коју су карактерисале свирепе одмазде над хришћанским становништвом (Војводић 1992: 37). У циљу очувања statusa quo у европском делу Турске, велике силе су тражиле од Бугарске да се уздржи од било каквих акција у Македонији, тако да је ситуација почела да се смирује (Војводић 1999а: 99). Аустрија и Русија имале су јасан став о томе да је у Македонији потребно очувати постојеће стање, без политичких промена и сукоба што их је навело да у Петрограду 1897. године склопе Тајни споразум о Балкану, којим је решавање Источног питања требало да буде замрзнуто.[2] Правила такве политике важила су до 1908. године када су односи двеју сила кренули силазном путањом.

На прелазу из XIX у XX век Македонија је била суочена са свакодневним ексцесима, сукобима и терором. Читавом територијом Македоније крстариле су најразличитије чете при чему су најбројније биле оне организоване од стране Бугара. Током 1893. године у Солуну је основана „Внатрешна македонска револуционарна организација" (Екмечић 1989: 462-

[2] Stojkovic, M. (prir.). (1998). *Balkanski ugovorni odnosi 1876 – 1996, knjiga I (1876 – 1918)*, Beograd: Službeni list SRJ, dok. br 72, str 219.

468). Задатак ове организације био је стицање аутономије Македоније под турским сизеренством и очување њене територијалне целовитости што је и дефинисано у првом члану њеног Устава речима: „Внатрешната македонска револуционерна организација има за цел да ги сплоти во единствена целина сите незадоволни елементи во Македонија и Одринско, без разлика на народност, заради извојување целосна политичка автономија на тие две области.“[3] Годину дана касније у Софији је формиран „Врховни македонски комитет“, који је требао да представља антипод солунском ВМРО-у, и његовим циљевима. Активност Врховног комитета била је усмерена на ослобађању Македоније од Турске, и њеном припајању Бугарској (Растовић 2002: 223). Управо оваква супротстављеност циљева револуционарних организација и њихово оружано деловање против Турске производили су крваве сукобе са великим бројем жртава (Војводић 1992: 39). ВМРО је брзо постала држава у држави. Метод њеног деловања биле су уцене, намети, паљења, убијања противника, терор, уништавање српских културних споменика и установа (Поповић 2007: 153). На оружане акције ВМРО-а и добровољци из редова других народа одговарали су сличном мером. Међутим, слабљење Турске није био једини циљ комитских чета. Постојало је велико неповерење међу народима. Бугари се ништа мање од Турака нису плашили Срба и Грка који су предузимали мере предострожности и опреза према Бугарима (Успенски 2003: 206). Међу бугарским вођама се у једном тренутку појавио и отворен страх да ће српска идеја у Македонији однети победу над политиком егзархије (Екмечић 1989: 467). Србија је водила мудру политику према Македонији спроводећи пропаганду углавном преко својих школа, цркава и конзулата (Растовић 2002: 225). Почетком деведесетих година XIX века у скопском санџаку радиле су 32 српске школе и било је активно 39 српских цркава. Већ током 1902. године тај број је значајно повећан тако да је на целој територији Македоније тада функционисало 225 српских основних школа и 7 лицеја за дечаке и девојчице (Екмечић 1989: 467). Оживљавање и напредовање српског утицаја изазивало је бојазан код Бугара што ће довести до јачања терора и жешћих окршаја. Тако је Македонија постала земља напетости у којој је турска власт почетком XX века полако губила свој ослонац.

У пролеће 1902. године терор и насиље поново дестабилизују Македонију. Упади бугарских комитских чета постали су све учесталији што је производило тешке репресалије турских власти према хришћанима. Све енергичније оружана акције бугарских четника скренуле су пажњу Србији да је неопходна помоћ српском становништву Македоније, и да ту помоћ једино може да му пружи добро уређена и осмишљена организација за одбрану српских интереса. Тако је у лето 1902. године у Београду формиран Македонски клуб, односно Српска организација за одбрану интереса срп-

[3] Пандевски, М. (прир.). (1998). *Програмски и статутарни документи на Внатрешната македонска револуционерна организација (1904 – 1908),* Скопје: *33*.

ског народа у Старој Србији и Македонији (Српска одбрана у Турској). (Растовић 2010: 331-332).

Побуне и немири свакако нису били у интересу Турске која је покушала да политичким средствима и маневрисањем постигне жељени мир. Порта 12. децембра 1902. године издаје инструкције које су упућене вилајетима на европској територији, а који се тичу реформе у области школства, управе, судства и јавних радова. Овим инструкцијама било је предвиђено укључивање хришћана у поједине структуре државног апарата као што су биле жандармеријска и полицијска служба, отварање нових хришћанских школа у оним местима у којима нису постојале, и оснивање мешовитих школа у центрима санџака и вилајета. Ипак, те инструкције су остале само празно слово на папиру јер се радило о козметичким променама које су имале за циљ да умире незадовољно хришћанско становништво.[4]

Сама иницијатива подржана је од стране великих сила, првенствено од стране Русије која је желела да се побољша положај хришћана у Турској. Међутим, покушај увођења хришћана у систем жандармерије и полиције изазвао је револт муслиманског становништва, а пре свега Арбанаса који нису желели да трпе хришћане у жандармерији. То је био повод за масовне злочине и насиље које су Арбанаси спроводили над српским живљем у Македонији. Убијали су, палили села, пљачкали. Порта је била принуђена да интервенише војском и такве прилике резултирале су неуспехом реформи и наставком насиља (Поповић 2007: 154).

Па ипак, европске државе нису желеле да одустану од спровођења реформи у Турској. Западна штампа захтевала је ефективну контролу Сила над Македонијом и одбацивање начела о задржавању постојећег стања, јер се такво показало неуспешним и неадекватним (Поповић 2007: 155). У Лондону је 1903. године основан Балкански комитет који је имао задатак да врши притисак на британску владу како би се умањила опасност од могућих немира на Блиском истоку и натерала Порта да изврши потребне реформе. Комитет се руководио углавном хуманитарним мотивима како би се избегло даље крвопролиће у Македонији а положај хришћана побољшао (Растовић 2006: 217).

У фебруару 1903. године приликом сусрета министара спољних послова Аустроугарске и Русије у Бечу, ове две државе ради спровођења реформи на територији европске Турске, усвојиле су и објавиле Меморандум о реформама на подручју румелијских вилајета.[5] Био је то први пут да представници две европске Силе, Битољски, Солунски и Косовски вилајет третирају као једну целину (Војводић 2009: 62). Међутим, и овај меморандум није дао резултате. Била је то само куповина времена док су сви заинтересовани актери знали да од тражених реформи неће бити ништа (Рајић 2012: 75). Упркос томе српска влада је упорно покушавала да у поменути

[4] Balkanski ugovorni odnosi, I, док. бр 76, стр 233-236.
[5] Balkanski ugovorni odnosi, I, док. бр 77, стр 236-237.

програм руско-аустријских реформи угради своје захтеве који су се тицали права хришћана да подносе молбе на свом језику, да буду сразмерно заступљени у административном апарату као и да се систем реформи прошири на територију Старе Србије. Ипак, нити је Меморандум спроведен, нити су српске идеје прихваћене.(Растовић 2010: 333)

Револуционарне организације у Македонији наставиле су са својим деловањем. Њихов непријатељ нису само биле турске војне формације већ и арбанашке комитске чете чија је акција ишла у смеру очувања старог отоманског друштва на основама шеријатског права (Екмечић 1989: 469). Испреплетаност и сукоб различитих интереса, непрестана напетост и неизвесност чиниле су подручје Битољског и Солунског вилајета неподношљивим за живот. Током 1903. године настављени су спорадични сукоби и крваве одмазде чета. Међу словенским револуционарима постојала је свест да је за актуелизацију Македонског питања пред европском јавношћу потребан велики устанак усмерен против Турске (Јовановић 1938а: 143). Одлука за подизање устанка потекла је из кругова „врховиста", носилаца бугарске акције на македонском подручју. (Историја македонског народа 1970: 207-208). Њихов крајњи циљ био је припрема терена за бугарску војну интервенцију у Македонији (Ђорђевић 1995: 150). Важно је напоменути да је крило „врховиста" настало као последица незадовољства Софије радом ВМРО-а, када је образована организација под вођством Врховног комитета. Њене подружне организације водили су бугарски официри македонског порекла. Због тога се је покрет убрзо поделио на „врховисте" који су представљали пробугарско крило и „центристе" који су били ближи опредељењу за аутономију (Екмечић 1989: 468; Јовановић 1999: 55).

На празник Светог Илије, 2. августа 1903. године „врховисти" су подигли устанак на потезу Велес – Дебар, са средиштем у Крушеву. (Ђорђевић 1995: 120; Gleni 2001: 212-214). Овај устанак у историографији је познат под именом Илинденски, а његов резултат био је стварање Крушевске републике, која није успела да се одржи дуго. Елитне турске војне формације после краћег времена успеле су да поново успоставе контролу над побуњеним подручјима (Попов 2008: 272). Упркос огромној енергији устаника и борбеном елану, на територији Македоније у тренутку подизања устанка према писању британског војног аташеа у Цариграду, Френсис Ричард Маунсена било је концентрисано око 142.000 турских војника. Касније се број турских војника повећавао све више (Растовић 2007: 219-220). Оваква војна сила и према броју и према наоружању била је вишеструко надмоћнија од устаничких снага што је довело до потпуног гушења Илинденског устанка.

Гушење устанка за пробугарске чланове револуционарне организације није представљало симбол војног пораза већ и наговештај почетка слабљења бугарског елемента у Македонији због чега ће Софија после 1903. делимично променити приступ решавању Македонског питања тражећи споразумевање са Турском али и Србијом (Павловић 2004: 263). Хаотично

стање у Битољском вилајету ипак није било стабилизовано. Напротив, оно је енергичном акцијом турске војске која је подразумевала брутално кажњавање учесника побуне и недужног хришћанског становништва још више подстакнуто. Терора, пљачке, одмазде и освете било је на сваком кораку. Такав призор алармирао је велике силе пре свега Аустроугарску и Русију да захтевају од Порте спровођење реформског пакета мера у пракси (Јовановић 1938б: 27-30). У Мирцштегу је 24. октобра 1903. године дошло до састанка руског цара Николаја II и аустроугарског цара Франца Јозефа. Они су том приликом усвојили програм реформи у девет тачака који израђен од стране њихових министара спољних послова. Програмом је предвиђена реорганизација турске жандармерије на челу са страним официрима, организовање административних јединица према начелу народности, распуштање нерегуларних војних формација (башибозука[6]), спречавање даљег терора над хришћанима и њихово активно укључивање у политички живот европског дела Турске. Предвиђена је још и надокнада штете хришћанима материјално пострадалим у устанку и ослобађање од једногодишњег пореза.[7] Генерални инспектори и агенти Русије и Аустроугарске, према договору царева, имали су задатак надгледања и контролисања процеса спровођења реформи од стране Порте, која их је невољно прихватила и није имала жељу да их спроведе (Растовић 2011: 22).

Након 1903. македонско подручје наставља да буде поприште сукоба балканских земаља, које су дотадашњу борбу за престиж у областима културе и просвете, преточиле у оружане сукобе бугарских, српских, грчких и румунских чета. Иако, поражене, током Илинденског устанка, пробугарске снаге не одустају од борбе за Македонију (Pandevski 1980: 26; Јовановић 1938а: 150). Због све већег страдања српског живља на просторима Косовског, Битољског и Солунског вилајета и српска страна се опредељује за одбрану сопственог народа оружаним средствима. У тој борби Србије, велики значај имала је четничка организација усмеравана радом Главног одбора у Београду, и подржавана од стране српског народа, српских националних радника у Македонији и официри српске војске. Њен циљ било је очување Срба и жестоко супротстављање бугарској акцији у области Битољског и Солунског вилајета. Због тога ће македонско питање и после 1903. године представљати врло значајан фактор у српско–бугарским односима. Од приступа његовом решавању, зависио је и квалитет односа ове две балканске државе током XX века.

[6] Башибозук, (тур. başıbozuk) је припадник нерегуларних војних снага османске армије. Башибозуци су били познати по недостатку дисциплине.

[7] Balkanski ugovorni odnosi, I, док. бр 80, стр 240.

Литература

Војводић 1992: М. Војводић, *Србија и македонско питање, Историјски гласник* 1-2, (1990-1992), Београд, 33-47.

Војводић 1997: М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело – реч – две поводом поновног издања Карићеве „Србије“, Историјски часопис књ. XLIV (1997)*, Београд, 273 -300.

Војводић 1999а: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд: Clio.

Војводић 1999б: М. Војводић, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892), Вардарски зборник* 1 (1999), Београд, 3-25.

Војводић 2003: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: Clio.

Војводић 2007: М. Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791 – 1918)*, Београд: Историјски институт САНУ.

Војводић 2009: М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900-1905)*, Београд: Историјски институт САНУ.

Глени 2001: M. Gleni, Balkan 1804-1999: nacionalizam, rat i velike sile, knjiga I, Beograd: B92.

Гопчевић 1890: С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, књига II, Београд 1890: Парна штампарија Дим. Димитријевића.

Дедијер 1913: Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ђерић 1922: В. Ђерић, *Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Македоније*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Ђорђевић 1995: Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804 - 1914*, Београд: Службени лист СРЈ.

Екмечић 1989: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, књига II, Београд: Просвета.

Историја македонског народа 1970: Историја македонског народа, књига II, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије.

Јовановић 1938а: Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд: Штампарија „Геца Кон“.

Јовановић 1938б: Ј. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903- 1908*, Београд: Штампарија „Геца кон“.

Јовановић 1999: В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, Вардарски зборник 1 (1999), Београд, 53-68.

Павловић 2004: С. Павловић, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд: Clio.

Пандевски 1998: М. Пандевски, (прир.). *Програмски и статутарни документи на Внатрешната македонска револуционерна организација (1904 – 1908),* Скопље: Македонска академија на науките и уметностите.

Панђевски 1980: M. Panđevski, *Bugarsko – turski odnosi i Makedonija (februar 1903 – april 1904)*, U: Ž. Avramovski (Prir.), *Jugoslovensko – bugarski odnosi u XX veku*, knjiga I, (str- 9-36) Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Поповић 2007: В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд: Никола Пашић.

Попов 2008: Д. Попов, *Историја Бугарске*, Београд: CLIO.

Рајић 2012: С. Рајић, *Руски план реформе за европске провинције Турске из 1902. године*, У: Р. Виденовић (Прир.), *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку* (стр. 67-78), Ниш: Филозофски факултет.

Растовић 2002: А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године, Историјски часопис*, књ. XLIX (2002), Београд 2002, 221-242.

Растовић 2006: А. Растовић, *Балкански комитет о Македонији, Историјски часопис*, књ LIII (2006), Београд, 217 – 234.

Растовић 2007. А. Растовић, *Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године, Историјски часопис* књ. LIV (2007), Београд, 21-225.

Растовић 2010: А. Растовић, *Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету*, Мешовита грађа, XXXI, 325-386, Београд: Историјски институт САНУ.

Растовић 2011, А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање 1903-1908. године*, Београд, Историјски институт САНУ.

Стојковић 1998: M. Stojkovic, (prir.). *Balkanski ugovorni odnosi 1876 – 1996, knjiga I (1876 – 1918)*, Beograd: JP Službeni list SRJ.

Терзић 1992: С. Терзић, *Србија и Грчка 1856-1903. Борба за Балкан*, Београд: Историјски институт САНУ.

Терзић 1993, С. Терзић, *Срби и македонско питање*. У: М. Спасовски (прир.), *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ,* Београд: Географски факултет, 235-248.

Терзић 1997: С. Терзић, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912, Историјски часопис*, књ. XLII – XLII (1995-1996), Београд, 91-110.

Терзић 2008: С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897), Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд, 327-342.

Успенски 2003: Ф. Успенски, *Источно питање*, Београд: Службени лист Србије.

Цвијић 1912: Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија, Београд*, Државна штампарија Краљевине Србије.

Цвијић 1965: Ј. Цвијић, *Аутобиографија и други списи*, Београд: Српска књижевно задруга.

Dejan D. Antić

THE MACEDONIAN QUESTION AT THE TURN OF THE CENTURY AS THE SUBJECT OF DISCORD BETWEEN THE KINGDOM OF SERBIA AND PRINCIPALITY OF BULGARIA

Summary

The relations between Serbia and Bulgaria in the first half of the 20th century were characterised by the active socio-political cooperation with the ultimate aim of the liberation of the Christian Balkan countries from the Ottoman occupation. During the 1870s, these relations started to assume a different character. The reasons for this were the territorial aspirations and opposing interests of the Kingdom of Serbia and the Principality of Bulgaria. The deterioration of the Serbian-Bulgarian relations was largely driven by the attempts to create San Stefano Bulgaria, the propaganda and activities toward assimilation undertaken by the Bulgarian Exarchate in the occupied parts of the central Balkans. At the time, the Macedonian question came to light as the most important problem and a subject of discord which had stemmed from the Eastern Question, a much broader and more comprehensive question.

The ways the Serbian and Bulgarian ruling elite perceived the Macedonian question were completely different. For the Serbs, the territory of the Vardar Macedonia represented an occupied core of the medieval Serbian state which should be returned within the limits of the powers of the Kingdom of Serbia, whereas for the Bulgarians, the territory of the Thessaloniki and Bitola Vilayet represented a Bulgarian province which would constitute the great Bulgarian state after the unification with the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia.

In accordance with their views both of the Balkan states started a propaganda war with the task to confirm, strengthen, or impose their national identity to the Macedonian population. The propaganda activities were undertaken through schools, church and cultural institutions and diplomatic missions. Although it started a bit later, the Serbian national work in the territories of the Thessaloniki and Bitola Vilayet managed to be as successful as the Bulgarian propaganda, even exceeding and neutralizing it in some instances. Shortly afterwards, the belief that the Macedonian question may be resolved by means of the cultural, spiritual and educational propaganda was partly abandoned. The Bulgarians activated their guerrilla (komitadji) squads, while their revolution activities were directed against the Serbs, as well. The Serbian response to the chaos and violence in the European part of the Ottoman Empire was in organizing Chetnik actions and forming Chetnik squads.

On the St. Elia's Day in 1903, the pro-Bulgarian wing of the internal revolutionary organization managed to organise an uprising and form the Krusevo Republic. The small revolutionary state did not live long. Under the onslaught of

the far more numerous Turkish military troops the uprising was crushed. It was not only a military defeat, but a hint of the beginning of the weakening of the Bulgarian power in Macedonia, and because of this Sofia would change its attitude towards the resolving of the Macedonian question after 1903, seeking understanding with both Turkey and Serbia.

Прилози

Александар Д. Стаматовић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

УДК 371.1:93/99]77
DOI 10.7251/RFFP1513333S

Стручни рад

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ФОТОГРАФИЈЕ И ФИЛМА У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ

Савремена настава историје незамислива је без употребе фотографије и филма. Овај аспект наставних средстава, тј. његова употреба у настави историје у бившим југословенским републикама, нема дугу генезу, нарочито не филм. Може се констатовати да се употреба фотографије, а нарочито филма, своди на неколико посљедњих деценија (3-4). Ово је било условљено најприје техничком неопремљеношћу школа социјалистичког периода, јер је социјалистичко југословенско друштво у том питању значајно заостајало за оним западноевропским. Други узрок је методичка неспремност наставничког кадра, који је, могло би се са сигурношћу констатовати, деценијама био оптерећен исувише крутим и формалистичко-„штреберским“ приступом извођења наставе историје, условљеним моделом совјетске методике наставе историје. Свакако да треба узети у обзир и хронолошки настанак и традицију фотографије и филма у техничком смислу, тј. као техничке појаве и изума. Фотографија улази у активну употребу тек од половине XIX, а филм почетком XX вијека. Стога је узимање ових техничких остварења као наставних средстава, тј. њихов третман као оригиналног историјског извора, хронолошки врло скучен. Заправо, фотографија и филм могу се користити као извор првог реда само за новију историју.

Фотографија је заправо очигледнији и квалитетнији облик употребе ликовног материјала као наставног средства у настави историје. Ликовни материјал може бити врло квалитетне израде, и у умјетничком и у документационом смислу, тј. као извор првог реда, настао у времену дешавања догађаја или живота личности која је обрађена у њему. Но, он никада не може имати такав степен оригиналности и очигледности као фотографија. Ни аспект умјетничког изражаја на фотографији, такође, не може бити одбачен, јер се врло брзо по техничкој иновацији фотографије и њеном унапређивању, развија и умјетничка фотографија, која не представља само просто фотографско регистровање објекта.

У употреби фотографије треба узети у обзир и објективност њеног значења. Иако она у техничком смислу непобитно репродукује снимљени објекат, она такође може бити предмет злоупотребе. Сви аспекти фотографија, које се по свом значењу могу идентификовати са ликовним материјалима, могу бити предмет манипулација, и идеализовати снимљени објекат.

* oss@t-com.me

Са друге стране, опет, избор одређених фотографија може имати и негативистички тренд у настави историје, са намјером да се одређене историјске личности и догађаји представе као негативни. И у једном и у другом аспекту, требало би водити рачуна о избору сцене у реалном смислу. Као што је циљ наставе историје, уопште, да догађаје и личности прикаже у реалном историјском значењу, у том смислу и фотографија као наставно средство мора да прати овај тренд.

У савременој настави историје најпожељније је употребљавати фотографију која је извор, тј. када она има документациони карактер. То подразумијева да је настала у времену догађаја и личности које обрађује. Тиме је степен очигледности фотографије као наставног средства доведен до врхунца. Догађајне фотографије представљају ученику одређени историјски догађај или појаву. Оне морају имати своју јасну препознатљивост везану за одређени историјски догађај, као и поруку у вези са њим. Одређенију форму имају типолошке фотографије које представљају сцене из живота и рада одређених група људи, класа и слојева, професионалних групација и сл. Фотографски пејзажи представљају констатовану форму одређеног објекта, мјеста или рејона у одређеном времену и приликама. То су најчешће фотографије градова и села (чак и њихових дијелова), одређених објеката (путева, мостова, тунела, фабрика, зграда), разних врста техничких објеката и машина, природних средина са јасно одређеним компонентама које их разликују од других, као препознатљиви облик за одређене историјске догађаје и личности.

Коначно, најпопуларнији и најраспрострањенији облик фотографије у настави историје су фотографије-портрети историјских личности. Један правац историографије догађаје, појаве и процесе везује за историјске личности или династије, које су њихов носилац и опредјељујући фактор, те их тако и групише по њима и око њих. Неријетко, мање или више, овај тренд у зависности од државе до државе, и историјско-методичког схватања наставе историје, преводи се и у њу саму. Овај тренд био је раније неријетко присутан и у југословенској настави историје, тј. прављењу планова и програма за њу, као и уџбеника. Фотографија-портрет не мора се само везивати за познате историјске личности. Она може представљати и портрет одређених групација везаних за одређене историјске догађаје или процесе. У том смислу има блискост са типолошком фотографијом, тј. прожима се са њом. Најчешће су то фотографије-портрети појединца или мале групе људи одређене класе, сталежа, војне групације, модне и културне епохе и сл.

Другу групацију фотографија, које се користе у настави историје, представљају оне које немају документарни, тј. изворни карактер. Хронолошка разлика између настанка дате појаве и момента фотографисања може дакле бити огромна, и мјерити се стотинама и хиљадама година. Свакако је пожељнија употреба фотографија које имају већу документарну вриједност, односно старије су по свом настанку, јер могу изворно да прикажу

фотографисану датост. Ово нарочито важи за одређене објекте који током времена могу бити руинирани. У садашњој настави историје, ликовни материјали се такође представљају путем фотографије. Због немогућности довођења ученика у музеје, галерије и историјске локалитете гдје би их у оригиналу видјели, они се фотографишу и тако у виду фотографије представљају истима.

Како је већ назначено, историја није доказна наука, тј. њене тврдње и поставке не могу се доказати путем огледа који би се могао бесконачно понављати или мијењати зарад својих достигнућа. Тиме је фактор очигледности у њој битно смањен. Због тога фотографија може у значајном погледу увећати фактор очигледности у односу на многа друга наставна средства у настави историје. Ученику се дакле преко фотографије нуди јасно препознатљив модел распознавања историјских појава, процеса и личности, са свим својим особеностима и карактеристикама. У психолошком сегменту усвајања чињеница, преко фотографије ученику се нуди чулно и емоционално-перцептивно усвајање историјских чињеница.

Фотографија ученику нуди најприје методу изучавања историјских чињеница у прворазредном смислу. Она је лишена монолошке монотоније без одређене представе. Кроз серијал фотографија, нарочито оних документарних, може се на најбржи и најочигледнији начин ученику представити и хронолошки проток времена, презентовањем и мијењањем одређених фотографија. Фотографија тачно локализује одређене историјске појаве, процесе и личности. У том смислу она служи најприје изграђивању најосновнијих историјских појмова код ученика. Презентовањем серијала фотографија, ученик се, поред усвајања основних историјских појмова, информише и о узрочно-посљедичним везама и односима историјских догађаја, те законитостима историјског развитка.

Филм представља напредније, развијеније и очигледније средство у односу на фотографију. Може се констатовати да је филм уопште најнапредније наставно средство за наставу историје. У њему практично могу бити сублимирана сва остала наставна средства, тј. презентована аудио и визуелним путем. Тешко је одредити које врсте филмова могу остварити у образовном и васпитном смислу најбољи ефекат код ученика? Употреба филма подразумијева и тачну организацију, планирање и припремање од стране наставника. Било шта што говори о одређеним детаљима из прошлости, снимљеним од било кога, наравно не може бити употријебљено од стране наставника у наставном процесу. Примјећује се да мали број школа уопште користи филм за наставу историје у наставном процесу. Употреба се углавном своди код школа у великим урбаним срединама. У бившим југословенским републикама такође се примјећује готово потпуно одсуство планирања употребе филма у наставним плановима и програмима, упутствима за рад наставницима и концепцијској коресподенцији уџбеника са филмом. Чак штавише, надлежна министарства образовања, и у оквиру њих одбори за прављење планова и програма наставе историје и уџбеника

историје, махом се не труде да се конципирају филмови за наставу историје. Потпуно је логично, и педагошки, дидактички и уже стручно, да као што постоји званичан уџбеник за наставу историје, историјски атлас, историјске карте и сл., које издају одређени заводи за издавање уџбеника и наставних средстава, постоје и одговарајући филмови за наставу.

Управо због чињенице о врло малом или никаквом присуству таквих филмова у званичном оптицају, наставници су принуђени да користе разне филмске материјале, набављајући их по сопственом нахођењу, могућностима, или материјалним могућностима школе. Коначно, питање је и колико се филмова различитих аспеката, који говоре о прошлости, може употријебити у настави историје, и колико они педагошки, дидактички и стручно-историјски одговарају за наставу историје? На ову проблематику надовезује се, или је надграђује, и друга. Уважавајући чињеницу да је системом основног и средњег образовања историја само један од низа предмета, поставља се и питање економске оправданости прављења филмова за школске потребе, са строго утврђеним педагошким, дидактичким и чињеничним карактеристикама. Прављење филма за школску употребу и сама његова припрема, неупоредиво су тежи од прављења уџбеника, историјских карата и других наставних средстава.

Полазећи од презентоване констатације да у садашњици има мали број филмова који су заиста припремљени за наставу историје по свим сегментима (поклапање и коресподенција са наставним планом и програмом, уџбеником, педагошким, дидактичким и стручно-историјским нормама), наставници су принуђени да ученицима презентују разне филмске материјале везане за одређене историјске догађаје и личности, који се добављају и купују на разне начине (у ЦД продавницама, књижарама, на сајмовима књига, скидају се са интернета и сл.). У овом случају може доћи до великих аномалија у значењу презентације ученицима оваквих филмских материјала. Сликовито речено, голи филмски материјал, осим штуре очигледности, има малу вриједност ако се презентује ученицима, уколико нема строго прецизирану пратећу васпитну и образовну карактеристику. На тај голи филмски материјал најчешће се надовезују коментари разних историчара, публициста, новинара и учесника догађаја који парцелизују ток филмоване приче, и могу да је усмјеравају и дају јој жељени ток, у зависности од тога какав јој се и са којим побудама жели дати политички, вјерски, национални, државни, социјални или други карактер. Сублимирајући све ове чињенице, поставља се и питање: Да ли овакве филмске материјале уопште и презентовати у настави историје?

Једна од незаобилазних појава условљених савременим софистицираним друштвом, управо везана за напредовање филмске технике, јесте и стварање паралелне историјске свијести. С обзиром на масовну употребу и конзумацију мас медија (тв, филма, интернета и сл.), ученик ван школе долази често пута у прилику да гледа филмске материјале из прошлости, тј. оне који се подводе под историјску садржину. Гледање ова-

квих материјала, најчешће уз коментарну пратњу различитих особа и институција у чијој су служби те особе, може код ученика да створи потпуно погрешну историјску свијест о одређеним историјским догађајима и личностима, која у много случајева може да представља директну негацију онога што се учи у настави историје, као строго институционализованој и званичној форми. Међутим, и сама институционалност наставе историје у школском систему, и њене строго одређене форме (наставни план, програм, уџбеници, наставна средства, наставник као званичан државни службеник и тумач такве историје) не морају да значе да је такво тумачење догађаја и личности из прошлости тачно и правилно. Ово тим прије, што сваки друштвено-економски и политички систем жели да креира наставу историје по вољи, жељи и потреби владајућег естаблишмента, баш као и онај ко пратећи коментарише одређене филмске материјале који се ванинституционално добављају на најразличитије начине.

Колико се у наведеним дилемама може говорити сликовито речено о сукобу интереса, тј. наставник и званични државни образовни систем у домену наставе историје, против ванинституционалних филмских садржаја историје? Уколико се заиста ради о демократском и прогресивном друштву, које као такво прати и настава историје, такво друштво озбиљношће поставки наставе историје, па и филмских материјала у оквиру ње, требало би да наметне младим ученичким нараштајима ауторитет својих поставки, којима не би дозволило наметање паралелне историјске свијести, оличене у овом случају кроз филмске садржаје.

Врсте филмова за употребу у настави историје (употреба, предности и недостаци)

Документарни филм

Документарни филм у настави историје има својство историјског извора првог реда. Он је, дакле, настао у моменту догађаја и овјековјечио га. Стога у потпуности по квалитету одговара изворном тексту, ликовном материјалу, оружју, оруђу, грађевини итд. Требало би имати у виду да већина филмова, међутим, поред голог филмског материјала, има и друге пратеће појаве, настале у моменту снимања, или је убрзо по снимању филмски материјал обрађен са њима, тако да чини јединствену цјелину. Тако је направљен и практично је немогуће га опет свести на голи филмски материјал. Те пратеће појаве могу бити музика, краћи текст у виду телопа, текст у аудио форми који га појашњава и коментарише.

Иако неспорно документарни и изворни, већина оваквих филмова снимани су за одређене намјене, тј. да пошаљу одређену поруку гледалишту. Управо ти пратећи детаљи који су наведени могу бити спорни за презентацију у настави, јер могу да ученику дају потпуно друкчију конотацију смисла и значења догађаја. Наставник у овом случају може да има значајну

улогу као посредник и тумач између филма и ученика. Он мора да предочи ученицима под којим је околностима филм настао (друштвеним, економским, политичким, вјерским, националним, технолошким), ко га је снимао и зашто. Најидеалнија форма у приказивању документарних филмова је она када је филм сликовито речено „огољен", тј. нема никаквих пратећих појава. На тај начин ствара се идеална прилика за наставника, да он ученицима тумачи догађаје приказане на филму.

Документарни филмови могу се подијелити у неколико група: филмови који портретишу одређену познату историјску личност, догађајни филмови, типолошки филмови и пејзажни филмови. Портрет-филмови у центруму имају приказ одређене познате историјске личности. Приказују њене црте лица, кретање, поступке, понашање у одређеним ситуацијама, учешће у значајним историјским догађајима. Ови филмови су углавном краћег садржаја. Могу представљати и серијал краћих снимака из одређених животних периода те личности (дјетињство, младост, зрело доба), као и њене везаности за одређене историјске догађаје. Идеални су за приказивање када се обрађују теме (лекције) које имају израженије насловно и тематско одређење за историјску личност. Ово тим прије, што постоји не само у историографији, него и у њој пратећој методици наставе историје и пројектовању планова, програма и уџбеника, правац који велики значај даје улози и мјесту историјских личности као покретача и усмјеривача историјских догађаја.

Догађајни документарни филмови такође су углавном краћег садржаја. Везују се за одређене историјске догађаје, углавном већег значаја: битке, крунисања или сахране владара, изградње великих грађевинских подухвата, велике изложбе, природне катастрофе итд. Типолошки филмови представљају одређене групације људи у стварном животу: војнике, ученике, класне и социјалне категорије, њихово понашање, изглед, рад, животне услове. Пејзажни филмови представљају најприје одређене географске просторе, нарочито ако су везани за мјеста одигравања познатих историјских догађаја, градове или њихове дијелове, грађевинске објекте (путеве, мостове, тунеле, фабрике, бране). Типолошки и пејзажни филмови могу се често прожимати, и тиме имају већу вриједност.

Наставни филм

Ова врста филмова има строго одређену форму и намјену за употребу у настави историје. Рађена је по свим педагошким, дидактичким и стручно-историјским нормативима. У потпуности се поклапа са наставним планом и програмом, уџбеником и историјским атласом. У себи може да сублимира низ детаља, тј. документарни филм (са свим својим подврстама), детаље из играних филмова, снимке одређених културно-историјских споменика, грађевинских објеката (снимљених у прошлости или садашњости), коментаре познатих историчара, казивања преживјелих учесника до-

гађаја, дијаграме, схеме, историјске карте и сл. Ови филмови обавезно имају текстуалну пратњу и тиме практично препричавајући тему и појашњавајући ученицима форме које се приказују, замјењују наставника. Најчешће су праћени и одређеним музичким садржајима, ради изазивања што већег емоционалног фактора код ученика, у сврху бољег меморисања чињеница. Пажљиво су планирани по презентацији филмске форме и пратећег текста. То је практично нека врста часа у друкчијим околностима ван класичне учионичке схеме наставник – ученици. Такви филмови имају чак и планиране дијелове: уводни, главни и завршни.

У савременим друштвима, у којима је материјално улагање у просвјетни систем респектабилно, нарочито у смислу разних техничких помагала и наставних средстава, нарочито у западноевропским и неким богатим ваневропским државама, наставни филм све се више употребљава као један од примарних елемената у настави историје. Он се заснива на општој концепцији намјене наставе историје и предмета историје у школском систему односне државе. Полази се од чињенице да највећа већина ученика неће да се бави професионално историјом (студира је). Уопште, степен историчности оваквих друштава је мали, усљед чињенице да се ради о високо технолошки развијеним и софистицираним друштвима, у којима је потрошачки менталитет доведен до врхунца, а значајно и смисла живота. Базирајући се на чињеници да је историја наука која се не заснива на технолошком и животном практикуму, у овим друштвима се све више јавља тренд да историју и не треба изучавати у редовном школском систему. Учионички рад заснован на фронталном и монолошком приступу наставника ученицима у обради историјских тематика, сматра се већ увелико анахроним.

У бившим југословенским републикама, нарочито у источним и југоисточним, примјећује се тренд врло малог присуства, тј. кориштења класичних наставних филмова у настави историје, за разлику од ранијег социјалистичког периода, када је њихово присуство било много значајније. Идеално би било да свака наставна јединица има снимљен одговарајући наставни филм, или макар одређено поглавље. Да би се ово остварило потребне су двије основне компоненте. Прва је – да наставним планом и програмом од стручних људи који га припремају и пројектују, буду строго дефинисани критеријуми и карактеристике оваквих филмова. Они морају бити у строгој коресподенцији са прописаним уџбеником и историјским атласом. Друга се односи на материјалне услове. Снимање наставних филмова изискује велика материјална средства из буџета, као и техничку опремљеност.

Играни филм

Усљед технолошког напредовања савременог човјечанства и опште компјутеризације, приступи ученичких категорија играним филмовима дио су свакодневице и рутине. Биоскопско приказивање филмова, а једним ди-

јелом и преко видео рикордера и ЦД плејера, већ је превазиђено. Већина младих нараштаја може користећи компјутер пронаћи и преснимити за сопствену употребу и конзумацију играни филм. Играни филм може се у савременом добу подвести под категорију паралелних и ванинституционалних историјских сазнања, о којима је као појму и могућности већ говорено у другим аспектима. У оквиру тих аспеката историјска свијест о одређеним догађајима и личностима из прошлости, формирана на основу њега, може бити најприје чињенично нетачна, искривљена и необјективна. Коначно, играни филм је један од аспеката масовне комуникације на релацији произвођач (аутор) – конзумент.

У позитивистичком смислу оправдања искривљавања историјских чињеница у играном филму, разумљива је могућност умјетничке слободе ауторске екипе: писца сценарија, режисера, глумаца, костимографа, сценографа и сл. Играни филм је ипак својом основном намјеном упућен на други правац од научног, ако се ради о историјским тематикама које су његова позадина или инспирација. Ипак, подразумијева се да се ауторска група филма придржава основних историјских чињеница доказаних у историјској науци.

Но, како је већ назначено, играни филм својом историјском поруком, а не само крутом формом позадине, може бити погодно средство за идеолошку, класну, националну и вјерску индоктринацију широких маса. У томе се он са таквом намјеном, у потпуности поклапа, и комплементира са званичном историографијом једне државе, њене наставе историје и уџбеника. Све до најновијих времена, тешко да је наћи игране филмове са историјским карактеристикама, чија основна порука није садржана у форми приказивања и раздвајања доброг и лошег, позитивног и негативног, патриотизма и издаје, напредног и назадног, тј. сликовито речено на раздвајања по црно-бијелом моделу.

Примјера има заиста много. На историјској позадини или главној форми приказа, развиле су се чак читаве школе или правци кинематографије. Деценијама су у америчкој кинематографији тзв. вестерн филмова Индијанци приказивани као оличење зла, насиља, примитивизма и сл. Отворене сцене геноцида над њима биле су потпуно подразумијевајуће. На овај правац надовезао се правац филмова о вијетнамском рату, гдје су Вијетнамци били приказивани такође у најгорим својствима. У социјалистичкој Југославији до врхунца је развијен систем тзв. партизанског филма, који је имао широк манифестујући карактер, од оног који је заиста имао и историјску вриједност, па до верзија тзв. партизанског вестерна, партизанског крими филма и партизанског спектакла.

Широк дијапазон тзв. партизанских вестерна отпочео је серијалом о капетану Лешију, иначе Албанцу, и његовој борби против балистичких одметника у првим посљератним годинама на Косову и Метохији. Серијал је имао основну историјско-политичку поруку, како сви Албанци нијесу против Југославије и њеног уређења, и представљао је балистичке одметнике

по моделу мексичких разбојника из вестерн филмова. Од овог поджанра најпрепознатљивији су били филмови „Диверзанти“ и „Мост“. Овај поджанр, са несумњиво историјско-политичком поруком, био је пун акционих сцена, младих и лијепих жена, па је чак на моменте имао и благо еротских сцена, што му је давало још већу атрактивност за конзумирање код широких народних слојева и пожељност за гледање. Поджанр тзв. партизанског крими филма најпрепознатљиви је био по филмовима „Саша“ и „Валтер брани Сарајево“, или серијама „Куда иду дивље свиње“ и „Отписани“.

Током деценија развио се и поджанр тзв. партизанског спектакла. Он је умногоме подсјећао на холивудске спектакле. У овакве филмове уложена су велика материјална средства, почев од прављења сцена, костимографије, ангажовања статиста, ангажовања на десетине познатих југословенских, европских па и свјетских глумаца. Врхунац овог жанра представљи су филмови: „Битка на Неретви“ и „Битка на Сутјесци“. Заувијек је остала тајна, тј. социјалистички владајући систем никада транспарентно није саопштио колики су били хонорари за ангажовање свјетски познатих глумаца попут: Орсона Велса, Јула Бринера, Ричарда Бартона, Франка Нера, Силве Кошћине, Курта Џигерса, Крејг Кригерса, Сергеја Бондарчука итд., као и трошкови њиховог смјештаја и боравка у најелитнијим хотелским дестинацијама у регији мјеста снимања. Довољно је само узети податак, дат од познатог југословенског глумца Велимира-Бате Живојиновића, да је приликом снимања на Сутјесци, Ричард Бартон са супругом, такође, познатом холивудском глумицом Елизабет Тејлор, био смјештен у најелитнијем дубровачком хотелу, и да га је свакодневно на снимање у рејону Сутјеске и Дурмитора возио и враћао војни хеликоптер. Податак употпуњује и чињеница да је за потребе Бартона, који је био склон алкохолизму, у дубровачку луку дошао и мањи брод натоварен најскупљим вискијем, који је он конзумирао током снимања и боравка, наравно о трошку југословенске државе. Поред ова два набројена филма, жанру спектала као најизразитији припадају: „Козара“, „Врхови Зеленгоре“, „Партизанска ескадрила“ итд. Колико је умјесто трошкова за ове спектакле, са основном тенденцијом за идеолошко-историјску индоктринацију, могло бити подигнуто путева, болница, школа и слично?

Играни филм као наставно средство које се може користити у настави историје, несумњиво је током претходних пола вијека пратио и ревизионизам који се дешавао у одређеним дијеловима свијета и Европе у историографији, настави историје и њеним уџбеницима. Тако се већ од 80-их година XX вијека у америчкој кинематографији појављује изражен тренд ревизионизма историјских догађаја. Сасвим друкчија представа даје се о америчким Индијанцима, и указује на геноцид над њима. У том смислу, велику прекретницу представљао је филм „Плес са вуковима“. То је занимљива прича о официру америчке војске који у сукобу са Индијанцима бива тешко рањен остављен од својих војника. Индијанци га проналазе и лијече. Он се потпуно интегрише у индијански начин живота и на крају одби-

ја да се врати у бјелачку средину. У филму су Индијанци приказани као и бијелци са свим својим дилемама свакодневног живота: они се мрзе, воле, раде, лове, и желе да избјегну мијешање са негативним нормама бјелачког живота, повлачећи се у своју аутохтону средину. Од филмова који представљају ревизију вијетнамског рата, и основне дилеме шта су уопште имали Американци да траже у рату удаљеном од њихове земље хиљаде километара, као и о злочинима америчке војске у Вијетнаму, најупечатљивији су филмови: „Ловац на јелене“, „Вод смрти“, „Проклетници рата“ итд.

И у совјетској кинематографији долази до ревизије 80-их година у Горбачовљевом периоду, и то највише везаним за стаљинистичку еру. Иако је још Хрушчов направио значајан отклон у политичком смислу од стаљинизма, његовим анулирањем, и повратком на власт неостаљиниста на челу са Брежњевљем, овај процес је у значајној мјери заустављен. Са доласком на власт Горбачова процес антистаљинизације се увелико интензивира. Велики публицитет у СССР-у добија 1985. године филм „Варлан“. Ради се заправо о пародији на Стаљинову владавину. Филм говори о митском грузијском владару Варлану. Почетне сцене представљају оплакивање маса над његовим одром, и неодољиво подсјећају на сцене Стаљинове сахране, да би се потом кренуло у ретроспективу његове владавине и свих ужаса који су је карактерисали. Иако се у филмском смислу радило о сасвим просјечном филму у домену режијског и глумачког остварења, филм је имао огроман број конзумената у СССР-у, јер се и сама власт на челу са Горбачовом за то постарала. Направљен је велики број копија за приказивање чак и у најудаљенијим сеоским покретним биоскопима, помпезно је рекламиран и низ пута приказиван преко ТВ станица ове огромне државе.

И у југословенској кинематографији долази до ревизије у само свитање распада комунизма. Као први филм који прави искорак у том филму је „Глуви барут“ 1991.године, по роману Бранка Ћопића. Познато је да су одређени дијелови овог романа редуковани и нијесу објављивани још за Ћопићевог живота. Филм по први пут обрађује табу тему партизанских идеолошких злочина, или како су се у социјалистичком периоду звали у историографији „лијева скретања“. У забаченом босанском селу по налогу више команде појављује се практично професионални револуционар комесар Шпанац, који би требало да уведе револуционарне догме. Ту се сукобљава са галеријом ликова патријархалне средине, који одбијају његова рјешења, а коју предводе бивши официр Радекић и бивши жандар који постаје четник-војвода Тривун. Историјско-ревизионистичку поруку има нарочито сцена сусрета Шпанца и војводе Тривуна, ради договора о заједничкој борби са окупатором. Тривун му се представља ко је и одакле је, он је домаћи човјек и свако га зна. Исто тражи и од Шпанца. Шпанац му само хладно одговара да је довољно да се представи као Шпанац. На то му Тривун одговара да он долази ниоткуд, његови сељани не знају ни ко је ни шта је, а тражи од њих да заложе своје животе, породице и имовину у борби против окупатора.

Са распадом СФРЈ, како је већ назначено, ревизионистички историографски процеси захватају и кинематографију бивших југословенских република, од којих предњаче оне у Србији и Хрватској. Ревизионизам се првенствено тиче историјског периода до 1990. године. У Хрватској се снима низ филмова који на сасвим друкчији начин тумаче политичке прилике у Хрватској између два свјетска рата, са наглашеном тенденцијом ка хрватском сепаратизму и суверенизму, уз провијавање антисрпског аспекта. На то се надовезују и елементи сасвим друкчије поставке периода НДХ и приказивања усташког покрета. Прекретницу у овом смислу представља филм „Соко га није волио“. У центруму филма је старији славонски сељак и његов коњ Соко. Сељаковог сина мобилишу усташе, иако он тајно помаже партизане. Сељаков син се чудом спашава од смрти крајем рата, и послије низа мучења у логору враћа се кући. Филм по први пут отворено приказује злочине партизанских побједника на крају рата према усташама, и мучења преживјелих усташа у радним логорима. Кинематографија Србије такође је понудила, истина нешто дискретнији историјски ревизионизам. Он почиње филмом „Нож“ по роману Вука Драшковића. Међутим, најновија играна серија „Равна Гора“, чија се премијера очекује ове године, и чије су снимање медији значајно пропратили, нуди потпуно опречне историјске податке од оних који су се и у историографији и њој пратећој кинематографији могли видјети деценијама уназад.

Од свршетка сукоба у бившим југословенским републикама, првенствено на простору Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине, нуде се играна филмска остварења која такође имају потпуно опречно виђење историјских карактеристика тог сукоба. Развијају се два основна правца: први пацифистички-југоносталгични, и други са израженим порукама негативизма у националном и вјерском смислу, и виђења кривца за узрок сукоба. Први правац настоји да се бави дилемом је ли заиста рат југословенских народа био потребан, и намеће закључак да је било боље живјети заједно. Подједнако приказује мржњу и злочине свих страна учесница у сукобу, са поруком да међу свима има добрих и лоших људи. Други правац је мање-више искључив, и базира се на новоисторијској поруци новопатриотизма, и у сврху је политичке, вјерске и националне хомогенизације.

На основу свега изложеног, намеће се дилема и закључак: Колико се у савременим друштвима бивших југословенских држава може користити филм у настави историје? Колико усљед историјског ревизионизма, који је у историјској науци неминован и дио ње, треба полазити од ревизионизма, узимати га у обзир, и све то фокусирати на употребу у настави историје? На основу овога може се констатовати неколико негативистичких трендова. Наставник сам по свом избору, нахођењу и мишљењу, може у наставу историје уврстити одређене игране филмове, тим прије што му то савремена компјутеризација лако омогућава. При том се све своди на његов лични критеријум, који често може бити из политичких, класно-социјалних, националних и вјерских побуда, са основном тенденцијом негативистичке

васпитне поруке наставе историје, тј. да се на ученика оствари утицај и мишљење онакво какво наставник има. Како је играни филм ипак умјетничко остварење, са таквом улогом као примарном, наставник долази у опасност и да неке погрешне или паушалне историјске интерпретације у филму представи ученицима, чиме се улази у руинирање историчности и научности наставе историје.

Како је већ назначено, усљед интензивне технолошке компјутеризације, ученик може кроз вид тзв. ванинституционалне или паралелне историје, да поред осталог гледајући и одређене игране филмове и поред конзумације институционалног облика историје, стекне сасвим погрешну слику и закључке о историјским догађајима. Како да то наставник спријечи? Како да се са тим као професионалац, чији је основни задатак научност, бори?

У идеалном смислу наставе историје, употреба играног филма у њој требало би да има нешто сложенији, формалистичкији, али ипак коначно потпуно сврси оправдан редосљед. Еминетни стручњаци, који праве наставне планове и програме из историје, и дају упутства за прављење уџбеника, требало би да врло јасно и одређено препоруче наставницима у оквиру општих упутстава, које игране филмове могу користити у настави, и за обраду којег историјског периода и теме? Подразумијева се да су стручњаци узели у обзир све сегменте тих филмова, да би се они оперативно употријебили у настави: педагошке, дидактичке, психолошке, и коначно научно-историјске. У оквиру свега тога, улази у обзир и квантум употребе играног филма, на којим врстама часова и сл.

Научнопопуларни филм

Ове врсте филмова подразумијевају сублимацију већ наведених: документарног филма, наставног филма, играног филма. Могу да имају снимке локација историјских догађаја, географских пејзажа, музеја, галерија, библиотека, виђења познатих историчара, учесника догађаја, историјских карата, графикона и сл. Намјена ових филмова подразумијева широк аспект публике, а тако исто и образовних карактеристика. Циљ јој је да на популаран и лак начин, без педагошко-дидактичких принципа активног учења, поступности у усвајању знања, узрасног категорисања (у овом смислу подразумијева се широк аспект конзумената), лаичкој јавности представи слику о одређеним историјским догађајима, личностима и појавама. Свакако да и научно популарни филмови могу имати у себи висок степен манипулативности, у сврху постизања одређених намјера: политичких, социјалних, националних и вјерских. Као што историографија, настава историје и њени уџбеници у сврху давања већег значаја одређеним историјским догађајима, личностима, државама и народима могу прерасти свјесно од креатора у надриисторију, тако то може бити и у научно популарном филму. Очигледан примјер за то је и серијал на међународном ТВ каналу „History“, који се може наћи у свим претплатничким ТВ пакетима бивших ју-

гословенских држава. Ради се о серијалу о раној средњовјековној хрватској држави, која се предимезионирано представља као малтене једна од водећих европских сила. Историјске чињенице о статусу, границама, и културним прегнућима те државе су, међутим, сасвим друкчије.

И са другог аспекта: научно-историјског, они могу имати негативистичку црту, тј. ненаучну, нарочито ако се тежи од аутора таквих филмова ка сензационализму. Очигледан примјер за то је и серијал који је у претходних неколико година емитован у бившим југословенским републикама, а нарочито у БиХ, о наводном постојању пирамида код Високог. У савременом друштву махом се емитују на разним ТВ станицама, гдје су доступне широком аудиторијуму. У још ширем смислу, одређени историјски научнопопуларни филмови иду далеко до ненаучности, нудећи поруке које се граниче са крајњим сензационализмом и фантастичношћу. Приказујући објекте великих грађевина из раних историјских периода, и животе народа око њих, иде се до рјешења да су их правила ванземаљска бића! Стога се критеријум за опредјељење коришћења научнопопуларних филмова у савременој настави историје, може истовјетно употријебити као и за играни филм.

Аспекти употребе филма у савременој настави историје

Секундарни аспект примјене

Овај аспект полази од потпуно оправдане чињенице да је филм само један од врста наставних средстава, иако посједује велики степен очигледности. Филм се може употријебити у свим врстама часова, почев од обраде, утврђивања и систематизације. Процјена је наставника, и виших научних инстанци које креирају наставне планове и програме, те типове извођења наставе, када и како филм може бити употријебљен? Он најприје може бити употријебљен у уводном дијелу часа, када се ученицима емитују одређене сцене из претходне теме, преко којих се врши њено утврђивање. У другој варијанти могу се приказати одређени одломци који се тичу теме која се обрађује на том часу, из које се даље развија прича обраде, која се употпуњује другим наставним средствима. Филм се у одређеним одломцима може употријебити и у главном дијелу часа. Коначно, може се употријебити и у завршном дијелу часа у рекапитулирајућој форми, којом се закључује обрађена тема. Није препоручљиво да се у типу часа у коме је филм секундарни аспект примјене наставних средстава он дуже приказује. Најпожељније је да се прикаже неколико вишеминутних опредјељујућих и битних сцена, које имају велики степен очигледности, и изазивају највећи емоционални осјећај. Подразумијева се да наставник дâ пратећа објашњења ученицима када је филм настао, као и изврши са њима основну анализу његових детаља. То нарочито важи ако се приказују дијелови играних фил-

мова, гдје ученицима треба јасно ставити до знања, да су то сцене из играних филмова, које само врше репродукцију стварних догађаја.

Примарни аспект примјене

У овом аспекту полази се од чињенице да је филм опредјељујуће наставно средство. Он је у центруму часа обраде. Наставник само даје додатна упутства ученицима о томе када је филм настао и шта приказује. При свему овоме наставник би требало да распозна јасну границу његове улоге у часу и улоге филма. Филм дефинитивно не може да замијени наставника, јер се онда представља дискутабилна констатација, да се приказивањима филмова, нарочито наставних, заправо јавља беспотребност наставника у наставном процесу, што представља потпуно нетачну и искривљену констатацију.

У извођењу часа у коме је филм примаран, тј. гдје се већина часовног времена проведе у приказивању филма, постоји неколико варијетета. Како је то већ назначено у анализи варијетета филмова за употребу у настави историје, идеално би било да се приказује наставни филм. Он тачно лоцира одређену тему која се обрађује, и педагошки, дидактички, планско-програмски и уџбенички јој је прилагодљив. Усљед недостатка оваквих филмова, наставник час може базирати на документарном филму. Поред тога, час се може извести и са научно популарним филмом. Постоји и варијетет са играним филмом, или чак више њих. У том случају наставник у одређеним дијеловима часа приказује поједине цјелине из филма, које су опредјељујуће за тему која се обрађује. Између етапа приказивања даје додатна објашњења и предаје тему. Коначно, може се извести и комбинована варијанта, гдје се из неколико типова филмова: документарног, научнопопуларног и играног, повезује једна цјелина за обраду.

Филм је као наставно средство један облик фронталног и монолошког рада са ученицима. Као што уопште овај облик рада има своје предности, првенствено у уштеди времена за обраду ученичког квантитета, тако има и мане, јер је фронталним обликом рада, и монолошком методом појединац – ученик стављен у други план. Да се то не би догодило и при употреби филма, наставник не смије допустити да филм буде прости проток информација ка ученику, у коме ће принцип свјесне активности и анализе презентованог материјала бити сведен на минимум. На тај начин ученик би био доведен у позицију тзв. ванинституционалног положаја при усвајању материјала из историје, тј. необавезног. На основу употребе филма, при обради нове теме, могу се давати и домаћи задаци, са различитим варијететима, нпр: писање есеја, одговори на питања датих на основу приказаног филма.

Аспект примјене филма при часовима утврђивања, обнављања и оцјењивања

Као што се на часовима утврђивања и обнављања могу употребљавати различита наставна средства, тако могу и филм и фотографија. Одређена тема може се утврдити на основу низа фотографија. Из фотографија се развија прича за одговоре, најприје простом техником препознавања, објашњавања датости на фотографији, и коначно прављењем разлика, чиме ученик јасно распознаје не само просту датост на фотографији, него и све што је карактерише. У истом смислу то се односи на филм. Наставник би једном до два пута у току полугодишта могао да изведе оцјењивање ученика на основу фотографије и филма, употребљавајући с обзиром на узраст ученика технике: простог распознавања, распознавања са разликовањем, распознавања са краћим објашњењем, распознавања са ширим објашњењем, прављења разлика са анализом узрока, тока и посљедице (за више разредне узрасте углавном гимназијске), писањем краћег есеја, писањем дужег есеја и сл.

Литература

Андриловић, Чудина 1988: V. Andrilović, M. Čudina, *Psihologija učenja i nastave*, Zagreb: Školska knjiga.

Вагин, Сперенскаја 1968: A.Vagin, N. Sperenskaja, *Osnovna pitanja metodike nastave istorije*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Вилотијевић 1999: М. Вилотијевић, *Дидактика*, књ.3, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Врбетић 1983: M. Vrbetić, *Kako poučavati – kako učiti istoriju*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Гитис 1946: И. Гитис, *Методика основне наставе историје*, Београд: Народно дело.

Делетић 2005: З. Делетић, *Огледи из методике наставе историје*, Ужице: Учитељски факултет.

Делетић 2012: З. М. Делетић, *Огледи о настави историје*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици.

Демарин 1961: J. Demarin, Nastava povijesti u osnovnoj školi (specijalna didaktika), Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Крстић 1982: D. Krstić, *Učenje i razvoj – pedagoška psihologija*, Beograd: Naučna knjiga.

Лакета, Василијевић 2006: Н. Лакета, Д. Василијевић, *Основе дидактике*, Ужице: Учитељски факултет.

Лепчевски 1979: Д. Лепчевски, *Стручно методски прилози за настава по историја*, Скопје: Издавачкиот завод.

Миладиновић 1996: М. Миладиновић, *Проблематика наставе историје*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека.
Панић 1990: V. Panić, *Razvojno dinamička psihologija i psihologija učenja*, Beograd: Naučna knjiga.
Перовић 1995: М. Перовић, *Методика наставе историје*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
Пешикан-Аврамовић 1996: А. Пешикан-Аврамовић, *Треба ли деци историја*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
Поповић 1971: З. Поповић, *Методика наставе историје*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
Радоњић 2004: S. Radonjić, *Psihologija učenja*, knj. 1, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Рендић-Миочевић 1989: I. Rendić-Miočević, *Didaktičke inovacije u nastavi povijesti*, Zagreb: Zavod za tiskanje udžbenika Hrvatske.
Смиљанић-Чолановић 1964: В. Смиљанић-Чолановић, *Дечја психологија – њен развој и проблеми*, Београд: Рад.
Стевановић 1974: В. Stevanović, *Pedagoška psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Стражев 1968: А. Stražev, *Metodika nastave istorije*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
Сузић 1998: Н. Сузић, *Како мотивисати ученике*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске.
Филиповић 1988: N. Filipović, *Didaktika*, Sarajevo: Svjetlost.
Фурлан 1967: I. Furlan, *Učenje kao komunikacija*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
Фурлан 1970: I. Furlan, *Upoznavanje, ispitivanje i ocjenjivanje učenika*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Бранислав Ј. Драшковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за географију

УДК 610.3:551(497.6)
DOI 10.7251/RFFP1513349D

Стручни рад

СПЕЦИФИЧНОСТИ РЕЈОНИРАЊА САРАЈЕВСКИХ ПЛАНИНА

Увод

Нове технологије дају различите могућности истраживања какве до сада нисмо имали. То се посебно односи на сателитске снимке који су преко софтвера Гугл земља (Google Earth) или различитих веб апликација (нпр. Гугл или Јаху мапе[1]) доступни свима. Резолуција ових снимака је сасвим задовољавајућа, па није ни чудо што се у посљедње вријеме у медијима често појављују вијести о открићима разних објеката на површини Земље снимљених из орбите. Примјери су бројни, од олупина бродова до „заборављених“ египатских пирамида.[2]

Не треба посебно ни наглашавати шта нове технологије значе за географију као науку која је претходних деценија била запала у дубоку кризу. Могућности су огромне, примјена вишеструка, а глобална перцепција ове науке се мијења кроз појаву концепта у свијету познатог као „нова географија“. Једна од области географије чија истраживања се више не могу замислити без помоћи нових технологија, метода попут даљинске детекције или примјене ГИС-а, свакако је физичка географија. Према неким ауторима,[3] будући развој ове области одвијаће се у три правца: развој апликативних истраживања у вези са промјенама у животној средини и њеним компонентама којима је главни узрок човјек, истраживања уз помоћ даљинске детекције (првенствено авио и сателитских снимака) и примјена географских информационих система у формирању база података и моделовању појава и процеса у природи.

Деценијама је физичко-географско рејонирање представљало један од основних проблема физичке географије. Састоји се у издвајању многобројних индивидуалних физичко-географских региона који објективно по-

* draskovic.branislav@gmail.com

[1] Веб адреса: https://maps.google.com/; http://maps.yahoo.com/

[2] Америчка веб страница Mashable, која се бави новим технологијама и социјалним мрежама, саставила је листу десет највећих открића до којих су научници, али и „аматери претраживачи“, дошли прегледавајући свима доступне сателитске снимке (Извор: http://tehnoklik.net.hr/vijesti/deset-mjesta-koje-je-google-snimio-aljudi-slucajno-otkrili/приступљено 04. 08. 2013.)

[3] Према сајту: http://www.physicalgeography.net/, управо та три правца наглашена су као најважнији за будућност физичке географије (Извор: Pidwirny 2006).

стоје у природи. У основи, постоје два вида физичко-географског рејонирања: појединачно и комплексно (Ракићевић 1981: 375-376). Појединачно се односи на рејонирање компоненти географског омотача (геоморфолошко, климатско, хидролошко, биогеографско итд.), док комплексно представља издвајање природних геокомплекса на основу укупности свих компонената које се у ландшафту јављају као његови структурни елементи (Бушатлија и др. 1991: 14). Методе у физичко-географском рејонирању могу се сврстати у три групе: рејонирање на основу водећег фактора које је и најчешће (углавном се ради о рељефу или клими), затим упоређивањем тематских карата и коначно рејонирање по комплексу обиљежја. Разграничење физичко-географских рејона је, такође, важно питање које се треба ријешити уважавајући поменуте принципе и методе како би рејони на карти били приказани што вјерније и у опсегу који реално заузимају. Те границе могу бити оштре и постепене, у зависности од величине просторног обухвата и хетерогености територије. Када се границе геоморфолошких, климатских, хидролошких, педолошких, биогеографских и других компоненти поклапају, онда је граница рејона оштра и није је тешко одредити. Међутим, када се ради о компонентном рејонирању хомогеног планинског подручја које има сличне физичко-географске одлике, а потребно је одредити границу између двије планине, онда је то проблем који није лако ријешити. Ипак, захваљујући савременим технологијама истраживања терена, анализом сателитских снимака, дигиталног модела висина или рељефних карата, тај проблем се данас много лакше превазилази него у некадашње вријеме. Као добар примјер комплексности одређивања граница могу послужити сарајевске планине: Требевић, Јахорина, Игман, Бјелашница, Трескавица, Височица и др., за које често ни дан-данас нема прецизних података (или су погрешни) о границама, нити о површини коју заузимају.

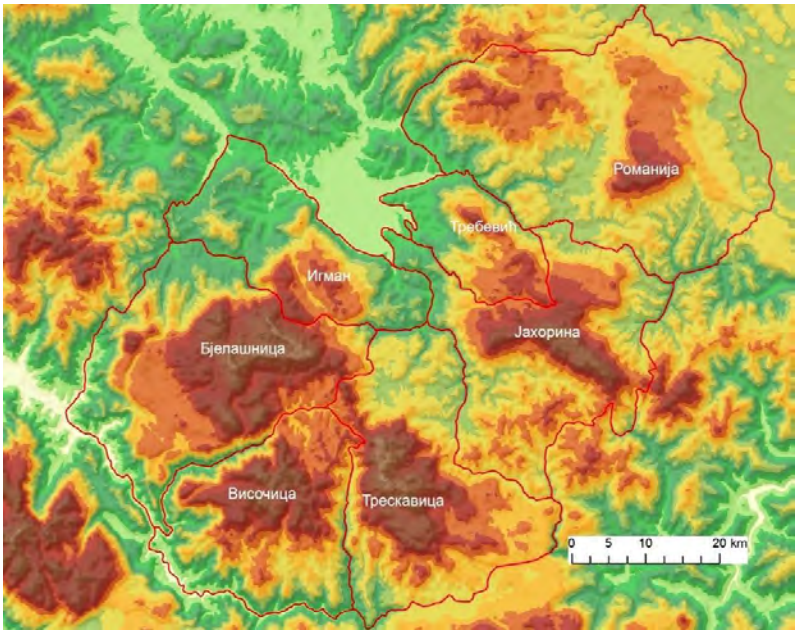
Границе између сарајевских планина

Сарајевска котлина је са три стране омеђена средње високим и високим планинама, само је са сјевера и сјеверозапада нешто отворенија градећи пространу мезорегионалну цјелину Сарајевско-зеничку котлину, највећу у БиХ.

Планине обода сарајевске котлине углавном су сличних физичко-географских карактеристика, висине од 1502 m (Игман) до 2086 m (Трескавица). Геолошка подлога је углавном изграђена од карбонатних стијена са структуром у којој преовлађују процеси набирања, навлачења и расједања. Рељеф између планина је дисециран ријечним долинама, а на подручју тромеђе Бјелашница-Трескавица-Јахорина налази се развође између сливова три велике босанскохерцеговачке ријеке: Босне, Дрине и Неретве (односно црноморског и јадранског слива). Изнад овог простора сударају се различити климатски утицаји, претежно са сјевера (континентални) и југа (маритимни), што се одражава на хидрографију, земљиште и вегетацију. Ријеч је

о шумовитом мерокарстном подручју планинско-котлинске климе, са бројним врелима и водотоцима (1100-1300 mm падавина годишње), чије долине чине природну комуникацијску везу између сарајевске котлине и Подрињa и Херцеговине према истоку и југу. Дубоко усјечене између високих планина, ријечне долине се често узимају као њихова природна граница. Тако се за Требевић каже да га опасују Миљацка и Касиндолка; Јахорину: Жељезница, Црна ријека и Прача; Бјелашницу: Зујевина, Неретва, Ракитница; Трескавицу: Пресјеница, Љута, Бистрица и Жељезница итд. Ипак, већина аутора који су до сада писали о овим планинама није се много бавила самим границама (вјероватно због комплексности проблема), односно помињане су селективно, тамо гдје није било недоумица. С друге стране, код детаљнијег одређивања граница било је и непрецизности које су за собом повлачиле грешке у просторном обухвату. Због тога је врло тешко наћи податке о површинама планина или су они дати тек као процјена. Данас, у вријеме сателитских снимака, рељефних модела, база података, ГИС-а и др., непрецизностима нема мјеста а евентуалне грешке могу се исправити. За то је потребно шире географско искуство, како у области физичко-географског рејонирања, тако и у вјештини обраде снимака, карата и дигиталних модела висина.

Карта 1: Планински рељеф обода сарајевске котлине (извор: преклопљене карте ДМВ еквидистанције 20 m и рељефна карта ArcGIS Desktop 10.1)

Требевић и Јахорина

Према већини аутора Требевић је огранак Јахорине, за коју се најчешће помиње да је састављена од три дијела: Голе Јахорине, Равне планине и Требевића. Још 1897. године Јован Цвијић (1994: 72) пише: „Продужење Јахорине је Требевић изнад Сарајева“. С друге стране, Јовановић (1972: 7) пише: „Простор Требевића и Јахорине није морфогенетски а ни хидрогеолошки јединствен (...).“ Разлог зашто се сматрало да је то јединствена цјелина, између осталог, јесте недовољно широка и нејасна граница између ове двије планине. У мезорегионалном смислу то јесте тачно, али микрорегионализацијом се свакако може утврдити јасна граница. У литератури се углавном помиње висока планинска површ као зона разграничења са врховима: Мали и Велики Ступањ (1522 m), Мали и Велики Црни врх (1466 и 1506 m) и Мали и Велики Оштрик (1496 и 1523 m).[4] Ипак, Требевић је позициониран као посебан ороним и у свим географским картама самостална цјелина у односу на Јахорину, са индивидуалисаним и препознатљивим идентитетом у регији.[5] С обзиром да нема велике разлике у осталим физичко-географским карактеристикама (клима, педолошки покривач, вегетација, геолошка подлога) и да је ријеч о геоморфолошком рејонирању, рељеф је узет као водећи фактор разграничења. Међутим, поставља се питање: да ли је поменута планинска површ с правом изабрана као граница између двије блиске планине и, ако не, постоје ли други природни објекти који би евентуално могли представљати природнију границу. Израдом и анализом дигиталног модела висина терена[6] и детаљним прегледом сателитских снимака и картографских веб апликација (Гугл земља и Гугл рељеф), рјешење које се намеће није у сагласности са досадашњим изворима. Са дигиталног модела висина терена (карта 1) и карата базираних на сателитским снимцима (веб апликација Гугл рељеф, карта 2) природнија граница је: клисура ријеке Бистрице са једне (сјевероисточне) и клисура ријеке Касиндолке са друге (југозападне) стране. Њихови токови око изворишних челенки удаљени су свега неколико стотина метара, па се повлачењем линије до превоја који чини развођe добија јасна природна граница. Анализом геолошке карте терена, видљиво је да је усјецање клисура поменутих ријека потпо-

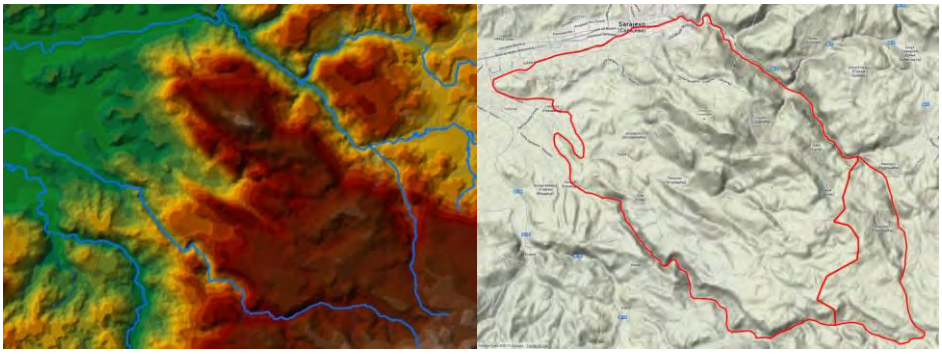
[4] Љ. Михић (1987) наводи ове границе између двије планине. И Јово Поповић (1935), такође, наводи Мали и Велики Ступањ као границу између ових планина.

[5] Вјероватно томе доприноси географски положај Требевића који као „градска планина“ има посебно мјесто у свијести становника сарајевске регије. Да је удаљенији и на забаченијем мјесту у односу на главни град, вјероватно не би имао тако препознатљив идентитет.

[6] ДМВ базиран на TIN мрежи (TIN – Triangular Irregular Network) односно мрежи неправилних троуглова, даје веома јасну слику рељефних облика, нагиба терена и сл., па је погодан управо за намјене анализе рељефа, ријечних сливова, итд. Креиран је на основу дигитализације изохипси еквидистанције 40 m.

могнуто расједима који се у правцу водотока спуштају до у само корито[7], што је и са те стране потврда тези о прикладнијој природној граници.

Карте 2 и 3: ДМВ и гугл рељефна карта (означене стара и нова граница)

У односу на стару, нова граница је помјерена ка југоистоку за око 4,5 km. Површина Требевића повећана је за 15 km^2, са око 100 km^2 на 115 km^2, односно за око 13 %.[8] С обзиром да су обје границе одређене на основу рељефних обиљежја терена, може се рећи да су ријечне долине свакако природније границе него планински врхови.[9]

Игман и Бјелашница

За ове двије планине може се рећи да су у сличном односу попут Требевића и Јахорине: такође се помињу као јединствена геоморфолошка цјелина, с тим да овдје Бјелашница има улогу главног масива. Ипак, граница између њих је јаснија, тј. нешто су одјељенији, мада и у овом случају има различитих мишљења. И овдје је рељеф водећи фактор разграничења, али се не ради о ријечним долинама него о расједима. „Игман и Бјелашницу дијели расјед који почиње од Блажуја, па преко Брезоваче и Омара наставља у правцу Кара Мустафиних Чаира, одакле скреће на исток увалом

[7] Око горњих токова поменутих ријека регистрована су три паралелна расједа, који се пружају углавном правцем ријечног тока.

[8] Требало би имати у виду да се Требевић степеничасто спушта у сарајевску котлину и да су падине на појединим мјестима благе а надморске висине нешто ниже, па је дата вриједност површине планине уствари максимална. Уколико би узели неку изохипсу од које почиње планинска зона, нпр. 800 m, површина би свакако била нешто мања. Исто важи и за остале планине.

[9] Планински врхови најчешће представљају границу (развође) између два слива и ријетко се узимају код разграничења између планина. Управо су ријечне долине, као усјечени рељефни облици, најчешће главни објекти разграничења висија односно планина.

до Пресјенице“ (Тумач ОГК 1978: 36). Између Кара Мустафиних чаира и Горње Гркарнице налазе се велика сипаришта, глацијални-моренски материјал и лимноглацијални седименти (Чичић и др. 2003: 44). Међутим, у Хидрогеолошкој студији Сарајевског поља (1972: 43) наводи се да истакнути разлом дуж Великог поља дијели блокове Бјелашнице и Игмана. Такође, Чичић и Скопљак (2004: 6) пишу да „Граница између Игмана и Бјелашнице није тако оштра, а налази се на правцу од извора Крупе на сјеверозападу преко Вучије доле и Великог поља до Гркарница на југоистоку. Одатле се диже постепено до Кара Мустафиних Чаира (к. 1710) и Црног врха (к. 1755) а онда стрмо до гребена Бјелашнице, обиљеженог котама Опсерваторија (к. 2067) и М. Влахиња (к. 2056)“. Дакле, они границом сматрају читаву зону дужине 10-так и ширине 4-5 km, све до највиших врхова Бјелашнице.[10] Када се анализира дигитални модел висина или гуглова рељефна карта стиче се утисак да шира граница иде од Брезоваче дуж Великог и Малог поља, до Гркарнице. Ипак, већина аутора, углавном геолога, помињу расједну линију Кара Мустафини чаири – Гркарница. Са друге стране, Љ. Михић (1984: 8) пише да је Игман са сјевера ограничен ријеком Зујевином, а не Лепеницом. У том смислу може се говорити о постојању уже и шире зоне Игмана и та подјела је јасно видљива са рељефних карата или снимака.

Игман је са сјевероисточне стране јасно одијељен познатим Бусовачким расједом дижући се као какав зид изнад Сарајевског поља, чинећи рељеф веома контрастним. Планину попречно пресијеца неколико расједа од којих два дијеле полеглу игманску синклиналу на три основна блока: централни, сјеверни и јужни. Први је расјед долином Зујевине, који раздваја централни од сјеверног блока, а други је крупачки, дуж долина Пресјенице и потока Јасен, који раздваја централни од јужног блока. Чичић и др. (2003: 46) пишу да „Источну границу Игмана чини расјед који се од Крупца, преко Страишта пружа према Гркарници (...)“, дакле, управо онај који се најчешће наводи као граница између централног и јужног блока, што потврђује контраверзе.

Са дигиталног модела висина јасно је видљив расјед Брезовача-Врело Босне, који је од изузетног значаја за правац отицања подземних вода јер усмјерава воде игманског и бјелашничког хидрогеолошког блока

[10] Ф. Скопљак двије године касније у својој докторској дисертацији *Односи подземних вода подручја Илице код Сарајева* (2006: 5) наводи нешто друкчију границу: „Граница између Игмана и Бјелашнице није оштра, а налази се у правцу од извора Крупе на сјеверозападу преко Равне вале до Гркарница на југоистоку. Одатле се постепено диже до Кара Мустафиних чаира, Ломова и Радаве шуме, а онда стрмо до гребена Бјелашнице обиљеженог котама Опсерваторија (к. 2067) и М. Влахиња (к. 2056).“

према Врелу Босне.[11] И остали расједи су видљиви, па је специфичност Игмана тектоника као водећи фактор разграничења.

Бјелашница је са јужне и западне стране оштро ограничена клисурама Ракитнице, Неретве и Трешанице, док је са сјевера граница доста разуђена, од Брадине до Тарчина, са бројним платоима и терасама као посљедицом флувиоглацијалних и глацијалних процеса. За сјеверну границу узима се превој Иван седло, долина Сировице односно Калашнице и долина Зујевине. Сам блок Бјелашнице је врло сложене структуре, јер је крута карбонатна маса издијељена расједима на многобројне мање блокове од којих је највећи главни гребен Бјелашнице са највишим врховима.

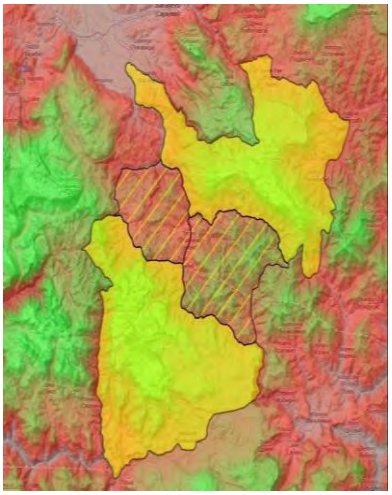
Јахорина и Трескавица

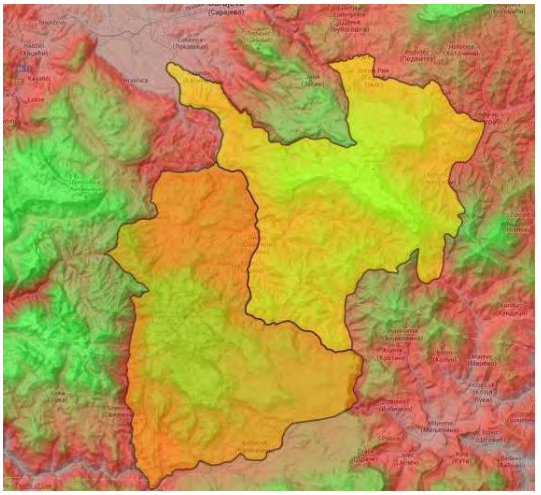
У литератури се за јужну границу Јахорине узима Црна ријека и ријека Колуна док се за сјеверну границу Трескавице најчешће помињу Годињски поток и Добропољска ријека. У том случају постоји међупростор између двије планине у виду зоне широке између 5-10 km, дужине око 20 km, са надморским висина који се пењу преко 1400 m, са површином од око 170 km^2. Постојање овакве зоне на „ничијој земљи“, између двије релативно простране планине, нема орографског утемељења, а на географским картама нигдје се не помиње јединствен назив. Стога се принципима микрорејонизације, прегледом дигиталног модела висина и рељефних карата, теренским истраживањем и анкетом међу локалним становништвом долази до најлогичнијег рјешења: границу у овом случају чини долина ријеке Жељезнице, односно сјеверозападни огранак међупланине припада Трескавици, а југоисточни Јахорини. Жељезница је у микрорегионалним оквирима значајан водоток,[12] са неколико проширења и сужења (клисура), па је осим чињенице да су ријечне долине најчешћа и најприроднија граница међу планинама узет у обзир фактор величине водотока.

[11] Због тога је оно тако водообилно и спада у једно од најиздашнијих крашких врела динарског планинског система са око 5,6 m^3/s средње годишње издашности.

[12] Највећи између двије планине, дужина ријеке износи 42 km, а површина слива око 450 km^2.

Карте 4 и 5: Гранична зона између Јахорине и Трескавице и граница долином Жељезнице (подлога: ДМВ еквидистације 20 m и гугл рељефна карта)

Источну границу Јахорине, такође, чине водотоци Грабовица, Јахоријски поток и Пањанска Миљацка који је дијеле од Романије. Јахорина се преко Равне планине благим нагибима спушта у пањанску котлину, која је осим тектонским путем проширена ерозивним дјеловањем водотока, одакле се према истоку издиже главни гребен Романије са врхом Великим Лупоглавом (1652 m).[13]

Бјелашница, Трескавица и Височица

Граница између ове три планине прилично је јасна и оштра. Чине је клисуре ријека Ракитнице (Бјелашница и Височица) и Љуте (Трескавица и Височица), те превој Хојта између Бјелашнице и Трескавице који, као какав природни мост дужине 6 km, спаја двије планине.[14]

[13] Цвијић у дјелу *Глацијација балканских планина* (1994: 73) наводи: „Јахорина је косама, нарочито Јаворком, који је око горњег тока Храснице, у вези са Трескавицом. Јахорина је једном преседлином подељена на два дела, и западни је ужи венац са три истакнута врха, од којих се највиши зове Црни Врх (1790 m); шумовит је, док је источни део права висораван и го. Иза северо-западног краја Јахорине помаља се гломазна, заравњена, црна маса Романије (1628 m).“

[14] У истом дјелу Цвијић пише (1994: 72-73): „(...) Вијенац, Пољица и Охојта састављене су из верфенских слојева под буквом, јавором, јасеном и брестом и њима се везује Трескавица за Бјелашницу. Ова преседласта подгорина је прави чвор, јер њене косе везују и Височицу са Трескавицом. Са ње почињу: долина Љуте, која одваја Височицу од Трескавице, и Ракитнице, која раставља Бјелашницу од Височице.“

Трескавица је са 2086 m највиша планина сарајевске регије. Подијељена је на двије цјелине различите по величини и физичко-географским карактеристикама: на Туровску и Калиновачку Трескавицу.[15] Туровска Трескавица је под утицајем тектонских сила издигнута, шумовита, са бројним врелима, језерима и водотоцима, док је Калиновачка крашко подручје које се према југу постепено спушта ка Калиновику и висоравни Загорју, па у том дијелу граница није оштра.

Височица спада у ред високих планина (1974 m), са свих страна јасно ограничена ријечним токовима. Са сјевера је од Бјелашнице дијели импозантна клисура Ракитнице, са истока је од Трескавице одијељена клисуром Љуте и са југа границу чини клисура Неретве. Захваљујући чињеници да нема „спорних“ граница, може се са сигурношћу утврдити да њена површина износи око 280 km^2.

Планине источног обода сарајевске котлине

Између Требевића на југу и Романије на истоку смјестиле су се планине сјевероисточног и источног обода сарајевске котлине. На сјеверу су то Буковик и Озрен, а на истоку подручје око Црепољског, Вучје Луке, Хреше, Булога, Сумбуловца и др. То је планинска површ испресијецана клисурама ријека, од Вогошће на сјеверу преко Мошћанице и Лапишнице, до Мокрањске Миљацке на југу. Од Требевића је одијељена клисуром Миљацке, након саставка Мокрањске и Паљанске Миљацке. Већина аутора сматра да је ова зона само огранак (или продужетак) Романије. У прилог томе иде чињеница да, осим Буковика и Озрена на сјеверу, овај простор није индивидуалисан кроз јединствен ороним. Између клисура Мокрањске и Паљанске Миљацке издиже се Горњи Прибањ (највиша тачка 1168 m), који се налази на тромеђи Јахорине, Романије и Требевића. И у планинској зони источно од сарајевске котлине постоје одређене недоумице које се прије свега односе на то да ли она припада романијском масиву и у којим границама.

Површине сарајевских планина

На основу претходно утврђених граница планина израчуната је њихова површина. Ако се изузме источни обод, највећу површину заузима Бјелашница са 410 km^2 а најмању Требевић са 115 km^2.

[15] Често се као трећи дио узима Гвозно поље.

Табела 1: Површина планина сарајевског обода

Планина	Требевић	Јахорина	Игман	Бјелашница	Трескавица	Височица	Источни обод[16]
P (km^2)	115	352	218	410	365	280	570

Наведене вриједности површина ипак треба узети оквирно јер су у њих улазе и неке зоне са насељима која објективно нису планинска (примјер: Хаџићи су смјештени у котлини која припада ширем обухвату сјеверног блока Игмана).

Закључак

Колико је рејонирање планинских зона комплексан посао веома добро се може видјети на примјеру планина обода сарајевске котлине. Да би се извршило на најбољи могући начин, потребно је правилно одабрати водећи фактор на основу кога ће се извршити разграничење. Како се ради о теренима преко 1000, па и 2000 m, логично је да се за границе између планина узму усјеци и удубљења у рељефу, односно тектонски и ерозивни облици, најчешће ријечне долине дубоко усјечене између планинских зона. Тектонска граница у виду расједâ којима су планински блокови одвојени једни од других евидентна је на примјеру Игмана и Бјелашнице. На мјестима гдје постоје одређене недоумице значајну помоћ могу дати дигитални модел висина, сателитске и рељефне карте, како би се утврдила што природнија граница или извршила њихова корекција. То је и учињено на примјеру Требевића и Јахорине, код којих је природније да граница међу њима, умјесто до сада помињаним планинским врховима, иде клисурама Касиндолке и Бистрице. Такође, граница између Јахорине и Трескавице није јасна, па се као логично рјешење намеће долина Жељезнице, која дијели међузону на источни дио, који припада Јахорини и западни, који припада Трескавици. Сличних примјера има много, па је потребно знање и искуство како би се пронашла најбоља рјешења.

Уважавајући комплексност проблема, у раду се не тежи за коначним или искључивим рјешењима, већ је циљ отварање научне дискусије како би се евентуално узели у обзир и остали могући фактори како би рејонирање било што квалитетније и у функцији прецизнијег одређивања граница сарајевских планина.

[16] Површина се односи на шири обухват Романије са планинском зоном која већински припада општини Источни Стари Град (Вучја Лука, Црепољско, Булози, Горњи Прибањ и др.), Буковиком и Озреном, те стога овај податак треба узети оквирно. Буковик, Озрен и поменута планинска зона око Вучје Луке заузимају површину од око 400 km^2.

Литература

Бушатлија и др. 1991: I. Bušatlija, M. Spahić, M. Pecelj, Geografski omotač – Landšaftna sfera, *Geografsko društvo BiH*, Sarajevo: PMF.

Цвијић 1994: Ј. Цвијић, *Глацијација на балканским планинама*, САНУ, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Чичић, Скопљак 2004: S. Čičić, F. Skopljak, Prilog poznavanju geoloških hidrogeoloških odnosa na području Vrela Bosne, u: *Voda i mi,* br. 37, Sarajevo: Agencija za vodno područje rijeke Save.

Чичић и др. 2003: S. Čičić, M. Bašagić, F. Skopljak, Geološki sastav i tektonika terena okoline Sarajeva, *Geološki glasnik*, knjiga br. 35, str. 5-59, Sarajevo.

Јовановић и др. 1972: R. Jovanović i dr., *Hidrogeološka studija Sarajevskog polja,* Sarajevo: Zavod za inžinjersku geologiju i hidrogeologiju Građevinskog fakulteta.

Јовановић 1972: R. Jovanović, Neke geološke, hidrogeološke i inženjerskogeološke odlike terena uže okoline Sarajeva, *II jugoslovenski simpozijum o hidrogeologiji i inženjerskoj geologiji*, Beograd: Tehnika za umnožavanje – Biro za građevinarstvo.

Јосиповић 1969: J. Josipović, Hidrogeološke karakteristike šire okoline Sarajeva, *Geološki glasnik* br. 13, Sarajevo.

Михић 1984: Lj. Mihić, *BJELAŠNICA I IGMAN – PLANINE XIV ZIMSKE OLIMPIJADE,* Sarajevo: SOUR Veselin Masleša.

Михић 1984: Lj. Mihić, *Treskavica – biser prirode*, Kalinovik – Trnovo: SOUR APRO-HERCEGOVINA.

Михић 1987: Lj. Mihić, *JAHORINA I TREBEVIĆ – PLANINE XIV ZIMSKE OLIMPIJADE*, Sarajevo – Pale: Skupština opštine Pale i Vojna ustanova Romanija.

Поповић 1935: Ј. Поповић, *Кроз планине Босне и Херцеговине*, Издање планинарских друштава у Сарајеву.

Pidwirny 2006: M. Pidwirny, Future of Physical Geography, *Fundamentals of Physical Geography, 2nd Edition*, преузето: 06.08.2013. http://www.physicalgeography.net/fundamentals/1f.html.

Ракићевић 1981: T. Rakićević, *Opšta fizička geografija*, Beograd: Naučna knjiga.

Скопљак 2006: F. Skopljak, *Odnosi podzemnih voda područja Ilidže kod Sarajeva*, doktorska disertacija, Sarajevo: Federalni zavod za geologiju.

Тумачи ОГК за листове Сарајево, Прача и Калиновик (1978).

Геолошка карта Сарајева и околине, Р 1:500,000; Извор: *Савез геолошких друштава Југославије*, 1984.

Геоморфолошка карта Сарајева и околине, Р 1:500,000; Извор: *Савез геолошких друштава Југославије*, Београд, 1984.
Хидрогеолошка карта подручја БиХ, Р 1:500,000; Извор: *Геозавод*, Зворник.
http://maps.google.com/

Miomir M. Maroš*
Univerzitet Crne Gore
Fakultet političkih nauka
Katedra za novinarstvo

UDK 070:339.138(497.16)
DOI 10.7251/RFFP1513361M

Stručni rad

BRENDIRANJE CRNOGORSKIH MEDIJA

Uvod

Današnji svijet je, kako je to davno rekao najveći teoretičar medija *McLuhan*, u pravom smislu „globalno selo", a ta globalizacija ubrzana tehnološkim razvitkom koji sve dovodi do savršenstva, učinila je da živimo u svijetu brendova, da su oni generatori našeg razmišljanja, stava i ponašanja. Tako je i sa medijima.

Naša zemlja poznata je po jakim turističkim kampanjama, pa čak i na *CNN*-u, ponosi se „divljom ljepotom" i plažama gdje turisti provode „ljeto sa prijateljima" „na moru ljubavi, koje ih čeka" i u „mjestu gdje brodovi odmaraju". Uvijek smo se dičili „vrancem" Plantaža i „nikšićkim pivom", njeguškim pršutom i sirom, a u novije vrijeme porto „Montenegrom" i uspjesima naših sportista i umjetnika. No, ne možemo reći da su naši mediji došli do formata da budu brendovi na regionalnom i globalnom nivou. Možda je još rano i pričati o pravom brendu, ali o lokalnom (crnogorskom) mogli bismo govoriti. Zbog velikog povjerenja i dobre navike naših slušalaca i gledalaca, zbog transformacije državnih medija u javni servis i nešto novo, kao i pojave medijskog imena kome se najviše vjeruje, brzog i modernog novinarskog izraza, mogli bismo govoriti o crnogorskom medijskom brendu.

Tradicionalni mediji *RTCG* i *Pobjeda* sa skoro pet/sedam decenija trajanja postali su neizbježni dio života građana Crne Gore, naročito onih sredovječnih i starijih. Njihovo današnje prisustvo na medijskoj sceni izaziva i pozitivne i negativne reakcije. Privatni ili komercijalni mediji su za znatno kraće vrijeme uspjeli da obezbijede svoje mjesto na ograničenom tržištu i kroz jasnu profilaciju budu publici neizbježna navika kojoj vjeruju, koju citiraju i na koju se pozivaju.

Glavni takmaci se bore za čitaoce i gledaoce na razne načine, ali, prije svega, nudeći im brzu i korisnu vijest iz našeg okruženja i govoreći o onome što se u Crnoj Gori zbiva. To je jedini način da se uspije. Sve druge formule su manje uspješne, jer potrebu za zabavom i ostalim vidovima pružanja medijskih usluga naši gledaoci već kontinuirano pronalaze na srpskim i ostalim kanalima, s kojima se nemoguće takmičiti, jer imaju veće fondove i jaču produkciju zabave. Ipak, moguće je uz kvalitetno i brzo informisanje obezbijediti vjernu publiku, te kroz društveno odgovorno poslovanje, brigu i razvoj crnogorske kulture, sporta, umjetnosti i talenata, osigurati vjerne čitaoce i gledaoce. Dakle, uz neizbježne

* zapis@rtcg.org

formule za dopadljivost, vizuelni izraz i omiljene autore, naši mediji, iako na tržištu koje je daleko od idealnog, mogu opstati i biti crnogorski brend, ali pitanje je kakav i kojeg dometa.

1. *Medijski trendovi*

Zašto mediji postoje u današnjem vremenu?! Razlozi za to više nijesu samo informisanje, edukacija, kulturna misija i zabava. Reklo bi se da su odlučujući razlozi – širenje političkog i drugih uticaja, kao i komercijalni motivi. Dakle, sticanje profita. Profesor Stjepan Malović u knjizi *Novine* ističe da su reper, kao i u mnogo čemu Sjedinjene Američke Države, gdje je oko 25 000 različitih medijskih glasova, od čega je 1700 dnevnih novina i 11 000 TV stanica kojima upravlja pedesetak vlasnika, te na svojevrstan način odlučuju o svemu.

Moć posjedovanja jakih medija je i mogućnost jakog političkog uticaja. „*Bagdikian* gorko utvrđuje: njih pedesetak čini privatno ministarstvo informacije i kulture“ (Malović 2003: 24). U takvom rasporedu stvari, kad su novine u pitanju “*New York Times, Wall Street Journal i U.S.A Today* – i nekoliko drugih koji teže to da budu – npr. *Washington Post i Los Angeles Times* se međusobno nadmeću i zajedno sa ostalim novinskim agencijama i vladom određuju program rada ostalim štampanim i elektronskim medijima“ (Herman, Mekčesni 2004: 205). Slična situacija je i u Evropi, mada je na našem kontinentu i dalje, bar deklarativno, izražena potreba za javnom radiodifuzijom. Možda i zbog toga što medije, realno, nije moguće lako finansirati, osim iz državnog budžeta. „Moć pojedinih mogula je zastrašujuća. Silvio Berluskoni je postao jedini čovjek izvan Latinske Amerike koji lično kontroliše tri TV kanala u jednoj zemlji. Dakako, to nije mogao postići bez političke podrške. Evropske države imaju stroge zakone protiv medijskog monopola, ali se oni uvijek pokušavaju nekako izvrdati.

Uglavnom, zakonodavci ograničavaju posjedovanje velikog broja novina i povezanost novina i TV“ (Malović 2003: 27). Dakle, medijska moć jednako je politička moć. Posebno je ta situacija jasno vidljiva u balkanskim okvirima, jer „u zemljama gdje politički sistem koji nazivamo demokratijom ili nije prisutan ili egzistira u krhkom stanju, medijska politika, pravni sistem i uprava će vjerovatno zastupati gledište i interese vladajuće političke ili poslovne elite (Brigs, Kobli 2005: 340).

Novinari često sebi, s pravom, postavljaju pitanje koja im je uloga u takvom svijetu jakih uticaja raznih stranki i lobija, gdje tehnologija nevjerovatno napreduje, pa čitaoci-gledaoci, prije preko interneta saznaju za neku vijest, nego je drugi i objave. „Novi novinar više ne odlučuje o tome što bi javnost trebalo da zna. On pomaže auditorijumima da uvedu red u to. Ovo ne znači da u izvještavanje jednostavno treba da se unese tumačenje ili analiza. Prvi zadatak novog novinara / onoga koji unosi smisao, jeste prije da provjeri koje informacije su pouzdane i onda ih poređa tako da ljudi mogu efikasno da ih shvate“ (Kovač, Rozenstil 2006: 32). Dakle, to je vrlo složena uloga, modelirajuća, urednička, da pogodi senzibilitet gledalaca, koji će, zavisno od toga, dati medij gledati, vjero-

vati mu ili ne. „Uticaj poruke, njena moć da privuče auditorijum i održi njegovu pažnju predstavljaju, znači, jedini profesionalni adut“ (Bal 1997: 55).

Postavlja se pitanje da li smo spremni odgovoriti na takve zahtjeve sa našim kadrom u medijima, postojećim i budućim, ali, svakako, oni koji uspiju u tome, opstaće! **„**Uostalom, novinarstvo je posao ljudi otmjenog duha, snalažljivih u svim situacijama, onih koji umiju da se približe 'i caru i prosjaku'. Najvažnije je poštovati publiku, onog jednog nepoznatog čovjeka koji motri iz ugla zatamnjene sobe i očekuje da njegove potrebe i htijenja budu uvažavani“ (Ilić 2006: 346).

U eri globalizacije i senzacionalizma, često se zaboravlja na etički kodeks ili se on namjerno krši, a to šteti ugledu novinarske profesije, izaziva prestupe u otkrivanju privatnosti, ali to i publika prepoznaje i osuđuje. Ipak, ne bi trebalo da je tako, jer „svaka osoba ima koristi kad novinari vrše svoju dužnost u skladu sa standardima novinarske etike, sve dok novinari štite moralna prava i moralne obaveze slobodne štampe u slobodnom društvu“ (Žaket 2007: 385). Dakle, i pored velike konkurencije, težnje za što većim uticajem i gledanošću, moraju se poštovati postulati profesije i zahtjevi novim medijima, koji su odlika današnje scene. To su društvena odgovornost i društveno odgovorno poslovanje, kao i mogućnost kritike, predlaganja, pohvala, od strane onih koji su konzumenti. Oni se sve više rukovode ovom mišlju: „Niko vam neće istinu usipati u glavu. Istina je nešto što sami morate saznati“ (Čomski 2002: 183).

Konzumenti otvoreno kritikuju, sakupljajući relevantne informacije od raznih medija, a sami novinari često zaboravljaju na nekad zlatno pravilo da se informacija provjeri iz raznih izvora prije nego se objavi, kako bi imala vjerodostojnost, što i jeste najvažnije. “*Trianguliranje istine* – izraz je koji često koriste pažljivi novinari – a on znači da podatke treba tražiti od barem tri izvora dobro upućena u temu“ (Mecler 2006: 244). Čak i kad neki od izvora ne pristane, mora se objektivno utvrditi činjenična stvarnost, jer svaka dezinformacija nanosi štetu, demanti i postupke protiv medija.

Teorija o društvenoj odgovornosti, nastala u SAD u radu Komisije za slobodu štampe, nakon II svjetskog rata, kaže „da je na novinarima odgovornost ne samo da predstave suprotna gledišta nego i da ih interpretiraju na odgovoran način“ (Itjul, Anderson 2001: 389). *Vashington Post* je vodeći, kada je reč o ombudsmanima, a njihov zadatak je da traže od svojih novinara i urednika da reaguju na prigovore ili prijedloge koje dobijaju od njih, a ne da ih ignorišu. U Crnoj Gori postoje Komisija za predstavke i žalbe u *RTCG* i ombudsman na *TV Vijesti,* no reklo bi se da građani jedino rado reaguju anonimno preko interneta, i to mlađa populacija. Ostali samo okrenu kanal ili kritike saopšte svojoj okolini. Najbrojnija reagovanja su reagovanja političara, funkcionera i NVO na neravnopravan tretman u medijima, kao i kad je povrijeđena nečija privatnost.

Društveno odgovorno poslovanje, skraćeno DOP, poznato je i pod engleskim nazivom *Company Social Responsibility* (CSR). „U novinarstvu, informacija se shvata kao društveno dobro, a ne kao roba, što znači da novinar dijeli odgovornost za informaciju koju prenosi i da je stoga odgovoran ne samo onima

koji kontrolišu medije već, u konačnom, najširoj javnosti, uključujući i razne društvene interese. Društvena odgovornost novinara zahtijeva da on u svim okolnostima postupa u skladu s ličnom savješću“ kaže se u deklaraciji UNESCO-a „Međunarodna načela profesionalne etike u novinarstvu, usvojene u Parizu 1983. godine” (Malović 2007: 77).

Trendovi su takvi da se u godinama svjetske ekonomske krize, koja nije zaustavila napredak tehnologije, medijska scena mijenja. Novine, i one sa vjekovnom tradicijom, prestaju da postoje ili nastavljaju trajanje preko onlajn izdanja, a televizije sve manje emituju kvalitetne sadržaje, gase se ili stapaju sa većim stanicama, koristeći mogućnosti brzog izvještavanja i na taj način mogu se takmičiti sa konkurencijom.

„Danas naše kolege uza se imaju lako prenosiv laptop, pa iz Izraela, Perua, Japana, Kine, Indonezije ili južne Kalifornije, direktno šalju izvještaje i istovremeno primaju poruke svojih urednika“ (Letica 2003: 32).

Mnogi se u čudu pitaju, pogotovu novinari i medijski poslenici, ali i tradicionalni gledaoci, kakvo nas to vrijeme očekuje, da li će svi biti u sajber prostoru i da li u medijima radimo poslove koje uskoro neće imati značaja i smisla. Sve je više onih koji predviđaju da će televizijski medij, čija moć već sada slabi, uskoro postati beznačajan. Futurista Džordž Gilder najavljuje smrt ovakve televizije, u svijetu koji će biti bez kanala i gdje ćemo moći da naručimo ono što želimo, te da će komunikacione mreže širokog opsega u nastajanju biti domaćini interaktivnih informativnih i zabavnih sadržaja, prije negoli domen TV kanala i prijemnika. „Ako je suditi po ranijim prognozama neće do toga doći, jer je i komercijalni radio proglašen mrtvim 50-ih godina prošlog vijeka, novine takođe, no do toga nije došlo. Pa se tako citira Mark Tven koji kaže da je izvještaj o smrti koja čeka televiziju u mnogome pretjeran“ (Fidler 2004 275). Ta savremena informaciona tehnologija ima i svoju veliku prednost kojom mediji postaju sve snažniji, što sprečava unificiranje slike svijeta prema ideologiji i centrima moći, pa to utiče i na globalizaciju koja „neće moći preko glasova koji se čuju i koji su plod ljudskog uma, znanja i vještina. A to daje vjeru u bolju medijsku sliku svijeta“ (Malović 2004: 43).

Dok je opšta etika privatnih ili komercijalnih medijskih kanala da stiču profit, trebalo bi voditi brigu o javnom dobru, kulturi i identitetu. „Politika proizvodnje i prikazivanja programa visoko kvalitetnih nacionalnih sadržaja imala je različit uspjeh od zemlje do zemlje. Ključni razlog leži u tome što su samo u nekima vlade i industrija bile kadre da identifikuju takve mehanizme koji istovremeno, ohrabruju visoko kvalitetan nacionalni sadržaj i povećavaju ili održavaju profit“ (Lorimer 1998: 120).

Oni koji su zasigurno dužni da vrednuju javno dobro, a sami su to isto, jesu naš i radiodifuzni servisi zemalja u regionu, koji imaju iste zadatke u različitim uslovima funkcionisanja, ali nesumnjivo i slične probleme. Ipak, nastojanje da opstane javni servis i finansira se iz sigurnih budžetskih prihoda, jeste i zbog mogućnosti uticaja vladajućih elita.

Bez razumijevanja tog pravnopolitičkog razloga, „bilo bi nemoguće objasniti zašto neke ekonomski razvijene zemlje nijesu dozvolile pun razmah privatne inicijative u ovom domenu (Velika Britanija, SR Njemačka, Francuska, Italija) već su se opredijelile za razvoj javnog televizijskog sistema. Još od početka njihove primjene uočena je izvanredno velika moć informisanja i propagande pomoću elektronskih masovnih medija, pa je njihova efikasnost u kreiranju kolektivnog političkog mnjenja, stavova i ponašanja bila razlog da država preuzme vlasništvo, a time i funkciju nadzora i kontrole nad njim“ (Radojković, Stojković 2004: 71).

Evropska i regionalna medijska iskustva

Teoretičar medija Zvezdan Vukanović u svojoj doktorskoj disertaciji prezentuje tajnu uspjeha britanskog javnog servisa: „Uprkos intenziviranju konkurentnosti i stvaranju strateških alijansi na globalnom TV tržištu, *BBC*-ijev brend je i dalje održao visok kvalitet, vizibilnost i cijenu, prije svega zbog tradicionalno visokog kvaliteta i internacionalne reputacije, koju je ostvario ovaj vodeći britanski TV servis. Međutim, zbog sve većeg širenja globalizacije, *BBC*-ijev brend, koji je dominantno nacionalno orijentisan, mora aktivnije biti okrenut sve globalnijim izazovima tržišta. U skladu s tim, njegov imidž i dinamizam odnosa, kao i stručna stremljenja unutar medijske sfere, moraju biti prožeti globalnijim i multikulturalnijim tonom. Takođe, *BBC* mora pratiti na delikatan i analitičan način najsavremenije globalne tehnološke trendove u sferi medijskog programiranja. U tu svrhu brend *BBC*-ija se mora proširiti, odnosno stvoriti tzv. ekstenziju“ (Vukanović 2006: 67).

Da sagledamo prilike u regionu, kad su u pitanju javni servisi. „Danas je *Radio-televizija Slovenija* moderan, razvijen medijski sistem, jedan od uspješnijih na području nekadašnje Jugoslavije. To se prije svega odnosi na tehnološki razvoj o čemu svjedoči činjenica da je još 1998. godine Javni radio potpuno digitalizovao program a televizija taj proces privodi kraju“ (Veljanovski 2005: 206).

„Balansirajući između novostečene slobode i borbe za gledaoce na konkurentnom tržištu, *HRT* je ipak uspjela ostvariti jednu uravnoteženost postavivši granice ispod kojih kvaliteta programa više nije smjela ponovno potonuti. Činjenica koja govori ovome u prilog je ta da je *HRT* i dalje najgledanija televizija u Hrvatskoj. Prema podacima nezavisne agencije AGB Nielsen, *HRT*-ov udio u gledanosti nacionalnih TV programa čini oko 50% (34% udjela drži *HTV1*, a 16% *HTV2*), dok *RTL* ima oko 22% udjela, a *Nova TV* oko 18%“ (Burzan 2012: 51). No, kad se pomene uspjeh tog javnog servisa često rukovodioci drugih medija iz regije ukazuju na puno veći budžet te kuće od ostalih, koji se puni pretplatom, što umanjuje mogućnost političkog uticaja, koja i pored toga, nikad nije isključena.

RTS, djelimično digitalizovana, sa balastom koji se ogleda u višku zaposlenih, zastarjeloj tehnici, nesigurnoj pretplati, i dalje je medijska kuća kojoj se

najviše vjeruje u Srbiji i jedna je od najgledanijih televizija na prostoru bivše Jugoslavije. Najavljeno ukidanje pretplate, jer je plaćaju samo građani Beograda i Novog Sada, iziskivaće smanjenje prihoda, otpuštanje 1000 zaposlenih i redukciju sadržaja, a samim tim i mogućnost većeg političkog uticaja, najavljeno je iz menadžmenata *RTS* i *TV Vojvodine*.

Nakon pola vijeka postojanja javni servis u Crnoj Gori je u problemima koji se vidno ne rješavaju, a u nastojanju da poveća povjerenje i gledanost. Snežana Burzan u magistarskom radu *Javni servis – demokratska potreba građana XXI vijeka* navodi: „Građani i poslenici crnogorskog javnog života zaključuju da *TVCG* kao i crnogorsko društvo mora biti moderan i racionalan, da je javni servis naš (društva) odraz u ogledalu. *Javni servis* će pratiti promjene društva ili će potreba za njim biti sve manja, da njegova budućnost zavisi od 'odbrane' od vlasti, kao i da stanje u javnom servisu pokazuje stepen demokratije u društvu... *Javni servis* jeste demokratska potreba građana i u XXI vijeku“ (isto: 76).

2. *Istraživanje „Crna Gora i medijski brend“*

U decembru 2012. i januaru 2013. radili smo istraživanje na temu: *Crna Gora i medijski brend.*

Opis: Intervjuisali smo, a potom analizirali odgovore koje smo dobili od 33 relevantna medijska i marketinška stručnjaka iz Crne Gore. Tokom istaživačkog procesa koristili smo kvalitativni – struktuirani intervju i analizu, kao i transkripte i odštampane intervjue, koje smo dobili putem elektronske pošte. Obrada podataka podrazumijevala je analitički postupak – kodiranje, posredstvom kojeg su podaci sintetizovani, konceptualizovani i integrisani tako da formiraju teoriju.

a) *Medijski brend – definicija i tumačenje*

Ako bismo istakli karakteristike medijskog brenda, koje su naveli ispitanici, a kasnije su i našim medijima dali ta svojstva, to bi bili – prepoznatljivost, autentičnost, jedinstvenost, različitost, a mi smo te karakteristike označili kao *identitet,* u okviru toga posvetili pažnju i vizuelnom identitetu.

– *Medijska kuća koja je prepoznatljiva unutar branše i konzumenata medijskog proizvoda.* (Darko Šuković)[1]

Uslov da bi egzistirao medijski brend jeste *kvalitet* ponuđenih sadržaja, koji je pravljen po profesionalnim standardima i ima atraktivne medijske poruke.

– *Brend je sinonim standardizovanog kvaliteta*. (Vlatko Simunović)

– *Brend u sebi da sadrži 4 elementa: autentično, novo, trajno i zanimljivo*. (Nikola Vukčević)

Možda i najvažniji element medijskog brenda je *povjerenje* u datu kuću, koje se teško stiče, pogotovo u polarizovanoj sredini gdje su i mediji takvi.

– *Medijski brend je onaj koji ima najveći kredibilitet kod javnosti.* (Kristina Škanata)

[1] Mišljenja navedena u ovom dijelu rada su rezultat istraživanja.

– *Brend medij je onaj medij kome građanstvo vjeruje, na koji se najčešće poziva.* (Sanja Golubović)

Za medije nas, kao i za druge brendove vežu *emocije*, što je sljedeći elemenat brenda, a posvetili smo pažnju i *publici,* jer bez nje i njenog osjećaja ne bi bilo brenda, po dobro rečenoj tvrdnji brend stručnjaka: „brend je ono što se traži, a ne što proizvođač misli da jeste!“ Brendiranje, pored traženosti i vezivanja za publiku, podrazumijeva svakako i *društveno odgovorno poslovanje,* čime se dodatno ostvaruju interesi javnosti i ona tako medij doživljava kao svoj.

– *Brend je nešto bez čega članovi/članice zajednice ne mogu zamisliti, dnevno ili periodično, tok svog života.* (Aleksandar Saša Zeković)

– *Drži do društvene odgovornosti i razvija bliskost i zdrave emocije sa vlastitom publikom.* (Radmila Vojvodić)

Veliki stepen uticaja na svoje kozumente ostvaruje svaki brend, posebno medijski brend.

– *Mora da vas „natjera“ da razmišljate u određenom pravcu.* (Tijana Kotarac)

– *Mora okupirati našu pažnju, na način da zauzme mjesto lidera među medijima i imidž u svijesti najšire javnosti.* (Silvana Đurašević)

Bilo je i onih odgovora koji su se fokusirali na to da je medijski brend onaj koji je u stanju da dobro proda marketinški prostor, onaj koji nudi „obećano zadovoljstvo“, kao i onaj koji je toliko respektabilan da uspije preći nacionalne granice.

– *Medijski brend je „obećano zadovoljstvo“ koje medij upućuje svom konzumentu.* (Nikola Bada Radonjić)

– *Suštinski, brend bi trebalo da prelazi nacionalne granice.* (Daliborka Uljarević)

– *Prodati marketinški prostor je jedan od pokazatelja brendiranosti medija.* (Sanja Golubović)

Medijskim brendom mogli bismo, dakle, nazvati prepoznatljiv mediji sa kvalitetnim sadržajima, koji uživa veliko povjerenje, te kao takav ostvaruje određeni uticaj. Takav medij „brine“ o publici, a nju za taj medij vežu emocije.

b) *Crna Gora i medijski brend*

Da Crna Gora ima medijski brend odgovorilo je čak 28 ispitanika, a od 5 koji su smatrali da toga kod nas nema, samo su 2 odgovora bila decidna –Ne ! Da je *RTCG* medijski brend istaklo je 18 ispitanika, dok je 1 istakao da je to *Radio Crne Gore*, a još 3 su istakla kao medijske brendove programe i emisije *Javnog servisa*. Dakle, mogli bismo konstatovati da se o *Radio Televiziji Crne Gore* i njenim sadržajima, kao o medijskom brendu izjasnilo 22 ispitanika, a 11 nijesu. Najviše je njih kao svojstvo ovog brenda istaklo trajanje, kao i profesionalnost.

– *Javni servis kao višegodišnje izgrađeni brend (Prvobitna TV stranica) naročito sa „Dnevnikom u 19:30“.* (Nikola Bada Radonjić)

– *Javni medijski servis RTCG je onaj koji uživa najjači kredibilitet.* (Kristina Škanata)

Javni servis, kao i druge medije karakteriše politička obojenost, ali i prevaziđenost nekih sadržaja, no prisutna je ocjena da je u posljednje vrijeme vidljivo njegovo poboljšanje.

– *RTCG, sa svim manama koje ima, ipak predstavlja stabilnu medijsku kuću u smislu programske koncepcije i informisanja javnosti.* (Sanja Vlahović)

– *Ono što se moglo primijetiti kao napor u cilju unapređivanja brenda je skorašnja izmjena vizuelnog identiteta i programske šeme.* (Sanja Jovanović)

Pobjedu smatra medijskim brendom 9 intervjuisanih, s tim što je u još jednom odgovoru navedeno da je ona to više ranije bila, pogotovo zbog kulturne rubrike. Dakle 10 intervjuisanih, skoro trećina, istakla je državni dnevni list kao medijski brend, prije svega što je najstariji medij, kao i zbog uloge u životu države i društva.

– *U tom kontekstu najstarije dnevne novine u Crnoj Gori Pobjeda takođe su primjer medijskog brenda.* (Janko Ljumović)

– *Pobjeda i RTCG status brenda duguju „minulom radu" u periodu kada su bili, praktično, jedina glasila u CG.* (Darko Šuković)

– *RTCG i Pobjeda su posljednjih decenija na neki način izgubili poziciju koju su nekada imali.* (Vuk Perović)

– *Što se tiče štampanog brend medija Pobjede, to bi zahtijevalo veću analizu koja bi se bavila opstankom tog medija koji je doveden u pitanje ili možda njegovim rebrendiranjem.* (Sanja Golubović)

– *Pobjeda je više bila brend nego što je to sada. Sada je bledunjava kao što su joj i stranice bez kolora. A bila je ne samo dobar medij (i glasilo), već list s velikim tiražom i ubjedljivom uredničkom i uređivačkom politikom.* (Slavica Perović)

Nezavisni dnevnik Vijesti je medijski brend za 10 ispitanih, a za 2 je to *ART* podlistak *Vijesti* subotom, za 1 je to Balša Brković, urednik tog dodatka i kolumnista, a za 2 je to portal *Vijesti*. Mogli bismo zbrajanjem konstatovati da je za 13 intevjuisanih *ND Vijesti* medijski brend, te za 3 *Portal Vijesti*. Ovaj medij navode kao brend zbog kvaliteta u izvještavanju, pojedinih autora, kao i prisutnosti na drugim platformama.

– *Koncern Vijesti, pa i DAN, zahvaljujući agresivnom nastupu na medijskom tržištu.* (Darko Šuković)

– *Mislim da u tome prednjače Vijesti, budući da je taj medij prisutan i u štampanom, elektronskom i internet novinarstvu.* (Ana Manojlović)

– *Pozitivan primjer medijskog brenda u Crnoj Gori bio bi npr. web portal Vijesti*. (Slađana Bajić Bogdanović)

Televizija Vijesti je za 10 intervjuisanih medijski brend, jer ima sve njegove elemente. Uz to, jedan intervjuisani je istakao kao medijski brend emisiju *Bez granica* Seada Sadikovića. Dakle, trećina intervjuisanih je *TV Vijesti* navela kao medijski brend.

– *RTV Vijesti, koje su inicijalno iskoristili svoje potrošače iz dnevne štampe kao prvobitnu ciljnu grupu, nadograđujući „zadovoljstvo"* (Nikola Bada Radonjić)

–Po svim standardima brenda, po mom mišljenju to su TV Vijesti i Nezavisni dnevnik Vijesti (Kristina Škanata).

– TV Vijesti, za onaj dio njihovih korisnika koji vjeruje u vjerodostojnost onoga sto čuje. Lično ne spadam u tu kategoriju, ali mora se priznati da su izgradili odredjeni imidž i posebnost, kojem veliki broj ljudi bezrezervno vjeruje. (Sanja Vlahović)

Neki ispitanici su se složili da imamo medijski brend, ne navodeći koji je, dok je bilo onih koji su ustvrdili da ih Crna Gora samo uslovno ima, te da bi se mogli svrstati u lokalne brendove, jer nemaju regionalni i globalni proboj.

Sa žaljenjem što više nije u eteru televizija kojoj se najviše vjerovalo, navodi se kao brend *Televizija IN.*

– IN televizija je jedno vrijeme slovila za brend, ali ona nestade „preko noći". (Sonja Ilić)

No, obilježje brenda, imaju i pojedini autori i njihovi sadržaji, kao i određeni programi, pa se u tom smislu jasno pominju informativni programi, emisije, novinski autori i njihove rubrike.

– Prije bi se moglo govoriti o određenim segmentima, emisijama koje imaju prefiks brenda. (Anastazija Miranović)

c) Karakteristike crnogorskog medijskog brenda

Analizirajući istraživanje, moglo bi se zaključiti da je upućeno više kritika, zamjerki, sumnji i nezadovoljstva prema glavnim akterima na medijskoj sceni, nego što je bilo pohvala i pozitivnih ocjena njihovog rada, i pored toga što su označeni kao brend, no oni ga vide kao marku koju bi trebalo poboljšati i osvježiti. Osim objektivno limitirane crnogorske scene, i programom i kadrom, možda je razlog u tome što su ispitanici, uglavnom, stručnjaci koji imaju stroži kriterij nego prosječan gledalac.

– Nije pravi, istinski brend. (Anastazija Miranović)

– U procesu izgradnje je. (Silvana Đurašević)

– Visok tiraž ili gledanost, povjerenje, kredibilitet i pozitivan imidž javnosti. (Kristina Škanata)

– Nije dovoljno to što imaju i nivo na kome su. (Slavica Perović)

č) *(Ne)razumijevanje uloge i značaja brenda kod medijskih poslenika*

Na pitanje da li ulogu i značaj brenda razumiju medijski poslenici, dominantno je dobijen negativan odgovor. Ako je i rečeno da razumiju, onda je to relativizovano određenom primjedbom, koja govori da to nije na pravilan način shvaćen medijski brend. Medijima i njihovom menadžentu intervjuisani zamjeraju na nepostojanju dugoročne strategije vođenja medijskih kuća, jasne programske politike, nedovoljnog istraživanja javnog mnjenja, ali i neumješnosti u promociji, te na lokalnom karakteru, jer kvalitetom sadržaja nijesu uspjeli da ostvare regionalni i globalni prodor.

– Da razumiju, Crna Gora bi do danas imala medijski brend. (Vlatko Simunović)

– *Većina ne razumije.* (Silvana Đurašević)
– *Ne. Mislim da ne razumiju.* (Snežana Burzan)
– *Dominantno, rekao bih – ne!* (Darko Šuković)
– *Samo u nacionalnim okvirima.* (Sanja Jovanović)

ć) *Preporuke medijima da bi postali pravi brend*

Da bi ovaj proces uopšte uspio potrebna je *strategija* top menadžmenta koju pravi uz pomoć tima stručnjaka za brend, analizirajući javnost i prenoseći sva ta funkcionalna znanja do zaposlenih na operativnom nivou. Pored kvalitetnog sistema medijske produkcije, koji je uslov za uspješno poslovanje medijske kuće, nužno je vodeće programe podstaći kroz nezavisan budžet ili većim vrednovanjem marketinške sekunde. Da bi se postigao bolji prijem kod šireg gledališta, važno je da medijska kuća bude prisutna na što više medijskih platformi, te da promocija bude standardizovana i unificirana. Tako bi se ostvario i prodor na regionalna tržišta, a možda bi naši sadržaji i na globalnom nivou bili zastupljeni. Uslov za to je, svakako, da prevaziđu lokalnu dimenziju sadržaja i prave priče globalnog formata, kao i da se ta svijest formira na nacionalnom nivou, čijom podrškom bi se, tako, i sama država turistički bolje brendirala.

– *Umjesto da se bave velikim temama, treba da se bave ljudima oko nas.* (Silvana Đurašević)

– *Profesionalnost, bazirana na školskim elementima novinarstva.* (Željko Rutović)

– *Brend se ne postaje preko noći. To je proces koji traje u prosjeku po pola vijeka.* (Nikola Bada Radonjić)

3. *Zaključak*

Kad bi se umanjili politički i drugi uticaji na medije i podigla profesionalnost, tada bi naši mediji mogli očekivati veće povjerenje auditorijuma, a samim tim bi oni postali manje zavisni od finansijera i postali generator promjena u društvu.

Sposobnost prilagođavanja je uslov opstanka, a promjena najstalnija pojava i u medijskoj i u marketinškoj sferi. *Javni servis*, ali i *TV Vijesti*, bi češćim pravljenjem životnih priča i kreiranjem sadržaja kojima bi govorili o onome što zanima naše građane, od obrazovanja i kulture, do zdravstvene i socijalne sfere, uspjeli da održe ili steknu još veće povjerenje gledalaca. Jačanjem dopisništava, prvenstveno iz crnogorskih gradova, i snaženjem lokalnih televizija koje bi mogle odigrati tu ulogu, ovi mediji imali bi pokrivenost događaja i tema iz svih sredina, što bi gledalace učinilo zainteresovanim za taj medij.

Korišćenjem sredstava iz evropskih fondova na putu pridruživanja i saradnjom sa nezavisnim produkcijama, uspio bi se nadomjestiti finansijski deficit i obogatiti oskudne programske šeme. Sve u svemu, jednostavno se mora obezbijediti ta lojalnost gledališta koje uvijek računa na određenu medijsku kuću u svim dešavanjima, gdje će se prvo informisati. To se postiže kvalitetnim izvje-

štavanjem eminentnih novinara i autora, kao i asocijativnošću, koja obezbjeđuje sigurnu relaciju između gledaoca i medija. Prijem novog kadra koji bi strpljivo trebalo „graditi“ u nova, kreativna TV lica, omogućilo bi osveženje medijskoj sceni.

Kako konkurisati velikim voajerskim projektima i obezbijediti interakciju sa gledaocima u vidu zabave? Kako navodi Čomski u svom primjeru, jednostavno treba ući u narod i omogućiti mu široku mogućnost učešća u javnom diskursu, u svim vidovima kreacije i zabave. Ako se postavi uprkos ovome pitanje, da li je to realno moguće, možemo kao protivtvrdnju iznijeti velike domete dječjeg, dokumentarnog i igranog programa nekadašnje *TV Titograd.*

Možda bismo istinitu tvrdnju da su mediji ogledalo društva, te da bi trebalo da druge institucije generišu trendove, a mi ih pratimo, mogli okrenuti i reći da, kako su spremni da utiču na političko javno mnjenje, naši mediji jednako tako imaju moć da pokrenu i druge značajne državne i društvene procese. Zaključujemo da u današnje vrijeme sve počinje iz medija. Zašto ne bismo za sopstvenu i dobrobit Crne Gore iskoristili tu mogućnost?

Literatura

Bal 1997: F. Bal, *Moć medija*, Beograd: Clio.

Brigs, Kobli 2005: A. Brigs, P. Kobli, *Uvod u studije medija*, Beograd: Clio.

Burzan 2012: S. Burzan, *Javni servis – demokratska potreba građana XXI vijeka* (magistarski rad), Podgorica: FPN.

Čomski 2002: N. Čomski, *Propaganda i javno mišljenje*, Zagreb: VBZ.

Fidler 2004: R. Fidler, *Mediamorphosis*, Beograd: Clio.

Herman, Mekčesni 2004: E. Herman, R. Mekčesni, *Globalni mediji*, Beograd: Clio.

Ilić 2006: M. Ilić, *Rađanje TV profesije*, Beograd: Clio.

Itjul, Anderson 2001: D. B. Itjul, A. D. Daglas, *Pisanje vesti i izveštavanje za današnje medije*, Beograd: Medija centar.

Kovač, Rozenstil 2006: B. Kovač, T. Rozenstil, *Elementi novinarstva*, Podgorica: CID i Institut za medije Crne Gore.

Letica 2003: Z. Letica, *TV novinarstvo*, Zagreb: Disput.

Lorimer 1998: R. Lorimer, *Masovne komunikacije*, Beograd: Clio.

Malović 2003: S. Malović, *Novine*, Zagreb: Sveučilišna knjižara.

Malović 2004: S. Malović, *Medijski prijepori*, Zagreb: ICEJ, Izvori, Fridrich Ebert Stiftung.

Malović 2007: S. Malović, *Mediji i društvo*, Zagreb: ICEJ.

Mecler 2006: K. Mecler, *Kreativno intervjuisanje*, Podgorica: CID i Institut za medije Crne Gore.

Radojković, Stojković 2004: M. Radojković, B. Stojković, *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Beograd: Clio.

Veljanovski 2005: R. Veljanovski, *Javni RTV servis u službi građana*, Beograd: Clio.
Vukanović 2006: Z. Vukanović, *Strateško pozicioniranje javnog TV*, Komparativna analiza iskustava BBC, RTS i RTCG, Podgorica.
Žaket 2007: D. Žaket, *Novinarska etika*, Beograd: Službeni glasnik.

Александра Н. Мандић*
Banja Luka College
Бања Лука

УДК 004.738.5
DOI 10.7251/RFFP1513373M
Стручни рад

ПОРТАЛИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА МЕДИЈСКУ СЛИКУ У БИХ

Увод

Претрага информација на Интернету је слична коришћењу традиционалне библиотеке, што значи да је потребно доста времена и труда да бисмо пронашли информације које нас занимају. Портали су ту да нам омогуће да методолошки, по већ логички подијељеним категоријама, пронађемо оно што нас интересује.

Посљедњих година евидентна је експанзија *web* портала у виртуелном простору БиХ. Тираж штампаних медија опада, ремитенде расту и велики број корисника своју пажњу усмјерава на Интернет. Босна и Херцеговина још увијек није развила интернет новинарство попут западних земаља, али је та тенденција у порасту јер се сваким даном све више људи, нарочито младих, укључује онлајн. Иако највећи број онлајн медија зависи од оглашивача, квалитет и одабир информација не смије да зависи од њих. Онлајн медији који оптерећују своје странице, али и кориснике великим бројем реклама, који обмањују јавност бомбастичним, непотврђеним и нетачним информацијама, стећи ће само краткорочну позорност, прије него их публика напусти.

Предмет истраживања овог рада су портали *www.klix.ba, www.cafe.ba, www.depo.ba, www.6yka.com, www.source.ba, www.24sata.info, www.croportal.ba i www.doznajemo.com*, односно њихов начин прикупљања, обраде и пласирања информација, структура редакције и власничка структура, извори финансирања и спољашњи утицаји, степен придржавања основних новинарских постулата, њихова визија и мисија. Истраживање обухвата и 10-одневни мониторинг вијести које су у том периоду преносили свјетски, као и медији у БиХ, а с циљем одређивања вјеродостојности и брзине преноса садржаја на поменутим порталима, а према утврђеним варијаблама. Ово истраживање заокружено је резултатима анкете, упитника и интервјуа корисника ових извора информисања, као и представника водећих електронских и штампаних медија у БиХ или њихових новинара.

Појам и врсте портала

Портали су *web* сајтови који служе као добра почетна тачка за претрагу материјала и активности у вези са одређеним сферама и областима

* sandym_87@hotmail.com

интересовања. Они нам омогућавају да пронађемо прецизне линкове ка сајтовима који се детаљније баве одређеним темама и информацијама у вези са њима. Типични портал је *web* страница са мапом линкова према одређеним темама или пољима интересовања, подијељеним у различите категорије.

Ријеч „портал“ је синоним за капију, врата, пролаз. Означава локацију на Интернету, путем које је могуће прикупити све важне информације које се односе на једну или више области којима се та страница бави. Разлика између класичне *web* презентације (*web* странице, *web* сајта) и *web* портала је градацијске природе, и то у употребном, а не техничком смислу. Портали представљају мјесто приступа информацијама којег чини више различитих, логички повезаних апликација, које су заједничке већем броју корисника. Осликавају разноврсност извора информација, релевантних како уском кругу стручних корисника, тако и ширем кругу заинтересованих за садржаје које нуде. Помоћу њих се приступа већем броју сервиса, као што су, поред уредно ажурираних информација из свих области живота, *e-mail* сервиси, чет собе, сервисне информације, претраживачи, форуми и друге корисне апликације. *Web* страница (web page) је *HTML* документ[1] који омогућава презентацију текста и повезница, а доступан је преко своје *URL* адресе[2]. На *web* страници се осим текста могу приказати и мултимедијски елементи (тзв. ресурси), као што су слике у дигиталном формату, анимације, звук и слично.

Два су општа типа портала: хоризонтални и вертикални. *Хоризонтални портали* су демографски оријентисани и најчешће разноврсни у погледу садржаја, с циљем привлачења што већег броја посјетилаца. Епитет хоризонталан потиче од садржаја који се труди прилагодити широким масама држећи се принципа „за сваког по нешто”. Хоризонтални портали су портали на које се обично мисли код спомињања *web* портала. Обично је главни циљ ових портала да постану нечија почетна страница (home page). Они покушавају бити „врата“ према цијелом Интернету тако што нуде разноврсне садржаје и линкове према најинтересантнијим одредиштима на Интернету. Најеклатантнији примјер хоризонталног портала је *www.yahoo.com*, који је у почетку представљао само интернет претраживач, односно само једну врсту водича корисницима. За кратко вријеме је имао велики број корисника, што је привукло пажњу оглашивача и његови власници су се, увидјевши комерцијални потенцијал, фокусирали на задржава-

[1] HTML (акроним за енгл. Hyper Text Markup Language, што значи презентацијски језик за израду *web* страница. Хипертекст документ ствара се помоћу HTML језика, којим се обликује садржај и стварају хипервезе хипертекст документа.

[2] URL (акроним за енгл. Uniform Resource Locator) је *web* адреса одређеног ресурса на Интернету. Ресурс на који показује URL адреса може бити HTML документ (*web* страница), слика или било која датотека која се налази на одређеном *web* серверу.

ње постојећих и привлачење нових корисника. Увели су садржаје у вези са друштвеним темама, чет собе, сервисне информације од општег значаја, затим су развили различите пословне сервисе (каталошке продаје, интернет аукције), а захваљујући оглашивачима зарадили су на десетине милиона долара. Сајтови чија је сврха обједињавање свих активности из једне области називају се *вертикалним порталима* или *ворталима*. Вортали се концентришу на неку одређену специјалност - наука, индустрија, бизнис, друштво. Корисници тих портала могу више вјеровати пласираним информацијама, односно могу придодати већу важност било чему што се налази на порталима. Информације у реалном времену и често освјежавање су уобичајене особине портала. Уз уобичајени садржај, портал нуди и неке посебне облике сервиса за кориснике, као што су савјети, дискусије, подршка. У то све су укључени корисници, који међусобно комуницирају и помажу једни другима. Тако се ствара осјећај припадности и лојалности, што гарантује стално враћање на портал. Пошто се информацијама нађеним на порталу много више вјерује, они морају пружити квалитетну контролу и предселекцију садржаја који ће се пласирати. Примјер оваквог портала је *www.un.org*, образовни портал Уједињених нација.

Поред ове уопштене подјеле, портале можемо разврстати и на нешто специфичније, као на примјер *корпорацијски портали* (као што им име каже, представљају одређену фирму или корпорацију, односно пословну организацију), *владини* или *државни портали* (сви они који представљају власт, било на локалном, регионалном или националном нивоу, затим они који нуде информације о животу у некој земљи, разним програмима за почетак живљења у земљи, са информацијама о некретнинама, хотелима, транзиту, могућностима запошљавања и др), *news портали* (портали медијских кућа или самосталних, онлајн медија), *тематски портали* (нпр. за интернет маркетинг, *веб* дизајн) и слично.

Основни елементи које портали треба да посједују, независно од њихове врсте, јесу:

- Могућност јединствене пријаве на систем, као и јединственог изгледа странице (регистрација и прилагођавање);
- Претраживање, прегледање и категоризација садржаја;
- Персонализација- јединствени изглед, садржај и интерфејс апликација;
- Претплата (newsletters), обавјештења (alerts)- многи портали имају могућност претплате на поједине информације које корисници периодично добијају путем електронске поште или преко упозорења на свом десктопу. Обавјештења се користе да укажу на промјене које су настале у неком садржају, на појаву нових информација и слично;
- Управљање документима (content management/publishing)- поступак прегледања, ауторизације, рецензије, одобравања и објављивања садржаја који је интегрисан или му се приступа преко портала

или другог *web* сајта. То се обично односи на текстове и слике који се приказују у претраживачу;
- Колаборација- повезивање системом порука и дискусионим форумима;
- Подјела ресурса- портали морају да посједују дио за провјеру чланства, након чега се врши приказ само оних информација које су у складу са правима корисника портала;
- Портал мора да обезбиједи корисницима да брзо и лако пронађу све потребне људе (најчешће експерте за неку област) и информације.

Портали у БиХ

У посљедње вријеме покренут је већи број портала, који су за кратко вријеме стекли доста утицаја. Неки од портала које нисмо анализирали, а који биљеже значајне посјете су: *www.mojportal.ba, www.bh-index.com, www.poskok.info, www.vijesti.ba, www.haber.ba, www.bljesak.info, www.citaj.ba, www.bportal.ba, www.vijesti-x.com, www.mojevijesti.ba, www.dnevnilist.ba, www.bh-news.com.*

До података о наведеним темама које се тичу портала дошли смо на основу јавно доступних информација, јер ови онлајн медији воде офлајн политику, с обзиром на то да нису били вољни одговорити на већину питања предвиђених упитником. Некима од ових медија *e-mail* адреса или бројеви телефона назначени у секцији *контакт* на страници уопште нису у функцији, што указује на неодговорност у пословању.

Најпосјећенији и најутицајнији портал у БиХ је *klix.ba*, што су потврдили и резултати спроведене анкете. Настао је крајем 2000. године као идеја двојице сарајевских средњошколаца, а данас је један од водећих медија у БиХ, са преко 30 запослених. Портал је основан у октобру 2000. године као *Sarajevo-x.com*, да би у априлу 2012. године промијенио име у *klix.ba*, с циљем, како регионалног, тако и садржајног, развијања. На почетку су углавном објављиване вијести из свијета и то забавног садржаја, без политике и црне хронике. Брзо је уведен и форум, који је све до данас остао најпосјећенији босанскохерцеговачки интернет форум. Ово је један од малобројних портала у БиХ који има професионалну редакцију по узору на традиционалне медије, дописнике у свим већим градовима БиХ, производи властити садржај или га легално купује од новинских и фотоагенција. Сви новинари су високообразовани (највећи број дипломираних новинара и комуниколога), акредитовани су, подијељени тематски и често одлазе на терен. За преглед коментара на садржаје задужени су новинари и они који се окарактеришу као говор мржње бивају уклоњени, али пошто се у просјеку на овом порталу објави преко 150 текстова, у немогуће је испратити сваки коментар. Извори преузетих садржаја се увијек наводе. Ово је једина онлајн редакција која има лектора. Власници овог медија тврде да иза њих

не стоји ниједна политичка опција, невладина организација или маркетиншка агенција и сматрају да је садржај портала великим дијелом због тога привлачан корисницима. Према подацима *Google Analitics*-а за јануар 2013. године, са 2 милиона јединствених посјетилаца и 50 милиона учитавања страница мјесечно, портал *Klix.ba* најпосјећенији је информативни портал у БиХ. Осим што је најпосјећенији интернет медиј у БиХ, успјешан је и када је у питању интернет оглашавање. *Klix.ba* на *Facebook*- у има више од 193 000 фанова, док апликацију за телефоне има преко 30 000 корисника. Поред прегледно дизајниране странице, овај портал садржи све потребне елементе новинарског портала (регистрацију, јасно разврстане (мултимедијалне) садржаје по областима, сервисне информације, претраживач, импресум, назначен контакт, форум, *RSS feed*[3]...).

Портал *Cafe.ba* има наведене елементе портала, садржаји су добро тематски разврстани, редовно ажурирани, уз навођење извора. Импресум није наведен, као ни било какви други подаци о редакцији. Иако у контакту постоји формулар, број телефона и електронска адреса, чланове реакције овог портала није било могуће контактирати.

DEPO је филмска и ТВ продукцијска кућа, основана 2008. године у Сарајеву, а настала удруживањем неколико младих али већ афирмисаних аутора и продуцената из БиХ и региона. Основана је са циљем да се бави првенствено филмском, видео и интернет продукцијом у БиХ и региону Средње Европе. У оквиру фирме, од фебруара 2009. године дјелује и мултимедијални портал *Depo.ba* који је за кратак период постао један од посјећенијих интернет медија у БиХ. Овај портал користи и укључује све предности онлајн информисања, комбинујући на једноставан и лако доступан начин текст, фотографију, видео слику, аудио запис, те на овдашњем тржишту биљежи стални раст посјећености. *Depo.ba* нема толико прегледан сајт као претходна два портала, вијести се понављају у одређеним секцијама. Сви садржаји су уредно потписани, наведен је импресум, као и контакт. У редакцији ради око 15 акредитованих новинара, информације скупљају са терена и из других медија, извор финансирања су рекламе и донације, на текстове нема много коментара, али уколико се деси да су неки увредљивог садржаја- аутоматски се уклањају. Притисци постоје, али овај медиј не подржава ниједну политичку опцију.

Оснивач магазина *бука.com* је Центар за информативну деконтаминацију младих Бања Лука. Ово је специфичан онлајн медиј, који нуди занимљиве и јединствене садржаје који привлаче разноврсну публику. Обилује текстовима најразличитијих жанрова, највише аналитичких, а за њега пишу талентовани и образовани млади људи и истакнути колумнисти. Новинари редакције имају акредитације, на терену прикупљају грађу за дру-

[3] Really Simple Sindication- формат података за опскрбљавање корисника новим садржајима. *RSS* омогућава корисницима да створе властити медијски производ тако што комбинују изворе вијести из разних онлајн издања, блогова и сл.

штвене теме, којима се најчешће баве. При преузимању садржаја наводе изворе. Страница је прегледна, садржаји су уредно подијељени према областима, садржи претраживач, опцију регистровања, као и остале елементе значајне за овакву врсту медија.

Интернет портал *Source.ba* почео је са радом у новембру 2009. године са намјером да понуди другачији садржај од других портала. Намјера оснивача (Source d.o.o.) је била посјетиоцима омогућити да видео садржај гледају директно на порталу, а не да морају посјећивати YouTube сервис, што је случај код свих других портала. Кроз четири године постојања, а на основу бројних коментара посјетилаца портала, али и по резултатима посјећености, овај медиј се издвојио као другачији. Осим интегрисаног видео садржаја, карактеристика портала јесу и оригинални видео прилози о актуелним темама, који су својим квалитетом скренули пажњу на ову редакцију која броји мање од 20 новинара. Као и многи други портали у земљи, *Source.ba* нуди велики број агенцијских вијести из земље и свијета, из свих сфера друштва. Страница је прегледна, али је превише информација на једном мјесту, односно стално се смјењују видео клипови који одвлаче пажњу. За све садржаје наведен је извор, непожељни коментари се бришу. Овај портал не нуди регистрацију, али зато има све друге елементе новинарског портала.

Doznajemo.com је све посјећенији портал на *веб* простору у БиХ. За свега шест мјесеци од када је почео радити у пуном капацитету сврстао се међу водеће новинарске портале у БиХ. Портал је потпуно независан од било каквих ванјских утицаја, нити се може сврстати у било коју политичку, националну и сличну опцију. Фокусиран је на теме из БиХ и регије, уз праћење важних догађаја у свијету. Редакција броји око 20 новинара и колумниста, као и дописника из градова БиХ и Европе. Што се тиче изгледа странице, на први поглед је прегледна. Међутим, садржаји су незграпно структурисани, секције се понављају, приступ архиви није могућ. За садржаје је наведен извор, контакт и импресум су јасно истакнути.

Web портал *24sata.info* је интернет магазин основан 2003. године. *24sata.info* свакодневно доноси најновије информације из домаће и стране политике, спорта, забаве, нових технологија, колумни, итд. Овај портал је пројекат компаније *BIZ media d.o.o.* из Мостара и њен је саставни дио. Портал чине три главна садржаја: вијести, сервисне информације и кориснички сервиси. Интерактивни дио портала чине кориснички рачуни који имају вишеструку функцију јединствене пријаве у систем, чиме се могу остваривати многе погодности унутар портала попут коментарисања, оцјењивања или слања вијести. Овај медиј има све елементе портала, страница је прегледна, са јасно означеним секцијама и тематски разврстаним садржајима. Извори преузетих текстова су наведени, назначен је контакт телефон и *e-mail*, док импресума нема.

Croportal.ba је, како се чини према садржају странице, медиј који је покренула *NVO Croatia Libertas* и јасно је политички профилисан. Нема

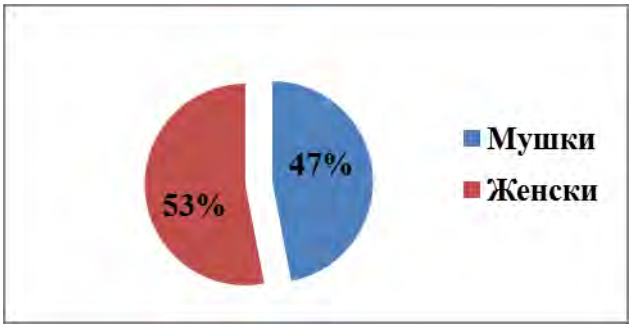
елементе новинарског портала, иако у редакцији сматрају да је то једини портал Хрвата у БиХ. Страница јесте прегледна, али не садржи различите вијести, већ само одабране. Није редовно ажурирана, нити богата садржајима. Садржи претраживач и нуди опцију регистрације. Када је тек покренут, овај, условно речено, портал је забиљежио велики број посјета, да би, због нередовног освјежавања садржаја и једнообразних информација, изгубио публику.

Резултати онлајн анкете о коришћењу news портала и мониторинг садржаја

Посљедњих година се развила област провођења друштвених истраживања путем Интернета. У већини земаља, па тако и у БиХ, Интернет не може потпуно замијенити класичне методе прикупљања података (телефонско, поштанско и истраживање лицем-у-лице), али, у неким случајевима, ипак се може успјешно употребљавати.

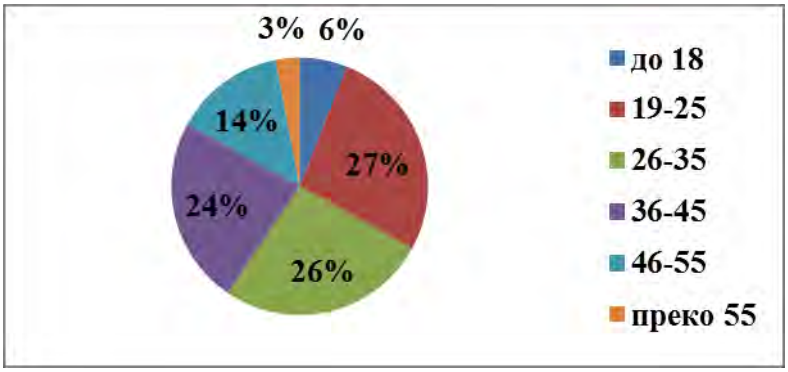
За истраживање јавног мњења у вези са коришћењем *news* портала у БиХ одабрали смо методу онлајн анкете, јер смо у старту жељели испитанике који се користе Интернетом, што је уједно и циљна група, при чему је било значајно да су испитаници грађани БиХ. Овом анкетом дошли смо до података о полној, старосној и образовној структури 200 испитаника. Питали смо их да ли посјећују портале обухваћене истраживањем, колико им вјерују у односу на ТВ, радио и штампу, који их садржаји највише интересују, да ли коментаришу текстове, колико често се информишу на овај начин и да ли овом виду информисања дају предност у односу на традиционалне медије.

Када је ријеч о полној структури, на анкету је одговорило 106 жена и 94 мушкараца.

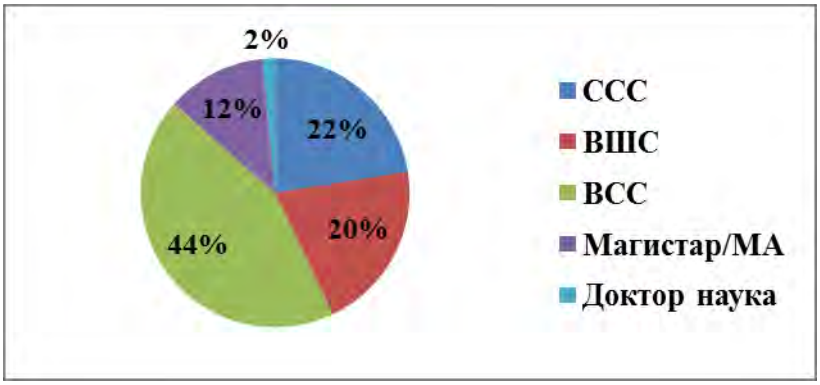
Графикон 1. Полна структура испитаника

Највише испитаника је било у доби између 19 и 25 година (54), затим 53 старости 26-35, 47 испитаника од 36-45 година, 28 од 46-55, 12 до 18 и 6 испитаника преко 55 година.

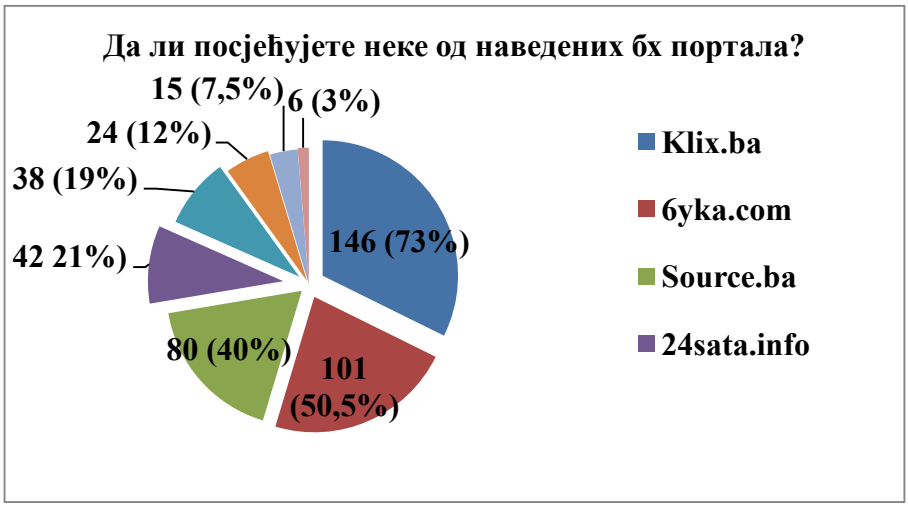
Графикон 2. Старосна структура испитаника

Образовна структура испитаника је разноврсна, највише их је било са високом стручном спремом (87) затим са средњом стручном спремом (45), вишом школом (41), а на анкету су одговорила и 24 магистра или мастера и три доктора наука.

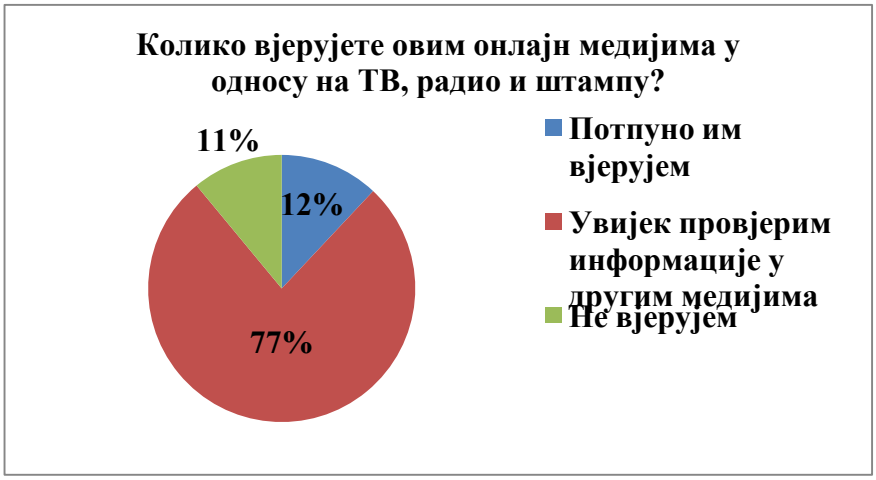
Графикон 3. Образовна структура испитаника

На питање да ли посјећују портале које смо обухватили истраживањем, 185 испитаника је потврдно одговорило, уз одабир портала путем којих се информишу. 15 испитаника се изјаснило како не посјећује нити један од наведених портала. Најпосјећенији од наведених портала је *Klix.ba*, чак га посјећује 146 (73%) испитаника, слиједи *6yka.com* са 101 (50,5%) посјетиоцем, затим *Source.ba* 80 (40%), *24sata.info* 42 (21%), *Cafe.ba* 38 (19%), *Depo.ba* 24 (12%), *Doznajemo.com* 15 (7,5%) и *Croportal.ba* са 6 посјетилаца (3%).

Графикон 4. Посјећеност портала

Анкетом је било значајно утврдити да ли публика вјерује онлајн медијима у БиХ. 154 испитаника је нагласило да увијек провјере информације које пронађу у овим медијима, 24 грађана им потпуно вјерује, док 22 нимало не вјерује. Иако узорак испитаника није велики, ово дјелимично указује на недостатак повјерења грађана овом виду медија, што због традиционалне оријентисаности на класичне медије, што због могућих претходних лоших искустава или поимања Интернета првенствено као средства разоноде. То нам указује на чињеницу да публика онлајн медија није пасивна, да истражује, преиспитује информације које добија, провјерава их и, евентуално, прихваћа као релевантне.

Графикон 5. Колико грађана БиХ вјерује онлајн медијима

Испитанике највише интересују друштвене теме (њих 146, односно 73%), затим забава (139, одн. 69,5%), политика (110, одн. 55%), економија (78, одн. 39%), спорт (59, одн. 19,5%) и култура (42, одн. 21%).

Графикон 6. Садржаји портала

Коментаре на садржаје оставља свега 39 испитаника, док 161 то не чини. Грађани, барем узорак на коме смо радили истраживање, великим дијелом не увиђају могућности које нуди овај облик партиципације.

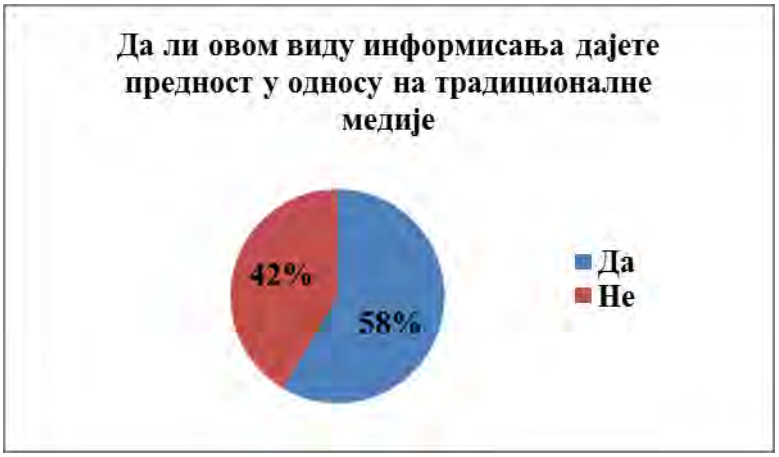
Графикон 7. Коментарисање текстова

Испитани корисници се најчешће овим видом информисања користе седмично, и то њих 98, затим дневно 79, мјесечно 11, док се 12 испитаника путем ових медија информише рјеђе.

Графикон 8. Учесталост информисања

На питање да ли овим медијима дају предност у односу на традиционалне, 117 грађана је одговорило са да, а 83 са не.

Графикон 9. Предност онлајн у односу на традиционалне медије

На анкету је одговорио приближно једнак број жена и мушкараца, од чега је највише испитаника старости од 19-45 година. С обзиром на то да смо истраживањем дошли до података да су им најзанимљивије дру-

штвене теме, управо би требали имати у виду да и сами могу утицати на креирање садржаја ове врсте и указивати медијима и њиховим новинарима на пропусте, било да је ријеч о дезинформацијама или недовољном обраћању пажње на теме од друштвеног значаја. Информације које добијају путем онлајн медија најчешће провјеравају у другим медијима, а скоро половина анкетираних овом виду информисања даје предност у односу на традиционалне медије. Када је ријеч о учесталости информисања путем онлајн медија у БиХ, највећи број корисника то чини седмично.

Предмет мониторинга су одабрани садржаји портала праћени у периоду од 5-14. септембра 2013. Године, а на тему рата у Сирији. Наведену тему смо одабрали јер је у периоду мониторинга била најзаступљенија како у свим онлајн медијима у БиХ, региону и свијету, тако и на домаћим и страним тв станицама, радију и штампи. Када је ријеч о методолошком оквиру, користили смо се квантитативном и квалитативном анализом, парцијалном анализом садржаја и компаративном анализом. Квантитативну методу користили смо при утврђивању броја текстова у појединим онлајн медијима. Парцијална анализа садржаја је коришћена јер смо одабрали само једну тему која се тиче спољне политике, а не цјелокупан садржај пласиран на поменутим порталима. Квалитативном методом улазили смо у садржај посматраних текстова, док смо компаративну анализу користили при упоређивању текстова објављених у овим медијима, као и начина представљања информација.

При анализи је коришћено осам варијабли, и то: тематика, новинарска форма, ауторство објаве, број и врсте извора, садржај текста/прилога, новинарски став, врста наслова и фотографија, а покушали смо утврдити и да ли се и којим методама медијске манипулације користе. Садржаје који су предмет анализе подијелили смо према *новинарској форми* на вијести, извјештаје, коментаре и интервјуе. *Ауторство објаве* је сљедећа варијабла преко које смо утврдили да ли је за садржај заслужан новинар редакције или је пренесен из других медија, да ли је у питању саопштење за медије и да ли је текст потписан. С обзиром на то да пратимо онлајн медије, чији су фактографски жанрови у великој мјери слични онима у штампаним медијима, обратили смо пажњу на *насловни блок.* Наслове смо класификовали према утицају које имају на читаоца, и то на информативно-наративне, симболичке или белетристичке, сензационалистичке и емотивне. *Извори* представљају кључну карику у формирању информација које ће бити презентоване путем масовних медија. Професионалност неког медијског садржаја огледа се у томе да он почива на више извора, по могућности различитих стајалишта, што најчешће подразумијева и његову објективност. Када су штампани медији у питању, извори информација се осликавају кроз изјаве (директно или парафразирано), као и позивање на различите документе (аудио, видео снимци, фотографије, званична документа...). *Садржај текста* може бити позитиван, негативан и неутралан, а то процјењујемо на основу општег контекста, општеприхваћене перцепције односа према дру-

штвеној стварности. Потребно је посветити пажњу и *новинарском уклону или ставу*, који може бити позитиван, негативан и неизражен. Ова варијабла се односи на вриједносну оцјену о ставу медијске објаве у односу према субјекту који се у њој појављује. При томе се не оцјењује садржај текста, већ искључиво став новинара према теми о којој пише. Посљедња варијабла коју смо узели у обзир је *врста фотографија*.

У периоду мониторинга, а на одабрану тему, у посматраним онлајн медијима било је 243 текста. Када говоримо о новинарској форми, сви садржаји су пренијети у облику фактографских жанрова, и то извјештаја (199 текстова) и вијести (44 текста). Аутори текстова су јасно навели изворе, било да се ради о новинарима редакције, агенцијама или другим медијима. 77 текстова за аутора има новинара редакције, 129 текстова је преузето од домаћих или страних новинских агенција, док 37 објављених текстова потиче из других онлајн медија. Нити један текст није преузет из штампе, са телевизије или радија. Када је ријеч о насловима, преовладавају информативно наративни (221), као на примјер: „САД ће бомбардовати Сирију три дана“ (ww.klix.ba, 08.09.2013.), „Амерички Конгрес против удара на Сирију“ (www.depo.ba, 05.09.2013.), „Постигнут договор о оружју у Сирији“ (www.cafe.ba, 14.09.2013.). Слиједе сензационалистички наслови којих је укупно 13, нпр. „Сирија се неће покорити, чак и када би био Трећи свјетски рат!“ (www.24sata.info, 05.09.2013.), „Сиријски побуњеник признао кориштење хемијског оружја!“ (www.source.ba, 06.09.2013.), „Асад мора бити кажњен као Слободан Милошевић и Садам Хусеин“ (www.depo.ba, 13.09.2013.); затим 6 симболичких (белетристичких), нпр. „Нова препуцавања на релацији САД- Русија“ (www.source.ba, 05.09.2013.), „Горки десерт за Обаму“ (www.cafe.ba, 07.09.2013.), „Шта је остало након америчких интервенција“ (www.cafe.ba, 09.09.2013.), и 3 емотивна наслова: „Изгубљено дјетињство- Овај дјечак има 10 година, а диринчи у фабрици оружја у Сирији“ (www.cafe.ba, 09.09.2013.), „Дјетињство у Сирији- умјесто да иде у школу, Иса слаже гранате“ (www.6yka.com, 08.09.2013.), „Убијали Асадове војнике пред очима дјеце“ (www.source.ba, 14.09.2013.).

Највећи број дужих извјештаја нема међунаслове, тако да су текстови монотони. Само 10 текстова садржи хиперлинкове који воде релевантним изворима који појашњавају одређене теме, а након већине њих наведени су „везани чланци“. Неки од наслова су предугачки, незграпно сковани или извучени из контекста, док сами текстови већином задовољавају основне принципе када је жанр у питању.

Пошто се сви текстови односе на страну политику и преузети су из других медија или обрађени од стране новинара редакције на основу већ провјерених информација, можемо рећи да су извори релевантни, највећим дијелом персонализовани, односно људски, а мањим дијелом деперсонализовани, материјални (документи, видео записи и фотографије).

На основу општег контекста, а ријеч је о рату, произилази да је садржај текстова негативан. Став новинара о теми о којој пишу је неизражен,

што би, на основу чињенице да су у питању фактографски жанрови, било и за очекивати.

Чак и најкраће вијести су на свим порталима попраћене фотографијом, 19 текстова прати галерија од 5-16 фотографија, док видео клип (сиров материјал, извјештај из других медија или прилог који су направили новинари редакције (www.source.ba)) прати укупно 36 текстова. Највећи број фотографија не прати легенда, чак њих 205, тако да није било могуће разлучити да ли су са мјеста догађаја или само из области или града гдје се десио догађај. Фотографије ове врсте су највећим дијелом преузете од агенција, што је наглашено на свим порталима. Фотографије учесника догађаја, али које нису у вези с темом о којој се пише, су уз текстове који се односе на изјаве званичника или неке уопштеније теме.

На основу анализираних текстова, може се закључити да доминирају фактографски, општеинформативни жанрови који су већином обликовани према стандардима који су карактеристични за штампане медије. Простор који нуде онлајн медији је потпуно занемарен (осим код вијести и извјештаја који су праћени видео клипом или галеријом фотографија), а новинари ријетко користе могућност умрежавања сродних тема у тексту посредством хиперлинкова. Када је обим информација у питању, ови медији користе предности Интернета, те пласирају много више вијести и извјештаја у вези са одређеном темом, него што то чине штампана издања или ТВ и радио. Када је ријеч о одабраној тематици, у просјеку је на порталима објављивано 3-4 текста дневно, док су класични медији у истом периоду пласирали само ударне информације.

Утицај news портала на традиционалне медије у БиХ

Иако медији у нашој земљи још увијек значајно заостају за развијеним свјетским медијима, у дигиталној ери, у коју смо већ увелико закорачили, од новинара и медијских радника се све више очекује да иду у корак са новим медијским технологијама. Сегмент истраживања који подразумијева утицај Интернета, тачније *news* портала на традиционалне медије у БиХ, тј. њихове садржаје, заснива се на кратком онлајн упитнику. На тај начин дошли смо до података о томе да ли се новинари традиционалних медија у БиХ при креирању садржаја користе информацијама пронађеним на *news* порталима, да ли их провјеравају, наводе ли изворе, да ли сарађују са новинарима онлајн медија и сматрају ли да овај вид Нових медија угрожава класичне, односно оне медије за које испитаници раде. Питања су се односила на цијелу редакцију, а не искључиво на оне који су испуњавали упитник. Истраживањем је обухваћено 14 утицајних медија у БиХ, четири штампана- Глас Српске, Независне новине, Дневни аваз и Ослобођење, девет електронских медија- БХТ1, БХ Радио 1, РТРС, ФТВ, ПИНКБХ, АТВ, НАУАТ, ТВ ОБН, ТВ БН, Глас Српске, Независне новине, Дневни аваз, Ослобођење и новинска агенција СРНА.

На питање да ли се при креирању садржаја користе информацијама пронађеним на *news* порталима, новинари и уредници свих посматраних медија су потврдно одговорили. Њих 9 увијек провјерава преузете информације, док 5 то чини у зависности од теме. Сви набројани медији се чврсто придржавају навођења извора при преузимању садржаја са портала, али и Интернета уопште. Када је ријеч о сарадњи са новинарима и упосленицима онлајн медија у БиХ, 5 медија веома често сарађује, њих 8 то чини повремено, док један медиј (АТВ) није за такав вид сарадње, јер уредник заступа мишљење да у БиХ нема онлајн новинара и да се већином ради о прекуцавању саопштења или *copy* варијанти са разних сајтова. Посљедње питање се тицало угрожавања читаности/слушаности/гледаности медија за које испитаници раде. Занимљиво је да су сви представници штампаних медија, као и радио станице БХ Радио 1 одговорили да сматрају да онлајн медији угрожавају њихову читаност и слушаност, док осам ТВ станица и новинска агенција СРНА не дијеле то мишљење, наводећи да се сваки медиј својим квалитетом бори за публику и да сваки треба да има једнаке шансе у медијском простору. Из одговора се може закључити да су испитаници наклоњени понуди коју нуди Интернет, али пронађене информације узимају с резервом и разликују поуздане од мање поузданих извора.

Закључак

Друштво у коме живимо се стално мијења, што је, највећим дијелом, условљено технолошким напретком, односно развојем компјутерске технологије и телекомуникација. Интернет даје могућност да се сви традиционални облици информисања споје на једном мјесту (текст, слике, звук, видео). Условио је настанак новог вида новинарства, новинарства на мрежи, и новинарима и свима онима који желе да се слободно изразе пружио могућност да се покажу у најбољем свјетлу, да промијене оно што до сада нису могли, а за шта су кривили класичне медије. Једни су то искористили на најбољи могући начин, други злоупотријебили, а ини нису ни схватили шта све пружа овај нови медиј.

На основу резултата спроведених истраживања дошло се до закључка да се босанскохерцеговачка јавност, односно медијска публика полако окреће ка слободнијим, јефтинијим, садржајем разноврснијим медијима, који омогућавају партиципацију и слободно изражавање мишљења. Јавност ни у ком случају није пасивна, сјетимо се само резултата анкете о провјеравању пласираних садржаја у онлајн медијима и великом проценту активних корисника ових интерактивних медија. Ипак, не може се са сигурношћу тврдити да се интернет новинарству у БиХ даје предност у односу на друге медије, јер су испитаници махом били корисници Интернета. Ако узмемо у обзир чињеницу да је, према процјенама УНЕСЦО-а из 2012. године, у БиХ око 15% неписмених, не може се ни очекивати да овај вид информисања постане општеприхваћен. С друге стране, разочаравајући је по-

датак да онлајн медији, који се толико бусају транспарентношћу и флексибилношћу отворено не желе да учествују у истраживању о њима самима, нити воде рачуна о томе какву слику о себи стварају. Исти је случај и са новинарима традиционалних медија, који на овај нови вид новинарства већином гледају као на мање вриједан, а можда и не желе да признају колико се заправо ослањају на Интернет, баш као и њихове колеге у онлајн редакцијама.

News портали у БиХ су задобили велике симпатије публике и та наклоност треба да им буде водич ка изградњи квалитетних медија, који пружају релеватне, провјерљиве информације, при чему својој публици дају прилику да учествује у јавном форуму. Није искључено да су и ови медији првенствено профитно оријентисани, али тренутно, како у БиХ, тако и у свијету, увелико могу да утичу на демократичност друштва. Многа правила која важе у класичном новинарству не би се смјела изгубити из вида када је у питању и онлајн новинарство. Издавачи и новинари који своје садржаје објављују на Интернету морају адекватно искористити предности које им пружа овај практични медиј и не злоупотребљавати слободу изражавања.

Литература

Бојд 2002: Е. Бојд, *Новинарство у електронским медијима*, Београд: Clio.

Бјуси 2002: Е. Bucy, *Living in the Information age*, Belmont: Wadsworth Thomson Learning.

Ван Дијк 1999: J. Van Dijk, *The Network society: social aspects of new media*, London: Sage publications.

Вард 2002: M. Vard, *Journalism online*, Oxford: Focal press

Крејг 2010: Р. Крејг, *Онлајн новинарство*, Београд: Clio.

Мандић 2013: А.Мандић, *Портали као извор информисања у БиХ*, Мастер рад, Филозофски факултет Пале

Тантал 2005: A. Tatnall, *Web Portals: The new Getaways to Internet Information and Services*, Hershey, London, Melbourne, Singapore: Idea Group Publishing.

Удовичић 2012: Р. Удовичић, *Вјеродостојност медија- теоријске и практичне дилеме*, Сарајево: Медиа план институт.

Гордана Б. Петровић*
Крагујевац

УДК 338.483(497.11)
DOI 10.7251/RFFP1513389P
Стручни рад

ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ КЛИСУРЕ

Увод

Предмет истраживања је Овчарско-кабларска клисура. Циљ рада је да се прикажу природно-географски и културно-историјски мотиви који чине полазну основу за развој туризма у области Овчарско-кабларске клисуре. Метод рада обухвата прикупљање и анализу података и литературе који ће дати нову и ширу димензију значајну за представљање туристичког потенцијал овог краја.

Овчарско-кабларска клисура простире се између планинских масива Овчара и Каблара. То је горостасна и најживописнија клисура у Србији. Дугачка је око 20 km. Кроз њу протиче Западна Морава, која спаја Чачанску и Пожешку котлину. Кроз клисуру пролази пут Чачак-Ужице. Клисура се простире на територији општине Чачак, од кога је удаљена 18 km.

У оквиру природно-географских мотива истичу се планине Овчар и Каблар са чијих врхова се пружа прелеп поглед на простор који их окружује. Изражени меандри реке Западне Мораве, вештачка језера Овчар, Међувршје и Парменац, термоминерални извори Овчар бање и блага умереноконтинентална клима представљају значајне туристичке потенцијале Овчарско-кабларске клисуре.

Од културно-историјских мотива издваја се десет манастира познатих под именом „Српска Света Гора“. Груписани су на релативно малом простору где својом прошлошћу, архитектуром сведоче о прошлим временима и представљају значајне туристичке ресурсе.

Богатство и атрактивност природних и антропогених мотива пружа услове за развој здравственог, културног, спортског, ловног и риболовног туризма.

Рад је базиран на подацима из штампане литературе, како стручне тако и из многих туристичких водича, који су обједињени истраживањима са терена. Такође, велики допринос дали су многи извори са интернета који представљају непресушан извор информација.

Географски положај

Овчарско-кабларска клисура има повољан саобраћајно-географски положај. Налази се на раскрсници путева између западне, југозападне и

* milicakg98@yahoo.com

централне Србије. Магистрални правац М-5 (Београд-Чачак-Ужице-Златибор-Црногорско приморје) пролази кроз Овчарско-кабларску клисуру. Магистрала спада у ред најфрекфентнијих у земљи, посебно у летњој туристичкој сезони.

Од Београда до Чачка, чија удаљеност износи око 160 km, стиже се Ибарском магистралом. Пут се даље наставља према Краљеву-Приштини-Скопљу. У делу Ибарске магистрале код Прељине одваја се пут који преко Чачка и долине Западне Мораве води ка Црној Гори и Републици Српској. На истој магистрали код Мрчајеваца одваја се пут који преко Књића и Гружанског језера води према Крагујевцу и Шумадији. Веза са ауто-путем Београд-Ниш иде преко Крагујевца (Баточина) и Крушевца (Појате).

Овчарско-кабларску клисуру пресеца железничка пруга нормалног колосека која долином Западне Мораве спаја две веома важне железничке комуникације: пругу Београд-Бар, код Пожеге на западу и међународну пругу Београд-Ниш-Солун, код Сталаћа на истоку.

Природно-географске туристичке вредности

Овчарско-кабларска клисура је Уредбом Владе Републике Србије заштићена као предео изузетних одлика и као природно добро од изузетног значаја сврстана је у I категорију.

Овчарско-кабларска клисура предео је изванредне пејзажне разноликости, лепоте и атрактивности, јединствена и веома значајна културно-историјска целина од десет манастира, другим меморијалним и сакралним објектима и обележјима, особени наследник геонаслеђа значајан као пример међудејства геолошких, геоморфолошких, хидролошких процеса и појава, подручје разноврсне и вишеструко значајне флоре и фауне.[1]

Основно природно обележје клисуре чини рељеф. Долина Западне Мораве састоји се од неколико котлина и клисура. Најпознатија и највећа клисура је Овчарско-кабларска. Река је пресекла јединствену масу Овчар-Каблара, те су од ње постале две посебне морфолошке целине – виши Овчар (985 m) и нижи Каблар (885 m) (Марковић 1982: 222-223).

Литице Каблара одају утисак огромног окамењеног таласа који може сваког часа ударити у Овчар, док се јужне падине стрмо обрушавају у реку. На овим падинама налазе се отвори пећина. Као контраст, падине Овчара се блаже спуштају до реке и прекривене су зеленим шумским масивима. Планине са обележеним пешачким стазама погодне су за планинарење и излете. Посебно место у сећању многих туриста је Видиковац на Каблару, јер се са врха ове планине виде меандри Западне Мораве, удаљене планине и град Чачак.

Љубитељи параглајдинга могу доживети прави изазов и блиски сусрет са природом уколико се определе за боравак на планини Овчар, на чи-

[1] Службени гласник РС број 16/2000, Уредба Владе РС.

јем се врху налази стартна позиција и полетиште. То су тренуци за памћење, освајање нових простора и померање граница при посматрању пејзажа.

У кречњачке масиве Овчара и Каблара природа је сместила пећине, које су служиле народу за збегове у време владавине Турака. Најпознатије су две пећине: Турчиновац и Кађеница.

Пећина *Турчиновац* види се са магистралног пута, налази се испод планинског врха Каблара, на надморској висини од око 560 m. До пећине су водиле дрвене лествице које су биле причвршћене гвозденим клиновима за стене. Право је чудо како су се људи у то време попели до пећине, због њене неприступачности. Ово је историјско место у којој се крио српски збег у време Турака. У пећини су пронађени остаци керамике и греда, највероватније неке црквице, што показује да су људи ту дуже боравили. Данас је ово место које привлачи заљубљенике екстремних спортова, јер се до одредишта пење осигураним мердевинама.

Пећина *Кађеница* је збег црква на десној обали Западне Мораве, недалеко од бране за хидроелектрану у Овчар Бањи. Усечена је у оштру стену, 30-ак метара изнад нивоа воде. За време Хаџи Проданове буне 1814. године, народ се сакрио у пећину због опасности од Турака. Међутим, Турци су пронашли пећину, на улаз су ставили сламу и грање и запалили. Народ се угушио од дима, и од тада се место зове Кађеница. Испред пећине налази се велики крст који указује на светилиште. Прилаз је уређен, а главна дворана са назнаком пећинског накита истовремено је сакрално-споменички простор који привлачи туристе.

Западна Морава настаје спајањем Голијске Моравице и Ђетиње у Пожешкој котлини. У Овчарско-кабларској клисури успорила је свој ток и усекла три јединствена меандра. Прва два меандра представљају прави геоморфолошки феномени које називају „укљештени меандри“. Неке од песковитих и шљунковитих обала су преуређене у плаже, које привлаче велики број туриста купача, спортских риболоваца и рекреативаца. Велики значај за дугу купалишну сезону има умереноконтинентална клима са сувим и топлим летима и одговарајућом температуром речне воде која у јулу и августу износи 19,8-19,5°C.

Једна од најпознатијих притока у клисури је река Каменица. Извире испод Дивчибара, а улива се у Западну Мораву низводно од језера Међувршје. Вода је чиста и бистра, па током лета привлачи велики број купача и риболоваца.

Преграђивањем речног тока Западне Мораве и подизањем брана за потребе истоимених хидроелектрана, настала су два језера: Овчарско-кабларско и Међувршје.

Вода Овчарско-кабларског језера настала је подизањем бране, узводно од железничког моста у Овчар Бањи. Вода из језера се тунелом одводи до хидроцентрале, која се налази под земљом. После пролаза кроз турбине, вода се бетонским каналом враћа у корито Западне Мораве.

Највеће језеро на Западној Морави зове се Међувршје. Настало је преграђивањем високе бетонске бране на излазу из Овчарско-кабларске клисуре. На десној обали језера уређена је риболовачка стаза на којој се одржавају међународна такмичења риболоваца. Туристи, који су у транзиту, могу се одморити у неком од ресторан-сплавова дуж обале или да плове чамцем по језеру.

Језеро Парменац изграђено је на Западној Морави, близу истоименог села, због потребе за наводњавања плодних обрадивих површина.

Обиље и разноврсност риба у клисури Западне Мораве утицали су на развој спортског риболова и постојање великог броја риболовачких удружења. Богатство језера рибом, као и приступачност води допринели су да свакодневно од раног пролећа до позне јесени на обалама језера буде велики број риболоваца.

Сплаварење, вожња чамцем у Овчарско-кабларској клисури пружају туристима могућност уживања у прелепим пејзажима. Шум природе, вода и зеленило могу бити довољан разлог за тренутке одмора и опуштања.

Климатске одлике Овчарско-кабларске клисуре добијене су на основу података из метеоролошких станица у Чачку, Пожеги и Овчар Бањи (падавинска станица). Предео има умерено-континенталну климу. Средња годишња температура ваздуха је 10,5°C, а влажност ваздуха креће се 70-80 %. Најчешће дувају северни и североисточни ветрови, ређе западни. Просечна брзина ветрова је 1,4-2,3 m/s. Годишња количина падавина је око 700 mm. Најтоплији месец је август са просечном температуром од 22,7°C, док је најхладнији месец јануар, са просечном температуром 0,04 °C.

Због повољних природних услова клисура је станиште бројних припадника биљног и животињског света. Разне врсте реликтног обележја у оквиру биљног света припадају копненој флори и флори река и језера. Најкарактеристичније врсте су ситнолисна липа, руј, црни јасен, граб, крупнолисна липа, хајдучка опута и друге. Због разноврсних станишта развила се богата фауна са 137 врста птица, 19 врста сисара, 8 врста гмизаваца и 18 врста риба.

Посебна вредност клисуре су дневне и ноћне птице грабљивице, међу којима треба истаћи: сурог орла, сивог сокола, осичара, орла змијара и буљину. Дуги низ година присутна је колонија сиве чапље на дрвећу уз Западну Мораву. Бројни су представници групе детлића грмуша и стрнадица (Симић, Пузовић 2008: 41). Ово подручје је, на основу наведеног броја врста птица, на листи важних подручја птица у Европи (IBA подручје).[2]

[2] IBA (енглески-Important Bird Area) – Значајно подручје за птице, које је проглашено као међународно важно станиште за очување популација дивљих птица.

Природно-географски потенцијали који су сконцентрисани у Овчарско-кабларској клисури пружају могућност за развој транзитног, излетничког, верског, културног, здравственог, ловног, спортског и екотуризма.

Овчар бања

Бање у Србији имају дугогодишњу традицију као места за лечење, опоравак и одмор. Минералне воде са својим лековитим својствима значајне су за лечење многих болести. Већина бања налази се у планинским пределима или подножју планина, где су заштићене од јаких ветрова, са благом и пријатном климом и очуваним природним окружењем.

У долини Западне Мораве, западно од Чачка на путу Чачак-Ужице у Овчарско-кабларској клисури, налази се Овчар бања, на 279 m надморске висине. Удаљеност од Београда износи 160 km, а од Чачка 18 km.

Постоје трагови да су лековите воде коришћене још у праисторијско доба, где су се око њених извора окупљали верници вршећи верске обреде. Стари Римљани, који су имали руднике у близини, користили су бањске изворе, а потом и Турци. Топле и лековите изворе Овчар бање после ослобађања од Турака, користили су манастири, посебно Благовештење, па је бања дуго називана Благовештењска бања.

Овчар бања је 29. децембра 2011. године званично добила статус бање. То је од великог значаја за даљи развој бање и изградњу бањских садржаја који би је сврстали у ред савремених лечилишно-комерцијалних бањских центара. Дефинисане су зоне заштите извора, заштите природних, стечених и историјских добара.

Испитивање термоминералне воде у балнеолошке сврхе извршио је Институт за рехабилитацију Београд, Служба за балнеологију. Испитивање је извршено 2011. године на извору који се зове Бунар топле воде. На основу физичко-хемијских испитивања дошло се до следећих резултата.

Органолептичка својства показују да је вода бистра, безбојна, без мириса и укуса. Температура испитиване воде износила је 34,1°C што је сврстава у категорију хомеотермалних вода, pH вредност је 6,8 и има неутралну реакцију. Међу катјонима доминирају јони калцијума (Ca ++) и магнезијума (Mg++), а од анјона највише има хидрокарбоната (HCO3-). Регистроване су дискретне количине растворених гасова угљен-диоксида (CO2) и водоник-сулфида (H2S). На основу добијених резултата испитане радиоактивности закључено је да су добијене вредности у сагласности са законским прописом и да се вода може користити у балнеолошке сврхе. Закључено је да испитана вода припада категорији калцијум, магнезијум, хидрокарбонатних, олигоминералних хомеотерми.

Због специфичних физичких и хемијских одлика вода се може користити у балнеолошке сврхе као допунско средство лечења у склопу медицинске рехабилитације. Вода се користи купањем на постојећој температури код разних хидротерапијских процедура, које се спроводе како у ка-

дама тако и у базенима. Такође, могуће ју је користити и код блажих облика обољења гастроинтестиналног и хепатобилијарног тракта.

Вода је најчешће лековита за болести локомоторног система људског организма. Користи се за лечење стања после реуматске грознице, хроничног инфаматорног реуматизма, дегеративног реуматизма (артрозе, спондилозе), последица траума и ратних рањавања, спортских повреда, кожних обољења и обољења из области гинекологије.

Смештајни капацитети и промет туриста у Овчар бањи

Посете бањама одувек су подразумевале стационирани боравак ради лечења или опоравка. То значи да је највећи део клијентеле која борави у бањама имала дуже задржавање. Бање у Србији, квалитетом смештајних капацитета, развиле су пре свега домаћа туристичка кретања, а знатно мање, готово занемарљив је боравак иностраних туриста (Штетић 2004: 152-153).

Објекти за смештај и исхрану део су материјалне базе. Број, структура, просторни размештај објеката и квалитет њихових услуга показатељи су тренутног стања материјалне базе и у ком правцу је потребно даље развијати туристичку понуду.

Материјална база туризма или туристичка изграђеност простора представља статичку компоненту туристичке физиономије простора тј. директну трансформацију морфолошке структуре насеља под утицајем туризма (Јовић 2005: 109).

У Овчар бањи може се одсести у приватном смештају или у хотелу. У оквиру смештајних капацитета у самом центру Овчар бање налази се велнес центар „Каблар“ који располаже капацитетом од 30 лежаја. Отварањем велнес центара прате се савремени трендови. То је објекат у служби релаксације тела, а намењен је за богату клијентелу, пословне и младе људе. Објекат поседује затворен базен. Собе су модерно опремљене, једнокреветне, двокреветне и трокреветне. У Овчар бањи налази се и ресторан „Каблар“ са капацитетом од 90 места. Смештен у заштићеном природном добру Овчарско-кабларске клисуре, налази се камп „Овчар бања“ чија је околина веома интересантна за љубитеље планинарења. У непосредној близини кампа је отворени базен са минералном водом и манастир Благовештење. Капацитет кампа је 13 бунгалова са 36 лежаја, обезбеђен је смештај за приколице и шаторе.

Табела 1. Промет домаћих и страних туриста у Овчар бањи за период 2006-2010. година

Година	Доласци туриста			Ноћења Туриста		
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
2006.	3.679	3.321	358	11.747	10.566	1.181
2007.	4.273	3.732	541	12.907	11.627	1.280
2008.	3.942	3.428	514	12.385	11.153	1.232
2009.	3.683	2.940	743	11.711	10.120	1.591
2010.	4.034	3.013	1.021	12.450	10.486	1.964

Извор: ТО Чачак

Економска ситуација у земљи имала је за последицу смањење интезитета туристичке активности и ноћења туриста. У структури тиристичког промета (Табела 1) запажа се да доминирају домаћи туристи. За петогодишњи период посматрања (2006-20010. г.) број доласка и ноћења домаћих и страних туриста је уједначен, без већих одступања.

Овчарско-кабларсу клисуру посећују различити профили туриста од оних који су у транзиту свратили да се одморе, окрепе и освеже, организованих група и ескурзија до оних који се дуже задржавају у Овчар Бањи, у просеку више од 10 дана. Највећи промет туриста у Овчарско-кабларској клисури је од раног пролећа до касне јесени.

Манифестације у Овчарско-кабларској клисури

Освежити природне туристичке потенцијале и учинити их присутним у савременом животу туристе, могуће је организовањем атрактивних туристичких манифестација. Туристичке манифестације могу да узбуркају мирне пејзаже туристичких места, да их поспеше да живе, да се догађају, да се мењају и да присуствују у свакодневном животу туриста (Бјелац 2006: 28).

Током лета организују се манифестација под називом „Летњи дани културе". Ова традиционална манифестација одржава се сваке године од 1. јула до 31. августа. Одвија се на неколико локалитета, дуж целог тока Западне Мораве. Садржаји су културно-уметничког и забавног карактера. Једна од масовнијих манифестација је Овчарско-кабларска регата која се организује средином јула месеца. Традиционална регата окупља љубитеље овог спорта. Почетак регате је у Међувршју, а завршава се у Овчар Бањи. Пошто је дозвољено коришћење пловила без моторног погона, за веслање узводно потребно је показати завидну кондицију на релацији дугој 9 km. Једна од значајних манифестација је и ликовна колонија „Српска Света Гора", где учествују по позиву сликари, вајари, иконописци, а на завршетку рада колоније организује се изложба. Манифестација „Пливачки маратон" одржава се сваке године 2. августа на Светог Илију. Дужина пливачке стазе је 2.100 m. Истог дана организује се „Илиндански сабор", сабор извор-

ног народног стваралаштва, обичаја и фолклора. Током лета организују се књижевне вечери у порти манастира Благовештење. Месец септембар резервисан је за „Велику планинску трку" на релацији Чачак-Овчар Бања. То је спортско-рекреативно-еколошка манифестација. Сваке године окупља се преко хиљаду учесника у различитим дисциплинама. Задатак учесника је да пређу стазу на планинском бициклу, трчећи, шетајући и обилазећи културне, верске, историјске и природне вредности у Овчарско-кабларској клисури.

Забавни, спортско-рекреативни програм, манифестације обогаћују туристичку понуду и имају велики значај за бољи развој туризма.

Културно-историјске туристичке вредности

Културне вредности заузимају веома значајно место у туризму с обзиром на могућности њихове валоризације и обогаћивање туристичке понуде. Самим тим културно-историјска баштина и култура уопште представљају подстицајни фактор за развитак туризма (Штетић 2004: 105).

Делови Овчарско-кабларске клисуре око термалних вода били су настањени још у римско доба. У овом делу клисуре тада није било путева. Путеви су најчешће водили преко Драгачева и Јелице. Управо та неприступачност уз обиље изворске воде, шума, пашњака погодовала је усамљеничком животу. Овде је подигнуто и сачувано десет манастира познатих под именом „Српска Света Гора". Време настанка манастира није тачно утврђено. Сматра се да су настали у периоду између XIII-XV века. То су скромно украшене грађевине, малих димензија, чији су ктитори били људи из народа. У доба турске власти, манастири су били место писмености и културе. У манастирима Овчарско-кабларске клисуре чувају се многе рукописне књиге, које чувају записе о тешким и несигурним временима живота народа под Турцима. Многи монаси у манастирима бавили су се иконописом и фреско-сликарством. Нарочито је био развијен култ српских владара Стевана Дечанског, цара Уроша и кнеза Лазара. Њихови портрети налазе се у манастирима Благовештење, Никоље и Сретење. Због своје архитектуре, рукописних и штампаних књига, уметничке обраде разних предмета Овчарско-кабларски манастири представљају значајне објекте културног и верског туризма.

Верски туризам један је од најстаријих облика туризма. Потиче још из средњег века и све до појаве масовне културе испољавао се у форми примарно религиозног, док се данас комбинује са другим облицима културног туризма (Недељковић, Марков 2006: 78).

Повољан географски положај, изваредни природни мотиви заједно са антропогеним вредностима, дају реалну и добру основу и предуслов су за даљи осмишљени развој туризма у Овчарско-кабларској клисури. Неопходно је да развој туризма буде усаглашен са рационалним управљањем природним ресурсима и заштитом културно-историјским знаменитости.

Манастири у Овчарско-кабларској клисури

Манастир *Благовештење* посвећен Благовестима. Налази се у подножју Каблара, на левој обали Западне Мораве, изнад хидроцентрале у Овчар Бањи. Први пут помиње се у једном документу у XIV веку. Сачувао је аутентичну архитектуру поред бурне прошлости. По архитектури има особености и одлике рашке школе. Једна од највреднијих икона у манастиру је икона Богородице. Поред икона, велико културно благо манастира представљају књиге писане у рукопису. Најпознатија писана књига је Благовештенско јеванђеље настала у XIV веку.

Манастир *Илиње* налази се на живописном и шумовитом узвишењу изнад манастира Благовештења, са кога се пружа леп поглед на Овчарско-кабларску клисуру. Нема неких значајнијих писаних докумената о овом манастиру.

Манстир *Никоље* налази се на левој обали Западне Мораве. Први пут се помиње у XV веку. Ово је једини манастир у клисури који је сачуван у свом архитектонском облику. По броју рукописа, поред Благовештења имао је значајну улогу у преписивачкој делатности. Најстарији и најзначајнији рукопис писан на пергаменту је чувено Никољско јеванђеље. Манастир чува више вредних предмета из XVII века. То су метални печат и метални калуп за украшавање кожног повеза на књигама. Међу објектима манастирског комплекса посебно се издваја по својој архитектури стари конак.

Манастир *Успење* изграђен је изнад манастира Јовање, на левој страни Западне Мораве. Не зна се тачно када је настао, али се у турским изворима помиње у XVI веку.

Манастир *Јовање* подигнут је на левој страни Западне Мораве, на њеном највећем меандру. Посвећен је рођењу Светог Јована Крститеља. Сагрђен је у стилу српских средњовековних задужбина. Према предању саградили су га светогорски калуђери у XIV веку. Ово је први женски манастир у Овчарско-кабларској клисури. Многобројна пустошења и рушења уништила су трагове првобитног манастира.

Слика 1. Овчарско-кабларска клисура[3]

Манастир *Ваведење* налази се на десној обали Западне Мораве, на самом уласку у клисуру у непосредној близини хидроцентрале Међувршје. Претпоставља се да је сагрђен у XVI веку. Према предању које су забележили Вук Стефановић Караџић и Јоаким Вујић, манастир су подигли Свети Сава и његов отац Симеон.

Манастир *Вазнесење* налази се на десној обали Западне Мораве на североисточним падинама Овчара. Због положаја у клисури није доступан погледима путника. Претпоставља се да је изграђен на темељима старе цркве. Страдао је за време Велике сеобе Срба. Након неколико покушаја обнављања, манастир је обновио у XX веку епископ Николај Велимировић.

Манастир *Преображење* сагрђен је на удаљености око једног километра од манастира Никоља са десне стране Западне Мораве. Стари манастир налазио се на левој страни Западне Мораве, али због изградње пруге Чачак-Ужице манастир је пресељен на супротну страну. Данас је на том месту железничка станица у Овчар Бањи. Живот у манастиру организован је по светогорском правилу. То значи да манастир нема парохију и имовину, већ само мисионарску улогу. Манастирска слава је Преображење Господње (19. август).

Манастир *Свете Тројице* изграђен је на падинама Овчара. Својом лепотом и положајем привлачи многобројне посетиоце. Манастир је споменик рашког градитељства. Страдао је у току Другог светског рата, а обновљен је тек 70-их година прошлог века.

Манастир *Сретење* налази се на падинама Овчара, на око 800 m надморске висине. Претпоставља се да је настао у XVI веку, а у више наврата је рушен и спаљиван. У манастиру су сачуване рукописне књиге Јеванђеље, Богородичини канони и Минеј за месец јун, који је значајан јер

[3] Извор: ТО Чачак

садржи Службу кнезу Лазару, као дело наше црквене књижевности. Манастирска слава је Сретења (15. фебруар).

Поред претходно поменутих манастира у Овчарско-кабларској клисури налази се *Црква Светог Саве или Савиње*. Стрмом пешачком стазом која води од железничке станице у Овчар Бањи долази се до овог светог места. У каменом удубљењу литица Каблара извире вода, названа Савином воду. По народном предању вода је лековита, јер лечи главобољу и поправља вид. За време верских празника монаси из манастира Преображење у њој врше богослужење.

Манастири Овчарско-кабларске клисуре чине траг једног времена, а сваки од манастира има своју причу везану за период свог настајања и постојања на овим просторима. Архитектура, књиге сачуване у рукопису, иконостаси и црквени предмети представљају живот једног народа, његове обичаје и историјске догађаје. Више од два века привлаче пажњу истраживача, уметника, верника и туриста, због културно-историјских вредности као и због лепоте природног окружења.

Закључак

Из претходно наведеног може се препознати да Овчарско-кабларска клисура располаже значајним природно-географским и културно-историјским туристичким мотивима. Туристички потенцијали нису на прави начин искоришћени. Због врло малог инвестиционог улагања и скромног туристичког маркетинга, створени су услови и за скроман промет туриста. Развој туристичко-угоститељске делатности није пратио потребе транзитних и других туриста. Од великог значаја за развој туризма је постављање туристичке сигнализације, презентација, пропаганда, организација разгледања манастира, организација туристичких манифестација и излета на врхове Овчара и Каблара.

Овчарско-кабларска клисура Уредбом Владе Републике Србије заштићена је као предео изузетних одлика и као природно добро од изузетног значаја сврстана у I категорију, што представља специфичност овог простора и чини га јединственим у односу на околину. Зато је потребан темељан и истраживачки рад који ће да претходи доношењу одлуке о туристичкој изградњи у Овчарско-кабларској клисури. Заштићена подручја чине јединствен географски простор са аспекта екологије, али и развоја туризма. Управљање заштићеним подручјима веома је сложен процес, који захтева подизање еколошке свести, објективно обавештење о последицама угрожавања животне средине. Остварити уравнотежен ниво развоја туризма у оквиру одрживог развоја, дуготрајан је процес и укључује низ активности. Да би се задовољиле туристичке потребе на простору Овчарско-кабларске клисуре, потребан је висок степен одговорности према будућим поколењима. Потребно је омогућити економски развој овог подручја путем

туристичке активности, али задовољење потреба садашњих генерација не сме да угрози могућност будућим генерацијама да задовољи своје потребе.

Литература

Бјељац 2006: Ж. Бјелац, *Теоријско-методолошке основе манифестационог туризма,* Београд: Географски институт „Јован Цвијић“,САНУ, књига(67).

Бјелац, Ћурчић 2007: Ж. Бјелац, Н. Ћурчић, *Туристичке манифестације на простору Западног Поморавља, Београд:* Гласник Српског географског друштва, 87(2).

Вујадиновић 1984: С. Вујадиновић, *Овчарско-кабларска клисура,* Земља и људи, свеска 34, Београд: Српско географско друштво.

Јовић (2005): Г. С. Јовић, *Туристички потенцијали насеља Јабланице,* Ниш: Унивезитет у Нишу, ПМФ, Департман за географију.

Јовичић 2008: Д. Јовичић, *Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији*, Београд: Гласник Српског географског друштва, 88(4).

Марковић 1982: Ј.Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ, Београд:* Завод за уџбенике и наставна средства.

Недељковић, Марков 2006: С. Недељковић, С. Марков, *Поклоничко путовање-облик верског туризма у Србији данас*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерст, Туризам (10).

Симић, Пузовић 2008: Д. Симић, С. Пузовић, *Птице Србије и подручја од међународног Значаја*, Београд: Лига за орнитолошку акцију Србије.

Штетић 2004: С. Штетић, *Национално туристичка географија,* Београд: „Cicero“.

WEB стране

<http://www. turizamcacak.org.rs.>. 18.06. 2013.
<http://www. cacak.org.rs.>. 20.06.2013.

Прикази

Бисерка Р. Кошарац*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију

DOI 10.7251/RFFP1513403K

ПАТРИОТИЗАМ И НАЦИОНАЛНО ДЕЗИНТЕГРАТИВНА ПРАКСА КОД СРБА

(Зоран Аврамовић, *Родољубци и родомрсци,* Службени гласник, Београд, 2013.)

У издању Службеног гласника из Београда појавила се књига проф. др Зорана Аврамовића под називом *Родољупци и родомрсци*. Књига јесте резултат анализе једне врло раширене појаве, српске дезинтегративне мисли и делања, односно откривања оних друштвених, културних и историјских чинилаца који доприносе разарању српског националног идентитета, културе, језика. Састоји се из 14 поглавља (*Интеграција и национално дезинтегративна мисао; Патриотизам, издаја, жртва; Социјализам и патриотизам; Држава, друштво, нација у национално дезинтегративном значењу; Улога дела теоријске интелектуалне елите у Србији; Култура, уметност, образовање у функцији дезинтеграције; Менталитетска основа дезинтеграције; Југословенство – један од извора самомржње; Комунистичка партија Југославије – идеологија против српства; Српска дијаспора на Балкану: акултурација са неповољним последицама; Европски учинак у дезинтеграцији српства; Српска кривица – спољашња и унутрашња; Нове теорије друштва – апсолутизација појединца и Извори национално дезинтегративне мисли у српској нацији)* у којима се откривају друштвеноструктурни аспекти национално дезинтегративне праксе и мисли у Србији током XX века.

У српском јавном простору делује врло значајна и бројна друштвена група сачињена од дела научника, културних радника, уметника, универзитетских професора, политичара, дела посланика невладиних организација који имају недвосмислене антипатриотске ставове. Циљ књиге професора Аврамовића је да утврди узроке тих ставова и антипатриотског деловања, као и њихове последице по српски идентитет и државу.

Национално дезинтегративна мисао у Србији се, по аутору, појављује у више видова: супротност Европа – Србија (супротност између две Србије, прве националистичке и конзервативне и друге Србије модерне и проевропски оријентисане), небрига за Србе у околним државама (небрига за Србе у Македонији, Црној Гори, Хрватској, Словенији и Федерацији БиХ), подела на Србе и Србијанце, форсирање националних мањина у Србији и иностранo помагање дезинтеграције. Све ове појавне облике дезинтеграције аутор поткрепљује бројним примерима из друштвеног живота.

* bkosarac@hotmail.com

Узрок ових појава налази се у прихватању идеологије глобализма и неолибералне теорије друштва која апсолутизује појединца и његове потребе и интересе поништавајући тако интегративну улогу традиције, културе, религије, језика и образовања.

Посебно занимљив део у књизи (116) представља анализа деловања једног дела интелектуалне елите у Србији након 1990. године. Наиме, под плаштом научне објективности један део интелектуалне елите износио је у својим научним радовима и студијама и у јавности тезу о кривици Србије за изазивање ратова 90-тих година окривљујући притом не само режим Слободана Милошевића, већ и неке важне институције државе Србије, као што је САНУ и део интелектуалне елите, која није пристала да одређени стереотипи о Србима постану део научног сазнања (чак је и једна невладина организација објавила списак универзитетских професора и научника који представљају кочницу демократизацији Србије и евроинтеграцијама). Оптужба се састојала из тврдњи о великосрпском национализму, недемократском режиму у Београду који спроводи наводну политику геноцида и тези да демократско политичко уређење није спојиво са политиком која води рачуна о националним интересима. Теза о српској агресији, по аутору ове књиге, пренебрегава врло важне чињенице које проистичу из контекста југословенског друштва и међународних оклоности, а то су: национализми и тежња за стварањем властитих држава других народа у Југославији (на пример хрватско пролеће и сепаратистичке тежње Словенаца и Албанаца на Косову изражене још 70-тих година прошлог века), уставно-правне околности (Устав из 1974. године који је створио правни оквир за будуће отцепљење република), историјски догађаји (геноцид над Србима у Другом светском рату) и међународна помоћ и подршка сепаратизму Хрвата, Словенаца, Муслимана и Албанаца. И након 2000. године када се по овом делу интелектуалне елите српско друштво ослободило тоталитаризма и ушло у демократско уређење, наставили су се дезинтегративни процеси на које овај део интелектуалне елите није указивао и које нова политичка елита није успела да предупреди (процес одвајања Црне Горе и самопроглашење независности Косова и Метохије). Аутор закључује да је српска теоријска елита била више заокупљена питањима демократизације друштва, српске кривице, питањима тзв. помирења на Западном Балкану, него истраживањем националних интереса чиме је доприносила директно (као део нове политичке елите) или индиректно, свесно или несвесно слабљењу српске нације и урушавању суверенитета српске државе.

Још један део књиге, који ће верујем посебно бити занимљив читаоцима и широј јавности, јесте део у коме аутор разматра како култура, уметност и образовање могу да постану активна средства антипатриотске пропаганде (137). Аутор полази од тезе да се кроз свако уметничко дело мање или више транспонују друштвене околности у којима су та дела настала и у том контексту анализира део филмске и позоришне продукције у Србији у периоду од 2000. до 2011. године (филмови: *Српски филм*, *Турнеја*, позори-

шна представа Суботичког народног позоришта на основу Михизове драме *Бановић Страхиња* у којој су девет Југовића представљени као разуларена, осветољубива група насилника, позоришна представа *Зоран Ђинђић* Атељеа 212 загребачког редитеља Оливера Фрљића која почиње сценом прања руку у бурету пуном крви на коме пише новија српска историја, а завршава се повраћањем по српској застави, у истој представи Војислав Коштуница се ислеђује, а владика Амфилохије са калашњиковим држи говор на сахрани Зорана Ђинђића). Поред анализе одређени уметничких дела која су у функцији антипатриотског деловања, аутор анализира и промене у образовању на свим нивоима које доприносе растакању српског националног идентитета и традиционалних вредности српске културе. Тај продор антипатриотизма најуочљивији је у наставним програмима и уџбеницима. У хрестоматији *Етика рата* (Дулић, Ромчевић) ОВК се убраја у космополитске и демократске групације. Наставни програми се реформишу тако да се избацују класичне дела српске књижевности, кривотвори се историја Срба, Хрвата и Муслимана у БиХ, све гласнији су захтеви да се тема тзв. геноцида у Сребреници уведе у школске програме. Аутор закључује да култура, уметност и образовање могу да буду инструментализовани за антипатриотско деловање и предлаже да се на антипатриотске садржаје реагује патриотском аргументацијом, учествовањем у јавним расправама о односу уметности, националног идентитета и идеологије, критичком анализом национално дезинтегративних значења и јавним критиковањем државног финансирања оних уметничких дела која носе антипатриотске поруке.

Разматрање појаве национално дезинтегративних идеја и делања аутор објашњава и националним карактером и менталитетском структуром српског народа (полазећи од истраживања Јована Цвијића и Слободана Јовановића), идеологијом југословенства, антисрпским деловањем Комунистичке партије Југославије (бројним примерима аутор поткрепљује тезу о антинационалном деловању српских комуниста и њиховом обрачуну са српском културном традицијом), европским наслеђем и наметањем српске кривице.

Потребно је и рећи да аутор прави јасну разлику између критике друштвених и политичких процеса, која је потпуно легитимна и пожељна за стварање демократске политичке културе, од активног пропагандног рада против сопствене нације. На крају се може закључити да је књига професора Зорана Аврамовића вредно социолошко штиво које озбиљно и пажљиво анализира појаву антипатриотизма у српском друштву указујући на штетне практичне последице које из тог делања произлазе. Зато је она намењена не само ужој научној, већ и широј јавности која ће из истраживања професора Аврамовића сазнати више о проблемима савременог српског друштва и српске нације.

Златко М. Павловић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

DOI 10.7251/RFFP1513407P

МОГУЋНОСТИ РАЗВИЈАЊА МЕТАКОГНИЦИЈЕ У НАСТАВИ

(Биљана Сладоје-Бошњак, *Метакогнитивне стратегије у настави*, Филозофски факултет, Пале, 2013.)

Савремени педагози ће лако постићи сагласност око тога да је развијање способности учења један од најважнијих задатака наставе. Научити ученике како се учи је далеко корисније од усвајања информација у некој специфичној области, јер владање техникама учења има највеће могућности трансфера. Поменута општа сагласност није праћена и адекватним бројем истраживања у тој области. Посебно се то може рећи за истраживања која се баве једном појавом незаобилазном у разматрању проблема учења учења – метакогницијом. Управо такво истраживање је приказано у књизи Биљане Сладоје-Бошњак *Метакогнитивне стратегије у настави*.

На неколико мјеста ауторица указује на основни проблем који је узрок тежег упуштања истраживача у истраживање проблема из области метакогниције, а то је сложеност метакогнитивних процеса. Метамеморија, метаразумијевање, метаучење и слични појамови односе се на процесе који се једним дијелом одвијају на самим рубовима свијести, те отуд нису нарочито подесни за мјерење, а истраживач који се упусти у истраживање метакогнитивних појава мора да ради управо то: мора их операционализовати и мјерити. Биљана Сладоје-Бошњак је усмјерила пажњу на метакогнитивне стратегије којима се процес учења може подићи на знатно виши ниво. Показала је методолошку зрелост у нимало једноставном подухвату израде инструмената за мјерење три такве метакогнитивне стратегије: свјесност о сопственом когнитивном функционисању, планирање сопственог когнитивног функционисања и надгледање сопственог когнитивног функционисања.

Познавање метакогнитивних процеса и метакогнитивних стратегија од којих зависи учење и његови резултати, свакако је значајно са теоријског становишта, али је у практичном смислу важно познавати и факторе од којих зависи одвијање тих процеса, односно усвајање тих стратегија. Тек тада можемо систематски радити на плану подстицања ученика да усвоје и примјењују одговарајуће метакогнитивне стратегије у свом учењу. Биљана Сладоје-Бошњак са позабавила и тим аспектом метакогниције у настави. Одабрала је да истраживањем обухвати неке карактеристике настав-

* zlatkopa@yahoo.com

ника, као личности од пресудног значаја за одвијање наставног процеса, и то неке показатеље стила њиховог рада, који могу бити од значаја за степен у којем ученици примјењују метакогнитивне стратегије у настави. Анализом обимне литературе која се бави особинама наставника и стиловима њиховог рада, ауторица је издвојила одређен број индикатора који омогућују описивање наставника дуж већег броја димензија. Инструментима којима су мјерене карактеристике наставника и стилови њиховог рада „покривене“ су бројне стране личности наставника: њихове емоционалне карактеристике, неки аспекти селф-концепта, преферирани начини дјеловања на ученика, склоност ка невербалној коминикацији са ученицима и др.

Дио књиге посвећен теоријском оквиру истраживања почиње краћом расправом о потреби да се редефинише наше схватање наставе и приступ настави. Ако је оспособљавање за учење један од најважнијих циљева наставе, онда је традиционални приступ настави неодговарајући. Ауторица наводи да стављање нагласка на развијање метакогниције код ученика захтијева ново дефинисање и тумачење наставе, друкчији наставни контекст и дукчији однос наставника и ученика. Класични курикулум мора бити измијењен и проширен метакурикулумом који ће обухватати и питање развијања метакогниције код ученика. Идеје изнијете у овом поглављу представљају црвену нит која се, на различите начине, провлачи кроз остатак текста и око које је текст организован.

Потом слиједи дио текст у којем су обрађени проблеми особина наставника и стила њиховог рада. Описан је већи бој класификација особина наставника и неке недоумице у погледу значења термина *стил рада наставника*.

Друга велика цјелине теоријског оквира посвећена је метакогницији. Ауторица образлаже значење тог појма и различите недоумице које у тој области постоје. Консултовање већег броја извора омогућује јој да сагледа различите значењске финесе преко којих се понекад прелази у површнијем приступу метакогнитивним појавама. Након приказа компоненти метакогниције, бави се и неким методолошким питањима приступа у проучавању метакогниције и развоју метакогниције током животног вијека индивидуе. Завршни дио ове цјелине посвећен је метакогнитивним стратегијама. Прије методолошког дијела наведени су и резултати истраживања других аутора који су се бавили сличним проблемима.

Методолошки дио књиге почиње одјељцима који су уобичајени у текстовима овог типа: проблем и предмет истраживања, циљ, задаци и хипотезе, опис варијабли, метода, техника и инструмената примијењених у истраживању.

Читаоцу ће свакако бити најинтересантнији дио у којем су приказани резултати истраживања. Велики је број занимљивих резултата који су приказани у кључи, а упознавање са њима ће представљати „посластицу“ сваком кога интересује рад у настави и могућности развоја ученика у наставном процесу. Детаљно упознавање са овим резултатима препуштамо

читаоцима књиге, а овдје ћемо поменути само неке најважније. Посматране три метакогнитивне стратегије су међусобно повезане. Ауторица напомиње да се такав налаз слаже са резултатима истраживања других аутора и подвлачи логичност таквих односа, имајући на уму природу ових стратегија. Већина наставничких особина и начина њиховог рада је показала повезаност са посматраним метакогнитивним стратегијама код ученика. У одговарајућим поглављима су детаљно анализирани односи појединих варијабли које се тичу особина наставника и њихових стилова рада са сваком од метакогнитивних стратегија. Као генерални закључак се може навести својеврсни профил наставника који подстиче развој метакогнитивних стратегија код својих ученика. Ауторица наводи да такав наставник показује емотивно позитивне реакције, досљедност у понашању, задовољство собом, емпатичност, еластично смјењивање директног и индиректног односа са ученицима, завидно владање знацима невербалне комуникације и коректан однос према наставним садржајима. У посебном поглављу су приказани резултати који говоре о везама метакогнитивних стратегија код ученика са карактеристикама њиховог породичног окружења. Тиме се закружује слика о факторима који утичу на обликовање метакогнитивних стратегија код ученика, јер су, осим варијабли из школе и наставе, обухваћене и неке варијабле из породичне средине.

Значај оваквих текстова за педагошку заједницу је несумњив. Биљана Сладоје-Бошњак подсјећа да дјеца полазећи у школу доносе све своје карактеристике па тако и своје метакогнитивне процесе и способности. Између осталог, ту спадају метакогнитивне стратегије које примјењују током учења. Ове стратегије дјеца развијају стихијски и несистематски, што и јесте један од основних разлога проблема са учењем. У школи се те донијете метакогнитивне стратегије даље учвршћују или на неки начин модификују. Отуд је важно истраживати факторе који могу утицати на учвршћивање оних пожељних и ефикасних метакогнитивних стратегија, односно на модификовање оних неефикасних и непожељних. Књига *Метакогнитивне стратегије у настави* даје неке оријентире управо у том правцу – у правцу такве организације наставе у којој је ученик активан судионик наставног процеса кроз освјешћивање сопственог когнитивног функционисања у наставним активностима и кроз оспособљавање за контролу и управљање властитом когницијом.

Наташа Т. Костић[*]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију
DOI 10.7251/RFFP1513411K

САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ ФАКТОРА ШКОЛСКОГ УСПЈЕХА КОД АДОЛЕСЦЕНАТА

(Јасна Богдановић-Чурић, *Стрес и школски успјех*, Академија ликовних умјетности, Требиње, 2013.)

Књига *Стрес и школски успјех* је резултат систематско-емпиријско неекспериментално истраживања односа емоционалне интелигенције, осјећаја кохерентности и симптома стреса, с једне стране, и школског успјеха код адолесцената, с друге стране. С обзиром на услове живљења кроз које су прошли и пролазе млади у Босни и Херцеговини, као и на то да повезаност емоционалне интелигенције, осјећаја кохерентности и симптоми стреса са школским успјехом нису били у фокусу истраживања на овим подручјима, ова књига има и теоријски и практични значај за психологију. Теоријски значај се огледа у провјери хипотеза заснованих на салутогеном моделу здравља и истраживањима у другим земљама, те расвјетљавању проблема психолошких извора школског успјеха. Практични значај се односи на могућност примјене сазнања заснованих на резултатима истраживања у раду психолога, педагога и просвјетних радника, као и на указивање могућих правце даљег истраживања.

Књига се састоји од шест основних цјелина од којих већина њих броји више наслова и поднаслова. Наведене цјелине су дате у форми јасне и методолошки прецизне структуре резултата систематско-емпиријско неекспериментално истраживања од којих прве три представљају теоријски оквир, четврта концепцију и пета резултате истраживања. Шеста цјелина се односи на дискусију произашлу и из теоријског и истраживачког дијела. Осим наведених шест цјелина аутор у књизи даје предговор, сновна полазишта, завршна разматрања, прилоге и литературу.

У *Предговору* (9–12. стр.) аутор објашњава изворе интересовања за проблем стреса и школског успјеха код адолесцената истичући значај срединских фактора за модификовање и мијењање емоционалних доживљаја, као и значај нових друштвених и когнитивних захтјева за адолесценте и њихове емоционалне изразе. Такође је истакнут когнитивни однос и разумијевање „нормалног“, те реакције на стрес с обзиром на друштвену ситуацију у којој се појединац налази.

У цјелини под насловом *Основна полазишта* (13–14. стр.) аутор објашњава основне појмове који су кориштени у раду, а то су: емоције, управљање емоцијама, емоционална регулација, емоционална интелигенција,

[*] natasa.kostic@paleol.net

стрес / симптоми стреса, осјећај кохерентности и школски успјех. Такође објашњава појам материјалног стања у породици ученика и остале социодемографске варијабле које су представљале независне варијабле у књизи која је резултат систематско-емпиријско неекспериментално истраживања.

Прва од цјелина која се односи на теоријски оквир истраживања је *Адолесценција* (15–44. стр) у којој су првенствено објашњени приступи временског одређења овог развојног периода са становишта различитих организација и аутора. У том смислу истакнута је дефиниција групе стручњака Свјетске здравствене организације који сматрају да је адолесценција период у којем особе напредују до тачке почетне појаве секундарних сексуалних ознака па до потпуне полне зрелости, као и Урлијево схватање да адолесцентна доб траје од 13. до 18. године код дјевојака, а од 14. до 18. године код младића. Такође је истакнуто да адолесценција приближно траје између 11–12. до 22–23. године живота, те да се наметнула потреба за даљом диференцијацијом при чему се често прави разлика између ране (10/11–14 година), средње (15–18 година) и позне адолесценције (19–22/23 година). Након временског одређења трајања овог периода објашњене су психичке и физичке карактеристике адолесцената, као и фактори од којих зависе обрасци развоја адолесцената. Осим наведеног ова цјелина садржи неколико наслова који се односе на теорије развоја, школски успјех адолесцената, школски успјех и емоционалну интелигенцију и специфичности школског система.

Када је ријеч о теоријама развоја аутор истиче да се оне разликују с обзиром на то коју групу узрока сматрају најважнијом за развој (биолошке, психолошке или социјалне), те да се теоретичари адолесценције могу категорисати у двије екстремне категорије: оне који сматрају да је адолесценција један посебан период у животу човјека и оне који држе да адолесценција није ништа посебно. Теорије адолесценције које су приказане у књизи односе се на теоријске приступе значајне за схватање овог периода људског развоја и понашања са становишта различитих аутора, а то су: 1) Стенли Хал, 2) Сигмунд Фројд, 3) Ана Фројд, 4) Питер Блос, 5) Рут Бенедикт и Маргарет Мид, 6) Алберт Бандура, 7) самоефикасност представљену од стране Бандуре, 8) Роберт Хавигхарст, 9) Абрахам Маслов, 10) Ерик Ериксон, 11) Џон Колеман.

У тексту који се односи на школски успјех адолесцената истиче се да прелазак из основне у средњу школу захтијева прилагођавање новој образовној средини и новим образовним стандардима, те да постоје бројни фактори који доводе до грешака у оцјењивању и да се они могу сврстати у три групе: фактори који зависе од ученика, фактори који зависе од технике испитивања ученика и фактора који зависе од наставника. Посебна пажња се посвећује објашњењу поступака процјењивања знања и мјерења знања, као и факторима који учествују при обликовању ученичких одговора на провјери знања или испиту.

Школски успјех и емоционална интелигенција обухвата садржаје у којима се истиче да је у вези школског успјеха у највећој мјери испитивана интелигенција ученика, а да се у новије вријеме јавља идеја да се школски и професионални успјех може објаснити емоционалном интелигенцијом. Садржајем текста који се односи на специфичности школског система истиче се да се релевантни фактори који дјелују на школски успјех могу сврстати у три групе (чиниоци који су у вези са личношћу ученика, чиниоци који су повезани са средином и чиниоци који су везани за садржаје које ученик учи и задатке које рјешава), те да стрес наставника у школи има негативне посљедице не само за њих, већ и за ученике и све оне који су укључени у процес поучавање – учење.

У цјелини под насловом *Емоционална интелигенција* (45–75. стр.) наводи се да се савремене теоријске елаборације емоционаведеног конструкта могу сврстати у двије групе од којих га једна третира као менталну способност, а друга осим способности укључује и нека друга некогнитивна својства (мијешани модел). Аутор такође истиче да је за разумијевање конструкта емоционалне интелигенције неопходно објаснити његове двије компоненте, а то су емоције и интелигенција, те у тексту који се односи на повезаност емоција и интелигенције објашњава: 1) емоције као компоненту емоционалне интелигенције, позитивна и негативна расположења, као и неуробиолошку подлогу емоција и 2) интелигенцију као компоненту емоционалне интелигенције, теорије вишеструких интелигенција, триахични приступ интелигенцији Р. Стернберга. Након тога даје историјски преглед почетка и развоја емоционалне интелигенције у контексту теорија интелигенције, те моделе емоционалне интелигенције који се могу сврстати у двије скупине: модели менталних способности и мјешовити модели. Када је ријеч о моделима менталних способности представљен је модел Мајера и Саловеја, као и Големанов модел. У оквиру мијешаног модела представљен је Бар-Онов модел емоционалне интелигенције. Након представљања модела емоционалне интелигенције аутор наводи најчешће аргументе које су критичари дали против овог конструкта. Осим наведеног објашњен је процес стицања емоционалне интелигенције, основни типови интелигенције и емоционалне интелигенције, полне разлике у емоционалности, мјерење емоционалне интелигенције и управљење и контрола емоција.

У цјелини под насловом *Стрес* (79–99. стр.) објашњени су приступи дефинисања овог појма да би се након тога истакле три компоненте које одређују процес стреса, а то су: стресор (проблеми, патње или пријетње које изазивају адаптирајуће капацитете људи), модератор (социјални и лични ресурси које људи могу употријебити да задрже, регулишу или побољшају ефекте стресора) и резултати (ефекти стресора који се примјећују након што се узму у обзир ресурси модератора). Аутор истиче да се, с обзиром на наведене компоненте, разликују специфични модели стреса: 1) подражајни модели (усмјерени су на опис стреса у терминима значења подражаја из околине), 2) реакциони модели (усмјерени на описивање стреса

терминима човјекових одговора на пријетње из околине), 3) когнитивни модели (усмјерени на процес интеракције особе и њене околине у стресним ситуацијама) и 4) салутогени модел (усмјерен према ресурсима који омогућавају превладавање што већег броја стресора и који се бави проблемима здравља). Салутогени модел представља основу истраживања односа стреса и школског успјеха код адолесцената, те аутор њему посвећује посебну пажњу. У тексту који се односи на салутогени модел истиче се да је Арон Антоновски творац овог модела и да он полази од хипотезе да стресори нису ни добри ни лоши, да изазивају тензију у људском организму и да од начина рјешавања те тензије зависи да ли ће неки стресор бити патоген, неутралан или ће имати унапређујући ефекат. Аутор наводи осам група у које Антоновски сврстава генерализоване ресурсе отпорности од којих је један емоционални и истиче да емоционална интелигенција према овом моделу представља генерализовани ресурс отпорности. У оквиру овог модела представљени су и стресори (психосоцијални, физички и биохемијски), као и осјећај кохерентности који је централни појам салутогеног модела. Након представљања модела стреса аутор објашњава однос полног развоја и стреса, биолошке и социјалне аспекте стреса, те изворе и посљедице стреса у породици који су везани за одвајање, губитак блиске особе, разводе и раздвајања, занемаривање и злостављање адолесцената и стрес адолесцената у школи.

Цјелина под насловом *Концепција истраживања* (100–121. стр.) представља методолошки оквир истраживања које је спровео аутор и обухвата сљедеће наслове: *Предмет истраживања* (100. стр.)*, Циљ и задаци истраживања* (100. стр.)*, Хипотезе истраживања* (101–102. стр.)*, Узорак истраживања* (103–104. стр.)*, Методе и инструменти истраживања* (104–120. стр.)*, Поступци за обраду података* (120–121. стр.). Предмет истраживања се односи на релације између осјећаја кохерентности, емоционалне интелигенције, успјешности превладавања стреса и школског успјеха адолесцената. Циљ истраживања се односи на провјеру хипотеза о релацијама између наведених варијабли, те указивање на могућност примјене спознаја постигнутих на основу истраживања у раду психолога, педагога и просвјетних радника, као и на могуће правце даљег истраживања ове проблематике. Када је ријеч о хипотезама истраживања, аутор истиче њих четири које су у алтернативном облику. Истраживање је спроведено на подручју Херцеговине, а узорак чини 700 ученика (350 из гимназије и 350 из стручних школа). Методе које су кориштене су метод теоријске анализе и survey (систематско-емпиријско неекспериментални) метод, а инструменти су: општи упитник о социодемографским карактеристикама испитаника, Скала осјећаја кохерентности, Упитник емоционалне контроле и регулације, Скала симптома стреса–47, Скала судова о факторима који утичу на школски успјех. За сваки од кориштених психолошких мјерних инструмената утврђене и презентоване су метријске карактеристике. Поступци које аутор наводи да су кориштени приликом обраде података су: поступци ана-

лизе дистрибуције добијених података о појединим варијаблама (просјеци, мјере варијабилности и процјена облика дистрибуције), t-тест, дискриминациона анализа, Крускал-Волисов тест, хи-квадрат тест, Пирсонов коефицијент корелације и дискриминациона анализа.

У цјелини *Показатељи школског успјеха адолесцената* (122–159. стр.) презентовани су резултати истраживања. У овој цјелини су систематично и у складу са постављеним хипотезама изложени резултати до којих је аутор дошао статистичком обрадом прикупљених података. Резултати су приказани прегледно уз одговарајуће табличне приказе што омогућава јаснији увид у остваривање постављеног циља истраживања који се односи на релације између осјећаја кохерентности, емоционалне интелигенције, успјешности превладавања стреса и школског успјеха адолесцената.

Цјелина под насловом *Дискусија* (160–171. стр.) се састоји из два дијела од којих се први односи на тумачење актуелности и разлога истраживања три појаве које су објашњене у теоријском дијелу истраживања (емоционална интелигенција, стрес и школски успјех), а други представља кратак преглед приступа и резултата истраживања који је приказан на претходним странама.

У цјелини под називом *Завршна разматрања* (172–173. стр.) аутор указује могућност примјене добијених резултата за даља истраживања нарочито истичући значај истраживања емоциоционалне интелигенције и осјећаја кохерентности.

Након наведених цјелина дати су *Прилози* (174–188. стр.) који обухватају различите радионице, те *Литература* (189–196. стр.) која обухвата преко 140 библиографских јединица коришћених приликом приступања истраживању и писања књиге.

Из свега наведеног може се закључити да је аутор књиге *Стрес и школски успјех* успио да укаже на значај истраживања различитих извора школског успјеха стављајући у први план оне карактеристике личности о којима се не дискутује толико често и који се занемарују у школској пракси због истицања значаја интелектуалних способности. Усмјеравање пажње на осјећај кохерентности, емоционалну интелигенцију и успјешност превладавања стреса представља савремени приступ истраживања фактора школског успјеха. Осим наведеног, указано је на значај изабраних варијабли за разумијевање периода адолесценције.

Значај књиге се огледа у могућности сагледавања комплексности и међусобне повезаности различитих карактеристика личности и школског успјеха уз могућност одбацивања једностраних приступа који не унапређују школску праксу нити прате карактеристике појединца и његов узраст када је ријеч о стицању и провјери знања у школи. Резултати истраживања приказани у овој књизи управо указују на аспекте које је значајно размотрати и у истраживањима и у пракси како би се створио план и организовале активности које ће омогућити адекватније обављање школске праксе и боље разумијевање личности и њеног понашања.

Јелена Д. Малинић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

DOI 10.7251/RFFP1513417M

ЛИЧНОСТ УЧЕНИКА И ПЕРЦЕПЦИЈА РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ НАСТАВНИКА

(Љиљана Крнета, *Личност ученика и перцепција радне ефикасности наставника*, Графид, Бања Лука, 2013.)

У издању реномиране издавачке куће „Графид“ Бањалука изашла је из штампе веома актуелна и корисна књига о ефикасности наставника у наставном процесу. Књига се у стручној јавности појављује баш у вријеме значајних реформских превирања у систему образовања и усклађивања образовања са крупним друштвеним промјенама. Зато је појава ове књиге побудила изузетну пажњу стручне јавности, јер у основи представља анализу ефикасности наставника какав јесте у садашњој наставној пракси и какав би требао да буде у школи будућности, тј. у времену усклађивања образовања са потребама друштва, које је пред нама.

Овдје имамо на уму да је стабилност друштва у тијесној вези са стабилношћу система образовања и васпитања и обрнуто. Познато је, наиме, да развијенији систем образовања даје већи допринос развоју друштва, али и да развијеније друштво треба развијенији систем образовања. Образовање подразумијева формирање трајних вриједносних оријентација на широкој основи знања и увјереност човјека у своје снаге, а све се то испољава кроз овладавање компетенцијама неопходним за живот у савременом друштву. На тај начин стабилност друштва долази у директну зависност од развијености образовног система, од мјере у којој је систем образовања усклађен са савременим тренутком, конкретно од тога – чему учимо оне који расту и како им презентујемо садржину образовања.

У том контексту ауторка наглашава да је једно од централних питања образовне дјелатности управо питање положаја ученика и наставника у оквиру друштвеног развоја и промјенама односа у друштву. Затим, вршила је сагледавање промјена усмјерених на разматрање могућности развоја у образовању, али и на сагледавање у будућности повезаности развоја друштва и образовања, односно положаја појединца у васпитно-образовном процесу, на унапређивању међусобних односа у комуникацији између ученика и наставника, у побољшању општих достигнућа и ефеката васпитно-образовног рада. Анализа проблема перцепције радне ефикасности наставника питање је које је недовољно истражено у психолошкој пракси.

Књига садржи 233 странице и састоји се из Уводног дијела и девет поглавља. У уводним напоменама (9-12) ауторка наводи мотиве који су је

* malinic@paleol.net

покренули ка научном истраживању ове проблематике... „Одлучујуће за избор нашег проблема `Особине ученика као фактор перцепције радне ефикасности наставника`, биле су промјене у данашњем друштву, које су озбиљно угрозиле образовни систем, и исходе образовног система. Питања која су се наметнула су питања квалитетне школе и квалитетног образовања, и сасвим другачије, измијењене улоге главних актера, ученика и наставника у постојећем образовном систему, као и пројекцијама система васпитања и образовања у будућности, какав треба да изгледа. Неоспорно, са овим питањем, намеће се и питање ефикасне школе и ефикасног (успјешног) наставника, као и другачијег положаја ученика, који постаје активан фактор (центар догађања) у школи. Овим се актуализира и циљ, у систему васпитања и образовања, тако да се мијења улога традиционалног система поучавања, и тежи се систему васпитања и образовања, који у основи има хуманистички, односно конструктивистички приступ“.

Теоријски оквир истраживања састоји се из два дијела. Први дио, који носи наслов *Ефикасност наставника у традиционалној и савременој школи* (13-28), представља објашњење појмова који су релевантни за истраживање датог проблема. Поред дефинисања релевантних појмова у првом дијелу теоријског разматрања испитиваног проблема, дат је и преглед досадашњих истраживања која су се бавила испитивањем исте проблематике, и навођењем индикатора успјешности наставника.

У другом дијелу теоријског оквира истраживања, који носи наслов *Психолошки извори перцепције радне ефикасности наставника* (29-82), ауторка говори о социјалној перцепцији (појам и карактеристике) и психолошким изворима перцепције радне ефикасности наставника. Појам и карактеристике социјалне перцепције ауторка пажљиво анализира кроз радове чувених психолога (Смиљанић, Стевановић, Лазић, Рот, Хавелка, Moreno, Andrews, Gibson, Stevans, Bruner, Gooduan, Levin, Tagiuri, Pepitone, Simmel, Mischott, итд.). Затим, наводи интелектуалне способности ученика и перцепцију радне ефикасности наставника. Акценат на интелектуалним операцијама и когнитивним процесима од великог је значаја за наставну праксу. Разумијевање конструкта емоционалне интелигенције чини се могућим, јер двије компоненте чине тај конструкт: емоције и интелигенција, те је сходно томе дата анализа емоционалне интелигенције ученика и радне ефикасности наставника у склопу васпитно-образовног рада. Од посебне важности је и анализа мотива постигнућа ученика и радне ефикасности наставника и указивања на компетенције ученика у садашњој школи, које су основа за компетенције ученика у школи будућности. У низу значајних извора социјалне перцепције, као и перцепције радне ефикасности наставника, дата је и перцепција сопствене ефикасности, као једно од питања које је у овом раду посебно анализирано.

Концепција истраживања (83-116) представља треће поглавље ове књиге. Ауторка је у концепцији истраживања дала приказ сагледавања проблема гдје су промјене у сфери образовања најзапаженије, дефинисала

проблем истраживања, операционализовала предмет истраживања, дала методолошки концепт истраживања (циљ, задатке и хипотезе истраживања), приказала методе, технике и инструменте који су коришћени за испитивање *Особина ученика као фактора перцепције радне ефикасности наставника.* У посљедњем дијелу методолошког концепта истраживања приказани су узорак испитаника и организација истраживања, као и статистички поступци за обраду података.

Анализа резултата истраживања приказана је кроз три веће цјелине добијених статистичких података и интерпретацију статистички значајних показатеља. Прво поглавље носи наслов *Дистрибуција резултата перцепције ефикасности наставника* (117-144) у оквиру којег је анализирана перцепција радне ефикасности наставника у садашњој наставној пракси. Приказана је факторска анализа перцепције радне ефикасности наставника. Дата је перцепција радне ефикасности наставника какав „треба“ да буде, затим, перцепција радне ефикасности наставника какав „јесте“ и какав би „требао“ да буде. Ученичка перцепција радне ефикасности наставника врло је различитог карактера, с обзиром на структуру и интензитет, на основу чега је могуће очекивати значајне разлике у перцепцији радних активности између наставника у непосредној наставној пракси (какав он „јесте“) и наставника у школи у будућности (какав треба да „буде“).

Друго поглавље интерпретације добијених резултата носи наслов *Особине ученика и перцепција радне ефикасности наставника* (145-172). У овом поглављу дата је интерпретација добијених резултата истраживања, која се тиче интелектуалних способности ученика, мотива постигнућа, емоционалне интелигенције и опште самоефикасности ученика и перцепције радне ефикасности наставника сагледане између наставника у непосредној наставној пракси (какав он „јесте“) и наставника у школи у будућности (какав треба да „буде“). Од степена интелектуалних способности, развијености мотивације за постигнућем, емоционалне интелигенције и перцепције опште самоефикасности ученика, на узрасту завршних разреда основне и средње школе, зависи и природа перцепције радне ефикасности наставника.

Лична обиљежја ученика и перцепција радне ефикасности (173-202) представља треће поглавље анализе и интерпретације добијених резултата истраживања. У овом дијелу интерпретирани су пол ученика, врста школе коју похађају испитивани ученици, успјех ученика у школи, мјесто становања, материјалне прилике ученика и перцепција радне ефикасности наставника сагледане између наставника у непосредној наставној пракси (какав он „јесте“) и наставника у школи у будућности (какав треба да „буде“). Испитиване карактеристике ученика су статистички значајан извор разлика у перцепцији радне ефикасности наставника.

Након исцрпног приказа добијених резултата истраживања и њихове интерпретације, наслов следећег поглавља у књизи је З*авршно разматрање* гдје је систематично приказана анализа цјелокупног бављења про-

блемом истраживања, *Личности ученика и перцепције радне ефикасности наставника.* Свеукупни резултати овог истраживања недвосмислено показују да је доказано како је ученичка перцепција, компетенција наставника и његових радних активности какав „јесте“ у садашњој наставној пракси, тако и наставника какав „треба“ да буде у школи будућности, врло различита, јер је евидентно да ученици различитим интензитетом перципирају различите наставничке радне активности као битне радне карактеристике ефикасног наставника.

Осмо поглавље чини попис обимне литературе која је коришћена за боље разумијевање испитиваног проблема, а на крају књиге налазе се и прилози гдје су приказани инструменти који су коришћени за прикупљане података на терену.

Из свега претходно наведеног можемо закључити да је ауторка у књизи *Личност ученика и перцепција радне ефикасности наставника* сагледала улогу наставника и његових радних активности какав „јесте“ у садашњој наставној пракси, тако и наставника какав „треба“ да буде у школи будућности. Ово истраживање представља пресјек у одређеном времену, а добијени резултати могу корисно послужити у пројекцији промјена у систему васпитања и образовања на унапређивању међусобних односа у комуникацији између ученика и наставника, у побољшању општих постигнућа и ефеката васпитно-образовног рада.

Значај ове књиге огледа се и у могућности разумијевања комплексне улоге коју наставник обавља у току васпитно-образовног рада, те објективног перципирања понашања и рада наставника у школи. Књига може корисно послужити стручној и научној јавности, као и наставницима који су укључени у процес рада у смислу анализе и унапређења сопствених радних активности и карактеристика које утичу на исходе васпитно-образовног рада, али и системима друштва од којих зависи у ком правцу ће се одвијати едукација наставника, који ће бити циљеви васпитно-образовног рада и на који начин ће се остваривати ефикасно образовање које је у складу са савременим научно-технолошким достигнућима и другим промјенама у друштву. На тај начин се могу очекивати и бољи ефекти цјелокупног васпитно-образовног рада и ефикаснија школа у будућности, што је неспорно велики друштвени значај.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву уређују се према акту о уређивању научних часописа прописаног од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Радови који не буду испуњавали неку од неведених препорука неће се узимати у обзир за рецензирање и штампање у часопису.

Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу – као отворени документ (Word), на адресу: radovi@filozof.org.

1. **Дужина рукописа**: до 16 страница
2. **Формат**: *фонт*: Times New Roman; *величина фонта*: 12; *размак између редова*: Before: 0; After: 0; Line spacing: Single
3. **Параграфи**: *формат*: Normal; *први ред*: увучен аутоматски (Col 1)
4. **Име аутора**: Наводе се име(на) аутора, средње слово и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.
5. **Назив установе аутора (афилијација)**: Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
6. **Контакт подаци**: Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка. Ако је аутора више, даје се само адреса једног, обично првог.
7. **Језик рада и писмо**: Језик рада може бити српски, руски, енглески, немачки, француски или неки други словенски или језик раширене употребе у међународној филолошкој комуникацији. За радове на српском језику препоручено писмо је ћирилица.
8. **Наслов**: Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.
9. **Апстракт**: Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има од 100 до 250 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или на језику чланка. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
10. **Кључне речи**: Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
11. **Претходне верзије рада**: Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се

објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. **Навођење (цитирање) у тексту**: Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити конзистентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

> ... (Бошковић 1978: 47-51)..., / (в. Бошковић 1978: 47-51)..., / (уп. Бошковић 2001: 47-51)... / Р. Бошковић (1978: 47-51) сматра да...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’‘]

13. **Напомене (фусноте)**: Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. **Табеларни и графички прикази**: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. **Листа референци (литература)**: Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абецедним редоследом. Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу]

> Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Огледи из поетике*, Београд: Просвета.

[за чланак]

> Милановић 2000: А. Милановић, Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила, Београд: *Српски језик*, V/1-2, Београд, 623-639.

[за прилог у зборнику]

> Чутура 2009: И. Чутура, Употреба прилошких израза са именицом ’место’ у пренесеном значењу, *у*: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277-288.

[за радове штампане латиницом]

> Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

[за радове на страном језику – латиницом]

> Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, 12. ed., Unvin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

> Плотњикова 2000: А. А. Плотникова, *Словари и народная культура*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *а*, *б*, *в*, нпр.: *2006a*, *2006b* или *2009a*, *2009б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Симић, Остојић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др.*

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.:

> Лич ²1981: G. Leech, *Semantics*, Harmondsworth *etc.*: Pinguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред:

куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, са менија Format), нпр.:

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд: *Српски језик*, VIII/1-2, 251-258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с Интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. ‹адреса са интернета›. Датум преузимања.

Пр.: Veltman, K.H. *Augmented Books, knowledge and culture*. ‹http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d.›.02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. *ASLIB Proceedings*, February 2000. Proquest. 21.02.2000.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклопедије*. ‹адреса са интернета›. Датум преузимања.

Пр.: Wilde, Oscar. *Encyklopedia Americana*.‹ ›15.12.2004.

16. **Резиме**: Резиме рада јесте у ствари апстракт на другом језику на којем није рад. Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од словенских или светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка *Литература*. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

Садржај

Расправе и чланци 7

Драгољуб М. Крнета
СОЦИЈАЛНО-СТАТУСНА ОБИЉЕЖЈА
УЧЕНИКА И РАШИРЕНОСТ ПОЧИЊЕНОГ НАСИЉА 9

Ратко С. Пејић
АНДРАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ ВАСПИТАЧА 29

Небојша К. Елез
Владимир М. Владичић
КРИТЕРИЈУМ ДИВЕРГЕНЦИЈЕ РЕДОВА 47

Gligor M. Samardžić
LOKALITÄT SALTHUA 51

Радослав В. Милошевић
АРИСТОТЕЛОВИ СИЛОГИЗМИ У
ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ САВРЕМЕНОГ ИСКАЗНОГ РАЧУНА 67

Мирослав Ђ. Дринић
ЗНАЧАЈ ПЛАТОНОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ЗА САВРЕМЕНУ НАУКУ 83

Татјана М. Вулић и др.
ТВ ПАКЕТ КАО НАЈЗАСТУПЉЕНИЈА ФОРМА У
ДНЕВНИЦИМА СРПСКИХ НАЦИОНАЛНИХ ЕМИТЕРА 99

Златко М. Павловић
КОНЦЕПЦИЈЕ ВАСПИТАЊА КОД
СТУДЕНАТА ПЕДАГОГИЈЕ И ПСИХОЛОГИЈЕ 109

Nada B. Zečević
NOTES ON THE PROSOPOGRAPHY
OF THE STRATEGOPOULOS FAMILY 123

Gorjana D. Koledin
MOGUĆNOSTI PREDVIĐANJA SOCIJALNO
NEPRIHVATLJIVOG PONAŠANJA MLADIH 137

Јелена Ж. Максимовић
Јелена С. Османовић
ПРИПРЕМА СТУДЕНАТА ПЕДАГОГИЈЕ ЗА БУДУЋУ ПРОФЕСИЈУ 147

Славица Ишаретовић
МЕДИЈИ У ПОСТМОДЕРНИ 161

Јасна Љ. Парлић-Божовић
НАУКА И ТРАДИЦИЈА ИЗ МЕТОДИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ
УПРАВНИКА ПРВЕ МУШКЕ УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ У СРБИЈИ 173

Живорад М. Миленовић
ОСТВАРИВАЊЕ ЦИЉЕВА И ЗАДАТАКА
ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У ИНКЛУЗИВНОЈ НАСТАВИ 187

Ђорђе М. Петронић
МЛАДИ И ВРИЈЕДНОСНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ 201

Драган Учур
РАЗМЈЕНА МИСТИЦИЗМА ИЗМЕЂУ ХРИШЋАНСТВА И
ИСЛАМА: ИСЛАМСКИ СУФИЗАМ И ХРИШЋАНСКИ ИСИХАЗАМ 219

Далиборка Б. Шкипина
КОНСТИТУИСАЊЕ И ДРУШТВЕНО-ПЕДАГОШКО
ДЈЕЛОВАЊЕ УЧИТЕЉСКОГ ДРУШТВА У САРАЈЕВУ
У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВИЈЕКА 239

Дијана З. Иванишевић
НЕКА СОЦИОДЕМОГРАФСКА
ОБИЉЕЖЈА ПУШАЧА И НЕПУШАЧА 249

Јелена Д. Малинић
ЕМПАТИЈА И ВРШЊАЧКО НАСИЉЕ 265

Igor R. Vujović
RASPROSTRANJENOST I OBLICI
NASILNIČKOG PONAŠANJA UČENIKA 279

Nebojša M. Macanović
PSIHOLOŠKA ATMOSFERA U PENALNIM USTANOVAMA 291

Љубица М. Драгишић
ПЕРЦЕПЦИЈА НАЧИНА ДОЛАЖЕЊА ДО
ПОСЛА И СЕЛФ-КОНЦЕПТ КОД СТУДЕНАТА
ЗАВРШНИХ ГОДИНА СТУДИЈА 303

Дејан Д. Антић
МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ НА РАЗМЕЂИ ВЕКОВА КАО ПРЕДМЕТ
РАЗДОРА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И КНЕЖЕВИНЕ БУГАРСКЕ 317

Прилози 331

Александар Д. Стаматовић
УЛОГА И ЗНАЧАЈ ФОТОГРАФИЈЕ И ФИЛМА
У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ 333

Бранислав Ј. Драшковић
СПЕЦИФИЧНОСТИ РЕЈОНИРАЊА САРАЈЕВСКИХ ПЛАНИНА 349

Miomir M. Maroš
BRENDIRANJE CRNOGORSKIH MEDIJA 361

Александра Н. Мандић
ПОРТАЛИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА МЕДИЈСКУ СЛИКУ У БИХ 373

Гордана Б. Петровић
ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ КЛИСУРЕ 389

Прикази 401

Бисерка Р. Кошарац
ПАТРИОТИЗАМ И НАЦИОНАЛНО
ДЕЗИНТЕГРАТИВНА ПРАКСА КОД СРБА 403

Златко М. Павловић
МОГУЋНОСТИ РАЗВИЈАЊА МЕТАКОГНИЦИЈЕ У НАСТАВИ 407

Наташа Т. Костић
САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ
ФАКТОРА ШКОЛСКОГ УСПЈЕХА КОД АДОЛЕСЦЕНАТА 411

Јелена Д. Малинић
ЛИЧНОСТ УЧЕНИКА И ПЕРЦЕПЦИЈА
РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ НАСТАВНИКА 417

CIP – Каталогизација у публикацији

УДК 0/9

РАДОВИ Филозофског факултета / Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет; главни и одговорни уредник Владимир Милисављевић.- Пале: Филозофски факултет, 2013, бр. 15 (Пале: Dis-Company).- 24 cm

Излази годишње.
ISSN 1512-5858
COBISS.BH-ID 7948294
Број 15: Књ. 2 Филозофске и природно-математичке науке.- 420 стр.
Тираж 300.